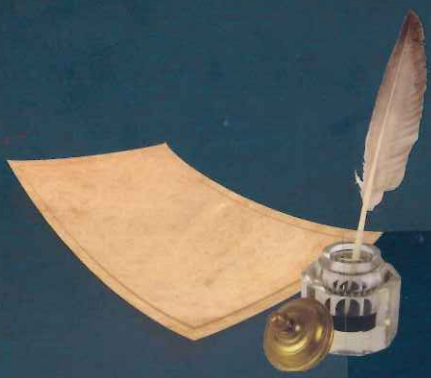
«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژورنىلىدىن تاللانغان ماقالىلەر

ئۇيغۇرنىڭ تامغىسى - يەرنامىلىرى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدىن تاللانغان ماقالىلەر

ئۇيغۇرنىڭ تامغىسى ـ يېرنامىلىرى

(بەشىنچى توم)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: نۇرمۇھەممەد دۆلەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

ھۆرمەتلىك كىتابخان:

1983 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى مەركەزنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن شىنجاڭدا تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە يېقىندىن قوللىشى، تەزكىرە خادىملىرىنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشى ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دائىرىسىدىكى 86 تومлۇق كەسپىي تەزكىرە، 100 نەچچە توم ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە (شەھەر) تەزكىرىسى، يىلدا بىر توم نەشر قىلىنىدىغان «شىنجاڭ يىلنامىسى» ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا ئارقا ـ ئارقىدىن نەشر قىلىنىشقا باشلىدى.

كەسپىي تەزكىرىلەر ۋە جايلار تەزكىرىلىرىنى تۈزۈشكە يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، 1985 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا ئۆز ئالدىغا پەسىللىك «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ ئاشكارا تارقىتىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ژۇرنالدا تەزكىرىچىلىككە دائىر مۇھىم ھۆججەتلەر ئېلان قىلىنىپلا قالماستىن، يەنە تەزكىرە تۈزۈشكە يارىدەم بېرىدىغان شىنجاڭنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن زور ـ زور ئىش ھەم ۋەقەلەر، بۇ ئىش ھەم ۋەقەلەرگە باغلىنىشلىق ئىجابىي ۋە سەلبىي شەخسلەر توغرىسىدا بىرقەدەر ئەتراپلىق، ئەمەلىي ماتېرىيال ئاساسىدا يېزىلغان، كۆزقاراش ۋە نۇقتىئىنەزەرلىرى ئوخشاش بولمىغان ماقالىلەرمۇ ئەينەن، كەڭ تۈردە ئېلان قىلىنىپ، تارىخ ـ تەزكىرە ساھەسىدىكى خادىملارغا ھەم كەڭ ئوقۇر-

مەنلەرگە ئوبدان ئەينەك، ئىلھام ۋە روھىي ئوزۇق بولدى. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ مۇشۇ تەرەپلىرىنى كۆزدە تۇتقان مىللەتلەر نەشرىياتى رەھبەرلىكىنىڭ ھاۋالە قىلىشى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى رەھبەرلىكىنىڭ قوشۇلۇشى ھەم قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغان 20 نەچچە يىلدىن بۇيانقى سانلىرىنىڭ «تارىخىي شەخسلەر»، «تارىخ سەھىپىسىدە»، «تارىخىي ئەسلىمە»، «ئىلمىي مۇھاكىمە»، «يەر ـ جاي ناملىرى تەتقىقاتى» قاتارلىق سەھىپىلىرىدە ئېلان قىلىنغان بىر تۈركۈم ماقالىلەر ئىچىدىكى ئەتىۋارلاپ ساقلاش، تەتقىق قىلىش ھەم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ئەسەرلەرنى تاللاپ سۈندۇق. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى ئەسلىدە شىنجاڭدىكى تارىخ ـ تەزكىرىچىلەر قوشۇنىنى تەربىيەلەش، ئۇلارنى ھەرقايسى ناھىيە، شەھەر، ۋىلايەت، ئوبلاست ھەمدە ھەرقايسى كەسپىي تەزكىرىلەرنى تۈزۈشتە زۆرۈر بولغان خام ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەش مەقسىتىدە تەسىس قىلىنغاچقا، تارىختا سەلبىي ـ ئىجابىي رول ئويناغان ھەر خىل شەخسلەرنىڭ تەرجىمھاللىرىمۇ تەزكىرىچىلىك ئىلمىنىڭ جېنى ھېسابلانغان «بايان قىلىش، مۇھاكىمە يۈرگۈزمەسلىك» پرىنسىپى ئاساسىدا ماتېرىيال سۈپىتىدە بېرىلگەن.

شۇڭا كىتابخانلارنىڭ بۇ خىلدىكى ماتېرىياللارغا مۇشۇ زامان تۈرغۇسىدىن ئەمەس بەلكى ئەينى دەۋر نۇقتىسىدا تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىشى ۋە تەنقىدىي پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

نەشرگە تەييارلاش جەريانىدا كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ يەردە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

نۇرمۇھەممەد دۆلەتى
2010 ـ يىلى نويابىر

NIEDERS. STAATS- U. UNIV.- BIBLIOTHEK GÖTTINGEN

مۇندەرىجە

تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر .....
ئىبراھىم مۇتىئىي 1
توپونىمغا دائىر ئىزدىنىشلەر ..... ئىمىن تۇرسۇن 23
يەنە بىرقانچە تارىخىي يەر نامى توغرىسىدا ..... ئىمىن تۇرسۇن 77
يەر ناملىرىنى خالىغانچە ئۆزگەرتمەيلى ..... غازى ئەھمەد 87
«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرلەنگەن قىسمەن يەر ـ جاي ۋە
قەبىلە ناملىرى ..... يارمۇھەممەت تاھىر 93
«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرلەنگەن يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ
تارىخىي قىممىتى ..... غوجائەخمەت يۇنۇس 110
يەر ـ جاي ناملىرى تەزكىرىلىرىدىكى ئىلمىيلىك مەسىلىسى ...
..... ئابلەت ئابباس 119
شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىختىكى بەزى ناملىرى .....
..... ئەخمەتجان مۆمىن 127
يەر ـ جاي ناملىرى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە .....
..... رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا 131
شىنجاڭدىكى بىرقىسىم ياۋايى ھايۋانلارنىڭ يەر ـ جاي ناملىرى
بىلەن قوشۇلۇپ ئاتىلىشى ..... ئابلىمىت ئابدۇقادىر 139
ئاقسۇ كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ تارىختىكى ناملىرى .....
..... ئابدۇراخمان ماموت دىيار 144
«يوپۇرغا» نامى ھەققىدە ..... ئابدۇكېرىم روزى 147
تارىختىكى ئونسۇ..... ئابدۇراخمان ماموت دىيار 150
«ئۇيغۇر ئېلى» نامى ھەققىدە ..... غالىپ بارات 154
«پاسىيان» ۋە «گۇما» دېگەن نامىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىـ

سىدا ..... ئادىل مۇھەممەت 158
شىنجاڭدىكى قىسمەن يەر ناملىرى توغرىسىدا .....
..... ئامىنە ئابلىز، ئابدۇرېشىت ياقۇپ 164
قەدىمكى قوچو - بېشبالىق يولى — «تادى يولى» ھەققىدە .....
..... ئابلىم قېيۇم 171
ئۇرۇمچىدىكى ئىلگىرىكى بەزى يەر - جاي ناملىرى توغرىسىدا
..... نىياز كېرىمى 173
قەشقەر دېگەن نام قاچاندىن باشلاپ قوللىنىلغان؟ .....
..... يۇنۇسجان ئېلى 180
تارىختىكى «سۇلى» بىلەن بۇگۇنكى «سۇلى» بىر جاي ئەمەس .....
..... ئابلەت ئابباس 185
قەدىمكى شەھەر — روران ..... توختى تۇراخۇن 189
قەشقەر شەھىرىدىكى بىرقىسىم يەر - جاي ناملىرىدىن قەشقەر -
لىكلەرنىڭ ئاساسلىق تىرىكچىلىك شەكلىگە نەزەر .....
..... مۇختەر ئابدۇرېشىت 195
يەكەن دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ..... ياقۇپ ئەمەت 204
«سوقاق يولى» توغرىسىدا مۇلاھىزە ..... مامۇت زايىت 207
«قاغىلىق» نامى توغرىسىدا ..... سۇلتان مامۇت 213
خوتەندىكى بىرقىسىم يەر ناملىرىغا دائىر رىۋايەتلەر .....
..... مەتقاسىم ئابدۇراخمان 215
«بۇگۇر» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ... ئەنۋەر سەيدۇللا 218
بۇگۇر نامى ھەققىدە يېڭى مۇلاھىزە ..... قۇربان تۇران 224
ئالتاي ۋىلايىتىدىكى بىرقىسىم يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ...
..... بەيتۇللا جانئەخمەت 229
«ئاق ئوردا» ۋە «تۇرۇمتاي كۆلى» دېگەن نامىلار ھەققىدە .....
..... ئوسمان مۇھەممەت 235
قاغىلىقنىڭ تارىختىكى ناملىرى ۋە «叶城» توغرىسىدا مۇلاھىزە
..... مۇختەر مامۇت مۇھەممىدى 237

سەددىچىن، بوغدا، توپئاتار، فۇكاڭ دېگەن يەر نامىلىرى توغرد-
سىدا ..... ئىمىن تۇرسۇن 240
«گۇما» نامىغا دائىر رىۋايەتلەر ..... ئابدۇلئەھەت ئالىم 243
پەيزاۋات ۋە مارالبېشى ناھىيىلىرىدىكى قىسمەن يەر نامىلىرى
توغرىسىدا ..... ئابلەت ئاببباس 246
چاقىلىق نامى ھەققىدە مۇلاھىزە ..... غالىپ بارات 254
«چىن» ۋە «ماچىن» نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە .....
..... غالىپ بارات ئەرك 259
«چىرىيە» دېگەن نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا دەسلەپكى
ئىزدىنىش ..... غەيرەتجان ئابدۇللا 265
«دامىكۇ» دېگەن نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى بىرنەچچە
خىل قاراش ..... غەيرەتجان ئابدۇللا 271
ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە مەنبەلەردىكى بېشبالىق .....
..... ئەخمەت سۇلايمان، ھەببۇللا 274
سايرام كۆلىنىڭ قەدىمكى نامى ــ «سۇتكۆل» .....
..... ئابدۇرېشىت تۇداجى 280
«مەكىت» دېگەن نام ھەققىدە ..... تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم 283
تۇرپان ئويمانلىقىدىكى بىرقىسىم يەر نامىلىرى ھەققىدە .....
..... ئابلىم قېيۇم 290
«تۇيۇق» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا .....
..... غاپپار روزى، ئۆمەر قادىر 293
تۇرپاندىكى بەزى يەر نامىلىرى توغرىسىدا ... رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا 300
قومۇل رايونىدىكى بەزى يەر ـ جاي نامىلىرى ھەققىدە .....
..... سەمەت ئەسرا 303
شوتا يېزىسى نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە شوتا تەۋەسىدىكى يەر ـ
جاي نامىلىرى ..... قۇربان رەھىم 313
چېڭدې ۋە ئىلى ..... ئابلىمىت مەھەممەت 317
خوتەننىڭ قەدىمكى نامى ھەققىدە ... ئابلىز مۇھەممەت سايرامى 321

يەنە «تارىم» ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەققىدە .....
..... ئېلى غوپۇر 327
تۈرپاننىڭ تارىختىكى نامىلىرى توغرىسىدا .....
..... ئەركىن ئىمىننىياز قۇتلۇق 333
خاتا ئىزاھلانغان بىرقانچە يەر نامى توغرىسىدا .....
..... يۈسۈپ پاۋان 341
تاشقورغان رايونىنىڭ تارىختىكى نامىلىرى توغرىسىدا .....
..... شېرىن قۇربان 345
قومۇلدىكى «ساقا»، «دۇڭگۇرساقا»، «ئالتىزاق» دېگەن يەر نامىلىرى
ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە ..... شەۋكەت ھامۇت 350
«قۇمۇل» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارغا تو-
لۇقلىما ..... ئابلىز مەمتىلى 354
تارىختىكى ئاراتۇرۇك ۋە «ئاراتۇرۇك» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى
..... ئايشەمگۈل ئايۇپ 364
لوپ رايونىدىكى يەر نامىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى .....
..... غالىپ بارات ئەرك 369
قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئەسلىي نامى ھەققىدە ئىزدە-
نىش ..... ئابدۇغېنى سەيدىن 382
كۈچا، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپانلارنىڭ قەدىمكى نامىلىرى .....
..... پائۇل پېللىئوت 390
ئېمىل دەرياسى ۋە ئېمىل شەھىرى ..... تاھىر تاشباييف 398
يەر نامىلىرى تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەر .....
..... قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى 412
كەلپىندىكى بەزى يەر نامىلىرىغا ئىزاھات ..... مامۇت قۇربان 422
«ئوقسالۇر» دېگەن يەر نامى توغرىسىدا ..... ئىسرائىل مۇتىللا 431
يوپۇرغا ياغاچ ئايۇان قەدىمىي شەھىرى خارابىسى ئەتراپىدىكى يەر
نامىلىرى ..... ئوبۇل مەخمۇت 436
قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازمىلاردىكى يەر نامىلىرى .....
..... پائۇل پېللىئوت 443

ئۇرۇمچىدىكى «دۆڭكۆۋرۈك» ۋە «ئەرداۋچياۋ» ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ..... ئابدۇراۋۇپ ئابدۇللا 456
ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدىكى بالىقچىلەر .....
..... ئىسمائىل تۆمۈرى 459
كەلپىنلىكلەر ۋە كەلپىندىكى بىرقىسىم يەر ناملىرى .....
..... مامۇت قۇربان 463
«توقسۇ» نامى ۋە توقسۇ ناھىيىسىدىكى بەزى يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا ..... ئەخمەت روزى توغرۇل 474
قاراقاش ناھىيىسىدىكى بىرقىسىم يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ..... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 480
ئىلى ۋىلايىتىدىكى يەر ناملىرى ھەققىدە .....
..... ئابلىمىت مۇھەممىدى، ئىسھاق باستى 485
پىچان ناھىيىسىدىكى مەھەللە ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە بەزى يەر ـ جاي ناملىرى توغرىسىدا ..... ئەھمەد ئىمىن ئەلنەزەر 494
ئىدىقۇت تەۋەلىكىدىكى قىسمەن تارىخىي يەر ـ جاي ناملىرى
..... ئىسمائىل تۆمۈرى 499

تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر

ئىبراھىم مۇتىئى

يېقىندا «شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ لېنىنگرادتىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىغا ئاساسەن ل . يۇ . تۇگۇشېۋا تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، موسكۋا پەن نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان نۇسخىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈش جەريانىدا چېلىققان تەكلىماكان ئەتراپىدىكى 7 ـ ئەسىرگە ئائىت بىر مۇنچە شەھەر نامىلىرى دىققىتىمىزنى ئۆزىگە تارتتى. مەھمۇد كاشغەرىيدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى، تەرجىمان، تىلشۇناس سىنقۇسېلى تۇتۇق تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇ ئەسەردە شۇەن زاڭ تەرىپىدىن خەنزۇچە خەتلەر بىلەن ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنغان ياكى مەنە تەرجىمىسى بېرىلگەن بىر مۇنچە يەر نامىلىرىنىڭ يەرلىك خەلق تىلىدىكى ئەسلىي تەلەپپۇزى ئېنىقلاپ بېرىلگەن. بۇ ئەسەرنى تەتقىق قىلغان ئالىملار سىنقۇسېلى تۇتۇق بۇ ئەسەرنى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىش جەريانىدا ئىلگىرى شۇەن زاڭ يۇرۇپ ئۆتكەن يەرلەرنى بىر قېتىم سىياھەت قىلىپ بۇ يەرلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ چىققان، بولمىسا خەنزۇچىدىن ئەسلىي تەلەپپۇزىنى بىلىش بەك قىيىن بولغان يەر نامىلىرىنىڭ مۇنداق توغرا تەرجىمە قىلىنىشى بەك تەس، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن.

مەن سىنقۇسېلى تۇتۇق تەرجىمىسىدە ئۇچرىغان بۇ شەھەر نامىلىرىنى شۇەن زاڭ تەرىپىدىن يېزىلغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى

غەربكە سایاھەت خاتىرىسى» (قەدىمكى ئۇيغۇرچىسى «كېرۈگى ئەللەر ئۆتۈگى»)نىڭ بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پروفېسسورى ئا-تاقلىق سانسكرتشۇناس ئالىم جى شيەنلىن ئەپەندى تەھرىرلىكىدە نەشرگە تەييارلانغان شەرھى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقىپ، مەزكۇر شەھەر ناملىرى ھەققىدە بەك قىممەتلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولدۇم. بۇ مەلۇماتلارنىڭ شىنجاڭغا ئائىت قىسمى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى مۇتەخەسسىسى پروفېسسور گېڭ شىمىن تەرىپىدىن تەييارلانغان. تۆۋەندە مەن «شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمىھالى»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدىكى ئەنە شۇ شەھەر ناملىرىنى ۋە بۇ ھەقتە «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سایاھەت خاتىرىسى»گە شەرھى» دەپ توپلانغان مەلۇماتلارنى كىتابخانلارغا قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشنى لايىق كۆردۈم.

كەش بالىق (قەشقەر)

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخا V باب، 78 ـ ۋاراق، 9 ـ قۇر)دا «قەشقەر»، «كەش بالىق» دېيىلگەن، قەدىمكى ئۇيغۇرچىدە «بالىق» شەھەر دېگەن بولىدۇ. خەنزۇچە مەنبەلەردە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە قەشقەر سۇلېگو (疏勒国) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. شۇەن زاڭ بۇشەھەرنى «چۇشاگو» (去沙国) دەپ ئاتىغان. بۇ «كەشبالىق»نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ ـ مەنە تەرجىمىسى. بۇنىڭدىن باشقا خەنزۇچە مەنبەلەردە «竭石» (جيېشى) «竭叉» (جيېچا)، «迦舍» (جياشى)، «伽师» (جياشى)، دېگەندەك خىلمۇخىل شەكىللەردە يېزىلغان يەر ناملىرى «كەش» ياكى «كاش» دېگەن يەر نامىنىڭ سایاھەتچىلەر تەرىپىدىن ھەر خىل خەنزۇچە خەتلەر بىلەن يېزىلغان ئاھاڭ تەرجىمىلىرىدىن ئىبارەت. شۇ دەۋردە ھىندىستانغا سایاھەتكە بارغان خۇي چاۋ ئۆز سایاھەتنامىسىدە «سۇلىغا يېتىپ كەلدىم. چەت ئەللىكلەر (يەرلىك خەلقنى دېمەكچى) بۇ شەھەرلەرنى «伽师祇离国» (جياشىدىلى مەملىكىتى) دەيدۇ» دەپ يازىدۇ.

بۇ ئاھاڭ تەرجىمىلىرى ئىچىدە جياشىدىلى (伽师祇离) يا-
كى «جياشىجىلى» (伽师吉黎) دېگەنلەر «كاشغەر» دېگەن ئىسىم-
لىك خەنزۇچە مەنبەلەردىكى ئەڭ كونا ئاھاڭ تەرجىمىسى. دې-
مەك، خەنزۇچە مەنبەلەردە ئۇزاق مۇددەت «سۇلې» دەپ ئاتىلىپ
كەلگەن بۇ يەر ئىسمى شۇ دەۋردىلا يەرلىك خەلق تەرىپىدىن
«كاشغەر» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

قەشقەرنىڭ «سۇلې» دەپ ئاتىلىشىغا كەلسەك، بەزى تەتقى-
قاتچىلار بۇ ئىسمنى «سوغلاق» ياكى «سوغداق» دېگەن مىللەت
ئىسمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ (سوغدى تىلىدا «ل» تا-
ۋۇشى بىلەن «د» تاۋۇشىنىڭ ئالمىشىش ھادىسىسى بار. سوغدى
تىلىنىڭ بىر شېۋىسىدە بۇ مىللەت نامى سوغداق دېيىلسە، قەش-
قەر ئەتراپىدا ياشايدىغان سوغدىلار شېۋىسىدە سوغلاق دېيىلىدۇ).
خېرمان تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ پىكىرگە فرانسىيە[1]
ئالىمى پېللىئوت رەسمىي ھۆججەت ئاساسى يوق، دەپ قوشۇلماي-
دۇ. «سوغداق» دېگەن ئىسىم تۈركىي خەلقلەرنىڭ «سوغداق»لارنى
ئاتىشى، قەشقەردىن باشقا لوپنۇر ۋە دۇنخۇاڭ ئەتراپىدىكى دەر-
يالارنىڭمۇ «سۇلې» دەپ ئاتىلىشى بۇ يەرلەردىمۇ قەدىمكى دەۋر-
لەردە سوغدى سودا مەركەزلىرى بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەت-
لىك. بۇ ئىسمنى بەزى ئالىملار تۈركىي تىلىدىكى «سۇلىق» دې-
گەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېسىمۇ، لېكىن بۇمۇ بىر پەرەز-
دىنلا ئىبارەت. بۇنىڭمۇ ھازىرچە ھېچقانداق يازما ھۆججەت ئاسا-
سى يوق.

كاشغەر دېگەن ئىسمغا كەلسەك، بۇ ئىسىم كاش (خەنزۇچە
جياشى 伽师) بىلەن «غار» دېگەن ئىككى قىسمىدىن قۇرۇلغان.
قەدىمكى ساك تىلىدا «غارى» دېگەن سۆز «رايون، مەملىكەت يا-
كى شەھەر» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ[2]. «شۇەن زاڭنىڭ تەر-
جىمھالى»نى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان سىنقۇسې-
لى تۇتۇق «غار»نى «بالىق» دەپ تەرجىمە قىلىپ كاشغەرنى «كەش
بالىق» دەپ ئىپادىلىگەن.

بۇ ئىسىم تەركىبىدىكى بىرىنچى سۆز «كەش» ياكى «كاش»قا كەلسەك، بەزى ئالىملار بۇ سۆز قەدىمكى ھىندى مەنبە-لىرىدە ئۇچرايدىغان ھىمالايا تاغلىرىدا ياشايدىغان كاشال دېگەن قەبىلە ئىسمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك دەيدۇ. خوتەن ساك تىلىدىكى «تاڭغۇت يولىغا سايىاھەت خاتىرىسى»[3] دېگەن ھۆججەتتە قەشقەر «گاسىجاڭ» دېيىلگەن. بۇ ھۆججەتتىن مەلۇم بولۇشىچە، «خوتەن ھۆكۈمدارى ۋەزىراسىياخا قەشقەر ھۆكۈمدا-رىنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن، قەشقەردە گاسونا («قەشقەرلىك») دېگەن نامدا بىر بۇددا ئىبادەتخانىسى سالدۇرغان. خوتەن ساك تىلىدا بوغۇم بېشىدا كەلگەن «گ» تاۋۇشى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردە ئومۇمەن «ق» ياكى «خ» بىلەن ئىپادىلە-نىدۇ. خوتەن ساك تىلىدا «گا» سۆزى قاشتېشى بىلەن مۇناسە-ۋەتلىك. يۇقىرىقى ھۆججەتتىن «يۇمېن» شەھىرى گاكامانا دې-يىلگەن. بىزگە مەلۇم، خەنزۇچە 玉 (يۈ) قاشتېشى دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ پاكىتلاردىن قارىغاندا، كاشغەردىكى «كاش» سۆزى قاشتېشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ چىقىدۇ.

دېمەك، «كاشغەر» دېگەن ئىسىم كاش + غار دېگەن ئىككى سۆزدىن قۇرۇلغان بولۇپ، بىرىنچى سۆز قاشتېشى بىلەن مۇنا-سىۋەتلىك، ئىككىنچى سۆز «شەھەر» دېگەن بولىدۇ.

شۇنى زادىڭ بۇ يەردىكى خەلقنىڭ يېزىقى ئەنەتكەك (ھىندى) يېزىقىدىن كەلگەن، تىلى باشقا ئەللەر تىلىدىن پەرقلىنىدۇ دەيە-دۇ. ھازىر يەر ئاستىدىن تېپىلغان خەت ـ چەكلەردىن قارىغاندا 3 ـ ئەسىردىن بېرى تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى خوتەن ۋە غەربىي ئېتىكىدىكى بارچۇق (مارالبېشى) ئەتراپىدا (قەشقەرمۇ بۇنىڭ ئىچىدە بولۇشى مۇمكىن) ياشىغان خەلق ھىند-دى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ قەدىمكى شەرقىي ئىران تىللىرىغا كىرىدىغان بىر قانچە خىل دىئالېكتىدا سۆزلىگەن. بۇ تىللار ھازىرقى تاشقورغان تاجىك تىلىنىڭ شۇغنان ۋە ۋاخان دە-ئالېكتلىرى بىلەن بىر سىستېمىغا كىرىدۇ. بۇ يەرلەردىن تې-

پىلغان ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىرگە ئائىت يازما يادىكارلىقلار تىلىنى ھازىر ئالىملار «خوتەن ساك تىلى» دەپ ئاتايدۇ. بارچۇقتىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار تىلىنى «تۇمشۇق ساك تىلى» دەپ ئاتايدۇ.

ئۇسار بالىق (يەكەن)

«شۇەن زاڭنامە تەرجىمھالى»نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى V باب، 59 ـ ۋاراق، 24 ـ قۇردا «ئۇسار بالىق» دېگەن شەھەر ئىسمى ئۇچرايدۇ (خەنزۇچىدە بۇ شەھەر乌刹国 – ئۇسار مەملىكىتى دېيىلگەن)، بۇ شەھەرنى تۇخۇشىۋا «يېڭسار» دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ[4]. يېڭسار كونا ئۇسار بالىق ئورنىدا مەيدانغا كەلگەن بولغاچقا، بۇ شەھەر يېڭى ئۇسار– يېڭسار بولغان بولۇشى مۇمكىن.

ستەيىن ئۇسار بالىقنى يەكەن بىلەن يېڭسار ئارىلىقىدا بولغان بىر شەھەر، دەيدۇ. فىرانسىيە ئالىمى پېللىئوتمۇ ستەيىنىنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدۇ. ئەمما، ياپون ئالىمى شىراتورى كۇراكىچى ئۇسار بالىق يەكەندۇر، دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بەزىلەر ئۇسار بالىق تاشقورغاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چېھىل گۈمبەز ياكى يېڭسارنىڭ جەنۇبىدىكى ئېگىز ياردا بولسا كېرەك دەيدۇ.

«غەربكە سىياھەت خاتىرىسى»دىكى بۇ شەھەر، پامىردىن شەرققە قاراپ 800 يول يىراقلىقتا، جەنۇبتا سىت ئۆگۈز (يەكەن دەريا‌سى)گە تۇتىشىدۇ، دېگەن سۆزلەردىن ۋە شۇەن زاڭنامىگە بۇ مەملىكەت ھەققىدىكى بايانلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ يەردە سۆزلىنىۋاتقان ئۇسار ناھايىتى چوڭ بىر بوستانلىق بولۇپ، بۇ ئەتراپتا پەقەت يەكەنلا ئەنە شۇنداق زور كۆلەمدىكى بوستانلىق ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا «ئۇسار بالىق» يېڭسار ئەمەس، بەلكى يەكەن بولۇشى كېرەك، دېگەن كۆز قاراش بىر قەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق.

تارىختىن بىزگە مەلۇم، مىلادىيىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ خەنزۇچە يىلنامىلەردە يەكەن «沙车» (ساچې) دەپ خاتىرىلىنىپ

كەلمەكتە. خەنزۇ ئالىملىرىنىڭ پىكرىچە بۇ ئىككى خەتنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى Sake ياكى Saka بولۇپ، بۇ ئىسىم شۇ دەۋردە بۇ يەردە ھۆكۈمران بولغان ساك دېگەن قەبىلە ئىسمىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. سىنقۇسىلى تۇتۇڭدىن بىر ئەسىر كېيىن ئۆتكەن مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بۇ شەھەرنى «ياركەنت» دەپ يازىدۇ. بۇ ئىسىم ئېگىز يار دېگەن مەنىدىكى يار بىلەن شەھەر دېگەن مەنىدىكى پارسچە «كەنت» دېگەن سۆزلەردىن قۇرۇلغان.

يەكەن دەرياسى بۇ يەردە «سىت ئۆگۈز» دەپ ئاتالغان، قەدىمكى ئۇيغۇرچىدىكى «سىت» سانسكرىتچە «Sita» دېگەن سۆزدىن كەلگەن. بۇددا نوملىرىدا يەكەن دەرياسى شۇ جۇملىدىن پۈتۈن تارىم دەرياسىمۇ «سىت ئۆگۈز» (سىتا دەريا) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. خەنزۇچە بۇددا نوملىرىدا بۇ دەريا ئىسمى «多河»（سىدو）، «他河»（سىتا）، «多河»（سىدو）، «陀河»（سىتو）شەكىللىرىدە يېزىلىپ كەلمەكتە. «غەربكە سايا ھەت خاتىرىسى»دە «多河»（تۇدوخې）دېيىلگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى «سىتا» دېگەن سانسكرىتچە ئىسمىنىڭ ھەر خىل ئاھاڭ تەرجىمىلىرى.

كاۋانتا (تاشقورغان)

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى»دا بۇ شەھەر نامى «盘陀»（چېپىنتو）دېيىلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىدا «كاۋانتا» دېيىلگەن. خەنزۇچە مىلادىيىنىڭ باشلىرىغا ئائىت تارىخنامىلەردە «蒲犁»（پۇلى）دەپ ئاتالغان. بۇ يەر ئىسمى بۇددا نوملىرىدا «河盘陀»（كېپىنتو）، «汉盘陀»（خەنپەنتو）دېگەندەك شەكىللەردىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپانتا ياكى كاۋانتا دېگەن ئىسمىنىڭ ھەر خىل ئاھاڭ تەرجىمىلىرى. «تاشقورغان» دېگەن نام ئوتتۇرا ئەسىرگە ئائىت يازما يادىكارلىقلاردىن «ھۇدۇلئالەم»دە 1 ـ قېتىم تاش مىنار ياكى تاشقورغان شەكلىدە ئۇچرايدۇ. دېمەك، 7 ـ ئەسىرلەردە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى چاغلاردا تاشقورغان «كاۋانتا» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

چەكۈك بالىق (قاغىلىق)

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىدا بۇ شەھەر «斫句迦» (جىجۈجيا) دەپ يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى (V باب، 16 ـ ۋاراق، 19 ـ قۇر)دا بۇ «چەكۈك بالىق» دەپ يېزىلغان. «چەكۈك» دېگەن بۇ نام سانسكرىتچە يادنامىلەردە چاكۈكا ياكى چاكۈكالا شەكلىدە يېزىلغان. بۈددا دىنىغا ئائىت باشقا خەنزۇچە يادنامىلەردە بۇ يەر ئىسمى «周吉河» (جۈجىخې)، «遮拘迦» (جى جۈجيا)، «遮启迦» (جىچىجيا) دېگەن شەكىللەردىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئىسمنىڭ سانسكرىتچە شەكلى چاكۈكانىڭ ھەر خىل ئاھاڭ تەرجىمىلىرى. سىنقۇسىلى تۈتۈڭ بۇ نامنى تەرجىمە قىلىغاندا ئۇنىڭ سانسكرىتچە شەكلىنى ئاساس قىلىپ ئالماي يەرلىك خەلق تىلىدىكى جانلىق ئاتىلىشىنى ئاساس قىلىپ ئالغان. دېمەك، قاغىلىق شەھىرى 7 ـ ئەسىرلەردە «چەكۈك بالىق» دەپ ئاتالغان.

ئۇدۇن (خوتەن)

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدا (V باب، 63 ـ ۋاراق، 21 ـ، 22 ـ قۇرلار) خوتەن دېگەن نام «ئۇدۇن» شەكلىدە ئۇچرايدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىمۇ بۇ شەھەر «ئۇدۇن» دېيىلگەن. خەنزۇچە يىلنامىلەردە بۇ شەھەر ئىسمى «兀丹» (ۋۇدەن)، «阗于» (يۈتيەن)، «窒于» (يۈجى) شەكىللىرىدە يېزىلىپ كەلگەن.بۇلار «ئۇدۇن» دېگەن ئىسمنىڭ ھەر خىل ئاھاڭ تەرجىمىلىرى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەسەرلەردە بۇ شەھەر ئىسمى «斡端» (ۋۇدۇەن) ياكى «忽炭» (ۋۇتەن) شەكىللىرىدە يېزىلغان. بۇ «خوتەن» دېگەن ئىسىمغا ئەڭ يېقىن ئاھاڭ تەرجىمىسى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تارىختىن خەۋەرسىز بەزى مەنسەپدارلارنىڭ خاتالىقى سەۋەبىدىن خوتەننىڭ قەدىمكى ئىسمى بولغان «ئۇدۇن» (阗于) ھازىرقى كېرىيە ناھىيىسىگە يۆتكەپ قويۇلغان. «شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىدا خوتەن «瞿萨旦那» (چۈسادەننا) دېيىلگەن. بۇ خوتەننىڭ

ئەسلىي ئىسمى بولغان Gostana (گوستانا) دېگەن سانسكرىتلاشقان شەكلىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى.

ئېلىمىز ئالىملىرىنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە «于阗» (يۈتيەن) دېگەن خەت «odan» (ئودان) دەپ ئوقۇلغان. «تۇنيۇقۇق» ئابىدىسىدە خوتەن دېگەن ئىسىم «قورتان» دەپ يېزىلغان. بۇ شەكىل خوتەننىڭ قەدىمكى كۇسەن (توخار) تىلىدىكى ۋاريانتى بولغان «كورتتانا»دىن كەلگەن بولسا كېرەك[5].

شۇەن زاڭ «گوستانا» سۆزىنى ئىزاھلاپ «گو - يەر، يەر - زېمىن» دېگەن بولىدۇ، «ستانا» سانسكرىتچە ئەمچەك دېگەنلىكتۇر، شۇڭا «گوستانا» دېگەن سۆز «يەر ئەمچىكى» دېگەن بولىدۇ. بۇ خىل تەھلىل خوتەننىڭ بىنا بولۇشى ھەققىدىكى بىر ئەپسانىۋىي رىۋايەتتىن كەلگەن[6].

بۇ رىۋايەت بويىچە، قەدىمكى زاماندا (ئالىملارنىڭ تەھلىلىچە مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 1 ـ ئەسىردە) خوتەننى بىنا قىلغان ھۆكۈمدار ئۆلگەندىن كېيىن، تەختكە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئەۋلادى بولماي، خەلق قاتتىق ئەندىشىگە چۈشۈپ، ئاقساقاللارنىڭ مەسلىھەتى بىلەن خوتەننىڭ ھامىيسى ھېسابلانغان بىسامىن تەڭرى ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ، بىسامىن تەڭرىدىن بىر بالا تەلەپ قىلغان. بىسامىن تەڭرى ئۇلارنىڭ يالۋۇرۇشلىرىدىن تەسىرلىنىپ پېشانىسىنى يېرىلدۇرۇپ بىر بوۋاق چىقىرىپ بەرگەن. خوتەن خەلقى بەك خۇشال بولۇپ، بۇ بوۋاقنى شەھەرگە ئېلىپ كەلگەندە بوۋاق ئەمچەك ئەمەي تۇرۇۋالغان. خەلق بوۋاقنىڭ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ يەنە بىسامىن تەڭرى ئالدىغا نەزىر - نۇزرەت قىلىپ بېرىپ يالىرەم تەلەپ قىلغان. بىسامىن تەڭرى بۇلارغا بىر كارامەت كۆرسىتىپ ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى يەردىن ئەمچەككە ئوخشاش بىر كىچىك دۆڭ پەيدا قىلغان، ئاندىن بۇ دۆڭدىن شېكەر قومۇشى كۆتۈرۈلۈپ، بۇ قومۇشتىن سۈتكە ئوخشاش ئاق شەربەت قاينىاپ چىققان. خەلق شۇ شەربەت بىلەن بوۋاقنى ئوزۇقلاندۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بوۋاق ساغلام چوڭ بو-

لۇپ، ھەر جەھەتتىن ئەقىل - پاراسەتلىك، باتۇر بىر يىگىت بو- لۇپ يېتىشكەن. تەختكە ئولتۇرۇش يېشىغا يەتكەندە خوتەن خەل- قى ئۇنى خوتەنگە پادىشاھ قىلىپ كۆتۈرگەن. مۇشۇ سەۋەبلىك خوتەن شەھىرىنىڭ نامى «گوستانا» (يەر ئەمچىكى) بولۇپ قال- غان. ئەلۋەتتە، بۇ پەقەت بىر رىۋايەت. فىرانسىيە ئالىمى پېللى- ئوت بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىلەرنى يەكۈنلەپ: خوتەن دېگەن ئىسىم مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 2 - ئەسىردە «Gotan» (گوتان) دېيىل- گەن، مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا «Gostana» (گوستانا) دېيىلىپ، ھەر ئىككى ئىسىم تەڭ ئىشلىتىلىپ كەلگەن. بۇ ئىسىملارنىڭ ھەر ئىككىسى «گو ئېلى» ياكى «گوئىستان» (گو مەملىكىتى) دېگەن بولىدۇ. بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «گو» خوتەندىكى بىر قە- دىمكى قەبىلە ئىسمى. خوتەنده ئومۇمەن گو، گۇي بوغۇملىرى ئارىلاشقان يەر ناملىرى كۆپ[7].

قەدىمكى ئۇيغۇرچىدە «خوتەن»نىڭ «ئۇدۇن» دېيىلىشىگە كەلسەك، تۈركىي تىللاردا بوغۇم بېشىدا كەلگەن «گ» ياكى چۈ- شۈپ قالمىدۇ، ياكى بولمىسا «ق»، «خ»غا ئالمىشىدۇ. چۈشۈپ قې- لىشىغا «ئۇدۇن» (گوتان سۆزى لەۋلىشىپ «ئۇدۇن» بولغان)، «ق»، «خ»غا ئۆزگەرگىنىگە قورتان ياكى «خوتەن» ۋەكىللىك قى- لىدۇ.

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى»دا خوتەننىڭ تىل - يېزىقى ھەققىده مۇنداق دېيىلگەن: «ئىككى بىتىكى (بار)، يىراقتا ئەنەد- كەك ئۆزۈكسىن ئاغىرلايۇرلار، ياغۇقتا ئۆز ئۆزۈكلەرىن تۇتار. ئۆز ئۆزۈكلەرى يەمە ئەنەتكەكچەسىگ ئۆك ئەرىپ، ئىنچا يەنە ئانچە قىيا تەگشىلۇر». (ئىككى خىل يېزىقى بار، تاشقىرىغا نىسبەتەن ئەنەتكەك (ھىندى) يېزىقىنى ئىشلىتىدۇ، ئۆز ئىچىده ئۆز يېزىق- لىرىنى ئىشلىتىدۇ، ئۆز يېزىقىمۇ ئەنەتكەك يېزىقىغا ئوخشاش بولسىمۇ (ئەمما) ئۇنىڭدا يەنە بەزى ئۆزگىچىلىكلەر بار)[8].

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خوتەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەر خارابىلىرى بىلەن دۇنخۇاڭدىكى

مىڭ ئۆيلەردىن قەدىمكى براخما يېزىقىدا (ياكى ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋاريانتىدا) يېزىلغان نۇرغۇن قوليازمىلار تېپىلدى. باشتا بۇ قوليازمىلارنى ھېچكىم ئوقۇيالمىدى. نېمىس ئالىمى لېۋمان (Levman) بىرىنچى بولۇپ بۇ يېزىقنى ئوقۇپ چىقىپ، بۇ تىل ھەققىدە توغرا بولمىسىمۇ بەزى كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

بۇ تىل بىر خىل قەدىمكى شەرقىي ئىران تىلى بولۇپ، ئۇ-نىڭدا شەرقىي ئىران تىلىغا خاس گىرامماتىك قۇرۇلمىلار ئاسا-سىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئەمما، لېكسىكا جەھەتتە ئۇنىڭدا ھىند-ى تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. 1914 - يى-لى نورۋېگىيە ئالىمى ستېن كونوۋ «خوتەن تىلى ھەققىدە تەتقى-قات»[9] ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ، بۇ تىلنىڭ قەدىمكى خو-تەندىكى يەرلىك خەلق تىلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇ تىل بىر خىل ساك تىلى بولغانلىقتىن، باشقا ساك تىللىرىدىن پەرق-لەندۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا «خوتەن ساك تىلى» دەپ ئات قويۇلدى.

ئەنگلىيە ئالىمى ھ. ۋ. بەيلى بۇ تىلدىكى ھۆججەتلەرنى تەت-قىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى 1 - ئەسىردىن 6 - ئە-سىرگىچە بولغان دەۋرگە ئائىت ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى[10]. بۇ يازما يادىكارلىقلار تىلىدا شېۋە پەرقىمۇ مەۋجۇت. ئۇنىڭدىن تاشقىرى بۇ تىل قەدىمكى خوتەن ساك تىلى ۋە كېيىنكى خوتەن ساك تىلى دېگەن تۈرلەرگىمۇ بۆلۈنىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدىمۇ خېلى چوڭ پەرق بار. بەزى پارچە - پۈرات ھۆججەتلەردىن قارا-غاندا، ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىردە قەشقەر رايونىدىكى يەرلىك خەلقمۇ بىر خىل ساك تىلىنى ئىشلەتكەن.

ھازىر ئېلان قىلىنغان خوتەن ساك تىلىدىكى ئەسەرلەر خې-لى كۆپ، بۇلار مەزمۇن جەھەتتىن بۇددا دىنىغا ئائىت ئەسەرلەر، تېببابەتكە ئائىت ئەسەرلەر، خەت - چەكلەر دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. بۇددا دىنىنىڭ مەشھۇر نوملىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ دې-گۈدەك بۇ تىلدىكى تەرجىمىلىرى بار. مەشھۇر تېببىي ئەسەرلەر-دىن سىددا سارا «Siddhasara» ئەنە شۇ خوتەن ساك تىلىدا يې-

زىلغان. هازىر تۇبۇت (قەدىمكى تىبەت) تىلىدا ساقلانغان «خوتەن تارىخى»نى بەزى ئالىملار ئەسلىي خوتەن ساك تىلىدا يېزىلىپ، تۇبۇتچە تەرجىمە قىلىنغان دېگەن كۆز قاراشتا. بۇ ئەسەرنىڭ خوتەن ساك تىلىدىكى نۇسخىسى يوقالغان. خوتەن ساك تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە ئەدەبىي ئەسەرلەر (بولۇپمۇ شېئىرلار)مۇ بار. مۇشۇنداق شېئىرلار ئىچىدە بىر قەدىمكى خوتەن شائىرىنىڭ باھارنى كۆيلىگەن شېئىرى هازىر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ لېنىنگراد شەھىرىدە ساقلانماقتا. قەدىمكى خوتەن هۆكۈمدارلىرىدىن سانىرانىڭ گەنسۇدىكى ساجۇ (دۇنخۇاڭ)غا ياتلىق قىلىنغان مەلىكىسىنىڭ ئۆز يۇرتىنى سېغىنىپ ئاتا ـ ئانىسىغا ئەۋەتكەن بىر شېئىرىمۇ فىرانسىيەنىڭ پارىژ شەھىرىدە ساقلانماقتا.

قەدىمكى خوتەن ساك تىلىدا ئەسەر يازغان يازغۇچىلاردىن بىزگە ئىسمى مەلۇم بولغان ئۇچ ئادەم بار. بۇلار:
Sikxananda (سىكشانادا)، Divaprajna (دىۋاپراژنا)، Vedyesila (ۋېدىيېسىلا). بۇلارنىڭ ئىچىدە ۋېدىيېسىلا تەرىپىدىن يېزىلغان «بۇددا هاياتىغا مەدهىيە» ناملىق 600 مىسرالىق داستان تولىمۇ قىممەتلىك ئەدەبىي ئەسەر هېسابلىنىدۇ[11].

مىركەي بالىق (گۇما)

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمىهالى» (ئۇيغۇرچە نۇسخا، V باب، 70 ـ ۋاراق، 7 ـ قۇر) «مىركەي» ياكى «مىركەچى بالىق» دېگەن شەھەر نامى بار. خەنزۇچە نۇسخىسىدا بۇ شەھەر نامى «勃伽夷城» (بوجايىچېڭ) دەپ يېزىلغان. ستەيىن بۇ شەھەرنىڭ ئورنىنى خوتەن بىلەن قاغىلىق ئوتتۇرىسىدىكى پىيالىمغا توغرا كېلىدۇ، دەيدۇ[12]. خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى گۇما ناهىيىسىگە قاراشلىق زاڭگۇي بازىرى يېنىدىن دائىرىسى ئون يول كېلىدىغان بىر چوڭ شەھەر خارابىسىنى تاپقان. بۇ خارابە سوراشان بۇغرا مازار دېگەن جايغا توغرا كېلىدۇ. «غەربكە سىياھەت خاتىرىسى»دە بۇ شەھەر (يەنى مىركەي شەھىرى) خوتەندىن غەربكە قاراپ ماڭغاندا تەخمىنەن

300 يول يىراقلىقتا دېيىلگەن. بۇگۈنكى خەرىتىدىمۇ خوتەن بەلەن زاڭگۈي بازىرىنىڭ ئارىلىقى 270 يول ئەتراپىدا، بۇ ئارىلىق شۇەن زاڭ ئېيتقان 300 يولدىن ئانچە پەرق قىلمايدۇ. شۇڭا، خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندىنىڭ پىكرى بىر قەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق[13]. شۇنداق بولغاندا قەدىمكى مىركەي شەھىرى ھازىرقى گۈما ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ.

بىم بالىق (چىرا)

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى» (ئۇيغۇرچە نۇسخا V باب، 83 ـ ۋاراق، 16 ـ قۇر)دا «بىم بالىق» دېگەن شەھەر نامى تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ نام خەنزۇچە « 媲摩» (پىمو) دەپ يېزىلغان[14]. تۇ-بۇتچە يادنامىلەردە بۇ شەھەر bye – ma ياكى phye – ma دەپ يېزىلغان. بۇ نامنىڭ نېمىدىن كەلگەنلىكى ھەققىدە ئىككى خىل كۆز قاراش بار: 1. بۇ نام سانسكرىتچە Bhima دېگەن سۆزدىن كەلگەن. بۇ خوتەن خەلقى ئېتىقاد قىلىدىغان بىر ئىلاھنىڭ ئىسمى[15]. 2. بۇ نام تۇبۇتچە Bye – ma (قۇم) دېگەن سۆزدىن كەلگەن[16]. بۇ شەھەر ستەيىننىڭ ئېنىقلىشىچە چىرا ناھىيىسىدىكى ئۇزۇن تات ياكى ئۇلۇغ مازار دېگەن جايلارغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە بىر قەدىمكى بۇددا ئىبادەتخانىسى بولغان.

ئوغاي بالىق (نىيە)

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى» (ئۇيغۇرچە نۇسخا V باب، 84 ـ ۋاراق، 21 ـ ، 22 ـ قۇرلار)دا «ئوغاي بالىق» دېگەن شەھەر نامى ئۇچرايدۇ. خەنزۇچە نۇسخىدا بۇ شەھەر نامى « 尼壤» (نىراڭ) دەپ يېزىلغان. قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە Nina دەپ يېزىلغان. خەن سۇلالىسى يىلنامىلىرىدە بۇ يەردىكى شەھەر دۆلىتى « 绝精» (جىڭجۆ) دەپ ئاتىلىدۇ. قارۇشتىكى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە بۇ دۆلەت ئىسمى Cadota دەپ يېزىلغان. دېمەك بۇ يەردە قۇرۇلغان دۆلەتنىڭ ئەسلىي ئىسمى «چادوتا» بولۇپ، خەنزۇچىگە « 国绝精» (جىڭجۆگو) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ دۆلەتنىڭ ئورنى مانا شۇ نىيە ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ شە-

هەر خارابسى هازىرقى نىيە ناھىيە بازىرىنىڭ 65 كىلومېتىر شىمالىدىكى قۇملۇقتا، خارابە دائىرىسى 25 كىلومېتىرغا سوزۇلىدۇ[18].

ئەسكى توخرى بالىق (ئەندىرە)

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى» (ئۇيغۇرچە نۇسخا V باب، 85 ـ ۋاراق، 8 ـ قۇر)دا توخرىلارنىڭ ئەسكى بالىقى دېگەن شەھەر نامى ئۇچرايدۇ. ستەيىن بۇ شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى ئەندىرەگە توغرا كېلىدۇ، دەپ مۇقىملاشتۇرغان. ستەيىن بۇ شەھەر خارابىسىدىن نۇرغۇن مىقدارىدا قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنى تاپقان. بۇلارنىڭ ئارىسىدا 719 ـ يىلىغا ئائىت خەنزۇچە ھۆججەتمۇ بار. ئىبادەتخانا خارابىسىدىن براخما ۋە تۇبۇت يېزىقلىرىدا يېزىلغان نۇرغۇن يازما يادىكارلىقلار تېپىلغان[19].

شۇەن زاڭ تىلغا ئالغان بۇ توخرى شەھىرى ھەققىدىكى مەلۇمات نۇرغۇن ئىلمىي مۇنازىرىلەرگە سەۋەب بولدى. ھازىرغىچە بۇ يەردە ئېيتىلغان توخرىلارنىڭ زادى كىملەر ئىكەنلىكى ھەققىدە ئورتاق پىكىر يوق. بۇ يەردە ئېيتىلغان توخرىلار كىچىك يۆشىلەر (小月氏) بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك دېگەن پىكىرمۇ بار. كۇچادىن تېپىلغان توخرى تىلىدىكى ھۆججەتلەردىن قارىغاندا تەكلىماكاننىڭ شىمالى (قارا شەھەر، كۇچالار)دا ياشىغان توخرىلار بىلەن تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدا ئۆتمۇشتە ياشىغان توخرىلار ئارىسىدا قانداقتۇر بىر مۇناسىۋەت بولغان بولسا كېرەك.

سارامادان بالىق (چەرچەن)

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى» (ئۇيغۇرچە نۇسخا V باب، 85 ـ ۋاراق، 10 ـ قۇر)دا «سارامادان بالىق» دېگەن شەھەر ئىسمى ئۇچرايدۇ. خوتەن ساك تىلىدىكى ھۆججەتلەردە بۇ شەھەر ئىسمى «چالمادان» دەپ يېزىلغان. خەنزۇچىسىدە بۇ شەھەر نامى «折摩驮那» (جېمودونا) ياكى «且末» (چېيمو) دەپ يېزىلغان. تۇبۇتچە ھۆججەتلەردە Car – Can (چارچان) ياكى Cercen (چەرچەن) دەپ

يېزىلغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىمۇ بۇ نام «چەرچەن» دەپ يېزىلغان. مىڭ سۇلالىسى ھۆججەتلىرىدە بۇ شەھەر «址昌» (جىچاڭ)، چىڭ سۇلالىسى ھۆججەتلىرىدە «车尔城» (چېئېرچېڭ) شەكلىدىمۇ يېزىلغان. ھازىر خەنزۇچىدە «且末» (چيېمو) ئۇيغۇرچە «چەرچەن» دەپ ئاتالماقتا.

بۇ كونا شەھەر خارابىسىنى بەزى ئالىملار چەرچەن ناھىيە بازىرىنىڭ 15 كىلومېتىر جەنۇبىدا دېسە، بەزىلەر چەرچەننىڭ غەربىي شىمالىدىكى كاچاڭ دېگەن جايدا، دەيدۇ. فىرانسۇز ئالىمى گرېنارد بۇ شەھەر خارابىسى چەرچەننىڭ 120 كىلومېتىر شىمالىدىكى تارتىراڭ دېگەن جايدا، دەيدۇ[20].

نوپ (چاقلىق)

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (ئۇيغۇرچە نۇسخا V باب، 85 ـ ۋاراق، 15 ـ، 17 ـ قۇرلار)دا «نوپ» دېگەن شەھەر ئىسمى بولۇپ، بۇ لولەن دېگەن يەردۇر، دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. بۇ يەر خەنزۇچىدە «纳缚波» (نابوپو) دەپ يېزىلغان. قەدىمكى تۇبۇتچە ھۆججەتلەردە بۇ ئىسىم Nop (نوپ) دەپ يېزىلغان. «ماركوپولۇ ساياھەتنامىسى»دە بۇ يەر ئىسمى «لوپ» دەپ يېزىلغان. بۇ يەر ھازىرقى چارقىلىقتا توغرا كېلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خوتەننىڭ شەرقىدىكى بىر ناھىيە لوپ دەپ ئاتىلىدۇ.

«نوپ» دېگەن يەر ئىسمى بەزى ئالىملارنىڭ تەھلىلىچە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە بۇ يەردە ياشىغان سوغدىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ئىسىم سوغدى تىلىدا «نەۋئاب» (يېڭى سۇ) دېگەن سۆزدىن كەلگەن. نەۋئاب تۇبۇتچە «نوپ»قا ئۆزگەرگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا لوپ بولۇپ قالغان. مەرەندىن تېپىلغان تۇبۇتچە ھۆججەتتە «نوپ چىن» ۋە «نوپ چاڭ» دېگەن ئىسىملار ئۇچرايدۇ (چارقىلىقنىڭ شەرقىدە ھازىرمۇ نوپچاڭ دېگەن بىر يەر بار). بۇ چوڭ نوپ، كىچىك نوپ دېگەن بولىدۇ. بۇلاردىن ئالدىنقىسى چارقىلىقنى، كېيىنكىسى مەرەننى

كۆرسىتىدۇ. بەزى ئالىملار بۇ ئىسىمنىڭ خەنزۇچىدىكى «纳缚波» شەكلىنى مەزكۇر ئىسىمنىڭ سانسكرىتلاشقان شەكلى Navapa نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. «ناۋپا» سانسكرىتچە Nava – para دىن كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭ مەنىسى «يېڭى سۇ» دېگەن بولىدۇ. بۇ مەنە مەزكۇر ئىسىمنىڭ سوغدىچىدىكى سۆز مەنىسىگە ئوخشايدۇ[21].

هازىر چوڭ لوپنور كۆلى بىلەن كىچىك لوپنور كۆلى ئارىلىقىدىكى قۇرۇقلۇقتا «يېڭى سۇ» دېگەن بىر يەر بار. بۇ ئۇيغۇر چە ئىسىمىمۇ سوغدىچە «نەۋئاب»، سانسكرىتچە «ناۋاپا» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنىسىگە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ يەر نىڭ ئەسلىي نامى «يېڭى سۇ» بولۇپ، سوغدى ۋە سانسكرىت تىلىرىغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

بۇ يەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇچە «兰楼» (لولەن) ئۇيغۇرچە كىرۇران دەپ ئاتىلىپ كەلگەن، كېيىن «鄯善» (شەنشەن)گە ئۆزگەرگەن.

بۇ شەھەرلەرنىڭ ئورنىنى ئالىملار ھەر خىل كۆرسىتىدۇ. سۈين ھېدىن لوپنور كۆلىنىڭ شىمالىدىن تاپقان بىر كونا شەھەر خارابىسىنى مەزكۇر شەھەر (نوپ) بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ. كېيىن ستەين بۇ خارابىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتتە ئۇچرىغان كروراينا دېگەن ئىسىمنى لولەن دېگەن خەنزۇچە ئىسىمغا توغرا كېلىدۇ، دەيدۇ. فرانسىيە ئالىمى شاۋان 77 – يىلى بۇ شەھەر (كىروران)نىڭ نامى پىشامشانغا ئۆزگەرگەن. دۆلەت نامى ئۆزگەرگەندىن كېيىن، پايتەختىمۇ باشقا ياقاقا كۆچۈرۈلگەن بولسا كېرەك، دەيدۇ. شۇڭا سۈين ھېدىن لوپنورنىڭ شىمالىدىن تاپقان كونا شەھەر خارابىسى كىروران بولمىسا كېرەك دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ[22]. مەملىكىتىمىز ئالىمى تاۋباۋلىيەن ھازىرقى چارقىلىق قەدىمكى كىرورانىنىڭ نەق ئۆزىدۇر، دەيدۇ. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى كىروران بىلەن پىشامشان مەسلە-

سى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، كىرورلۇن بىلەن پىشامشانناڭ دائىرىسى بەك كەڭ بولغان، ئەمما پايتەختى ئىزچىل تۇرده لوپنورنىڭ جەنۇبىدا بولغان، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن.

بۇ مۇلاھىزىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، لوپنور كۆلىنىڭ نامىغا ئاساس بولغان «نوپ» سۆزى مەيلى سوغدىچە «نەۋئاپ» شەكلىدە بولسۇن ياكى سانسكرىتچە Navapa شەكلىدە بولسۇن ھەممىسى «يېڭى سۇ» دېگەن مەنىدىن كەلگەن بولۇپ چىقىدۇ.

ئاگنى (قاراشەھەر)

ئاگنى دېگەن نام سانسكرىتچە Agni – ئوت دېگەن سۆزدىن كەلگەن. بۇ ئىسىم خەنزۇچە «阿焉尼» (ئاجىنى) دەپ يېزىلغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە بۇ نام خەنزۇچە مەنبەلەردە «焉耆» (يەنجى) دەپ يېزىلىپ كەلگەن، بۇمۇ بۇ شەھەرنىڭ قەدىمكى قاراشەھەر تىلىدىكى ئارگى (Argi) ياكى ئارسى (Arsi) دېگەن شەكلىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى[2]. ئوتتۇرا ئەسىردىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادنامىلەردە بۇ شەھەر سۇلمى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن («تۇركي تىللار دىۋانى»دىمۇ شۇنداق)، (گېڭ شىمىن، جاڭ گۇاڭدالارنىڭ پىكرى). 14 ـ، 15 ـ ئەسىرلەردە ئىسلام دىنى بۇ يەرگە تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن بۇ شەھەر نامى «چالىش»قا ئۆزگەرگەن. كېيىنكى زامانلاردا قارا شەھەر دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

قەدىمكى ئاگنى دۆلىتى شەرقتە ئۇششاقتال ئارقىلىق قوچو بىلەن چېگرىلىنىدۇ. غەربتە بۈگۈر ئارقىلىق قەدىمكى كۇسەن دۆلىتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

شۇەن زاڭنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ئاگنىلىقلارنىڭ يېزىقى ئەنەكەك يېزىقىدىن كەلگەنكەن. يېقىنقى يىللاردا تارىم ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىكى ئەڭ زور تېپىلمىلاردىن بىرى ئاگنى ۋە كۇسەن تىلىدىكى (قەدىمكى ئۇيغۇرچىدە بۇ تىل توخرى تىلى دېيىلىدۇ) ھۆججەتلەر ھېساب-

لىنىدۇ. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈرپان، قاراشەھەر، كۇ-چالاردىن براخما يېزىقىدا (توغرىسى براخما يېزىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋاريانتى) يېزىلغان كۆپلىگەن يازما يادكارلىقلارنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. دەسلەپتە بۇ يېزىقلارنى ھېچكىم ئوقۇيالـ-مىدى. نېمىس ئالىمى لېۋمان بۇ ھۆججەتلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، بۇ تىلغا «قەشقەر تىلى» دەپ ئات قويدى. كېيىن بۇ تىلنى «بـە-رىنچى تىل» دەپ ئۆزگەرتتى. كېيىن ف. ۋ. ك. مۇللېر (F.W.K.Muller) «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نامەلۇم بىر تىل» دەپ-گەن ماقالىسىدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە بىر بۇددا نومى خاتىمىسىدە-كى «بۇ كىتاب ئەسلىي ئەنەتكەك تىلىدا يېزىلغان، كېيىن توخرى تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، ئەمدى توخرى تىلىدىن تۈرك ـ ئۇيـ-غۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىندى» دېگەن سۆزلەرگە ئاساسەن بۇ تىلنى «توخرى تىلى» دەپ ئاتىدى.

نېمىس ئالىملىرىدىن ئې. سېيگ ۋە ۋ. سېيگلىڭ (W.Sigling)لەر بۇ ھۆججەتلەر تىلىنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىپ بۇ تىل ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ كانتۇم (Kantum) گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ ھەمدە «ئا»، «ب» دىئالېكت دەپ ئىككى دىئالېكتقا بۆلۈنىدۇ، دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

1913 ـ يىلى فىرانسۇز ئالىمى س.لېۋى (S.Levi) توخرى تىلىنىڭ «ب» دىئالېكتى 12 ـ ئەسىردە كۇسەنلىكلەر كەڭ ئىشلەتكەن ئەدەبىي تىل، دېگەن پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن فىرانسىيە ئارخېئولوگلىرى ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىن يۇنان ھەرپلىرى بىلەن يېزىلغان بىر خىل ئىران تىلىنى ھەقىقىي توخار تىلى دەپ، تۇرپان، قاراشە-ھەر، كۇچا، ئاقسۇلاردا ئىشلىتىلگەن تىلنى ئاگنى تىلى ۋە كۇ-سەن تىلى دەپ ئاتاش كېرەك، دېدى.

قەدىمكى توخرى تىلدا يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەردىن ئەڭ مۇھىملىرى «مائىترى سىمىت»، «ناندا كارنا ناتاكا» (بۇددانىڭ شاگىرتى نانداننىڭ ھاياتى ھەققىدىكى سەھنە ئەسىرى) ھېسابلـ-

نىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە بىر مۇنچە مۇھەببەت شېئىرلىرى، «رەسسام بىلەن ياغاچچىنىڭ ھېكايىسى»، «شاھزادە ھېكايىسى»گە ئوخشاش خەلق چۆچەكلىرى، تېبابەتكە دائىر ئەسەرلەر، سانسكرىتچە ـ توخرىچە، توخرىچە ـ ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلەر، ئىبادەتخانا كالېندارلىرى، ھۆكۈمەت خەت ـ ئالاقىلىرى، تام رەسىم بېغىشلىمىلىرى بار.

بۇددا دىنىغا ئائىت ئەسەرلەردىن توخرى تىلىدا يېزىلغان بىر قەدەر چوڭ ئەسەر «دارماپادا» (Darmapada)، «150 كۇبلېت» لىق مەدھىيە»لەرنى ئاتاپ ئۆتۈش مۇمكىن.

قەدىمكى كۇسەن، قاراشەھەر، قوچو تىللىرىدا (توخرى تىلىدا) ئەسەر يازغان يازغۇچىلاردىن كۇچالىق كوماراجىۋا، قارا-شەھەرلىك ئارىياچاندرا، قوچۇلۇق كۇمارا بۇددى (Kumarabuddhi)، كۇچالىق ماكشاگۇپتا (Maksa gupta) ۋە ئۇتپايسىراۋنە (Utpait sirauwne –) لەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

قەدىمكى ئاگنى (قاراشەھەر) دۆلىتىنىڭ پادىشاھلىرى كۇشىپىنا (Kushipina) دېگەن پادىشاھنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلار-نىڭ فامىلىسى «ئەجدەرھا» ئىدى.

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى (ئۇيغۇرچە نۇسخا V باب، 28 ـ ۋاراق، 9 ـ قۇر)دا «كۇسەن» دېگەن نام تىلغا ئېلىنغان. خەنزۇچە مەنبەلەردە بۇ نام «龟兹» (چيۇزى)، «丘兹» (چيۇزى)، «屈兹» (چۇسى)، «屈支» (چۇجى) شەكىللىرىدە يېزىلىپ كەلگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ شەھەرنىڭ كۇسەن تىلىدىكى كۇتسى (Kutsi) دېگەن شەكلىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. 9 ـ ئەسىرگە ئائىت قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردە بۇ كۇسەن دېيىلىدۇ. بۇ دەۋرگە ئائىت خەنزۇچە ھۆججەتلەردىمۇ بۇ شەھەر «曲先» (چۇشيەن) ياكى «先苦» (كۇشيەن) دەپ يېزىلىپ كەلگەن. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا بۇ شەھەرنىڭ كۇچا ۋە كۇسەن دەپ ئىككى خىل نامى كۆرسىتىلگەن.

بۇ ئىسىمنىڭ ئېتىمولوگىيىسىگە كەلسەك، قەدىمكى كۇسەن مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمران قەبىلىسى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە خەنزۇچە مەنبەلەردە «و» (ئاق) فامىلىلىك دەپ يېزىلىپ كەلگەن. كۇچانىڭ ئىسمى بولغان «كۇتسى»مۇ قەدىمكى كۇسەن تىلىدا «ئاق»، «يورۇق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئەنگلىيىلىك ئالىم ھ . ۋ . بەيلىنىڭ پىكرىچە ھۆكۈمدارلارنىڭ فامىلىسى ئەنە شۇ يەر نامىدىن كەلگەن. بۇ ئىسىمنىڭ «كۇسەن» ياكى «كۇشەن» دېگەن شەكلى Kutsiنىڭ سۇپەت شەكلى بولغان Kucanne (كۇچەننە)دىن كەلگەن. «كۇچا» دېگەن شەكىلدىمۇ ئەنە شۇ كۇچەننەنىڭ سۇپەتلىك ئالامىتى بولغان ئاخىرقى nne (نە)نىڭ چۈشۈپ قېلىشىدىن پەيدا بولغان.

دېمەك «كۇسەن» ياكى «كۇچا» دېگەن ئىسىملارنىڭ ھەممىسى «ئاق» دېگەن مەنىدىكى «كۇتسى» دېگەن قەدىمكى كۇسەنچە سۆزنىڭ سۇپەت شەكلى بولغان كۇچەننەدىن كەلگەن. «كۇچا» دېگەن نام «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ر» قوشۇلماي يېزىلغان. ۋەھالەنكى، خەلقىمىز ئۇزاق زامانلاردىن بېرى بۇ ئىسمىنى بىر «ر» قوشۇپ «كۇچار» شەكلىدە ئىشلىتىپ كەلمەكتە. بۇ «ر»نىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكى ھەققىدە بەزى ئالىملار مۇنداق دەيدۇ: بۇ شەھەر Kucatri دېيىلگەن. بۇ يەردە قوشۇلغان «ri» توخرى تىلىدا «شەھەر» دېگەن بولىدۇ. «كۇچا» دېگەن ئىسىمغا «رى» قوشۇلسا «كۇچا شەھىرى» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرچىدا بۇ «ri»نىڭ ئاخىرىسىدىكى «i» ھەرپى «شەھەر» دېگەن مەنىسىنى يوقىتىپ كۇچا ئىسمىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان.

بالۇكا (ئاقسۇ)

شۇەن زاڭنىڭ «غەربكە سایاھەت خاتىرىسى»دە كۇچادىن كېيىن بالۇكا (خەنزۇچە بولۇجيا « 跋禄迦») دېگەن شەھەر تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ شەھەر نامى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە « 姑墨» (گومۇ)، « 呿墨» (جىمو) دەپ يېزىلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «拨换» (بوخۇەن) دېيىلگەن. مۇسۇلمان ئاپتورلار بۇ شەھەر نامىنى با-

قوان، بارژان، بارمان شەكىللىرىدە يېزىپ كەلگەن.

بۇ شەھەرنىڭ ئورنى ھەققىدە بىر قانچە خىل كۆز قاراش بار:

1. ئاقسۇ كونا شەھىر؛ 2. قاراباق؛ 3. ياقا ئېرىق؛ 4. قارا يۇلغۇن؛ 5. باي دېگەندەك.

بۇ شەھەرنىڭ كۆچاغىچە بولغان ئارىلىقى ۋە بۇ مەملىكەت دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىدىن قارىغاندا، بۇ شەھەر ئاقسۇ بولۇشى كېرەك دېگەن پىكىر بىر قەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق.

بالۇكا ياكى ۋالوكا دېگەن ئىسىم سانسكرىتچە بولۇپ، مەنىسى «قۇم» دېگەن بولىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ شەھەر «قۇم» دەپ ئاتالىپ كەلگەن. ئاقسۇدىكى قۇمباشمۇ بۇنىڭ بىر دەللىلى. «قۇم» دېگەن بۇ تۈركىي سۆزنىڭ مەنىسى سانسكرىتچىدىكى قۇم دېگەن مەنىدىكى «بالۇكا»نىڭ مەنىسىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ نۇقتىمۇ بۇ شەھەرنىڭ ئاقسۇ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ھازىر ئاقسۇ كونا شەھەرنىڭ «温宿» (ۋېنسۇ) دەپ ئاتىلىشىغا كەلسەك، بۇ ھەقتىمۇ بىر قانچە خىل كۆز قاراش بار: بەزىلەر بۇنى «ئونسۇ» (ئون سۇ) دېگەن سۆزدىن كەلگەن دېسە، بەزىلەر ئاقسۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى بولغان «ئۇرۇن سۇ»دىن كەلگەن دەيدۇ (ئۇرۇن قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئاق دېگەنلىك بولىدۇ. خوتەندىكى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ ئىسمىدىمۇ «يۇرۇن» سۆزى ئاق دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن)، كېيىنكى پىكىر بىر قەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق.

ئىزاھلار:

① سۆزىن ھېدىن: «جەنۇبىي تىبەت» 8 ـ نوم، 448 ـ بەت.

②⑦ پېللىئوت: «ماركوپولونىڭ سایاھەت خاتىرىسى»گە شەرھى»نىڭ «قەشقەر» دېگەن ماددىسى ۋە شۇ كىتابنىڭ 1 ـ تۇم، 420 ـ بېتىگە قارالسۇن.

③ بۇ ئەسەرنى ستېن كونوۋ 1947 ـ يىلى تەرجىمە قىلىپ

«شەرقشۇناسلىق» ژۇرنىلىنىڭ 20 ـ تومى، 2 ـ سانىدا ئېلان قىلغان.

④ ل . يۇ . نۇگۇشېۋا: «شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالىنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى»، 379 ـ بەت، 1991 ـ يىلى موسكۋا، «پەن» نەشرىياتى.

⑤ گ . كلاۋسون: «تۇنيۇقۇق ئابىدىسىدىكى بىر قانچە سۆز ھەققىدە شەرھى»، «تۇركولوگىيە» ژۇرنىلى، بۇداپېشت 1971 ـ يىللىق سانى، 127 ـ ، 128 ـ بەتلەر.

⑥ بۇ رىۋايەت تۇبۇت تىلىدىكى يادنامىلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ ھەقتە تۇبۇتچە «خوتەن تارىخى»نىڭ 3 ـ بابىغا قارالسۇن. ف. ۋ. توماس: «شىنجاڭغا ئائىت تۇبۇتچە يازمىلار ۋە خەت ـ چەكلەر» دېگەن ئەسىرى ۋە ۋ. ئېممېرىك: «خوتەنگە دائىر تۇبۇتچە ھۆججەتلەر»، 1967 ـ يىل نەشرى.

⑧ «شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسى V باب، 64 ـ ۋاراق، 7 ـ ، 13 ـ قۇرلار.

⑨ ستېن كونوۋ: «خوتەن تىلى ھەققىدە تەتقىقات».

⑩ ھ . ۋ . بەيلى (H . W . Bailey): «ئەنگلىيە پادىشاھلىق ئىلمىي جەمئىيىتى مەجمۇئەسى»، 1972 ـ يىللىق 2 ـ سان.

⑪ خوتەن ساك تىلىدىكى ھۆججەتلەر ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات ھەققىدە ئا . گۇيدې (A . Guide)نىڭ «خوتەن تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلار» دېگەن ئەسىرىگە، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خوتەن ساك تىلىدىكى ھۆججەتلەر ھەققىدە ج . درېزدېن (J . Dresden)نىڭ «خوتەندىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار كاتالوگى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

⑫ ئا . ستەيىن: «قەدىمكى خوتەن»، 117 ـ بەت.

⑬ خۇاڭ ۋېنبى: «تارىم ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيە ـ لىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى» 55 ـ بەت.

⑭ ف . ۋ . توماس: «شىنجاڭغا ئائىت تۇبۇتچە يازمىلار ۋە خەت ـ چەكلەر»، 1 ـ جىلد، 24 ـ بەت، 2 ـ جىلد، 309 ـ بەت.

⑮ گ. فېررانىد: «ئەرەبچە، پارسچە، تۈركچە سايا ھەت خاتىرىلىرى ۋە جۇغراپىيىلىك ئەسلىمىلەر»، 1 ـ جىلد، 217 ـ بەت.

⑯ تۇبۇتچە ھۆججەتلەردە بۇ ئىلاھ ئىسمى «سىرى ماخادېۋى» (Siri Mahadevi، مەنىسى ئۇلۇغ ئايال تەڭرى) دېيىلىدۇ. ت. ۋاتتېرس: «يۇەن چاڭنىڭ ھىندىستانغا قىلغان سايا ھىتى»، 2 ـ جىلد، 1961 ـ يىلى دېھلى نەشرى.

⑰ شىراتورى كۇراكىچى: «غەربىي يۈرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»،

1 ـ قىسىم، 259 ـ بەت، 1941 ـ يىلى يەنبو كىتابخانىسى. بۇ شەھەر نامى خەنزۇچە مەنبەلەردە «خەنمى» (扞觅)، (扞弥)، «جۇمى» (拘弥) ياكى «دادې» (达德) دەپ يېزىلغان. بەيلى بۇ شەھەر بەلكىم كەن شەھىرى (坎城) بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ.

⑱⑲ ئا . ستەيىن: «قەدىمكى خوتەن»، 1907 ـ يىل، 3 ـ جىلد، ئوكسفورد نەشرى.

⑳ گرېنارد: «ئاسىيا ئېگىزلىكىدىكى ئىلمىي تەكشۈرۈش خاتىرىسى».

㉑ جى شيەنلىن: «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» ـ گە شەرھى»، 1985 ـ يىل، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى. س. بەيلى (S.Bailey) بۇ ئىسىمنى يېڭى شەھەر دەپ تەرجىمە قىلىدۇ. «بۇد ـ دىستلارنىڭ غەرب ئەللىرىگە ساياھىتى»، 1884 ـ يىلى، لوندون نەشرى.

«شۇەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى»نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى (V باب، 84 ـ ۋاراق)دا «ئارا ئورەك بالىق» دېگەن شەھەر نامى ئۇچرايدۇ. خەنزۇ ـ چىدە بۇ نام «گېبلولوجياچېڭ» (葛劳落迦城) دېيىلگەن. قەدىمكى خوتەن ساك تىلىدىكى ھۆججەتلەردە بۇ شەھەر rourata (روراتا) دېيىل ـ گەن. بۇنىڭ سانسكرىتچە شەكلى rouraka (روراكا) بولۇپ، بۇ Kroya (كرويا) ياكى Kroraina (كروراينا) دېگەن ئىسىمنىڭ ھەر خىل تىللار ـ دىكى ۋارىيانتلىرىدۇر.

㉒ توماس ۋە كونوۋ: «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ئوتتۇرا ئەسىرگە ئا ـ ئىت ئىككى پارچە ھۆججەت»، 147 ـ بەت، 6 ـ ئىزاھ.

㉓ ۋ. ب. ھېننىڭ (W.B.Henning): «ئارگى ۋە توخرى تىلى» 564 ـ، 671 ـ بەتلەر.

توپونمغا دائىر ئىزدىنىشلەر

ئىمىن تۇرسۇن

«توپونىم» گرېكچە «توپوس» — ئورۇن، يەر، «ئونومو» — نام، ئاتالغۇ دېگەن سۆزلەرنىڭ بىرىكمىسى. بۇنىڭدىن تۇرلەنگەن «توپونىمىكا» («توپونىمىيە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىككى خىل مەنىدە قوللىنىلىدۇ: بىرى، بىرەر مەملىكەت ياكى رايوندىكى جۇغراپىيىلىك ناملارنىڭ يىغىندىسى؛ يەنە بىرى، تىلشۇناسلىقتا — تىل ئىلمىنىڭ جۇغراپىيىلىك ناملارنى تەتقىق قىلىش بۆلۈمى. قازاقىستان ئالىملىرىدىن ئايتىم ئابدۇراخمانوفنىڭ «قازاقىستانىنىڭ يەر - سۇ ئاتلىرى» دېگەن ئەسىرىدە (1959 - يىل، ئالمۇتا) توپونىمىكا مۇنداق تەھلىل قىلىنغان: «توپونىمىكا تىل ئىلمىدە ئاساسەن ئۇچ جەھەتتىن تەھلىل قىلىنىدۇ، بىرىنچىدىن، تىلىنىڭ كونا فورمىلىرىنى ئۆزىدە ساقلىغان توپونىملار تىل تارىخى ئۈچۈن، تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەھلىل قىلىش ئۈچۈن ماتېرىيال بېرىدۇ. ئىككىنچىدىن، توپونىملارنىڭ ياسىلىشىدىكى لېكسىكا - مورفولوگىيىلىك، لېكسىكا - سىنتاكسىس لىق خۇسۇسىيەتلىرى تەھلىل قىلىنىپ، ئۇنىڭ سۈبستانتىۋلىشىش (ئىسىمغا ئايلىنىش، ئىسىم كاتېگورىيىسىگە تېگىشلىك بولۇش — نەقلىچى) ۋە ئابستراكتلىشىش قانۇنىيەتلىرى ئېچىپ بېرىلىدۇ. ئۇچىنچىدىن، توپونىملار سىمانتىكىلىق ۋە ئېتىمولوگىيىلىك جەھەتتىن تەھلىل قىلىنىدۇ».

توپونىمىكا — خەلق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئاساسلارنىڭ بىرى. ئىلمىنىڭ بۇ ساھەسى تېخى بىرەر يەرنىڭ تارىخىي سىرىنى ئېچىشقىمۇ ياردەم بېرىدۇ. چۈنكى، قەدىمكى

زاماندىن تارتىپ خەلقلەر كۆپىنچە سۇلۇق - ئوتلۇق جايلاردا، بو-لۇپمۇ دەريا - غول بويلىرىدا ماكانلىشىپ ياشاپ كەلگەن. شۇڭا، يەر - جاي، تاغ - دەريا، كۆل - دېڭىز نامليرى شۇ يەرلەردە قە-دىمكى زاماندا ياشىغان خەلقلەرنىڭ تىلىرىدا قويۇلغان. بەزى مىللەتلەرگە شۇ يەر - سۇلارنىڭ نامليرى مىللەت نامى بولۇپ قالغان ياكى شۇ يەر - سۇلارغا شۇ جايدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ نامليرى قويۇلغان. شۇ سەۋەبتىن، نۇرغۇنلىغان تەتقىقاتچىلار دەريا نامىنى تەتقىق قىلىش قەدىمكى دەۋر تارىخىنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىدىن بىرى، دەپ قارايدۇ.

توپونىمىكا ماتېرياللىرى تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ماتېرياللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. توپونىمىكا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات مەنبەلىرىنى ۋە باسقۇچلىرىنى، ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىشقا ياردەم بېرىدۇ؛ شۇنداقلا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللار، بولۇپمۇ تۇغقان تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشقىمۇ ۋاستىچى بولىدۇ.

قەدىمكى زاماندا، خەلقلەر ياشاش ئېھتىياجى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى، جۇملىدىن تەبىئىي - ئىجتىمائىي شارائىتلار تۇ-پەيلىدىن، ئۇياقتىن - بۇياققا كۆچۈپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولاتتى. ئۇلار ماكانلاشقان جايلاردا، ئۆزلىرىنىڭ يا ئۇنداق، يا مۇنداق ئىزلىرىنى قالدۇراتتى. بەزى مىللەتلەر بىرەر جايدا نەچچە ئە-سىرلەپ، ھەتتا مىڭ يىللاپ ياشاپ قالاتتى. ئىقتىساد ۋە مەدەنە-يەت ئالاقىلىرى نەتىجىسىدە، قوشنا مىللەتلەر ئارا تەسىرلەر ئۆ-تۇشۇپ تۇراتتى. جەڭگى - جېدەللەر تۈپەيلىدىن بەزى مىللەتلەر ئارىلىشىپ كېتەتتى. بۇ ھادىسىلەر تەبىئىي يوسۇندا مىللەتلە-رنىڭ تىللىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى قالدۇراتتى.

ئېتنوتوپونىملارنى تىل تارىخى جەھەتتىن ھەر تەرەپلىمە-ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىدىغان بولساق، بەزى نامىلار قوشنا مىل-لەتلەرنىڭ تىللىرىدا ئۆزلىرىنىڭ تىل قانۇنىيەتلىرىگە بېقىندۇ-رۇلۇپ، تەلەپپۇزى ئۆزگىرىپ كەتكەن. مەسىلەن: «خوتەن» ئەس-

لىدە «ئۆتېن/ئۆدۇن» بولۇپ، مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئەسىرلەردە ھىندى پراكرىت تىلىدا «خوستېن» ياكى «كھوستا-نا»، خەنزۇ تىلىدا «يۈتېن/ يۈتيەن» قىلىپ ئىپادىلەنگەن؛ 13 ـ ئەسىردىن كېيىن موڭغۇل تىلىدا بوغۇم بېشىدىكى تاۋۇش بو-غۇزدا تەلەپپۇز قىلىنىپ، «خوتېن/ خوتەن» بولۇپ ئۆزلىشىپ قالغان. بەزى نامىلار باشقا مىللەت تىلىغا ئەينەن تەرجىمە قىلىپ ئېلىنغان. مەسىلەن: «تەڭرىتاغ» خەنزۇ تىلىغا دەسلەپتە ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن «دەنلىنشەن» دەپ ئېلىنىپ، كېيىن «تيەنشەن» («تيەن» ــ تەڭرى دېگەن سۆز) دەپ تەرجىمە قىلىپ ئېلىنغان؛ لېكىن، بۇ تاغ تىزمىسىنىڭ ئېگىز چوققىسى «خان-تەڭرى» بولسا، ئەينەن «خەنتېڭگېلى» دەپ ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇ-لى بىلەن ئېلىنغان. بەزى تارىخىي نامىلار گرېك ـ ئىران ياكى ھىندى تىللىرىنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئۆزلەشتۈرۈپ ئېلىن-غان، كېيىن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەسلىدىكى ئېتنوتوپو-نىملار ئۆزگىرىپ، گويا كى گرېك ـ ئىران ياكى ھىندى تىلى-ردا قويۇلغان نامدەك بولۇپ قالغان. مۇنداق نامىلار ھازىرقى جە-نۇبىي شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋەرائۇننەھىر رايونلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «قوروم تاغ» ئەسلىدە تۈركىي تىلىدا قويۇلغان نام بولۇپ، ھىندى پراكرىت تىلىدا «كوم ـ روم» دەپ ئۆز تىلىغا بويسۇندۇرۇپ ئېلىنغان؛ خەنزۇ تىلىغا «كۇن ـ لۇن» دەپ ئۆزلەشكەن؛ بۇ ياۋروپا تىللىرىدا «كۇئىن ـ لۇن» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان. ھالبۇكى، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىسى ئېلىنماي، ياۋروپاچىلاشقان «كوئىنلۇن» دېگەن نام بد-لەن قوللىنىلدى. «قەشقەر»نى ئالساق، ئەسلىدە ئالتاي تىللىرىدا «قاش ـ غار» (يەنى «قاش يەر») دەپ قويۇلغان نام گرېك ـ ئىران تىللىرىدا ياكى ھىندى ـ ئەرەب تىللىرىدا «كاش ـ گەر» ياكى «كاش ـ غەر» دەپ ئۆزلەشكەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، يېزىق ئەدەبىي تىلىمىزدا «كاشغەر» (كاشغەر)، جانلىق تىلىمىزدا «قەش-قەر» دەپ ئېيتىلىپ كەلدى.

ئالتاي، تەڭرىتاغ، ئالتۇنتاغ، قاراقۇرۇم، كۆكئارت تاغلىرى- نىڭ ئېتەكلىرىدە، يارىش يازىقى (ھازىرقى جۇڭغارىيە)، تۇرۇم ساي (تەكلىماكان چۆلى)دىكى دەريالارنىڭ بويلىرىدا، قەدىمكى زامانلاردا ئارىيان تېپى، ئاسىيا تېپى (ئېنىقراقى موڭغۇل - تۇران تېپى)گە خاس قوۋملار ياشىغان. تىل پەرقى بويىچە ئالـ- غاندا، ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدىغان تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ۋە ئورال - ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدىغان تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ بىرى كەينىدىن بىرى ياكى تەڭ ياشىغان. ئىشقىلىپ، تاش قوراللار دەۋرىدىن تارتىپ، بۇ رايوندا ئىنسانلار ياشىغانلىقى ۋە بۇ رايوننى ئۆزلەشتۈرۈپ، مەدەنىيەت بەرپا قىلغانلىقىنى ئارخېـ- ئولوگىيىلىك تېپىندىلار كەينى - كەينىدىن ئىسپاتلىماقتا. شۇ سەۋەبتىن، شىنجاڭ توپونىملىرىدا، ھىندى - ياۋروپا تىللىرى- دىن قالغان سارقىتلارمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىن، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، قەدىمكى ھۇن تىللىرى (ياكى ئورال - ئالتاي تىللـ- رى) سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسى، موڭغۇل تىلـ- لىرى ئائىلىسى ۋە تۇڭ - خۇ (توڭ - غۇز يەنى شەرقىي غۇز) تىللىرى ئائىلىسىگە مەنسۇپ خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا قويۇلغان ناملار كۆپ ئۇچرايدۇ. كونكرېتراق ئېيتقاندا، شىنجاڭنىڭ توپو- نىملىرىدا ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىدا قويۇلغان ناملاردىن باشقا، موڭغۇل - مانجۇ تىللىرىدا قويۇلغان ناملار، شۇنىڭدەك خەن - زاڭ تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدىغان تىللاردا قويۇلغان ناملارمۇ بار.

توپونىملارنىڭ مەنىلىرىنى ئېنىقلاشتا، قۇرۇق پەرەزگىلا تا- يانغىلى بولمايدۇ. توپونىملارنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تەھقىـ- لەشتە، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق، جۇملىدىن قېرىنداش تىللار- نى، يەنى بىر سىستېمىدىكى تىل ئائىلىلىرىنى، بىر مىللىي تىلنىڭ ئۆزىدىمۇ دىئالېكتلارنى لېكسىكىلىق - فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر بويىچە، بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇش يولىنى

قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ. شىنجاڭنىڭ كۆپچىلىك توپونىملىرى ئىچى ئېتنىمولوگىيە جەھەتتىن ئېنىقلاشتا، ئورال ـ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا كىرگەن تۈركىي تىللار، موڭغۇل تىللىرى، شەرقىي غۇز تىللىرى ۋاستە بولۇپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن: بەزى توپونىملار شەرقىي غۇز تىللىرى ئائىلىسىگە كىرىدۇ دەپ تەھلىل قىلىنغان قەدىمكى گۆز/ ئۆگۈز (غۇز/ئوغۇز) ـــ خەنزۇچە مەنبەلەردە ئىلگىرى «يۈجى»، كېيىنرەك «يۆجى» دەپ ئاتالغان قوۋمنىڭ تىلىدا قويۇلغان بولغاچقا، ئۇنى تۈك ـ غۇز تىللىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بولغان مانجۇ تىلىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. خەلقئارادا تىلشۇناسلارنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىشچە، ئورال ـ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغۇچى قەدىمكى ھۇن (ھۇنغۇر) تىلى تېخى ئائىلە-لەرگە ئېنىق بۆلۈنمىگەن چاغلاردا، تىل ئامىللىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئورتاق ـ ئوخشاش ئىدى. دەرۋەقە، شىمالىي شىنجاڭدا بەزى توپونىملار موڭغۇل تىلىدا (13 ـ ئەسىردىن كېيىن)، بەزى توپونىملار مانجۇ تىلىدا (18 ـ ئەسىردىن كېيىن) قويۇلغانلىقى مەلۇم.

ئۇيغۇرلار ياشىغان رايونلاردىكى بەزى توپونىملارنى ئېنىقلاشتا، كۆپرەك خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەرگە تايىنىمىز. خەنزۇچە تارىخى كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن توپونىملارنى ئەينى زامانىدىكى خەنزۇ تىلىنىڭ تىرانسكرىپسىيە ۋە تەلەپپۇز قائىدىلىرى بويىچە ئوقۇسا، كۆپ ھاللاردا، ئىزدەنگەن توپونىملارنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى ئېنىقلىنىدۇ. مەسىلەن: «巴楚» (با ـ چۇ)نىڭ خەنزۇچىدە قەدىمكى ئوقۇلۇشى «با ـ چۇق» بولۇپ، ئۇيغۇرچىدىكى «بارچۇق»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. شۇنىڭدەك، «莎车» (شاجۇي)نىڭ خەنزۇچىدە قەدىمكى ئوقۇلۇشى «سار ـ كۇ» بولۇپ، «ساريق كۆل» (ياركەنت شەھرىنىڭ قەدىمكى ئورنى)نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى.

توپونىملارنىڭ سۆز تۈزۈلۈشىنى فونېتىكىلىق جەھەتتىن

تەھلىل قىلساق، كۆپىنچە توپونىملارنىڭ ئاخىرى «ئا ـ ئە»، «ئان ـ ئەن»، «ئار ـ ئەر» (غار ـ غەر)، «ل ـ ئال» ياكى «م ـ ئام» (ن ـ ئان)، «س/ ز ـ ئاس» (ش ـ ئاش)، «غ ـ ق ـ ك» ۋە «ي» تاۋۇش ـ لىرى بىلەن تۈگىگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇنداق فونېتىكىلىق ھا ـ لەت ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدا كۆپ ئۇچرايدۇ؛ شۇنداقلا ئالتاي تىللىرى تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىنىڭ تەسىرىنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

ئەسلەتمە: بەزى تىلشۇناسلار قەدىمكى يەنجى (ئاگنى) تىلىنى «A توخار تىلى»، قەدىمكى كۇچا تىلىنى «B توخار تىلى» دەپ تەخمىنەن ئاتاپ كەلمەكتە. «توخار» ياۋروپا تىلشۇناسلىرىنىڭ تە ـ لەپپۇزى بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «توخرى» دەپ ئاتالغان. «توخرى» ئالتاي تىللىرىدا (ھازىر بولسا مانجۇ تىلىدا) «ھارۋا» دېگەن سۆز. ھەممىگە ئايانكى، ئۇيغۇرلار كەشىپ قىلغان قاتناش ۋاستىسى نامى بىلەن «قانقىلار» (خەنزۇچىدە «گاۋجوي») دەپمۇ ئاتالغان. ئىككىنچى بىر مەسىلە، قەدىمكى خوتەن ئاھالىسىنىڭ تىلى قارۇشتى يېزىقىنى قوللىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن ھىندى پراكرىت تىلىنىڭ تەسىرىگە ۋە بۇددا نوملىرىنى قوللىنىش مۇ ـ ناسىۋىتى بىلەن ھىندى سانسكرىت تىلىنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغان. ئەمما، تەگ تىلى ئالتاي تىللىرىدىن بولغاچقا، «خوتەن تىلى» دەپ ئاتىغىنىمىز تۈزۈك دەپ ھېسابلايمەن.

توپونىملارنىڭ مەنىلىرىگە قارىساق، بەزىلىرى مۇقەددەس دەپ تونۇلغان شەيئىلەرنىڭ نامىدىن ئېلىنغان؛ بەزىلىرى شۇ زې ـ مىندىكى تەبىئەت مەنزىرىلىرى ۋە بايلىقلار، يەر تۈزۈلۈشى، ئە ـ گىلىك ئەھۋالى ھەم باشقا شارائىتلاردىن ئېلىنغان. بەزىلىرى قەبىلە ناملىرى ياكى مەلۇم شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرى ۋە بىرەر ھادىسىگە باغلىق سۆزلەر بىلەن ئاتالغان. بەزى توپونىملار شۇ يەرنىڭ ئىگىسى ياكى تۇرالغۇ قىلغان كىشىلەرنىڭ قىلىدىغان كەسىپ ـ ھەرىكەتلىرىگە، ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتىگە، شۇ يەر ـ نىڭ جايلاشقان ئورنىغا، شۇ يەرلەردە ياشايدىغان جان ـ جا ـ

نۇارلارغا بېغىشلانغان بولىدۇ. توپونىملارنى تەتقىق قىلىش ئار-قىلىق، بىرەر جاينىڭ تارىخىي ئەھۋالىنىلا ئەمەس، ھەتتا جۇغراپىيىلىك - ئىگىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلىشكە بولىدۇ. دېمەك، توپونىم تارىخى، ئارخېئولوگىيە، جۇغراپىيە، تىلشۇناس-لىق، مىللەتشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق قاتارلىق نۇرغۇن پەنلەرگە چېتىلىدۇ.

تۆۋەندە، تەتقىقات جەريانىدا ئىزدىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن كۆزدىن كەچۈرگەن تۈرلۈك ماتېرىياللاردا ئۇچرىغان بەزى توپو-نىملارنى تەتقىقاتچى كەسىپداشلىرىمىزنىڭ مۇلاھىزىسىگە سۇنۇ-دۇم. توپونىملارنى ۋاقتى، رايونلىرى ۋە كلاسسىپىكاتسىيە بويى-چە تىزىشقا ماتېرىيال كەملىك قىلدى. شۇڭا، ئاددىيلا ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىپ قويدۇم.

ئاراتۈرۈك

بۇ توپونىمنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مۇنداق مۇلاھىزە قىلىش-قا بولىدۇ: 1. ئارت تۈرۈغ — يەنى داۋان تۈرا، داۋان تۈرالغۇ؛ 2. ئارغۇتۈرۈغ ياكى ئاراتۈرۈغ — يەنى ئىككى تاغ ئارىسىدىكى تۈرالغۇ ياكى تۈر. («تۈركىي تىللار دىۋانى» I جىلد، ئۇيغۇرچە 59 ـ، 483 ـ بەتلەر). ھازىر خەنزۇچىدە «يى ژۇلۇ» توپونىمنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، تۈركىي سۆز بولۇشى ئېھتىمالغا يې-قىن؛ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «يى» — يىگ، «ژۇ - لۇ» — ئۇگ - رۇگ دەپ ئوقۇلىدۇ. شۇنداق بولغاندا، «ئىدىز ئوغرۇق» يەنى «ئې-گىز ئوغرۇغ»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولىدۇ. مەنىسى: ئوغرۇغ — ساينىڭ تۇگىگەن يېرى، مەسىلەن: «تاغ ئوغرۇغى — تاغنىڭ تۇ-گىگەن يېرى» («تۈركىي تىللار دىۋانى» I جىلد، ئۇيغۇرچە 133 ـ بەت). بۇ نام شۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشىگىمۇ توغرا كېلىدۇ. ئىلگىرى مەن «يى ژۇلۇ»نى «ئۇيغۇرغول» دەپ خاتا مۆلچەرلىگەن ئىكەنمەن.

ئارتۇش

بۇ نامنىڭ ئەسلىسى «ئارتۇچ» بولۇپ، «چ» تاۋۇشى «ش»غا

ئالماشقان. ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا «چ»نىڭ «ش» قىلىپ ئېيتىلمىشى نورمال ئەھۋال. (مەسىلەن: «ئاچلىق» ــ «ئاشلىق»، «قارا مۇچ» ــ «قارا مۇش» ۋ. ب) مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چۈشەندۈرۈشچە: «ارتج ــ ئارتۇچ دەرىخىدۇر، قەشقەردە ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۈرت بار». «تاغ ئارتۇچلاندى (تاغ ئارتۇچ دەرەخلىرى بىلەن قاپلاندى)». دېمەك، بۇ يۇرتنىڭ نامى دەرەخنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغانىكەن. «ئارتۇچ» سۆزىگە «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئەرئەر» دەپ ئەرەبچە ئىزاھ بېرىلگەن، بۇ دەرەخ پارسچىدە «سەرۋكوھى» (تاغ سەرۋىسى) دېيىلىدىكەن، «ئەبھەل» دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. بۇ دەرەخ يۇمىلاق ئارچا (ئىلمىي نامى Sabinchinensis) ئائىلىسىگە كىرىدىغان قوچۇرلارنىڭ بىر خىلىدۇر. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا مىسال كەلتۈرۈلگەن قوشاق ــ بېيىتلاردىن بىرىدە مۇنداق دېيىلگەن:

«تامغا سۇۋۇي تاشرا چىقىپ تاغنىڭ ئۆتەر،
ئارتۇچلارى تەگرە ئۇنۇپ تىزگىن يەتەر».

(تامغا سۇيى تېشىپ چىقىدىغان تاغدىن ئۆتىدۇ، ئارتۇچ دەرەخلىرى ئۇنۇپ خۇددى تىزگىنىدەك قاتار يېتىلىدۇ.) ھازىر ئاتۇشتا ئاغۇ (ئەسلىي ئارغۇ) ئارقىلىق كېلىدىغان «تەمگە سۇيى» بوغازدىن ئۆتۈپ ئۇچ ساي بولۇپ ئاقىدۇ. بۇ ئۇچ سايى پاچىق سايى، ئازاق سايى، تىجەن سايى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردە دېيىلگەن «تەمگە سۇيى» ئەسلىدە «تامغا سۇيى» بولسا كېرەك. («تۈركىي تىللار دىۋانى» I جىلد، ئۇيغۇرچە 128 ــ، 410 ــ، 553 ــ بەتلەر).

ئاغۇ

بۇ نامنىڭ ئەسلىسى «ئارغۇ» بولۇپ، جانلىق تىلدا «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «ئا» سوزۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئىزاھلىنىشچە: «ئارغۇ ــ ئىككى تاغ ئاريىسى» دېگەنلىك بولىدىكەن. مەسىلەن: «ئارغۇ بۇلاق» ــ ئىككى تاغ ئارىسىدىكى بۇلاق (بۇ جانلىق تىلدا «ئاغىر بۇلاق» دەپ ئۆز-

گىرىپ كەتكەن). ئاتۇش شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ھازىر بوغۇز دەريا‌سى دەپ ئاتىلىدىغان «تامغا سۇيى»گە ياسالغان ئاچچىق سۇ ئامبىرىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدىغان بىر يېزا، باشقا ناھىيىلەردىمۇ «ئاغۇ» دەپ ئاتىلىدىغان جايلار بار. مەسىلەن: قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ شىخشۇ يېزىسىنىڭ غەربىدىكى تاغ (ئارىسىدىكى ئوتلاق) «قۇلان ئاغۇ» دېيىلىدۇ.

ئازاق

بۇ توپونىمنىڭ ئەسلىي يېزىلىشى «ازاق» بولۇپ، ئىككى «ا» ئارىسىدىكى تاۋۇش «ز» ۋە «ي» بىلەن ئالماشقان. مەنىسى «ئاياغ» (گاھىدا «د» بىلەن ئېيتىلىپ، «ئاداق»مۇ دېيىلىدۇ. مەسىلەن: ئاداققىچە ــ ئاخىرغىچە). ھازىرقى ئاتۇش شەھىرىدە، «ئازاق» دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى يەر بار: بىرى، ئاتۇش شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا، تۆۋەنكەنت بىلەن قۇمسېغى ئارىلىقىدا، يەنە بىرى، شەرقتە، بويامەت بىلەن ئاق مەيدان ئارىلىقىدا. يەنە، ئاراتۇرۇك ناھىيە بىلەن زىرىنىڭ شىمالىدا، نوم يېزىسىنىڭ جەنۇبىدا «ئاداق» دەپ ئاتىلىدىغان يەر بار.

ئاستانە

بۇ توپونىمنىڭ مەنىسى «بوسۇغا»، «ساراي»، «بىر ئۇلۇغ زاتنىڭ ھۇزۇرى» دېگەنلىك بولىدۇ، ئەسلى پارسچە سۆز. تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىدە، قاراغوجىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر يېزا؛ قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىدە، قوش تېكەن بىلەن توغۇچى ئارىلىقىدىكى بىر يېزىنىڭ نامى.

ئاغىر بۇلاق

«ئاغىر»نىڭ ئەسلىسى «ئارغۇ» بولۇپ، «ئىككى تاغنىڭ ئارىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. «ئارغۇ بۇلاق» ــ ئىككى تاغ ئارىسىدىكى بۇلاق. توقسۇن ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدا، ئۇرۇمچى ــ قەشقەر تاشيولى شۇ يەردىن ئۆتىدۇ. تەڭرىتاغ بىلەن قۇرۇق تاغ تىزمىلىرى ئارىلىقىدىكى ئارغۇ ۋە قارا تاغلىرىدۇر.

ئاقساي

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «بىر يەرنىڭ نامى» دېيىلگەن. بۇ

توپونمغا ئاھاڭ جەھەتتىن يېقىنلىشىدىغان يەنە بىر «ئاقساي چىن» دېگەن بىر توپونىم بار، بۇ جاي جۇڭگو بىلەن ھىندىستان چېگرىسىدا، جۇڭگوغا تەۋە بىر يەرنىڭ نامى، ئەسلىي «ئەقسايى چىن» بولۇپ، «چىننىڭ يىراق چېگرىسى» دېگەن مەنىدە. «ئاق ساي» بولسا، كۇنەسىنىڭ شىمالىدىكى ئاۋرال تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى بىر يەر.

ئالتاي

ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى چوڭ تاغ تىزمىلىرىدىن بىرىنىڭ نامى. بۇ ھەقتە بەزى مۇلاھىزىلەر بار: بىرىدە بۇ نام «ئالتۇن ـ تاغ» دېگەن ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان دېيىلىدۇ. «تاغ» سۆزى تۇركىي تىللاردىن قىرغىز ـ قىپچاق تىللىرىدا «تاۋ» دەپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: تاغ ـــ تاۋ، تۇغ ـــ تۇۋ، باغ (باغلام) ـــ باۋ ۋە باشقىلار. لېكىن، «غ»نىڭ «ي» تاۋۇشى بىلەن ئالمىشىش ھادىسىسى ئۇچرىمايدۇ. يەنە بىر مۇلاھىزىدە، «ئال ـ تاي» ـــ «ئالتىن ـ تە» دېگەن ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپقان ۋە ئىخچاملىنىپ «ئالتاي» بولۇپ ئۆزگەرگەن دېيىلىدۇ. قەدىمكى ھۇن تىلىدا (ئالتاي تىللىرىدا) «تە/تەي» «لىق ـ لۇق» قوشۇمچىسى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن؛ «ئالتىن ـ تە» دېگەن سۆز «ئالتۇن ـ لۇق» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

بارچۇق

ھازىر «مارالبېشى» دەپ ئاتالغان ناھىيىنىڭ ئەسلىي نامى. «بارچۇق» ـــ «ئافراسىياب قۇرغان بىر شەھەر». («تۇركىي تىللار دىۋانى» I جىلد، ئۇيغۇرچە 608 ـ بەت). ئەسلىي شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى چارباغنىڭ شىمالىدا، ئوقۇرمازار تەرەپتىكى توقۇز ساراي خارابىسى بولۇشى مۇمكىن (مۇنداق تارىخىي ئورۇنلار ـ دىن مارالبېشى بازىرىنىڭ جەنۇبىدا ئوغلاقچى بىلەن قاڭشا قۇم ئارىلىقىدا ۋە ئاق قۇم بىلەن تۇزلۇق قاش ئارىلىقىدا خارابىلەر بار). «بارچۇق» دېگەن نام خەنزۇچىدە ئاھاڭ تەرجىمە ئۇسۇلى بىلەن «巴楚» (باچۇ) شەكلىدە ساقلانغان. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن

لەن، ناھىيىنىڭ مەركىزىي بازىرى «مارالبېشى» دەپ ئاتالغان يېزىغا يېڭىدىن بىنا قىلىنغاندا، يەرلىك ئاھالە بۇ تارىخىي شەھەرنى يېزا نامى «مارالبېشى» بىلەن ئاتىغان. «بارچۇق» بەزى مەنبەلەردە يولبارس ئائىلىسىگە كىرىدىغان يىرتقۇچ ھايۋان دەپ يىلگەن. قارىقاش ناھىيىسىنىڭ قويچى يېزىسىدىمۇ «بارچۇق» دېگەن كەنت بار.

باركۆل

باركۆل — ئەسلىي كۆلنىڭ نامى، قومۇل ۋىلايىتىدە، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە، داچا چۆلىنىڭ جەنۇبىدا، دېڭىز يۈزىدىن 1585 مېتىر ئېگىزلىكتىكى كۆل. ناھىيىگە مەركۇر كۆلنىڭ نامى قويۇلغان. ئەسلىدە، قەدىمكى بەگلىكنىڭ مەركىزى قاراغول (يەنى قارايىغاچلىق)دا بولغان. «بالبالىق» (شىرىنزى) شۇ جايغا يېقىن. بۇ يەردە، مىلادىيىدىن ئىلگىرى «ئا ـ ۋۇ» (ئا ـ غۇر) ۋە «يى ـ زى» (يىش) ئەللىرى ياشىغان. «باركۆل»نىڭ مەنىسى ھەققىدە ئىككى خىل قاراش بار: بىرى، «بۆرى كۆل»، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «پۇ ـ لېي» دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇنىڭ ئوقۇلۇشى «بۆرى» يەنى «بۆرە»، بۇ نام كۆلنىڭ شەكلىگە قاراپ قويۇلغان نام دېگەن قاراش. يەنە بىرى، «باركۆل»نىڭ ئەسلىسى «بارس كۆل» (يولۋاس كۆل) بولۇپ، تەلەپپۇزدا كېيىن «س» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان، بۇ يەردە ياشىغان قەدىمكى ئاھالە «بارس» (يولۋاس)نى ئۆزىگە توتېم قىلغاچقا، كۆلگە شۇنداق نام قويغان دېگەن قاراش.

باغراش

مەملىكىتىمىزدە ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆلنىڭ نامى. قاراشەھەر ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ تۆۋەن يېرىگە توغرا كېلىدىغان تاتلىق سۇلۇق كۆل. كۆلىمى 1048 كۋادرات كىلومېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 15 مېتىردىن ئاشىدۇ. غەربىي تەڭرىتاغنىڭ ئېرۇزىنغىن ئۇلا ۋە كۆكتېبكە تاغ دېگەن تارماقلىرى ئارىلىقىدىكى يۇلتۇز يايلىقىدىن ئۆتىدىغان قاپچىغان غول، بايىنبۇلاق، چاغاز-

سايي، كۆكسۇ، ئۇلاستاي قاتارلىق ئېقىنلاردىن ھاسىل بولغان قايدۇ دەريا‌سى شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ كېلىپ باغراش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. كۆلنىڭ نامى قايدۇ دەريا‌سىنىڭ كۆلگە قۇيۇلۇش ئاغزىدىكى «دېلتا»دىن ئېلىنغان. كۆلنىڭ چىقىش ئاغزى، يەنى ھازىرقى كۆنچى دەريا‌سى باشلانغان ئېغىز نۇرغۇن داش (كۆل-چەك)لەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئەتراپى بۇك ـ باراقسان قومۇشلۇق ۋە قېلىن ئوتلاق بولغاچقا، «بوستان» دەپ ئاتالغان. شۇڭا، بۇ كۆلنىڭ «باغراش» ۋە «بوستان» دېگەن ئىككى نامى بار.

بايانداي

بۇيۇك چىڭ ئىمپېرىيىسى چېيەنلۇڭ 26 ـــ 45 ـ يىللىرى (1761 ـ 1780) غۇلجا شەھىرى ۋە ھازىرقى غۇلجا، قورغاس نا-ھىيىلىرى تەۋەسىدە قۇرۇلغان «ئىلى توققۇز قەلئە»دىن بىرى، ئۇ چاغدا «خۇينىڭ» دەپ نام قويۇلغان. ئىلى جياڭجۇنى «خۇييۈەن» (كۇرە)دە تۇراتتى. بۇ توققۇز قەلئەدىن خۇينىڭ، خۇييۈەن قەلئە-لىرىدە مانجۇ گازارمىسى، قالغان يەتتە قەلئەدە قارام گازارمىلار جايلاشقان. «بايانداي» بىلەن «كۇرە» غۇلجا شەھىرى بىلەن ھا-زىرقى قورغاس ناھىيە بازىرى ئارىلىقىدا. سېپىل ئىچىگە ئې-لىنغان سارای ياكى ئىبادەتخانىنى موڭغۇلچە «كۇرە» دەيدۇ (تۇر-پان رايونىدا ھويلا «كۇرە» دېيىلىدۇ). «خۇينىڭ» قەلئەسىدە «با-يانتاي» ئىسىملىك مانجۇ قوماندان تۇرغاچقا، ئاھالە ئىچىدە «با-يانتاي كۇرەسى» دەپ ئاتىلىپ، بارا ـ بارا ئىخچاملىنىپ «با-يانداي» دەپ ئاتىلىپ قالغان.

بورتالا

تەڭرىتاغنىڭ شىمالى بىلەن ئالاتاۋنىڭ جەنۇبىدا، ئېبىنۇر ۋە سايرام كۆللىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى كەڭ دالا. «بور» بىلەن «بوز»نىڭ تۇپى بىردۇر. تۇركىي تىللارنىڭ تولىسىدا «بوز»، موڭغۇل ۋە شەرقىي خۇ تىللىرىدا «بور». مەسىلەن: «بوز يەر» ـــ موڭغۇل ۋە شەرقىي خۇ تىللىرىدا «بورغار». «بوز» ـــ ئېچىلمى-غان، ياش مەنىلىرىدە، شۇنىڭدەك «كۇچى تولۇپ تۇرغان» مەنى-

لىرىدە. «دالا» — «تالا» تۇپى بىر سۆز. ئۇي - كوينىڭ تاشقىرى-سى، سىرتى، ئوچۇقچىلىق. كەڭ تۈزلۈك «دالا» ياكى «تالا» دېيىلىدۇ (مەسىلەن: ئاننىڭ كۆڭلى بالىدا، بالىنىڭ كۆڭلى دالىدا» ماقالىمۇ شۇنى كۆرسىتىدۇ). دېمەك، «بورتالا» — «بوز دالا» دېگەنلىك. «بوز» رەڭنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: بوزقارچىغا، ئاق بوزئات. «تالا» ياكى «دالا» بىلەن ئاتالغان توپونىملار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «ئاق تالا» — قەشقەر ئوپالىنىڭ 13 كىلومېتىر غەربىدىكى كەڭ ياپلاق؛ «كۆك تالا» — قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىدە، قاراسۇ ۋە ئورتا ئاقسۇ دەريالىرى ئارىلىقىدا. خوشۇت ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، توقسۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىي چېتىدىكى ئېدىرلىق دالا ۋە ئاتۇشنىڭ شىمالىدا قورۇملۇق ئېقىن بويىدىكى بىر دالامۇ «بورتالا» دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇرۇلتوقاي

بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئالتاي ۋە جەنۇبىي بىلەن تۇتاشقان جايدىكى چوڭ كۆلنىڭ نامى. كۆلنىڭ كۆلىمى 468 كۋادرات كىلومېتىر، كۆك توقايدىن ئېقىپ كىرگەن ئۇلۇغگۇر دەرياسى بۇ كۆلگە قۇيۇلىدۇ. بۇ ناھىيىنىڭ نامى مەزكۇر كۆلدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك. «بورۇل» — «بوغرۇل» ياكى «بۆگرۇل»نىڭ ئىخچاملىنىشى بولۇپ، «ئالا»، «ئاق بويۇن» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سۆز موڭغۇلچە «بورۇلداي» ياكى «بورۇلدا»دىن ئۆزگەرگەن بولۇپ، «ئەمەن»، «ياۋشان» ئوتلىرىنىڭ نامى دەيدۇ. «توقاي» — چاتقاللىق، دەرەخلىك جاي دېگەن مەنىدە؛ جانلىق تىلدا «ئەگرى - توقاي» دەپمۇ قوللىنىلىدۇ. «كۆك توقاي»، «ساري توقاي» دېگەن نامىلارغا نىسبەتلەشتۈرگەندە، «بورۇل توقاي» «ئالاتوقاي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن.

بۇرچىن

«بۇرچىن» ياكى «بارچىن» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. بۇ ئالتاي ۋە قابا ناھىيىلىرىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان ناھىيىنىڭ نامى. نا-

ھىيە مەركىزى ئېرتىش دەرياسىنىڭ شىمالىغا، بۇرچىن دەرياسى مەنبەسىگە جايلاشقان. بۇ يەردە بۇلاق، سازلىق كۆپ. «بۇرچىن» — چىشى ئۆردەك دېگەنلىك بولىدۇ.

بورختاي

قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى چارباغ يىلەن قارىباغنىڭ جەنۇبىدا ۋە تاغارچىنىڭ غەربىدىكى بىر يېزا، ھازىر بۇ نام «بۇلاقسۇ» دەپ ئۆزگەرتىلگەن. بۇ ئەسلىدە «بورختاي» ئەمەس «بورختا» بولۇپ، مانجۇچە «چېتىن»، موڭغۇلچە «بورخ» قوموش دېگەنلىك بولىدۇ، دېمەك، «بورختا» — «قوموشلۇق» ياكى «چېتىلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

بوغازلەڭگەر

كېرىيە ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر يېزىنىڭ نامى. كېرىيە دەرياسىنىڭ باش لايقادىن كېيىنكى ئېقىنى توغرا دېگەن جايدىن ئۆتۈپ جىرا ئارقىلىق ئاقىدۇ. ئەنە شۇ جىلغىنىڭ بوغۇزىغا جايلاشقان لەڭگەر (قونالغۇ ـ ئۆتەڭ) «بوغاز لەڭگەر» دەپ ئاتالغان. بۇ، كېرىيە بويىچە ئەڭ چوڭ ئۇزۇملۇكتۇر.

بولغۇنتاي

بۇ نام ھازىر «بالغۇنتاي» بولۇپ ئومۇملاشقان. بۇ خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان ئۇلاستاي ئېقىنى بىلەن يىنغولىن ئېقىنى قوشۇلغان جايدىكى بىر رايون. «تۇركىي تىللار دىۋانى» I جىلددىكى مەلۇمات بويىچە، «بالغۇن»نىڭ ئەسلىسى «بۇلغۇنا» بولۇپ، «بۇلغۇن» ~ «بالغۇن» دەپ ئىخچاملانغان. «بۇلغۇنغا ئوخشاش پوستى قىزىل بىر خىل چاتقال، بۇنى تۆگە يەيدۇ». «بالغۇنتاي» — بالغۇنلۇق دېگەنلىك بولىدۇ.

بويلۇق

تۇرپان ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى «باغرى» يېزىسىغا تۇتاش يېزا نامى. بۇ يېزا «قارايۇزى» ئېقىنى ئۆتىدىغان جىرا ـ غولغا جايلاشقان ئۇزۇم بازىسى. «بويلۇق» ئەسلىي «بورلۇق» بولۇپ، «بور» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇزۇم» دېگەنلىك

بولىدۇ. «بورلۇق» — «بۇيلۇق» — ئۇزۇملۇك دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەزكۇر نام بىلەن ئاتىلىدىغان بىر يېزا (كەنت) يەكەندىمۇ بار. يەنى، يەكەنلىك شىمالىدا، مارالبېشى بىلەن يوپۇرغاناھىيىلىرىگە چېگرىداش يەردە، قاراكۆل بىلەن چىڭگىلىك ئارىلىقىدا؛ پوسكام ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىمۇ «بويلۇق» كەنتى بار.

بۇلغاسۇن

غۇلجا شەھىرى چاغاتاي خان زامانىدا «بۇلغاسۇن» دەپ ئاتالغان. «ئۇيغۇر قاغانلىقى»نىڭ پايتەختى «قۇت بالىق» چىڭگىزخان زامانىدا «قارابالغاسۇن» ئاتالغان. شۇنىڭغا نىسبەتەن بىرنەچچە غۇلجا شەھىرىنىمۇ «بۇلغاسۇن» دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن.

بۇگۇر

بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق ناھىيە نامى. ئورنى كورلا بىلەن كۇچا ئارىلىقىدا، شىمالىي تەڭرىتاغنىڭ كۆكتېپكە، خورا تارماقلىرى، جەنۇبىي تارىم دەرياسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ناھىيە مەركىزى دىنار ۋە قىزىلئېقىن دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا. قەدىمكى ھۆججەتلەردە «مۆرە»، «بۇگىرى»، «بۆگرە» (بۆرەك) سۆزلىرى بىلەن ئاھاڭداش بولغان «بۆگۇر» يا-كى «بۇگۇر» دەپ يېزىلغان. 9 — 12 - ئەسىرلەردە «بۇيۇك ئۇدۇقۇت ئۇيغۇر ئېلى» بىلەن «قاراخانىيلار» سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىدى. شۇڭا، «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا: «بۇگۇر، كۇچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئوستىگە قۇرۇلغان قەلئە، بۇ يەر چېگرا» دەپ يېزىلغان. قوموللۇقنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئاقتاش يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدىغان «ساسىق» بىلەن «توشۇ» ئارىلىقىدىكى كەنتىمۇ «بۇگۇر» دەپ ئاتىلىدۇ.

پىچان

ھازىرقى تۇرپاننىڭ شەرقىدىكى ناھىيە نامى. تارىختا «چالمىچانا» دەپ ئاتالغان قەدىمكى شەھەر - دۆلەت ئورنى لوپ كۆللىرىنىڭ شەرقىدە، يەنى پىچان (ساق - سوغد تىلىدا)

Phucamui ياكى بۇران ـ بۇرۇل كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئىدى. خەنزۇچىدە «شەنشەن» دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ئېلىنغان. «شەنشەن»نىڭ ئەسلىي نامى (كرورەن) Kroraina بولۇپ (خەنزۇچىدە لۇلەن دېيىلىدۇ)، سانسكرىت تىلىدا قويۇلغان. بۇ كۆل تىبەتچىدە «ناۋاب»، «نوب» دەپ ئاتالغان. بارا ـ بارا «ن» تاۋۇشى «ل» بىلەن ئالمىشىپ «لوب» بولۇپ ئۆزلەشكەن. بەزى مەنبەلەردە: «ئۇيغۇر تىلىدا لوب ـــ سۇ يىغىلىپ قالغان جاي دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ» دەپ يېزىلغان. زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «شەن ـ شەن»، «يى ـ شۇن» (ئىشەم) شەھەرلىرى قۇم ئاستىدا قېلىپ، ئاھالە كۆچۈپ كەتكەن. شىمال تەرەپكە كۆچكەنلەر ھازىرقى قومۇل يېنىدا «نوپچۇق»، «تەن خا» (تۇن ئالپ) ۋە «ناج كەند» شەھەرلىرىنى قۇرغان. قەدىمكى «شەنشەن» دېگەن نام قومۇل يېنىدا قۇرۇلغان شەھەرگە بېرىلگەن. ئەمما، يەرلىك ئاھالە «ناپچۇق» دەپ ئاتىغان. ھازىرقى «پىچان» بولسا «ناج كەنت» ياكى «تۇن ئالپ» شەھىرىگە نام بولۇپ قالغان. يېقىنقى زامانىدا «شەنشەن» ناھىيىسى قۇرۇلغاندا، ئاھالە «پىچان» دەپ ئادەتلەنگەن. «پىچان» ئىككى خىل مەنىنى بىلدۈرىدۇ: بىرى «يىكەن»، يەنە بىرى «بېدە». كوناشەھەر ئورنى «چىق تام»دا ئىدى.

پەيزاۋات

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدىكى ناھىيە نامى. تارىختىكى نامى «قاشۇ» بولسا كېرەك. قوچۇدىن تېپىلغان مانىي دىنىغا دائىر ۋەسىقىلەردە، «قاشۇ» قەشقەر ئەتراپىدىكى بىر شەھەر نامى دېيىلگەن. بۇ شەھەرنىڭ قەدىمكى نامى ئېھتىمال ناھىيە بازىرى. نىڭ شىمالىدىكى «قوش ئاۋات» دېگەن نامدا ساقلىنىپ قالغان. 1902 ـ يىلى ناھىيە تەشكىل قىلىنغاندا، خەنزۇچىدە قەدىمكى نامى بىلەن «جاشى» (قاش) دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرچىدە بولسا، ئاھالە ناھىيە بازىرى قۇرۇلغان يېزىنىڭ نامى بىلەن «پەيزئاباد» دەپ ئاتالغان. يەنى «پەيزى بار، ئاۋات يەر» دېگەن چۈشەنچىنى

بىلدۇرىدۇ. كۆچا ناھىيىسىدىمۇ «پەيزاۋات» دېگەن يېزا بار.

پوسكام

قەشقەر ۋىلايىتىدە، يەكەن بىلەن قاغىلىق ئارىلىقىدىكى نا-ھىيە نامى. خەنزۇچىدە يەكەن دەرياسىنىڭ يەنە بىر نامى — زە-رەپشان (ئالتۇن ئاقار)نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى — «زې-لىپېۋشەن» ئىخچاملىنىپ «زېپۇ» دەپ ئاتالغان. يەرلىك ئاھالە بولسا، ناھىيە نامىنى ناھىيە مەركىزى جايلاشقان كەنت «پوسكام — پوسكان» بىلەن ئاتىغان. پوست كەن — پوسكام — زىرائەتنى ئاقلايدىغان ياغۇنچاقخانا، قول تۇگمەن، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

تارباغاتاي

ھازىر شىمالىي شىنجاڭدا، ئالتاي ۋىلايىتى بىلەن بورتالا ئوبلاستى ئارىلىقىدىكى ۋىلايەت نامى. ئەسلىي بۇ، ۋىلايەتنىڭ شىمالىدىكى بىر تاغنىڭ نامى. «تارباغان» (دابغان يەنى سۇغۇر) دېگەن ھايۋان نامى، «تارباغان ـ تە» (دابغانلىق) دېگەن سۆز بە-رىكمىسىدىن ئۆزگىرىپ «تارباغاتاي» بولۇپ ئۆزلەشكەن.

تارىم

مەملىكىتىمىزدە ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا سىستېمىسىنىڭ نامى. ئەسلىي ئۇزۇنلۇقى 2750 كىلومېتىر، دەريا ۋادىسىنىڭ كۆلىمى 972 مىڭ كىۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 3.59 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. «خەن زامانىسىدىكى غەربىي يۇرت خەرىتىلىرى ھەققىدە» دېگەن كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە يېزىلىشىچە، تارىم دەريا سىستېمىسىنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردە، چۈبىن دەريا، جىشۇسۇيى، جىشى سۇيى، جى-شۇي سۇيى ۋە سېرىق دەريا دەيدىغان ھەر خىل نامىلىرى بولغان. بۇلار ئېھتىمال تارىم دەريا سىستېمىسىغا قوشۇلىدىغان غول ـ ئۆگۈزلەر-نىڭ نامىلىرى بولسا كېرەك. «ئابىدارما ۋىباشا شاسترا» ۋە «ناسار بىكسۇ سۇترا» نوملىرىدا يېزىلىشىچە، تارىم ۋە يەكەن دەريالىرى-نى «سىتا» دېگەن. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا يېزىلىشىچە: «تارىم — كۆلگە قۇيۇلىدىغان ۋە قۇمغا سىڭىپ كېتىدىغان دەريا تارماقلى-

رى... كۇچا دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى بىر جايدا... ئاقىدىغان بىر دەريامۇ تارىم دېيىلىدۇ». «تارىم» ــ «تار» (تەرمەك) دىن ياسالغان ھەربىرىكەتنام. «تار» تېرىلغۇ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆزدىن «تارىغ» (بۇغداي، بۇنىڭدىن كېڭىيىپ ئاشلىق)، «تارلاغ» (زىرائەتلىك، ئېتىزلىق) قاتارلىق سۆزلەر ياسالغان. دېمەك، «تارىم» ــ «ئېقىن ــ ۋادا»، «ئېتىز ــ ئۆلكە» (ئۆلكەيەر) دېگەن مەنىلىرىگە ئىگە. «تارىم»نى ئۇلۇغلاپ ــ مۇقەددەس بىلىپ، ئافراسىياپ (ئالپ ئەر تۇڭا) خاقانلىقى تېگىنلىرىگە (خانزادىلىرىگە) سۇپەت ــ نام قىلىپ قوللانغانىكەن.

تاشىلىق

قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇغۇن يېزىسىنىڭ شەرقىدىكى يېزا نامى؛ قومۇل شەھىرىنىڭ شەرقىدە، قارلىق تاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى بىر جايىنىڭ نامى، بۇ يەر «تاشۇيلىق» دەپ ئاتالغان. ھەر ئىككى نامنىڭ ئەسلىسى «تاشلىق» بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تاش شەھەر»، «تاش كەنت» دېگەنلىك بولىدۇ. «بالىق» سۆزىدىكى «ب» تاۋۇشى قەشقەر شىۋىسىدە «م»غا، قومۇل شىۋىسىدە «ۋ»غا ئۆزگەرگەن.

تەكلىماكان

دۇنيادىكى چوڭ چۆللەردىن بىرىنىڭ نامى. بۇ چۆلنى تەڭرىتاغ، كۆكئارت (پامىر)، قاراقۇرۇم، ئالتۇنتاغ ۋە قۇرۇق تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ. ھازىرقى كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 900 كىلومېتىر، شىمالدىن جەنۇبقا كەڭلىكى 500 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 370 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. قەدىمكى دەۋرده بولسا، بۇ جاي ھازىرقىدەك چۆل ــ ياۋان ئەمەس، مۇنبەت بوزلۇق ۋە ئۆلكىدىكى سەھنە ــ سۇپا ئىدى. تەكلىماكانىنىڭ چۆرىسىده مۇھىمراق مۇنبەت ئۆلكە يەرلەر 60تىن ئاشىدۇ. دېمەك، ئۇچ ياندىن تاشلار بىلەن ئورالغان «تۇرۇن» يەنى نۇرغۇن تايغا (تۇراقلىق تەكچە ئورمانلىق) ئىدى. شۇڭا «تاڭ نامە»ده ئىلگىرى بۇ يەر «تۇرۇن سايى» دەپ ئاتالغانلىقى

قەيت قىلىنغان. تەكلىماكان ـــ كېيىنرەك پەيدا بولغان نام بولسا كېرەك. چۈنكى، قەدىمكى تارىخىي يازما مەنبەلەردە بۇ نام ئۇچرىمايدۇ. «تەكلىماكان» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ھەققىدە ھەر خىل ئىزاھلار بار. خوتەن ـ كېرىيە تەرەپلەردىكى قېرى ـ ساللار «چېھلى ماكان» (ھىندى ـ ئىران تىللىرىدا «قىرىق ما ـ كان») دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان دېيىشىدۇ. خەلق ئىچىدە ـ كى رىۋايەتلەردە «خوتەندىكى ئۆگزىگە چىقىۋالغان توخۇ مەرەنگە بارغىچە يەرگە چۈشەلمەيتتى. چۈنكى، بۇ جايلار تۇتاش كەتكەن شەھەر ـ يۇرت ئىدى، ھازىر قۇم تېگىدە قالغان» دېيىلىدىكەن. بەزىلەر «تەركى ماكان» (تاشلاندۇق جاي) دىن ئۆزگەرگەن دېيە ـ شىدۇ. كۈچا ـ كورلا تەرەپلەردىكى بوۋايلار بولسا، «تەھلىك ما ـ كان» دەيتتى، ھازىر تەكلىماكان بولۇپ كەتتى دېيىشىدۇ («تەھ ـ لىك» سۆزى ھىندى ـ ئىران تىللىرىدا «يوقالغان»، «بىكار قال ـ غان» دېگەن مەنىدىكى سۆز). بۇ سۆزلەرگە قارىغاندا، تەكلىماكان سۆزىنىڭ مەنىسى «خارابە»، «تاشلاندۇق» دېگەنلىك بولىدۇ.

تەلكى

سايرام كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، تەكرىتاغ تىزمىسىدىكى ئاقتاغ جىلغىلىرى ئىچىگە جايلاشقان كەڭسايى دەپ ئاتالغان چوڭ جىلغا ئارىلىقىدىكى يەر نامى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىسى («تۈركىي تىللار دىۋانى»دا يېزىلىشىچە) «تالقىغ» بولۇپ، «تاغلارنىڭ تۇتاش ـ قان يېرى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. 18 ـ ئەسىردە، غۇلجا ـ قورغاس ناھىيىلىرى تەۋەسىدە تەسىس قىلىنغان «ئىلى توققۇز قەلئە»دىن بىرى «تەلكى» دەپ ئاتالغان.

توخۇلا

بۇ توپونىم كۆپ ناھىيىلەردە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن: قارىقاش، كۈچا ناھىيىلىرىدە خېلى چوڭ كۆجۈم يېزىلاردىن بىرى. بۇ نام ـ نىڭ مەنىسى ھەققىدە ھەر خىل پەرەزلەر بار. مەسىلەن: بەزى نا ـ ھىيىلەردىكى «چۆجىلەر»، «شېيىخلار» دېگەندەك توپونىملارغا نىسبەت قىلىپ، «توخۇلار» (يەنى توخۇ لەقەملىكلەر) مەھەللىسى

دەپ پەرەز قىلىنغان. لېكىن تۈركولوگلار بۇ توپونىمنى «توخار»، «توخرى»نىڭ ئۆزگىرىشى دەپ قارايدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ھارۇا»نى «قاتتىق» دەيتتى. بۇ قاتناش قورالىنى ئۇيغۇرلار كەشپ قىلغىنى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ مەلۇم قوۋملىرىنى قوشنا قوۋملار «توخرىلار» دەپ ئاتىغان. قەدىمكى ئالتاي تىللىرىدىن شەرقىي خۇز تىلىدا «ھارۇا»نى «توخرى» دەيدۇ. غەربكە كۆچۈپ، ھاكىمىيەت قۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىنى غەربىي ئەللەر «توخار» دەپ ئاتىغان. 10 ـ ئەسىردىكى تۈرپان ۋەسىقىلىرىدە «توخرى تىلى» دەپ ئۇچرايدۇ. توغرىسى «توخرى» بولۇشى مۇمكىن.

تورغات

ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى بىر داۋان ھەم يېزىنىڭ نامى. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا چۈشەندۈرۈلۈشىچە: «تۈرىغ ئارت تېز ـــ قەشقەردە بىر يايلاقنىڭ نامى». «تورغات» ـــ «تۈرىغ ئارت» سۆز بىرىكمىسىدىن ئىخچاملانغان سۆز بولسا كېرەك. «تۈرىغ»، «تۈروغ» (تۈراق، تۈرا، تاغ تۈرا)نىڭ بىر ۋاريانتى بولسا كېرەك. «ئارت» ـــ «داۋان، ئارت» (ئارتلىپ ئۆتىدىغان) جاي. دېمەك، «تورغات» ـــ «تۈرا داۋان» (تۈرا ياسالغان داۋان) مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

توققۇزتارا

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىدا، غۇلجا ناھىيىسىگە تۇتاش ناھىيىنىڭ نامى. ئىلى دەريا‌سى ۋە ئۇنىڭ چوڭ تارماقلىرىدىن بەرى بولغان تېكەس دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى نۇرغۇن ئوتلاقتىن تەركىب تاپقان بۇ جاي، تۈركىي تىلدا خاسىيەتلىك ھېسابلانغان ۋە سانسىزلىغان مەنىنى بىلدۈرىدىغان «توققۇز» سۆزى بىلەن سۈپەتلەنگەن. شائىر بىلال نازىم ۋە تارىخچى مولا مۇسا سايرا‌ملارنىڭ ئىزاھلىشىچە «تارا» ئەمەس، «تالا» يەنى «دالا» بولۇپ، كەڭ دالا ـــ كەڭ ياياق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

توقسۇ

ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدە، كۇچاغا يانداش ناھىيە نامى.

باغراقلىرى كۆپ ۋە مېۋە - چېۋىلىرى مول جاي بولغاچقا، خەلق ئىچىدە «توقسۇ — كۆچانىڭ باغچىسى» دېگەن تەرىپى بار. بۇ توپونىمنىڭ مەنىسى ھەققىدە ئىككى خىل چۈشەنچە بار: بىرى، «توقسۇ» - «توق سۇ»، يەنى سۇيى مول جاي دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، لېكىن سۇ توق، ئاچ دەپ سۈپەتلەنمەيدۇ؛ يەنە بىرى، شەرقىي خۇز تىللىرىدىن مانجۇ تىلىدا «توقسۇ» — «باغ، گۈلىستان» دېگەنلىك بولىدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا، خەنزۇچە تەلەپپۇزدا «توقسۇن» ناھىيىسى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىدۇ دېگەن باھانە بىلەن «شىنخي» دەپ ئۆزگەرتىپ قويۇلغان.

توقسۇن

تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ غەربىدىكى ناھىيە نامى. «مېھر - شەپقەت ئىبادەتخانىسىنىڭ تەزكىرىسى»دە «دۇجىن» دەپ يېزىلغان توپونىم، ئېھتىمال، Toqcin نىڭ ترانسكرىپسىيىسى بولسا كېرەك. ھازىر ئۇيغۇر تىلىدا «توقسۇن» دەپ ئېيتىلىدۇ. ئەگەر «تۇكسىن»دىن ئۆزگەرگەن بولسا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تۇكسىن — ئاددىي خەلقتىن بولۇپ، خاندىن ئۇچ دەرىجىدە تۆۋەن مەنسەپتىكى كىشى» («تۇركىي تىللار دىۋانى» I جىلد) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ جاي مۇھىم قاتناش تۇگۇنى بولغانلىقىدىن «تۇكسىن» مەنسىپىدىكى كىشى تۇرغان كەنت بولۇپ، كېيىنچە بۇ مەنسەپ نامى توپونىم بولۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر «توقسان» دىن ئۆزگەرگەن بولسا، بۇنىڭ ئەسلىي «توققۇز ئون» بولىدۇ. «توقسۇن — بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي توققۇز ئون — توققۇز كەررە ئون بولۇپ، كېيىن بۇ ئىككى سۆز بىرلىشىپ كەتكەن» («تۇركىي تىللار دىۋانى» I جىلد). «ئون تۇتۇن»دىن بىرمۇنچە ئاھالە ياشايدىغان جاي بولغاچقا، «توققۇز ئون» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. مۇنداق جاي ناملىرى بار. مەسىلەن: غۇلجا ناھىيىسىدە «ئۇچ ئون» يېزىسى بار. باي ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى گۈلباغنىڭ شەرقىدىمۇ «توقسۇن» دەيدىغان يېزا بار. ئۇچتۇرپان-

نىڭ ئاچاتاغ يېزىسىدىمۇ «توقسۇن» كەنتى بار.

تولى

تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى دۆربىلجىننىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ناھىيە نامى. قەدىمكى تۈركىي كىتاب ـ ۋەسىقىلەردە، «تولى»نىڭ مەنىلىرى مۇنداق چۈشەندۈرۈلگەن: 1) تولا، مۆلدۈر؛ 2) بىر نەرسىنىڭ چۆرىسى، ئەتراپى؛ 3) تولۇق، تولغان، لىق؛ مانجۇ تىلىدا «خىسلەتلىك مەنزىرە» ياكى «خىسلەتلىك كۆزگۈ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يەر تۈزۈلۈشىدىن قارىغاندا، بۇ ناھىيىدە تاغ كۆپ، مەسىلەن: شەرقىدە چىڭگىزخان تېغى، ئوتتۇرىسىدا جايىق تېغى، غەربىدە بارلىق تاغ، غەربىي جەنۇبىدا مايىلى تاغ بار. بۇ تاغلارنىڭ ھاسىل بولغان جىلغا ئېقىنلارمۇ تولا، مەسىلەن: شىمالدىن شەرققە سانىغاندا: ئۇشەتى دەريىسى، كۆكتال دەريىسى، دارىبىتى دەريىسى، شەرقىي جەنۇب ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدە بوشتى دەريىسى (مەنبە تارماقلىرى ـــ جالاڭاش بوغىتى دەريىسى، مىكسۇ-تاي دەريىسى، ئوتۇ دەريىسى)، بۇرقىستاي دەريىسى، چالغاي دەريىسى، سۇۋار دەريىسى، كۆكساي، سېيىك، تاڭبالى، لابا دەريالىرى، غەرب ۋە غەربىي شىمالىدا كۆپ دەريىسى، لاڭگوتەل، قارىغايتى، شامالئۆتەك دەريالىرى بار. دېمەك، تاغ ـ ئېدىرلىرى، جىلغا ـ دەريالىرى كۆپ ـ تولا بولغاچقا «تولى» (تولغان، خىسلەتلىك) دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن.

تۇرپان

تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان مۇھىم شەھەر-لەردىن بىرىنىڭ نامى. شەھەرنىڭ جەنۇبىدا ئايدىڭكۆل بار، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر چوڭقۇر. بۇ شەھەر كەم دېگەندە 2500 يىللىق تارىخقا ئىگە. قوچۇ، يارغول قەدىمكى شەھەرلىرى مەزكۇر جايدا. «تۇرپان» دېگەن نام 13 ـ ئەسىردىن كېيىن قو-يۇلغانلىقى مەلۇم، ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ۋەسىقىلەردە ئۇچرىمايدۇ. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «تۇرپان» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق بولسا كېرەك. ئىدىقۇت بارچۇق تېكىن 13 ـ ئە-

سىرنىڭ بېشىدا چىڭگىزخان بىلەن يارىشىپ، ئۇنىڭغا كۈيئوغۇل بولغاندىن كېيىن، مۇڭغۇل داروغاچى (باش نازارەتچى) خانلىق پايتەختىدە تۇرغۇزۇلغان. مۇڭغۇل تىلىدا «تۇرمان» ــ «تەخت» مەنىسىدە بولۇپ، بارا ـ بارا «تۇرپان» بولۇپ ئۆزلىشىپ قالغان. بەزىلەر بۇ سۆزنى پارسچىگە تارتىپ «تۇرپال» («مۇنارە»، «ئېگىز بىنا»)دىن ئۆزگەرگەن دەيدۇ. تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭ مۇنارى 18 ـ ئەسىردە ياسالغان. بۇ تارىخىي پاكىتقا ئۈيغۇن كەلمەيدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تاربان» ياكى «تۇربان» ــ تەكچە مەنىسىدە، «تۇر ـ بۇن» ــ سۇروشتۇروش (چىڭگىزخان تەئىن قىلغان داروغاچ نازارەتچىلىك قىلاتتى)، «تاربىن» بولسا «تۇركىلەردىن بىر گۇروھ خەلقنىڭ نامى» («تۇركىي تىللار دىۋانى»).

تېجەن

ئاتۇش شەھىرىگە قاراشلىق بىر جاينىڭ نامى. ئەسلىدە بۇ بىر يايلاقنىڭ نامى. مەھمۇد كاشغەرىي «تېز» سۆزىگە چۈشەنچە بەرگەندە «تېيىز يەر، ئېگىزلىك» دەپ ئىزاھلاپ «قەشقەرگە يېقىن بىر يايلاقنىڭ ئىسمىمۇ ئېگىزلىكىگە قاراپ تورىغ ئارت تېز دەپ ئاتىلىدۇ؛ يەنە بىر يايلاقمۇ تەزەك تېز دەپ ئاتىلىدۇ» دەيدۇ. دېمەك، قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ئاتۇش تەۋەسىدە، چاقماق، بوغۇز، سوغۇن دەريالىرى ئارىلىقىدا كەڭ، ئېگىز تۇزلەڭلىك بار. بۇ جاي قەدىمدىن تارتىپ «تەزەك» ياكى «تېزەك» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. تىلدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە «تېجەن» بولۇپ كەتكەن.

تېكەس

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىدىكى توققۇزتارا بىلەن موڭغۇلكۇرە ناھىيىلىرى ئارىلىقىدىكى ناھىيە نامى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ نام «تېكەس» دەرياسىنىڭ ئىسمىدىن ئېلىنغانكەن. «تېكەس» چوڭ دەريا بولۇپ، ناھىيە تەۋەسىدە، كۆكتېرەكسۇ، چوڭتېرەكسۇ، كۆكسۇ، قۇشتاي، چاپسالاڭ، چوڭبۇلاق دېگەن تارماقلىرى بار. «تەۋارىخى خەمسە»دە، ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى

تارمىقى «جىم» دەريا دەپ ئاتالغان. ئېھتىمال «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا كەلتۈرۈلگەن مىسالالرغا قارىغاندا «تىكسىز»دىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، «تىكى» ــ «شارقىراق، گۈلدۈرلىمەك» مەنىسىدە بولۇپ، «تىكسىز» ــ «شارقىراق، مايدىغان» ئۇقۇمىدا بولسا كېرەك. بۇ دەريا نامىنى «كۈنەس دەريا» بىلەن نىسبەت قىلغاندا، ئېھتىمالغا يېقىن. بەزىلەر «تەگىش» (ھەر نەرسىنىڭ ئاخىرى) سۆزىدىن ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن، «تەگىش ــ تەكس» ــ ئىلى دەرياسىنىڭ مەنبەلىرىدىن بىرىدۇر دەپ پەرەز قىلىدۇ.

جام

ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى قارا يۇلغۇن بىلەن تۇگمەن ئارىلىقىدا، چوڭ يول ئۈستىدىكى يېزا نامى. «جام» ــ ئۆتەڭ، مەنزىل مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

جىك

بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق ناھىيە نامى. ئورنى ئېبىنۇر (بولغاش) كۆلىنىڭ جەنۇبىدا. بۇ ناھىيىگە ئېبىنۇرغا قۇيۇلىدىغان «جىم» دەرياسىنىڭ ئىسمى نام قىلىنغان.

جىمسار

سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق ناھىيە نامى. ئورنى ئوبلاستىنىڭ شەرقىدە، فۇكاڭ ناھىيىسى بىلەن گۈچۈڭ ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا. قەدىمكى «بەش بالىق» («شىمالىي ئوردا») شەھىرىنىڭ خارابىسى مۇشۇ ناھىيىدە، «ئۇلۇغ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى»نىڭ يازلىق پايتەختى ئىدى. «جىم بالىق» دەپمۇ ئاتىلاتتى. «جىمسار» ــ جىم ھىسار (جىم قورغان) دېگەنلىك بولىدۇ، بۇ كېيىن قويۇلغان نام.

جۇڭغار

شىمالىي شىنجاڭدىكى چوڭ ئويمانلىقنىڭ نامى. ئالتاي ۋە بەيتىك تاغلىرى، تەڭرىتاغنىڭ بوغدا ۋە ئېرەنقابىرغا تىزمىلىرى ھەم تارباغاتاي تاغلىرى ئارىسىدا؛ ئۇنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا غۇربان

تۇنغۇت چۆلى بار. «جۇڭغار» قەدىمكى ھۇن تىلىدا «جوانغار» بو- لۇپ، «قوشۇننىڭ سول قانىتى» دېگەننى بىلدۇرەتتى. «قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتى»نى «برانغار» دەيتتى. ئەسلىدە بۇ ئويمانلىقنىڭ تا- رىختىكى نامى «ياڭىش يازىقى» ئىدى. «ياڭىش» — «بەيگىگە چۇشمەك، بەسلەشمەك» دېگەن مەنىدە. «يازىق» — «تۇزلەك، يې- يىق» دېگەن مەنىدە. تۇغلۇق تۆمۇرخاننىڭ كېيىنكى ئەۋلاد - ئۇلۇسلىرىدىن بىر قىسمى بۇ يەرنى ئۆزىگە «خانلىق» نامى قە- لىۋالغاندىن كېيىن، «جۇڭغار» دەپ ئاتىلىپ قالغان.

چارا

لوپنور ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، چارقىلىققا بارىدى- غان يول ئۇستىدىكى مەھەللە نامى، ئورنى قارا تۇغراق بىلەن كۇزلەك ئوتتۇرىسىدا. قەدىمكى تىلدا «چارا» — پۇتلۇق چۆچەك مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ.

چارقىلىق

شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ناھىيە نامى. بۇ ناھىيە ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان. بۇ يەردىن شەرقە چىڭخەي (كۆكنۇر) يولى، غەربكە چەرچەن يولى باشلىنىدۇ. خەن- زۇچە تارىخىي مەنبەلەردە «يۈنى — گىيۇر - نىك» دەپ يېزىلغان؛ كېيىن «روچياڭ» (نوب - سېر) دەپ ئۆزگەرتىلگەن. پادىشاھنىڭ ئىسمى «چۇخۇلەي» («چۇر - قۇت - لەك») ئىدى. بۇ توپونىم ھەققىدە مۇنداق قىياسلار بار: 1) ھازىرقى «چارقىلىق» دېگەن نام مەزكۇر جاينىڭ پادىشاھنىڭ ئىسمىدىن كېلىپ چىققان: چۇر - قۇت - لەك ، چۇرقۇلىك، چارقىلىق. 2) «چارۇقلۇغ» (ئوغۇزلار- نىڭ قەبىلىلىرىدىن بىرىنىڭ نامى)دىن كېلىپ چىققان. 3) «چا- قىر — چاغىر» (چىغىر يول) ياكى «چاغرى — چاقرى» (قارچە- غا ياكى بۇركۇتنىڭ بىر تۇرى) دىن كېلىپ چىققان، «چىغىر- لىق» ياكى «چاغرىلىق»دىن ئۆزگەرگەن. مەن بىرىنچى خىل قە- ياسقا مايىلمەن. يوپۇرغا ناھىيىسىدە سىيەك يېزىسىنىڭ جەنۇ- بىدىمۇ «چاقىلىق يايلاق» دېگەن جاي بار. بۇ نام ئىھتىمال «قار-

چىغىلىق» مەنىسىگە توغرا كەلسە كېرەك.

چاقا

بۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان جاي 14 يەردە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: چىرا ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا قاراتاش تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ئۇچ يول تۇتاشقان ئاچالغا جايلاشقان يېزا؛ پەيزاۋات ناھىيىسىدە جانباز يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يېزا؛ قاغىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدە (خەنزۇچە مەنبەلەردە) «زى خې» دېگەن كىچىك ئەل بولغان، بۇ (زى خې)نى «چاقا» ياكى «سىقاپ» دەپ ئوقۇشمۇ مۇمكىن (سىقاپ ــ دەريا نامى). «چاقال»، «چاقان»، «چوقى»، «چاقىرچا» ئانتروپونىملار بولۇپ، قەدىمكى ھونغۇر (ھۇن ـ ئاق ھۇن) ئۇرۇغ ـ ئايماقلىرىدىندۇر.

چەرچەن

تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدا، قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسىدىن كۆكشىل تاغنىڭ شىمالىدىكى ناھىيە نامى. ئۇرنى ئالتۇنتاغ ۋە توقۇز داۋان تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە، چەرچەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان. مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن خەنزۇچە مەنبەلەردە «چېي مو»، ئۇنىڭدىن كېيىن «يۆچاڭ» دەپ يېزىلغان. «چېي مو» سانسكرىتچە مەنبەدىكى «چالمادانا»نىڭ قىسقارتىلىپ يېزىلىشى؛ «يۆچاڭ»نى ئۇيغۇرچىدىكى «چۇرچان»غا نىسبەت قىلىش مۇمكىن. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «چۇرچان چىن يولىدىكى مۇسۇلمانلار چېگرا سىنىڭ بىرى» دەپ يېزىلغان. يەنى 11 ـ ئەسىردە خاقانىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېگرىسىدىكى شەھەر ئىدى.

چۆچەك

تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىي شەھىرىنىڭ نامى. «تەۋا-رىخ خەمسە»دە يېزىلىشىچە، بۇ جايدا يار كۆپ بولۇپ، ئاق يار، پۇچۇق يار، ئۇلۇغ يار، كىچىك يار، ئوغرى يار، ئەگرى يار دېگەن يارلار بار. شەھەر ئەنە شۇ يارلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن «چۆچەك» دەپ نام قويۇلغان. خەنزۇچىدە «تارباغاتاي»

سۆزىدىن «تا» بوغۇمىنى ئېلىپ، شەھەر مەنسىدىكى «چېك»نى قوشۇپ «تاچېك» دەپ ئاتىغان.

چىرا

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدە، لوپ ۋە كېرىيە ناھىيىلىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى ناھىيە نامى. شىمالىدا قارا چىلان قۇمۇقى، جەنۇبىدا قاراتاش تېغى بار. تېكسلىك ـ ھاشى دەريا سى (ھازىر «چىرا» دەريا سى) قېرىن چىلان (قارا چىلان) قۇمۇقىغا سىڭىپ كېتىدۇ. بۇ دەريانىڭ شەرقىدە، ھازىرقى ئۇزۇن تىتىردا «گۈلھەمى» (گۈمى، جيۇمى) قەدىمكى شەھەر دۆلىتى بار ئىدى. «چىرا»نىڭ قەدىمكى تىلىدىكى بىر مەنىسى «ئوتلاق»، «چىمەن»، «گۈزەل يەر»؛ يەنە بىر مەنىسى «بېزەك»، «ئۇنچە قۇمۇق».

خوتەن

ش ئۇ ئا ر نىڭ جەنۇبىدىكى ۋىلايەت نامى. ئەسلىي نامى «ئۇدۇن». «تۇركي تىللار دىۋانى»دا يېزىلىشچە: «ئۇدۇن» خوتەن شەھىرىنىڭ نامى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەنزۇچە تارىخي مەنبەلەردە «يۈتيەن» دەپ يېزىلغان. «غەربي يۈرت خاتىرىسى»دە، «كۈستانا» (گوستانا) دەپ سانسكرىتچە ئېيتىلىشى يېزىلغان. بۇ مەشھۇر جاي ھەر مىللەت تىلىدا ھەر خىل ئاتىلىپ كەلگەن: ھۇنلار «ئۇ-دۇن»، غۇزلار (ياكى غەربىي ئەللەر) Khotana، ھىندىلار «كۇ-دەن» دەپ ئاتىغان. خوتەندىن تېپىلغان خوتەن يېزىقىدىكى رىسا-لىدە Khotana دەپ قەيت قىلىنغان. «غەربي يۈرت توپوگرافىيەسى» ۋە باشقا كىتابلاردا «ئىلچى» (Ilchi) دەپ يېزىلغان. ئوت-تۇرا ئەسىر شەرق كلاسسىكلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە «ماچىن» ياكى «چىنى ماچىن» دەپمۇ ئاتىغان. ئەسلىي خوتەننىڭ قەدىمكى شە-ھىرى ھازىرقى ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىدىكى بورازاندىكى Yotkhan دېگەن جاي ئىدى. بۇ جاينىڭ بالدۇرقى نامى «ئۇدۇن» خەنزۇچىدە «كېرىيە» ناھىيىسىگە نام قىلىنغاچقا، «خوتەن» دې-گەن نام ئومۇملاشقان. قەدىمكى «گيۇزى» (شەرقي غۇز) تىلىدا uden «مەنزىل»، «يول ئۈستىدە غىزالىنىدىغان جاي» دېگەن بو-

لىدۇ. تىبەت تىلىدا «قاش» (تاش)نى (gyu) (y ü) دەيدۇ، قەدىمكى«يۇ» khu ياكى gu دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىكەن، يەنى قاشتاشنىڭ تەلەپپۇزى ئىكەن. تىبەت تىلىدا «شەھەر» ياكى «كەنت ـ يېزا»نى tung ياكى tan دەيدىكەن. دېمەك Khu – tan، Khu – ten ياكى Gu – ten قاش شەھىرى، قاش كەنتى دېگەنلىك بولىدۇ. مانجۇ تىلىدا K ütan دەريا ـ غول دېگەنلىك بولىدۇ. شۇنىڭدەك قۇمىق تىلىدا «تەن» (ياكى تۇن) ئېتىز، تارلاغ مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ. دېمەك، بۇ نام قەدىمدىن تارتىپ ئاھالە ئولتۇراقلىشىپ، كەنتكە ئايلانغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. قەدىمكى شەھەر خارابىگە ئايلانغاندىن كېيىن، ھازىرقى خوتەن شەھىرى «ئىل ئىچى»دە بەرپا بولغان ۋە «ئىلچى» دەپ ئاتالغان.

داش

بۇلاق ـ ئېقىن سۇلىرىدىن ھاسىل بولغان كۆل، بۇنداق كۆلنىڭ كۆپىنچە ئايىغى چىقمايدۇ. قەدىمكى يۇنان تارىخچىلىرى تارىم ئويمانلىقىنى «ئوغۇر داش» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم. ھازىر جانلىق تىلىدا، كۆلدەك يوغان قازان «داش قازان» (قىسقارتىلىپ «داش») دېيىلىدۇ. «داش» سۆزىگە «مان» («تولۇق، تولغان، لىپمۇ ـ لىپ») قوشۇلۇپ، «داشمان» دەپمۇ ياسىلىدۇ. «مان»نىڭ يەنە «چوڭقۇر»، «ئەڭ تىرەن» دېگەن مەنىلىرىمۇ بار. مەسىلەن: ئوي ـ ئويمان، ئاز ـ ئازمان ۋە باشقىلار. كېرىيە ناھىيىسىنىڭ غەربىدە شەنبە بازار رايونىدا «ئال داشمان»، «سېگە داشمان»، «تاغ داشمان» دېگەن يېزىلار بار. ئالداشمان ـــ ئالت داشمان (ئاستىنقى داشمان)، سېگە داشمان ـــ سۆكۈداشمان (تۆۋەنكى داشمان)، تاغ داشمان ـــ دۆڭ ياكى تاق داشمان دېگەنلىك بولىدۇ. كۇچا تەرەپلەردىمۇ ئايىغى چىقمايدىغان كۆلنى داش دەيدۇ.

داۋانچى

ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى جاينىڭ نامى. بۇ نام ئەسلىدە «داۋانچى» (يېقىنقى زامان تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە» دېگەن ئەسىرىدە شۇنداق يېزىلغان)

«كىچىك داۋان» مەنىسىنى بىلدۇرىدۇ. يەنە، باي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، ئاقتام بىلەن ئاراشور ئارىلىقىدىكى بىر يېزا. مۇ «داۋانچى» دېيىلىدۇ.

دولان

بۇ ئەسلىدە توپونىم ئەمەس، ئانتروپونىم ئىدى. دولان — ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەبىلىلىرىدىن بىرىنىڭ نامى، بۇلار كۆ. پىنچە مەكىت، مارالبېشىنىڭ غەربىي — جەنۇبىي تەرىپىگە ۋە ئاۋات — شايار تەرەپلەرگە جايلاشقان. شۇڭا، «دولانلىق» دېيىش توغرا ئەمەس، مەسىلەن: «ئۇيغۇرلۇق»، «ياغلىقارلىق» دېگىلى بولمىغىنىدەك. ئەگەر «دولان» يەر نامى (توپونىم) بولۇپ كەلسە، شۇ يەردە ياشىغۇچىلارنى، خۇددى «كۇچالىق»، «ئاۋاتلىق» دېگەن. دەك «دولانلىق» دېسە بولىدۇ. تارىختا دولان خەلقى كۆچۈپ بېرىپ جايلاشقان ماكانلار «دولان» دەپ ئاتالغان، بۇ توپونىم ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: ئاۋات ناھىيىسىدىكى غورۇ چۆل بىلەن ماتان ئارىلىقىدا «دولان» دەپ ئاتىلىدىغان كەنت بار؛ غۇلجا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، بۇلاقبېشى يېزىسىنىڭ شەرقىدە، «دولان يېزىسى» (دولان دېھقانچىلىق مەيدانى) بار؛ ئۆزبېكىستاننىڭ ئەنجان ۋىلايىتىنىڭ شەرىخان ناھىيىسىدىمۇ «دولان» يېزىسى بار. قەشقەر يېڭىشەھەر، پەيزاۋات، قوبۇقسارلاردىمۇ «دولان» دەپ ئاتالغان يېزىلار بار.

دۇۋا

گۇما ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا، قۇرۇم (كوئىنلۇن) تاغلىرىنىڭ كۆكئارت، ئۇلۇغئارت داۋانلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى تۈگەنچە يېرىدىكى بىر جاي نامى. ئۇ يەردىن دۇۋا — دۇئا سۇيى ئېقىپ ئۆتىدۇ. قەدىمكى تىلدا «دۇبە» بولۇپ، «تۈگەنچە»، «ئاخىرقى ئۇچى»، «ئاياغ» مەنىلىرىنى بىلدۇرىدۇ. زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، تەلەپپۇزدا «دۇۋا» بولۇپ كەتكەن. ئۇيغۇر تىلىدا «ب»نىڭ «پ» ۋە «ۋ» بىلەن نۆۋەتلىشىش قانۇنىيىتى بار. ئەسلەتمە، بۇ جايغا يېقىن بىر داۋانىنىڭ نامى «ئۇلۇغ ئاتا» ئەمەس، توغرىسى

«ئۇلۇغ ئارت» (ئۇلۇغ داۋان).

دۆربىلجىن

چۆچەك شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ناھىيە نامى. ناھىيە مەركىزى ئېمىل دەريا‌سىنىڭ بويىدا. ئېمىل دەريا‌سىنىڭ ساري ئېمىل، قارا ئېمىل، ئاقسۇ دېگەن تارماقلىرى بار. يەرلىك ئاھالىسى «دۆربىلجىن» دەيدۇ. بۇ ئەسلىي موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «دوربىن» (توغرىسى «دورۋن») ــ تۆت دېگەن سۆز، «دوربىن جىن» ــ تۆت بۇرجەك قەلئە دېگەنلىك بولىدۇ. خەنزۇچىدە «ئېمىن» دەپ دەريانىڭ نامى قوللىنىلغان. «ئېمىل» تارىخىي نامىدۇر، بۇنىڭ ئەسلىسى «ئامىل» بولۇپ، «جىم»، «يۇڭاش»، يەنى «جىم ئاقىدىغان دەريا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك.

رابات

بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئەسلىي مەنىسى «باغلىنىش»، «ئالاقە»، «مۇناسىۋەت» دېگەنلىك بولىدۇ. كۆچمە مەنىسى: شەھەرلەر ئارا يول ئۈستىدە چۇشۇپ ئۆتىدىغان بېكەت، مەنزىلگە سېلىنغان بىنا، مۇساپىرخانا. مۇنداق راباتلار ئوتتۇرا ئەسىرلەردە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا كۆپ تەرەققىي قىلغان. مەسىلەن: قەشقەردىن خوتەنگە بارىدىغان چوڭ يول ئۈستىدە، «كوررابات»، «چۆل رابات» دېگەندەك راباتلار بار.

زانگويا

گۈما ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە، مۇجى بىلەن پىيالما يېزىلىرى ئارىلىقىدىكى يېزا نامى. قەدىمكى خوتەن تىلىدا «ياقا مەھەللە» ياكى «ئېقىن ياقىسى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

زاۋا

قاراقاش ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىكى (ئاقساراي ــ خوجىلار مەھەللىسىنىڭ غەربىدە، ئىمامئەبتەر مازىرىنىڭ شىمالىدا) بىر يېزىنىڭ نامى. قەدىمكى خوتەن تىلىدا «زاۋيا»، «زابا» بولۇپ، «خىلۋەت جاي»، «خانىقاھ» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

زەرەپشان

يەكەن بىلەن پوسكام ناھىيىلىرى ئارىلىقىدىن ئۆتىدىغان

چوڭ دەريا ــ يەكەن دەريانسىنىڭ ئىككىنچى بىر خىل ئاتىلىشى. «زەرەپشان» ــ «زەرئەپشان» بولۇپ «زەر ئاقار»، «ئالتۇن چاچار» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

ساۋەن

تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ناھىيە نامى. ماناس دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىن غەربى شىمالغا بۇرۇلۇپ ئاقىدۇ. بۇ دەريانىڭ جەنۇبى ئىلگىرى كەڭ سايلىق (قۇمسالىق) بولۇپ، «ساي ئەگىم» (گاھىدا «ساي توقاي») دەپ ئاتالغان. خەنزۇچىگە مەزكۇر نام «شاۋەن» دەپ تەرجىمە قىلىنىپ ئېلىنغان.

سايرام

بۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان ئىككى جاي بار: بىرى بورتالا شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا خانزىغ، قوسەمچەك، چان ئۆسۈ، تەلكە تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ كۆلنىڭ (دېڭىز يۈزىدىن 2073 مېتىر ئېگىز) نامى. ئۇيغۇر خەلق ماقال ــ تەمسىللىرىدە: «سىلىنگادا سوغۇق بولسا، سايرام سۇيى سوغىلار» دېگەن ماقال بار. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «سايرام سۇۋ ــ تېپىز سۇ» دېيىلگەن. «تېپىز» چوڭقۇرنىڭ ئەكسى «دۆڭ» مەنىسىدە. بۇ يەردە «دۆڭدىكى سۇ» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. يەنە بىرى، باي ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە، كۆچا ــ باي ــ ئاقسۇ چوڭ يولىنىڭ ئۈستىدە، قىزىل ۋە كۆتەمە يېزىلىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى بىر يېزا نامى. بۇ يېزا مۇزئات دەريانسىنىڭ شىمالىي تارماقلىرىدىن قاراسۇ دەريانىڭ بويىغا جايلاشقان، قاراسۇ دەريانسىنىڭ مۇزئات دەريانسىغا قوشۇلىدىغان ۋادىسىدا، سۇ يېيىلىپ ئاققاچقا «سايرام سۇ» دەپ ئاتالغان، بۇ يەردە بىنا بولغان يېزىغا «سايرام» دېگەن نام بېرىلگەن بولۇشى مۇمكىن. تارىخچى مولا مۇسا سايرامى ۋە شائىر نەمشىھىت ئارمىيە ئەلى سايرامى مۇشۇ يەرلىك.

سەمەن

قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى داڭلىق بىر يېزىنىڭ نامى.

«سەمەن» ــ ئاق، سىرىق رەڭلىك خۇش پۇراق گۈل ــ «ياسـ
مىن»نىڭ قىسقارتىلىشى. بۇ باغۋانلىق جاي بولۇپ، ئىلگىرى
سەمەن كۆپ تېرىلغاچقا، شۇنداق ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. بەزد-
لەر «سەرمەنزىل» (يولۇچىلارنىڭ بىرىنچى قونالغۇسى)دىن كېـ
لىپ چىققان دەيدۇ.

سوزاق

قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدە، ھەزرەت بىلەن ئاۋات ئارىلـ
قىدىكى يېزا نامى. بۇ يېزا يۇقىرىقى سوزاق، تۆۋەنكى سوزاق دەپ
ئىككىگە بۆلۈنگەن. «سوزاق» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كوچا ـ
كوي»، «مەھەللە» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

سىيەك

بۇ نام بىلەن ئاتالغان بىر قانچە يېزا بار: كېرىيە ناھىيىسـ
نىڭ غەربىدە، شەنبە بازارنىڭ شىمالىدىكى يېزا؛ يوپۇرغا ناھـ
يىسىنىڭ غەربىدىكى ئاقتىكەن بىلەن چىگىلىك ئارىلىقىدىكى
يېزا؛ قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى يېتىملىقۇم بىلەن ئې-
قىن ئارىلىقىدىكى يېزا. «سىيەك» بىر خىل چۇشەنچىدە «سېـ
يەك» (ئۇچتىن بىر) سۆزىدىن ئۆزگەرگەن، قۇم كۆچۈپ يەرنى
قۇم بېسىپ كېتىپ، ھوسۇل كەملەپ كەتكەچكە، «ئۇچتىن بـ
رى» ئىجارىگە بېرىلىدىغان يەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە
بىر خىل چۇشەنچىدە، «سەدرەك» دېگەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز-
نىڭ ھازىرقى تەلەپپۇزى «سىيرەك» (شالاڭ) سۆزىدىن ئۆزگـەر-
گەن. بۇ جايدا يەر تولا، ئاھالە سىيرەك بولغاچقا «سىيەك» دەپ
ئاتالغان دەيدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، «سەدرەك بۆز» (شالاڭ
بۆز) سۆزىدىن باشقا، «سەدرەك قابۇغ» (چاخسا قوۋۇق ـ ئىشىك)
دېگەن سۆزمۇ مىسال كەلتۈرۈلگەن. بۇ چۇشەنچىلەرنىڭ ھەر
ئىككىسى بىر ـ بىرىگە يېقىن كېلىدۇ.

سۆلىم

ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ شەھەرلىرىدىن بىر ــ «سۆلمى»
بولۇشى مۇمكىن. بۇ شەھەرنىڭ ئورنىنى بەزى تەتقىقاتچىلار ھا-

زىرقى قاراشەھەر ئەتراپىدا دەپ قىياس قىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «سۆلىم» دېگەن سۆز بار، بۇنىڭ مەنىسى «بولۇق، ھوسۇل-لۇق»، «چىرايلىق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. نەۋايى ئەسەرلەرىدىمۇ بۇ سۆز قوللىنىلغان: «سۆلتانىنىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى ئەڭ سۆلىم باغلىرىدىن بىرىگە يىغىلغان سەنئەت شەيدالىرى ئەنجۇ مەنىدە...» دېيىلىدۇ. سۆلمى ــ كورلىغا يېقىن بىر جاي بولسا كېرەك.

شىخو

تارباغاتاي ئۆلايىتىنىڭ جەنۇبىدىكى ناھىيە نامى. ناھىيىنىڭ جەنۇبىدا پولكنور، ئىرەنقابىرغا تاغلىرى بار؛ كۈيتۇڭ، چىگىشور دەريالىرى ناھىيىنىڭ جەنۇبىدىن شىمالغا ئاقىدۇ. قەدىمدە ياڭى بالىقتا (ھازىرقى ماناس ئەتراپىدا) ئىدىقۇت ئۇيغۇر سانغۇنلىرىدىن قۇتلۇق ئۆز تۇرغان، ئورنى ئەبىنگەسۇن (ئايار كۆلى)نىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ. ماناسنىڭ غەربىدىكى كۆللەرنى خەنزۇچىدە ئومۇملاشتۇرۇپ «شى خۇ» (غەربىي كۆل) دەپ ئاتىغان. شۇنىڭدەك موڭغۇلچىدە «كۈيتۇڭ» دەرياسىنى «كور قارائۇسۇ» دەپ ئاتىغان (كور ــ قار، قارائۇسۇ ــ قارا سۇ). دەريانىڭ غەربىگە بىنا قىلىنغان يۇرتنى يەرلىك ئاھالە «شىخو» (غەربىي دەريا ياكى غەربىي كۆل) دەپ ئاتىغان. خەنزۇچىدە «كور قارائۇسۇ»نى قىسقارتىپ، «ۋۇسۇ» دەپ ئاتىغان.

غادراڭ

كېرىيە ناھىيىسىدە، دەريانىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى يېزىنىڭ نامى. بۇ نام قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «قاتۇن» (قاتتىق يەر، يەنى دەريا بويى قۇملۇق لاتقا لۆم ــ لۆم بولۇپ، ئۇ يەردىن چىقسا قاتتىق يەر)دىن ئۆزگىرىپ «غادرۇن» ــ «غادراڭ» بولۇپ ئۆزلەشكەن.

غۇلجا

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىي شەھىرىنىڭ نامى ۋە ناھىيە نامى. تەڭرىتاغدىن باشلىنىپ، ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان بۇ-

لۇكەي، قۇلۇستاي، چۇلۇقاي، جىرغىلاڭ غول، پىلىچى، ئويماڭ-بۇلاق، سۇلۇق ئالمۇتا دەريالىرى بار. بەزى مەلۇماتلارغا قارا-غاندا، «جىرغىلاڭ غول» ئىلگىرى «غۇلجا»، «پىلىچى» بولسا «بولجا» دەپ ئاتالغان. بەزىلەر قەدىمدە شىمالىي تۆپە ـ جىرالاردا ئارقار ـ غۇلجا كۆپ بولغاچقا، بۇ جاي «غۇلجا» دەپ ئاتالغان دەيدۇ. «تەۋارىخ خەمسە»دە يېزىلىشىچە: «... ھۆكۈمەت قالغان قالماقلارنى بۆلەكلەپ، بىر بۆلىكىنى غۇلجىغا، بىر ئۆلۇشىنى بولجاغا ماكانلاشتۇرغان». دېمەك، بۇ ناملار دەريا ـ غول ئىسىملىرىدىن ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

قاچۇن

كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شەھەر ئىچىدىن ئۆتىدىغان ئۆستەڭ ۋە بۇنىڭ بويىدىكى يېزا نامى. 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كېرەيەدە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئۇچۇن كۆچۇرۇلگەن ئاھالىنىڭ بىر قىسمى «قارا قوۋچىن» ياكى «قوچىن»، «قوچۇن» دەپ ئاتالغان قوۋۇم ئىدى. بۇلار كېرىيەنىڭ شىمالىدا بوزلۇق ئاچقان، قاراخانىلار ئاچتۇرغان بۇ بوزلۇق «قاراخان قېيىرى» دەپ ئاتالغان. ئەنە شۇ قوۋۇم ـــ «قوچۇن»، «قوۋچىن» تەلەپپۇزدا «قاچۇن» بولۇپ كەتكەن. «ھەفتە ئىقلىم» دېگەن جۇغراپىيە كىتابىدا يېزىلىشىچە، قەشقەر ئاھالىسى ۋە قوشۇننىڭ ئىككىنچى تەبىقىسى «قوچۇن» ـــ «قوچىن» دەپ ئاتىلىدىكەن. شۇنىڭدەك، لوپنوردىمۇ «قاراقوشۇن» دەپ ئاتىلىدىغان قوۋۇم ياشىغان، بۇلارمۇ «قاراقوچۇن» بولۇشى ئېھتىمال.

قاراغوجا

تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىدە، سىڭگىم ئېغىزىنىڭ جەنۇبىدىكى يېزا نامى. بۇ نام ئەسلىدە «ئۇلۇغ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى»نىڭ قىشلىق پايتەختى «قوچو»دىن كېلىپ چىققان.

قاراشەھەر

قاراشەھەر ناھىيىسىنىڭ يەرلىك ئاھالە ئىچىدىكى نامى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ نام «قاراشەھەر» بولماستىن، مۇڭ-

غۇل دەۋرىدە، چاغاتايىنىڭ «قاراسىر» دېگەن قوماندانى «ئاگىنى» (يەنجى) ئەتراپىغا بارگاھ قۇرغان ۋە بۇ يەر قوماندانىنىڭ نامى بىلەن «قاراسىر» دەپ ئاتالغان.

قاراقىر ~ قاراقي

كېرىيە ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى يېزا نامى. «قارا» — كەڭ، يوغان، چوڭ مەنىسىدە؛ «قىر» ئەسلىدە «قايىر» بولۇپ، تە-لەپپۇز ئىخچاملىنىپ «قىر» (خوتەن شېۋىسىدە «قي») بولغان؛ ئەسلىي سۆزنىڭ مەنىسى «پوپاك يەر» دېگەنلىك بولىدۇ (ئوغۇزلار قۇمنى قايىر دەيدۇ).

قاراقىزىل

توقسۇن بىلەن خوشۇت چېگرىسىدا، چوڭ يول ئۈستىدىكى ئۆتەڭ نامى. «قىزىل»نىڭ ئەسلىسى «قىسىل» بولۇپ، «ئېدىر»، «تاغ بوغۇزى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. تەلەپپۇزدا «قىزىل» بولۇپ ئومۇملاشقان.

قاش دەريا سى

ئىلى دەريا سىنىڭ شەرقتىن كېلىدىغان چوڭ تارمىقىنىڭ نامى. بۇ دەريا تەكرىتاغنىڭ ئېرەنقابىرغا، ئەندىرئۇلا تاغلىرىدىن باشلىنىپ، نىلقا ناھىيىسىنى شەرقتىن غەربكە كېسىپ ئۆتىدۇ. «قاش»نىڭ ئەسلىسى «قاز» بولۇپ، بۇ توغرىدا مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق رىۋايەتنى يازغان: «قاز ـ ئافراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئېتى ... قاز سۇيى — ئىلا (ئىلى) دەريا سىغا قۇيۇلىدىغان چوڭ بىر دەريا-نىڭ ئېتى. مۇنداق ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى، ئافراسىياپنىڭ قىزى ئۇنىڭ بويىدا بىر شەھەر بىنا قىلغان. بۇ شەھەر ئۇنىڭ نامى بە-لەن ئاتالغان».

قاغىلىق

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ناھىيە نامى. بۇ ناھىيىنىڭ جەنۇبىدىن — قۇرۇم تاغ تىزمىسىنىڭ تاشقوزۇق، سېرىق داۋان، سۆگەت داۋان تاغلىرىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان ئۇ-لۇغ دەريا، ئاقچىغ دەريا سى، كۆكيار، تىزناپ دەريالىرى شىمالغا

قاراپ كېسىپ ئۆتىدۇ. خەنزۇچە مەنبەلەردە بۇ جاي «جۇجۇي پا» ياكى «جو جۇي جيا» دەپ يېزىلغان، «بۇددا ئىلى خاتىرىسى»دە يېزىلىشچە، «زى خې» (چاقا ـ سقاب) ئىدى. ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا، خەنزۇچىدە «يېچېك» دەپ نام بېرىلگەن. بۇ نام ئېھ ـ تىمال «ياركەنت دەريا‌سى»نىڭ بىرىنچى بوغۇمى ـــ «يار»نى ياكى «تىزىن ـــ ئاب» دەريا‌سىنىڭ ئىككىنچى بوغۇمى ـــ «ئاب» «يە» قىلىنىپ ئۇنىڭغا «شەھەر» مەنىسىدىكى «چېك» قوشۇلۇپ ياسالغان بولسا كېرەك. ناھىيە مەركىزى «قارلىغ» يېزىسىغا قۇرۇلغانلىقتىن، يەرلىك ئاھالە ناھىيە نامىنىمۇ «قارغىلىق» دەپ ئاتىغان. بەزى تەتقىقاتچىلار «قارغا ـ لىغ» (قاغا جىق جاي) دەپ قىياس قىلىدۇ. «قارغالىغ»نى «قارخ» (ئالۋاڭ، ۋەزىپە) بىلەن «قىلىغ» (ياساق، سېلىق) ئىككى سۆزدىن بېرىككەن «ئالۋان يەر» (ياساق بېرىدىغان يەر)، «بەگ ـ ئەمىرلەرگە بۆلۈپ بېرىلگەن ۋە شۇلارغىلا ئالۋان تۆلەيدىغان يېزا» مەنىسىدە دەپ قىياس قىلىشقىمۇ بولىدۇ. قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە، يوپۇرغىنىڭ تۆۋەنكى چارقىلىق يېزىسىنىڭ ئۇدۇلىدىمۇ «قاغىلىق» دەپ ئاتىلىدىغان يېزا بار. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «قارغالىغ ـــ تىراز شەھىرىگە يېقىن بىر قەلئەنىڭ نامى» دەيدۇ.

قالۇق

كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر يېزا ۋە ئۆستەڭنىڭ نامى. بۇ نام چوڭ بىر قەبىلىنىڭ نامى بولۇپ، شۇلاردىن بىر قىسمى 11 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا قاراخانىيلاردىن يۈسۈپ قادىرخان كېرىيەگە كۆچۈرۈپ ماكانلاشتۇرغان دېگەن قىياس بار. ئەسلىي «قارلۇق» (بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردە «قارلىق»)، كېيىنچە تەلەپپۇزدا «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، «قالۇق» بولۇپ قالغان. قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، جىگدە ئېرىق بىلەن چوقۇلۇق يېزىلىرى ئارىلىقىدا «قالۇق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار؛ ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ

شەرقىدە پامان بىلەن سۆگەتئېرىق ئارىلىقىدا «قالۇق» ـــ «قا-
لىق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار؛ قومۇلدا شەھەرنىڭ شىما-
لىدا بارىكۆلگە بارىدىغان تاشيولنىڭ غەربىدە، تاراتى بىلەن كۆ-
شۇتى ئارىلىقىدا «قارلۇق» دەپ ئاتىلىدىغان جاي بار.

قايراق

ئاتۇشنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېگراسىدا، ئۇلۇغچاتقا ماڭىدە-
غان يول ئۇستىدىكى يېزا نامى. بۇ يەرنىڭ شىمالىدا «قايىراق
كەنت»، غەربىي شىمالىدا «قايراقساي» دېگەن جايلار بار. تورغاي-
تىن باشلىنىدىغان چاقماق دەرياسى بۇ يەرلەردىن شەرققە بۇرۇ-
لىدۇ. «قايىراق» سۆزىنىڭ ئەسلىسى «قادراق» بولۇپ، تاغنىڭ
ئۆركەشلىرى، تاغنىڭ يانلىرى دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

قەشقەر

مەشھۇر شەھەرلەردىن بىرى. بۇ شەھەرنىڭ تارىخى توغرە-
سىدا نۇرغۇن ئالىملار مەخسۇس ئەسەرلەر يازغان. خەنزۇچە تارە-
خىي مەنبەلەردە «سۇلې» (سۇللاغ ـ سۇلىق)، «سۇغراغ»، «كې
شا» ياكى «جياشى» (كاشغەر) دەپ خاتىرىلەنگەن. مەھمۇد كاشغە-
رىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «ئوردۇ ـ ئوردا، خان شەھىرى.
شۇنىڭ ئۈچۈن كاشغەر ئوردۇكەنت دېيىلىدۇ، يەنى خانلار تۇرە-
دىغان شەھەر دېمەكتۇر» دەپ يازغان، «ئوردۇكەنت» يەنى «خان
تۇرىدىغان شەھەر، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ئوبدان بولغىنى ئۈ-
چۈن، ئافراسىياب شۇ يەردە تۇراتتى». بۇ توپونىمنىڭ مەنىسى
توغرىسىدا ھەر خىل قاراشلار بار. خەنزۇچە «ھىندىستانغا سە-
پەر»نىڭ «سۇلې» ماددىسىدا مۇنداق ئىزاھلانغان: «بۇيەرنىڭ نامى
گاش ـ چىلى، بۇنىڭدىكى چىلى (گىرى) سانسكرىت تىلىدا تاغ
مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ»، «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرە-
سى» دېگەن كىتابتا مۇنداق يېزىلغان: «مۇسۇلمان (ئۇيغۇر) تە-
لىدا رەڭدار خىش كاش، خىشتا سالغان ئۆيىنى كار دەيدۇ. يېرى
باي، پىشىشىق خىشتا سېلىنغان ئىمارەتلىرى تولا بولغاچقا
شۇنداق ئاتالغان». «غەربىي ئەللەر خاتىرىسى»دە يېزىلىشچە،

«قاش»نىڭ مەنىسى «چەت، ياقا» دېگەنلىك بولىدۇ. ياۋروپا ئالىملىرىدىن گرېناردنىڭ پىكرىچە، قاش ـ قاشتاش، بۇنى بالۇت تىلىدا «غار» دەيدۇ. ياپونىيەلىك بەنيامۇ كۇجىنىڭ پىكرىچە بولسا، ۋاخان ۋە ئافغان تىللىرىدا «غار» تاغ دېگەنلىك، «قاشقار» ــ «قاشتاش تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بەزى تىلشۇناسلارنىڭ تەھلىلىچە، قەدىمكى ھۇن ـ ئالتاي تىللىرىدا «غار» (ghar) «يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. مەسىلەن: ئالتاي تىللىرىدىن تۆكۈز گۈرۈپپىسىدىكى داغۇر تىلىدا «غار» ــ «يەر» دېگەن مەنىدە، «چېچى خار» ــ ئەسلىي كېچ ـ غار ــ (كېچ ــ چەت، غار ــ يەر). بۇنىڭغا قارىغاندا، «قاشقار» ــ قاش يەر (قاشتاشلىق يەر ياكى قاش يەر ـ دەريا قېشىدىكى يەر) دېگەنلىك بولۇشى مۇمكىن. كېيىنچە يورچ ـ كۇسەن ـ تۇخار تىلىدا (گىرىك تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان تىلدا) «كاشغەر» بولۇپ ئۆزگەرگەن؛ جانلىق تىلدا «قەشقەر» بولۇپ ئومۇملاشقان.

قوچو

تۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى. ھازىر بۇ نام «قاراغوجا» شەكلىدە يېزا نامى بولۇپ قالغان. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئىزاھلىشىچە: «قوچو ــ ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى. بەزىدە ئۇ يەر دىكى شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ» (مەسىلەن: قوچو، بەشبالىق، چانبالىق، ياڭىبالىق، سولمى، ئىل بالىق ياكى يىشبالىق ۋە باشقىلار). بۇ ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىلىرىدىن «بەشبالىقتا ئون قورغان، خانبالىقتا چوڭ قورغان» دېگەن ماقالدىنمۇ مەلۇم بولىدۇ. قوچو ــ شۇ جاينى مەركەز قىلغان «گۈش گۈيەن» يەنى «قوش قويار» ئېلىنىڭ ئىسمىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. «قوش قويار» ــ «قوشۇ» بولۇپ قىسقارغان. خەنزۇچىدە كېيىن بۇ نام «گاۋچاڭ» دەپ ئاتىلىپ «قوچو»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى قوللىنىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن «قوتىغور»لار يۇرۇش قىلغاندا، «ئاق يول بولۇش»نىڭ بېشارىتى ئۇچۇن ئالدىدا «قوچو» (بىر جۇپ ئۆكۈز)

قويۇپ بېرەر ئىكەن. قوشنا قوۋملەر بۇلارنى مەزكۇر ئادەتتىگە قاراپ، «قوش قويار» دەپ ئاتىغانكەن. شۇڭا، خەنزۇچىدە ئەنە شۇ ۋاستە بىلەن «گۇش گۇيەن» — «گۇشى» دەپ ئاتالغان.

قۇتۇبى

سانجىنىڭ غەربىدىكى ناھىيە نامى. بۇ يەر تەڭرىتاغنىڭ مىڭغىت داۋان دېگەن قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە يەنى «قۇز» تەرىپىگە (تەسكەي تەرىپىگە)، تۆپلىككە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئەسلىدە «قۇزتۆپە» (تەسكەي تۆپە) دەپ ئاتالغان. بارا ـ بارا ئىسىمالدا ئىخچاملىنىپ «قۇتۇبە» — «قۇتۇبى» بولۇپ كەتكەن.

كرورەن

لوب (نوب) كۆللىرى (بۇران كۆلى)نىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قەدىمكى شەھەر نامى. خەنزۇچىدە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «لۇلەن» دېيىلگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ «پەرغانە تەزكىرىسى»دە يېزىلىشىچە: «لۇلەن (كرورەن) ... ئېلىدە شەھەر — قورغان بار. كۆلنىڭ بويىدا» ياپونىيەلىك لۇڭچۇەن زىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ شەرھلىرىنى تەھقىقلەش» دېگەن كىتابىدا «خەننامە»نىڭ «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىن نەقىل قىلىپ يېزىشىچە، «پىچان دۆلىتىنىڭ ئەسلىي نامى كرورەن، پادىشاھى ئۇگەن شەھىرىدە تۇرىدۇ ...» مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 77 ـ يىلى خەنزۇچىدە يەرلىك ئاھالە تىلىدىكى «پىچان» ياكى Phucamui دېگەن ئىككىنچى خىل ئاتىلىشى قوبۇل قىلىنغان. «كرورەن» — ئاھالە تۇرالغۇسى، كۆجۇم شەھەر دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك؛ «ئورام»، «قانات» مەنىسىمۇ بار.

كورلا

ھازىر بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزىي شەھىرىنىڭ نامى. باغراش كۆلىدىن چىققان كۆنچى دەرياسى باش ئەگىم ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، تېكىچى دېگەن يەردە غەربكە بۇرۇلۇپ ئاققاندا ھاسىل بولغان دونايىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان كۆجۇم شەھەر. بۇ شەھەر كەم ھېسابلىغاندىمۇ «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى»

دەۋرىدە بىنا قىلىنغان. چۈنكى، 13 ـ ئەسىردە، خەنزۇچە مەنبە ـ لەردە «كۇن ـ لۇي» دەپ يېزىلغان. بۇ نام ئېھتىمال قەدىمكى ئۇيغۇرچە «كۆركىلۈگ»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «ئالتۇن ياروق» قاتارلىق ھۆججەتلەر ـ دە يېزىلىشچە، «كۆركىلۈگ» سۆزى «گۈزەل مەنزىرە، چىرايلىق جاي، كۆركەم» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. «كۆركىلۈگ» سۆزى بارا ـ بارا «كۆركىلە»، «كۆر ـ لە» كورلا بولۇپ ئۆزگەرگەن. بۇ نام كورلىنىڭ تەبىئىي شارائىتىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

كۆكئارت

ھازىرقى پامىر تېغىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى نامى. خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا بۇ نام مەنىسى بويىچە «سۇڭلىڭ» (سۇڭ ـ پىياز كۆكى، يەنى كۆك، لىڭ ـ ئارت يەنى داۋاننىڭ تەرجىمىسى) دەپ قوللىنىلغان.

كۇنەس

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ناھىيە نامى. ئاۋرال تېغىنىڭ جەنۇبىدا، تارىخىي مەنبەلەردە، «كۇنەش» ـــ قۇياشلىق، ئاپتاپ دېگەنلىك بولىدۇ دەپ قەيت قىلىنغان. بەزى تەتقىقاتچىلار «كەڭەس» دىن ئۆزگەرگەن دەيدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئىزاھلىنىشچە، «كەڭەس ـــ تېيىز، دۆڭ، كەڭەس سۇ ـ تېيىز سۇ» دەپ ئىزاھلانغان. ھازىرقى كۇنەس دەرياسى يېيىلىپ، دۆڭ ـ لەردىن ئاققاچقا «كەڭەس سۇ» دېيىلگەن بولسا كېرەك. دېمەك، «كۇنەس» دېگەن نام «كۇنەش» ياكى «كەڭەس»دىن ئۆزگەرگەنلىكى مەلۇم.

كۇچا

ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدىكى ناھىيە نامى. بۇ تارىخىي شەھەر قەدىمدىن تارتىپ ئاساسەن مەزكۇر نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئىزاھلىنىشچە، بۇ جايىنىڭ «كۇسەن» دېگەن نامىمۇ بار؛ بۇ نام ئېھتىمال، كۇسەن ئىمپېرىيىسىگە باغلىق نام بولۇشى مۇمكىن.

«بەش يابغۇلۇق»دىن بىرى بولغان كۇشان يابغۇلۇغى باشقا تۆت يابغۇلۇقنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، كۇشان ئىمپېرىيەسىنى قۇرغا- نىدى. ئۇنىڭ پادىشاھلىرىدىن كانىشكا II نىڭ زامانىسىدا، شەرققە كېڭىيىپ، تەسىر دائىرىسى «قەشقەريە» (قەشقەر، خو- تەن، كۇچاغىچە بولغان يەرلەر)گە يەتكەنىدى. كۇچا ـ كۇسەن چېگرا سىدا بولغاچقا «كۇسەن» دەپمۇ ئاتالغان. تارىخىي دەۋرلەر- دە، خەنزۇچە مەنبەلەردە، كۇچا ھەر خىل خەتلەر بىلەن قەيت قە- لىنغان بولسىمۇ، يەنىلا «كۇچا» دېگەن نامنىڭ ھەرخىل تىرانسكرىپسىيەسىلا بولغان، خالاس. «كۇچا»نى بەزى تەتقىقات- چىلار «كۇھى چەھ» يەنى «تاغ ئىچىدىكى قۇدۇق» دەپ پەرەز قە- لىدۇ. تارىخىي ماتېرىيالىلارغا قارىغاندا، مىلادىيىدىن 1000 يىللار ئىلگىرى شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن «گىيۇزى» ـــ «گۇز»لەرنىڭ بىر بۆلىكى كورەن ـ كۇچا تەرەپلەرگە جايلاشقان. مىلادىيىدىن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرى يەنە «يۆچى» ـــ گۆچچى ـ يورچى دەپ ئاتالغان قوۋملەر يۈلتۇز ـ كۇنەس يايلاقلىرىدىن ئۆ- تۈپ غەربكە ـــ كۆكئارتنىڭ غەربىگە كۆچكەن. ئۇلاردىن بىر قىسمى يەنە كۇچا بوستانلىقىدا ماكانلىشىپ قالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن «توخرىلار» (ھارۇنلىقلار) كۇشان ئىمپېرىيەسىنىڭ كې- ڭىيىشى بىلەن، بالدۇرقى ئانا ماكانلىرىدىن بىرى بولغان ـــ كۇچا تەرەپلەرگە قىسمەن كۆچۈپ كەلگەن. «گىيۇزى» ۋە «گۆچ- چى»لەرنىڭ تىلى ئالتاي تىللىرىغا مەنسۇپ ئىدى. «توخرىلار»نىڭ تەگ تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىلىغا مەن- سۇپ ئىدى. دېمەك، «كۇچا» ـــ «گىيۇزى» ـــ «گۇز» («غۇز»نىڭ ھىندى ـ گىرىك تىللىرىدىكى تەلەپپۇزى)نىڭ ئۆزگەرمىسى. كۇچا ـــ ئەل نامى، يەنى شۇ يەردە ماكانلاشقان خەلقنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان. ئۇنىڭ پايتەختى ـــ «يىلولۇچىڭ» ـــ «جىرالۇق- دۇ» (قەدىمكى كۇچا تىلىدا، «جىرا» ـــ دەريا ـ ئېدىر جىراسى، «لۇقدۇ» ـــ باراقسانلىق، چىمەنلىك بولىدۇ). بۇ ئەل بۇددا دىنى ئەڭ ئىلگىرى كىرىپ، يىلتىز تارتقان رايونلاردىن بىرى. بۇ ئەل-

ده چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىلىرى كۆپ ئىدى. شۇلاردىن بىرى — «چۇلى» — Çoguri بولۇپ، ئەسلىدە كۇچانىڭ يار ـ يارداڭلىقىغا سېلىنغان. قەدىمكى تۈركىي تىلدا «يار ـ يارداڭلىق» «چوغۇر» دېيىلەتتى. «چوغۇر» (يارداڭ)غا سېلىنغان ئىبادەتخانا «چۇغرى» دەپ ئاتالغان.

كۇيتۇڭ

دەريا نامى. بۇ دەريا تەڭرىتاغنىڭ ئېرەنقابىرغا تارمىقىدىن باشلىنىپ، شىخو ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن شىمالغا ئېقىپ، شەرقىي شىمالدىن غەربكە بۇرۇلۇپ، جىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا بارغاندا، بولغاش (ئېبىنۇر) كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. «كۇ ـ تېن» قەدىمكى تىلدا «دەريا»، «ئېقىن» دېگەن سۆز.

گەزدەريا

ئاقتۇ ناھىيىسىدە، ئاقسايباش تېغىدىن باشلىنىدىغان مۇز سۇ، مۇز تاغدىن باشلىنىدىغان كەڭشۈەر دەريالىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان دەريا — گەز دەريا سى، قەشقەر تەۋەسىگە ئېقىپ كىرگەندىن كېيىن يوپۇرغا دەريا سى دەپ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى تىلدا «گەز»نىڭ مەنىسىنى «پەرسىز ئوق» دەپ چۈشىنىش مۇمكىن؛ جانلىق تىلدا ئۇسساپ لەۋلىرى قۇرۇپ كەتكەن ئادەمنى «لەۋلىرىڭ گەز باغلاپ كېتىپتۇ» دەيمىز. دېمەك، بۇ دەريانىڭ ئېقىپ ئۆتىدىغان يەرلىرى دۆڭ ـ جىرا ھەم شورتاڭ يەرلەر بولغاچقا، «ئوقتەك ئۇچقاندەك ئاقىدىغان شور دەريا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك.

گۇلاخما

چىرا ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى يېزا نامى. شۇەنزاڭنىڭ «غەربىي يۇرت خاتىرىلىرى»دا يېزىلىشچە، ئۇ «گەن ما شەھىرى» يەنى «بى ـ ما»دىن ئۆتكەن، بۇ يەر ھازىرقى خوتەندىن شەرققە قاراپ تەخمىنەن 200 چاقىرىم ماڭغاندا ھازىرقى گۇلاخما يېزىسىنىڭ شىمالىغا — ئۇزۇن تېتىرغا توغرا كېلىدۇ. بۇ قەدىمكى شەھەر قەدىمدە (خەنزۇچە مەنبەلەردە) «گۇ ـ مى» دەپمۇ

يېزىلغان؛ بۇنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى «گۈلھ ـ ما» «گۈلھ ـ بىر»، گولھەمى» ـــ «گولەھمى» (ئېگىز نوكچاخانا) ئىدى. بۇ جاي قەدىمدە بۇددا ئىبادەت مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى.

گۇما

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ غەربىدىكى ناھىيە نامى. شىمالىدا تەكلىماكاننىڭ ئاق قۇم دېيىلىدىغان قىسمى بار. قەدىمكى نامى «Pishnand»، شۇڭا خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە «پىشەن» دەپ يېزىلغان. كېيىن ناھىيە مەركىزى «گۇما» يېزىسىدا بىنا قىلىنغاندىن كېيىن، يەرلىك ئاھالە ناھىيە نامىنىمۇ يېزا نامى بىلەن «گۇما» دەپ ئاتىغان. بۇ نامنىڭ مەنىسى ھەقىقىدە ئىككى خىل ئىزاھ بار: بىرى، «قۇم ئاق»دىن ئۆزگەرگەن دېيىلىدۇ؛ يەنە بىرى، قەدىمكى تىلدا «قاينام»، «يۆگەم» مەنىسىدىكى «گھوماما»دىن ئۆزگەرگەن دېيىلىدۇ.

لاپچۇق

قومۇل شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يېزا نامى. ئەسلىدە «ناۋاب ـ چۇق» ~ «نوپ ـ چۇق» بولۇپ، «لوب» (ناۋاب) كۆللىرىنىڭ نامىدىن ئېلىنغان. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە «نا ـ چژ» دەپ ترانسكرىپسىيە بېرىلگەن. بۇ رايوندا بىر ـ بىرىگە يېقىن ئۇچ شەھەر (يىش تۇرۇغ ـــ ئارا تۇرۇك، ئىل بالىق ـــ يەدۇ، ناجژ ـــ نابچىق) بار ئىدى. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىچە، «چۇق» ـــ تۇركىي تىلىدا كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى ئىكەن؛ «چۇق» بىلەن ياسالغان ناملار خېلى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: بارچۇق (بارس ـ چۇق)، شورچۇق (قاراشەھەردە). تاڭ دەۋرىدىكى «ناجژ» (نابچىق) بولسا، «ن» تاۋۇشى تېخى «ل»غا ئالماشمىغان چاغدىكى ترانسكرىپسىيە. دېمەك، «لاپ» ~ «لوپ» ~ «نوپ» ـــ لوب كۆللىرىنى بىلدۈرىدۇ. ۋېي دەۋرىدە (493 ـ يىلى) ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن قاتقاللار لوب رايونىغا (شەنشەن ـ پىچان) ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، شەھەر ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى شەرققە ـــ قومۇل تەرەپكە كەتكەن ۋە «نابچىق» شەھىرىنى بىنا

قىلغان. بۇ نام بىز «ناب» (لوپ)دىن كەلگەنلەر دېگەن مەنىنى بىلدۇرگەن.

لوپ

بىرى، تەكلىماكاننىڭ شەرقىدىكى كۆللەر توپىنىڭ نامى؛ يەنە بىرى، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدىكى (ئىلچى بىلەن چىرا ئارىلىقىدىكى) ناھىيە نامى. لوپ كۆلى ئىلگىرى «كروران كۆلى» دەپمۇ ئاتالغان (كروراين — كۆل بويى). بۇ يەردىن تېپىلغان تارشا پۈتۈكلەردە Kroraina دېگەن نام ئۇچرايدۇ. تۈبۈتچە ۋەسىقىلەردە «Nob» دەپ يېزىلغان؛ چوڭ پىچانىنى Nob + chen، كىچىك پىچانىنى Nob – chung دەپ ئاتىغان. ياۋروپا تۈركولوگلىرىدىن رادلوف بۇ سۆزنى (لوپ) چوڭ دۆگىلەك، «كېسىك — كېسىك» يەنى چوڭ چەمبەرسۇ، پارچە ـ پارچە سۇ دېگەنلىك بولىدۇ دەپ ئىزاھلايدۇ. خەنزۇچە مەنبەلەردە: لوپ ئۇيغۇر تىلىدا «يىغىلغان سۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دەپ يېزىلغان. لوپ نامىنىسى توغرىسىدا بولسا ھەم شۇنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ: لوپ ناھىيىسى جايلاشقان ئورۇن ئىلگىرى سۇ يىغىلغان داش بولۇشى مۇمكىن؛ شۇنىڭدەك لوپ كۆللىرى بويى (كروراين)دىن كۆچۈپ بارغانلار ماكانلىشىپ، «لوپ ئەھلى»دىن دېگەن نامدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن.

لۇكچۇن

پىچان ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، ئامانشا يېزىسىنىڭ غەربىدىكى چوڭ يېزا نامى. بۇ قەدىمكى شەھەرلەردىن بىرى، شۇنداقلا، «ئۇلۇغ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى» دەۋرىدىمۇ «بەشبالىقتا ئون قورغان»دىن بىرى. قەدىمكى تىلدا «لەكچىن» — «لۆكچىن» — «لۆكچۇن» — «ئۇزۇك»، «كېسىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. قىزىل تاغ لۇكچۇن بىلەن لەمجىنىنى ئۇزۇپ قويغاچقا، ئارىلىقتا يۇرت بولماي ئۇزۇلۇپ قالغان جاي دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ماناس

سانجى ئوبلاستىنىڭ غەربىدىكى ناھىيە نامى؛ يەنە بىرى

غوربان توڭغۇت قۇمىنىڭ شىمالىدا (قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدە) بىر كۆلنىڭ نامى. ناھىيە نامى ئېھتىمال كۆل نامىدىن ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن. تەكرىتاغنىڭ مىڭغىت داۋان تارمىقىدىن باشلىنىدىغان تاش دەريا‌سى ناھىيىنىڭ ئوتتۇ‌رىسىدىن شىمالغا قاراپ، غۇربان توڭغۇت چۆلىگە سىڭىپ كېتىدۇ؛ مۇز داۋاندىن باشلىنىدىغان ماناس دەريا‌سى ماناس بىلەن ساۋۇننىڭ چېگرا‌سى بىلەن شىمالغا ئېقىپ، ساۋۇننىڭ شەرقىي شىمالىي چېگرا‌سىنى بويلاپ قارىماينىڭ شەرقىدىن ئۆتۈپ، ماناس كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. «ماناس» — «مانا — ئاس» دېگەن جۈپ سۆزدىن قۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن: «مانا» بىرەر دەرەخ، ئۆسۈملۈك ياكى تەبىئىي مەۋجۇدات ياكى ھادىسىلەردىن بىرەرسىدە ئىلاھىي كۈچ سۈپىتىدە نامايان بولىدىغان قۇۋۋەت؛ ئاس — ئاسىغ — «مەنپەئەت، پايدا» دېگەن سۆز. ماناس — پايدىلىغ — قۇتلۇق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. سانسكرىت تىلىدا بولسا، «ماناس» — كۆل دېگەن سۆز. قەدىمكى ھىندى شائىرلىرىدىن تۇلسى داس «رام چارىت ماناس» دېگەن كىتابىنى يازغان («رامنىڭ ئىش ئىزلىرى كۆلى» دېگەن مەنىدە)، «رام» — خاس ئىسىم، كىشى نامى؛ «چارىت» — ئىش ئىزلىرى؛ «ماناس» — كۆل.

ماجار

قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ خانئېرىق يېزىسىدىكى ۋە خوتەن ناھىيىسىنىڭ تۇسالىلا يېزىسىدىكى بىر كەنت نامى. ھازىرقى ھۇنگارلار (ۋېنگىرلار) «ماجار» دېيىلىدۇ. قەشقەردىكى ماجار كەنتى، ئېھتىمال، ھۇنغار — ھۇن دەۋرىدە ماكانلاشقان ماجار قوۋمىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى مۇمكىن؛ ئەگەر يېقىنراق زامانغا مەنسۇپ بولسا، موڭغۇل — تاتار دەۋرىدە، شۇلارنىڭ تەركىبىدە قېپقالغان ماجارلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن كېلىپ جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن.

موغاللا

بۇ توپونىم قەشقەر، خوتەن ۋىلايەتلىرىدە ناھايىتى كۆپ

ئۇچرايدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىدە: مارالبېشى يېڭىئۆستەڭ يېزىسىدا موغال سېلىقى كەنتى، يوپۇرغا ناھىيە تېرىم يېزىسىدا موغال كەنتى، يېڭىسار ناھىيە لومپا يېزىسىدا موغال ئېرىق كەنتى، يە-كەن ناھىيە خاڭدى بازىرىدا (يۇقىرى، تۆۋەن) موغال كەنتى ۋە تاغارچى يېزىسىدا موغاللا كەنتى، پوسكام ناھىيە يىما يېزىسىدا موغاللا كەنتى؛ خوتەن ۋىلايىتىدە: گۇما ناھىيە سانجۇ يېزىسىدا موغاللا كەنتى، قارىقاش ناھىيە تۇۋەت يېزىسىدا موغاللا كەنتى، كېرىيە ناھىيىسى شەھەر ئىچىدە موغاللا بازىرى (موغاللا ئۆس-تىڭى) بار. 14 ـ، 15 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرىنى چاغاتاي ئۇلۇ-سىغا مەنسۇپ ئېسىلزادىلەردىن ھېسابلاپ، «ئۇلۇغ موغۇللار ئەۋلادى» دەپ بىلەتتى. شۇڭا، زەھىرىددىن بابۇرمۇ ھىندىستاندا قۇرغان سەلتەنەتىنى موغۇل ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتىغاندى. بو-لۇپمۇ شىنجاڭدا 14 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردە جۇڭغارلار ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەندە «موغۇل»نى ئالمي نە-سەب دەپ بىلىش تەرغىپ قىلىنغانىدى. بۇ دەۋردە، قەشقەر ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرىدە يېڭى ئېلىنغان ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر، يېڭى ئۆزلەشتۇرۇپ بىنا قىلىنغان كەنتلەر «موغۇل» نامى بىلەن ئاتال-غان. ھالبۇكى، شۇنچە كۆپ جايلارغا ئۇنچە كۆپ سانلىق مۇڭ-غۇللارنىڭ كۆچۈرۈپ ماكانلاشتۇرۇلۇشى ناتايىن. ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر، خوتەن شېۋىلىرىدە «ئو»، «ئۇ» سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن تۇزۇلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا كەلگەن «ئو» تاۋۇشى تەلەپپۇزدا «ئا»غا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن: ئوغۇل ـــ ئوغال، توخۇ ـــ توخا، ئوتۇن ـــ ئوتان ۋە باشقىلار. دېمەك، موڭغۇل ـــ موغۇل ـ موغالغا ئوخشاش.

مۇجى

گۇما ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە چوڭ يول ئۇستىدىكى سايباي يېزىسىنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدىغان يېزا نامى. بۇ ناھايىتى كونا يېزىلاردىن بىرى، بۇ يەردىن ھەر خىل ئاشلىق ۋە مېۋە ـ

چېۋە كۆپ چىقىدۇ. قەدىمكى تىلدا (دەرۋەقە قەدىمكى ئالتاي تىل-لىرىدىن بىرىدە) «مۇجى» «ئارپا» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ «مۇچۇ» ~ «بورچۇ» بولسا «ئۇزۇم» (بور) مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

مىرەن

لوپنور كۆلىنىڭ شىمالىغىراق توغرا كېلىدىغان قەدىمكى «يى - شۇن» — «ئەيشۇم» (ئەشىم) شەھىرىنىڭ ئورنى. بۇ يەردە قەدىمكى شەھەر خارابىسى بار. ئارخېئولوگلارنى كۆپ قىزىقتۇرغان ۋە نۇرغۇن ئاسار - ئەتىقىلەر بىلەن تەمىنلىگەن تارىخىي ئوچاق. قەدىمكى تىلدا (ئالتاي تىللىرىدىن بىرىدە) «مۇرەن» — «مىرەن» سۆزى «بۇغا قورۇسى» ياكى «بۇغا (كىيىك) قوتنى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن؛ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «مۇرەن» سۆزىنىڭ «ئۆزەن» يەنى «دەريا» دېگەن مەنىسى بارلىقى مەلۇم.

مىشا

بۇ توپونىم ئىككى جايدا ئۇچرايدۇ: بىرى، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ غەربىي چېگرا سىدا، پەيزاۋات دەريا سىنىڭ ئاچالىغا جايلاشقان يېزا نامى؛ يەنە بىرى، يەكەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە مىشا يېزىسى بار. بۇ ئېھتىمال موڭغۇل - تاتار يۇرۇشلىرىدە، ئۇلارنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەن «مىشەر» قوۋمى نامىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك. مىشەر قوۋمىگە مەنسۇپ بىرەر شەخس يا-كى بىر - ئىككى ئائىلە جايلىشىپ ئۆزلەشتۈرگەن جايغا قويۇلغان نام بولۇشىمۇ مۇمكىن.

نىيە

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي چېتىدىكى ناھىيە نامى. بۇ قەدىمكى شەھەرلەردىن بىرى، مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا گۈللەنگەن شەھەر ئىدى. ئارخېئولوگلار ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ھازىرغىچە ئاسار - ئەتىقىلەرنى ئۇزلۇكسىز تاپماقتا. خەن دەۋرىدە «جىڭجۆ دۆلىتى» دەپ يېزىلغان. تاڭ دەۋرىدە «نىراڭ» شەھىرى دەپ يېزىلغان. «جىڭجۆ»نىڭ ئەينى زامانىدا ئوقۇلۇشى tsye - tsyang، «چ» بىلەن «ك» ئالمىشىپ تۇرىدۇ، شۇڭا بۇنى

«كسى كۆي» دەپ تەلەپپۈز قىلىش مۇمكىن، ھازىر بۇ خاراپلىق-نىڭ شەرقىدە «كەسكۈي» دېگەن كەنت بار، بۇ ئېھتىمال «كېسىك ئۆي» يەنى «كېشىك ئۆي» (تەخت ئۆي) دېگەن مەنىدە بولۇشى مۇمكىن، بۇ قەدىمكى ئالتاي تىلىدىكى نام. ئەمدى«نى راڭ»غا كەلسەك، بۇ پراكرىت تىلىدا قويۇلغان Niryan نىڭ ترانسكرىپ-سىيىسى، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «يول ئاغزى»، «قەدەم جاي» دېگەن بولىدۇ. ئەگەر Narayan بولسا، «جەنەستىلىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئەندىرە

نىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە چۆچۈكسۇ سازلىق ـ شورتاڭ-لىقىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئاھالە پونكتىنىڭ نامى. بۇ جاي قەدىمدىن تارتىپ خوتەننىڭ شەرقىدىكى بىر مۇھىم مەنزىل ـ ئۆتكەللەردىن بىرى. ئۇزۇنغىچە باشلىنىدىغان ئەندىرە دەريا-سى پاقپاقتىن ئۆتۈپ (شىمالدا) قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ. بۇ جاي «ئەندىر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تارىخ پۈتۈكلەردە (n)andour(a) (خەنـ-زۇچە تارىخىي مەنبەلەردە بۇنىڭ ترانسكرىپسىيىسى «نەن ـ دو») دەپ يېزىلغان. قەدىمكى تىلدا «ئەندۇرى»نىڭ مەنىسى «مەئبۇد» ياكى «پەرى» ماكانى، «مۇقەددەس جاي» دېگەنگە توغرا كېلىدۇ-كەن. چىرا ناھىيە چاقا يېزىسىدا «ئەندىرە سۇ ئامبىرى»، نىلقا ناھىيىسىدە «ئەندىرتاغ» بار.

ئوپال

قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى مەش-ھۇر بىر يېزا نامى. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «ئوپال ـــ بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ ئالاھىدە ئىزاھ بەرگەن. بۇ يېزىدا ھازىر قارا باش، بەشباغ، ياغۇ، باش يا-غۇ، موللامبېغى، كۆكچى، قۇمباغ، دوغلات، شوتا، ھۆلجىگدە، قارا ئۆستەڭ، ئاچا نوقات، ئازىغ كەنتلىرى بار. گەز دەريا-سىنىڭ بىر تارمىقى يېڭىچكەسۇ ئوپالدىن ئۆتىدۇ. بۇ نامنىڭ مەنىسى توغرىسىدا مۇنداق ئىككى خىل قىياس قىلىش مۇمكىن: بىرى،

ئوپۇل (قاينام ــ يىگىچكەسۇ ۋە بۇلاق سۇيى قېيىپ ئاقىدىغان ئويپات جاي)، بۇ سۆز بارا ـ بارا كېيىنچە تەلەپپۇزدا «ئوپال» بو ـ لۇپ كەتكەن. بۇ ھال قەشقەر شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنى ـ يىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. يەنە بىرى، خەلقئارا پەن ـ تېخنىكا ئا ـ تالغۇلىرىدا «ئوپال» ــ قىممەتلىك شىشە تاش (خىمىيىۋى بەل ـ گىسى: $SiO_2 . NH_2O$). ھازىرمۇ مۇشۇ خىلدىكى كان بايلىقى بار، ئېھتىمال، مەزكۇر كان بايلىقىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بو ـ لۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدا «ال ـ ل» بىلەن ياسالغان ئى ـ سىملار ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن: ئازگال، ئوسال، جاڭگال، سا ـ پال، قوپال، قورال ۋە باشقىلار.

ئورسۇق

ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئەسلىي نامى. لېكىن بۇ خاتا ھالدا «ئاقسۇ كوناشەھەر»گە نام قىلىپ قويۇلغان. يەرلىك ئاھالە «ئاقسۇ» دېسە «ئاقسۇ كوناشەھەر»نى، «ئاسۇق» دېسە «ئاقسۇ يېڭىشەھەر»نى بىلىدۇ. خەنزۇچىدە «ۋېنسۇ»نىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇ ـ شى «ۋۇسۇق» يەنى «ئاسۇق»نىڭ تىرانسكرىپسىيىسىدۇر.

ئۇچتۇرپان

ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ناھىيە نامى. بۇ نا ـ ھىيە نامى خەنزۇچە مەنبەلەردە «ۋۇشى» دەپ يېزىلغان. بۇ ناھى ـ يىنىڭ ئەسلىي نامى «ئوش» ئىدى. ئاقچى ناھىيىسىدىن باشلانغان توشقان دەريىسى ناھىيىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ شەرققە قاراپ ئاقسۇ تەۋەسىگە كىرىدۇ. تارىخچى موللامۇسا سايرامىنىڭ «تارى ـ خىي ھەمىدى»دە يېزىلىشىچە: «ئۇچ تۇرپان قەدىمكى كوناشەھەر ـ دۇر. ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئىسمى ئوچ ئىكەن ... مەنسۇرخان زامانىدا ... تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ ئاۋات قىلىنغانىكەن. شۇڭلاشقا بۇ جايدىكى كەنت ـ ئايماقلارنىڭ ئى ـ سىم ـ ناملىرى تۇرپاندىكى كەنت ـ ئايماقلارنىڭ ئىسىم ـ نا ـ لىرىغا ئوخشايدىكەن. «ئوچ» سۆزىگە «تۇرپان» سۆزى قوشۇلۇپ، «ئوچتۇرپان» دەپ ئاتالغانىكەن». ئاممىۋى تىلدا «ئۇشتۇرپان»

دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «ئۇچ» ــ «ئۇچ ئەل» بولسا، «چېگرادىكى ئەل» دېگەنلىك بولىدۇ. ھازىر قىرغىزستاندا، قاراسۇ دەرياسىنىڭ بو-يىدا «ئوش» دەپ ئاتالغان يەنە بىر شەھەر بار.

ئۇرۇمچى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزىي شەھىرىنىڭ نامى. بۇ تارىخىي نام چىڭ ئىمپېرىيىسى زامانىدا ئۆزگەرتىلىپ، مانجۇچە «ۋېن ــ دې ــ داخا بۇخا ــ جېبو» دەپ ئاتالغان؛ «ۋېن» ــ تەسىر ئۆتكۈزۈش (دې ــ يارىدەمچى سۆز)، «داخا» ــ بەيئەت قىل-دۇرۇش يەنى بېقىندۇرۇش، «جېبو» ــ «جۇ» ئوبلاست. مۇشۇ نام-دىن ئېلىنىپ، خەنزۇچىدە «دىخۇا جۇ» دەپ ئاتالغان. «ئۇرۇمچى» سۆزىنىڭ ياسىلىشى ۋە مەنىسى ھەققىدە ھەر خىل چۈشەنچىلەر بار: بىرى، «ئۇرۇم ــ ئۇرۇمە» (نىشان، بەلگە)دىن تۇرلىنىپ، «ئۇرۇمچە» (كىچىك بەلگە ياكى نىشان) بولغان؛ يەنە بىرى، «ئۇ-رۇم نۇن» (urumnun ــ بىر خىل بويىاق) ياكى «ئۇرۇمداي» («زەھەرنى قايتۇرىدىغان تاش» بادى زەھەر)دىن ئۆزگەرگەن، بۇ ئىككى سۆز بويىچە بولغاندا بۇ جاي ئاشۇنداق كان بايلىقى بول-غاچقا شۇنداق ئاتالغان دېگەن مەنە چىقىدۇ؛ ئۇچىنچى خىل چۈ-شەنچىگە ئاساسلانغاندا، خان، قوماندان ياكى قەبىلە نامى بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، «ئۇرۇم ــ چىڭ قاغان» ياكى «ئۇرۇمتاي» (ھۇن ــ بۇرچى قەبىلىسىدىن چىققان قوماندان بۇ جايدا باركاھ قۇرۇپ، ئەسكەر تۇرغۇزغان)، ياكى «ئۇرۇم ــ چىڭ» (ھەر ئىككىلىسى خاس نام بولۇپ، قەبىلە ــ ئۇرۇغ نامىرىدۇر)، سۆزلىرىدىن ئۆزگىرىپ، «ئۇرۇمچى» بولۇپ ئۆزلەشكەن. بۇ قىياس ئەمەلىيەت-كە ئۇيغۇنراق.

ئىلى

چوڭ دەريانىڭ نامى. بۇ دەريا قاش، كۇنەس، تېكەس قاتارلىق دەريالاردىن ھاسىل بولۇپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن غەربكە قاراپ ئېقىپ ئۆتۇپ، قازاقىستاندىكى بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا مۇنداق ئىزاھلايدۇ

«الا ــ ila ئىلى، بىر دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىللەر يا-شايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇنى» (جەيھۇن ــ ئامۇ دەريا)دىن ئىبارەت. زەكى ۋەلىدى توغان «تۈرك تارىخىغا كىرىش» دېگەن كىتابىدا: «ئىلى ــ جۇڭغار تىلىدا پارلاق، مەشھۇر ۋە مەئرۇف دېمەكتۇر. ئىلى غول ئىلى دەرياسى دېمەكتۇر. دەريانىڭ مۇنداق ئاتىلىشىغا سەۋەب شەھەردۇر. ھازىرقى غۇلجا شەھىرى 1169 ـ يىلى قايتىدىن بىنا قىلىنغان» دەپ يازىدۇ. چۆچەكلىك ئىمام ـ قازى قۇربانئەلى ۋەلىدھاجى خالىد بەك «تەۋارىخ خەمسە شەرقى» دېگەن كىتابىدا: «ئىلە ــ بۇ دەريانىڭ ئەسلىي ئىسمى جىم سۈيى. بۇ نام بىلەن ئىككى دەريا بار: بىرى چۇ؛ يەنە بىرى، ئۇران ۋادىسىدا بولۇپ، ھازىر دىم سۈيى دەيدۇ» دەپ يازىدۇ. قە-دىمكى تىلدا «ئىلە»نىڭ مەنىسى «ئوڭاي تاشىدىغان»، «تېشىۋېرە-دىغان»، «بارغانچە ئەزۇەيلەيدىغان» دېگەنلىك بولىدۇ. دېمەك، ئى-لى ــ چوڭ، تاشقىنلىق دەريا دېگەنلىك.

ئېمىل

دەريا نامى، دەريا ئىسمىدىن ئېلىنغان شەھەر نامى (شەھەر ــ دۆربىلجىن دەپ ئاتالغان). خەنزۇچىدە دەريا «ئې ــ مىڭ ــ لى خې» شەھەرنى «يەمەن»، «يەمىلى»، «ئېمىڭ» دەپ تىرانسكرىپسە-يىلىگەن. تارباغاتاي ۋە ساۋۇر تاغلىرىدىن باشلانغان سار ئېمىل ۋە قارا ئېمىل سۇلىرىدىن ھاسىل بولغان ئېمىل دەرياسى شە-ھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئۆتۈپ غەربكە قاراپ ئېقىپ، چۆچەك بىلەن چاغانتوقاي ناھىيىلىرى ئارىلىقى بىلەن ئالا كۆلگە قۇيۇ-لىدۇ. بۇ ۋادا قەدىمدىن ئوغۇز ــ ئوغۇز قوۋملىرى ياشىغان رايوندۇر. ئالتىن خان (جىن سۇلالىسى)دىن يېڭىلگەن قاراقىتان باشلىقى يالۇغ تاشىل بۇ يەرنى بازا قىلغان.

ياپچان

قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا (يوپۇرغا دەريا-سىنىڭ جەنۇبىدا) چوڭ يول ئۇستىدىكى يېزا نامى. گۇما ناھە-

يېسىنىڭ بازار ئىچىدىمۇ «ياپچان» كەنتى بار. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «ياپچان ــ جۇۋسان، شۇاق، بۇ سۆز-نىڭ يافچان دەپ ئېيتىلىدىغان شەكلىمۇ بار» دەپ ئىزاھلىغان. بۇ جايىنىڭ نامى مەزكۇر ئوتنىڭ ئىسمىدىن ئېلىنىغان بولۇشى مۇمكىن.

ياۋالىق

قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسى بەشكېرەم يېزىسى خانئۆي كەنتىدىكى بىر جايىنىڭ ئىسمى. بەزى ماقالىلەردە ئېيتىلغانىدەك بۇ نام «ياغمالىق»دىن ئۆزگەرگەن ئەمەس. تۈركىي تىللاردا بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «غ» تاۋۇشى (مەسىلەن: تاغ، ياغ قاتارلىق) بەزى تىللاردا (مەسىلەن: ئوغۇز ــ قىپچاق تىللىرىدا) «ۋ»غا ئالمىشىدۇ. لېكىن، ئۇيغۇر ــ قارلۇق تىللىرىدا ئومۇمەن ئالماشمايدۇ. ياۋا (ياكى يافا) «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «ئاق تىكەن، بۇ بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، سۇيىنى تۇتماچقا قۇيسا، تۇتماچقا رەڭ بېرىدۇ» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. دېمەك، «ياۋالىق» ــ «ئاق تىكەن-لىك» دېگەن سۆز ئىكەن.

يەنجى

قاراشەھەرنىڭ قەدىمكى ناملىنىڭ قىسقارتىلغان شەكلى. شۇ-نىڭدىن سىياھەت خاتىرىسىدە «ئاجىنى» دەپ يېزىلغان. بۇ «ئاگنى»نىڭ خەنزۇچە تىرانسكرىپسىيىسى ئىدى. كېيىن قىس-قارتىلىپ «يەنجى» دەپ ئاتالغان. بۇ نام ئەسلىدە، قەدىمكى تىلدا «ئاگنى» بولۇپ، «يالقۇن»، «يانغىن»، «ئۇچقۇن» مەنىلىرىنى بىل-دۈرەتتى. 9 ــ 13 ــ ئەسىرلەردە «سۇلمى»، 13 ــ ئەسىردىن كېيىن «چالىش» دەپمۇ ئاتالغان. ئاندىن كېيىن «قاراشەر» بولۇپ ئۆزگەرگەن.

ئىلاۋە:

يۇقىرىدا ئىزاھلانغان توپونىملاردىن «توخۇلا» بىلەن «سە-يەك» ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ، شۇنىڭدەك «چاقا»مۇ كۆپ ناھە-يىلەردە بار. «توخۇلا» (توغرىسى «توخرى» ــ توخار). خوتەن،

قارىقاش، كۇچا، ئاقسۇ، بۇگۇر، ئارا تۇرۇك ناھىيىلىرىدە بار. «قاڭقىل» ــ گاۋجۇي (ئېگىز ھارۋا)، «توخرى» (ھارۋا) دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ قوۋۇلمىرى مەزكۇر جايلاردا قەدىمدىلا مانلاشقانلىقىنى بىلدۇرسە كېرەك. «سىيەك» دەپ ئاتالغان كەنت ــ يېزىلارمۇ ئاقسۇ كوناشەھەر، قەشقەر يېڭىشەھەر، ئۇچتۇرپان، يوپۇرغا، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق ناھىيىلىرىدىمۇ بار. ئەگەر «سىيەك» ــ «ئۇچتىن بىر» دېگەن ئۇقۇمدا چۈشىنىلسە، شۇ جايلاردا ئەينى زامانىدىكى فېئودالىلىق يېر مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم مەنبە بولالايدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I ، III تومىلىرى (ئۇيغۇرچە).

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ خەرىتىلىرى توپلىمى» (1966 ــ يىلى).

«جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى»، جۇڭگو خەرىتىشۇناسلىق نەشرىياتى، 6 ــ دەپتەر، (1989).

«قەدىمكى ئۇيغۇر تۈركچىسى سۆزلۈكى»، ئا . جەفەرئوغلۇ. 1968 ــ يىل ئىستانبۇل.

«قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، شىنجاڭ ياشلار ــ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى (1989).

«تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەنىنامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، «غەربىي يۇرت توپوگرافىيىسى»، «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ــ ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە»، «ئۇنتۇلغان جۇنامە» 7 ــ جىلد.

جېيەن بوزەن (ئۇيغۇر): «تارىختىن ئىلگىرىكى چىڭلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇرۇق ــ ئايماقلارنىڭ مۇناسىۋىتى»، «جۇڭگو تارىخىغا دائىر مۇھاكىمىلەر توپلىمى»، 2 ــ قىسىم (1947 ــ يىلى).

شۇەنزاڭ: «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، 1 ــ جىلد.

قۇربانئەلى ۋەلىدھاجى: «تەۋارىخى خەمسە شەرقى»

مولا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدى».

ئا . بۇداگوف: «تۈرك ـ تاتار تىلىنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى» I . II توملار. سانكىت پېتربورگ (1865).
ۋ . بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى دەۋرلەردە ياشىغان خەلقلىرى توغرىسىدا».
رادلوف: «قۇتادغۇ بىلىك»كە كىرىش سۆز».
لو چاڭپېي: «تاڭ ۋە بەش خانلىق دەۋرىدە غەربىي شىمال شېۋىلىرى فونېتىكىسى»، شاڭخەي (1933).
يۇتيەنخېڭ: «مانجۇچە ـ ياپونچە لۇغەت»، توكيو.
ھەسەن ئەمەد: «فەرھەڭ ئەمەد»، تېھران (1921).
ئا . ئابدۇراخمانوف: «قازاقىستاننىڭ يەر ـ سۇ ئاتلىرى»، ئالمۇتا (1959).

يەنە بىر قانچە تارىخىي يەر نامى توغرىسىدا

ئىمىن تۇرسۇن

ئۇيغۇر تارىخىغا باغلىنىشلىق بولغان يەر ناملىرى ھىنگان تاغلىرىدىن ئىمائۇس (يايىق) — ئۇرال تاغلىرىغىچە ۋە كۆكنور-دىن خەزەر (كاسپىي) كۆلىگىچە بولغان كەڭرى زېمىندا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇلاردىن بەزىلىرى مەركىزىي شەھەرلەردىن بولۇپ، بۇگۈنكى كۈندە ئۇلارنىڭ خارابە - ئىزلىرى ئازانچە ساقلىنىپ قالغان. 7 -، 8 - ئەسىرلەردە بىنا قىلىنىپ تاكى 12 - ئەسىر-گىچە داڭقىنى يوقاتمىغان مۇنداق شەھەرلەردىن مەشھۇرراقلىرى — «قارا بالغاسۇن» بىلەن «بالا ساغۇن»دۇر. بۇ ناملار توغرىسىدا ئا-لىملا كۆپ ئىزدىنىپ، نۇرغۇن تەتقىق قىلىپ، ھەر خىل پىكىر-لەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقانىدى.

قەدىمكى زامانلا، شۇ جايلاردا ياشىغان قوۋملەر قويغان يەر ناملىرىدىن ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قالغانلىرىمۇ بار. لېكىن ئۆزگىرىپ كەتكەنلىرى تولا. تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، مىل-لەتلەرنىڭ كۆچۈشى، ئارىلىشىشى ۋە ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئالمى-شىشى، ھەر خىل تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە، بەزى يەر ناملىرى تەلەپپۇزدا ئۆزگىرىپ كەتكەن ياكى باشقا ناملار بىلەن ئالماشتۇرۇلغان؛ ياكى بولمىسا، قوشنا مىللەتلەرنىڭ تىل قانۇنىيەتلىرى بويىچە ئۆزگەرتىۋېتىلگەن. مەسىلەن: ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز «دىۋانى»دا، بۇنداق يەر ناملىرى-غا مىسال تەرىقىسىدە «سەمەرقەند» ئەسلىدە «سەمىز كەنت» (يەنى يوغان كەنت) ئىكەنلىكىنى، بارا - بارا تەلەپپۇزدا «سەمىركەند»، «سەمەر قەنت» بولۇپ ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىنى ئەسلەتكەن. يەنە

شۇنىڭدەك «دىۋان»دا قەيت قىلىنىشىچە، «تەسىل (تاسال) ـــ چەۋگەن ئويۇنىدا، مەيدان دائىرىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن سىزىلغان سىزىق بولۇپ، بۇ سۆز تالاس دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن».

قارا بالغاسۇن، بالاساغۇن شەھەرلىرىدىن مەھمۇد كاشغەرىيىنىڭ «دىۋانى»دا، بالاساغۇن قەيت قىلىنغان ۋە ئۆزى سىزغان خەرىتىدە ئورنى كۆرسىتىلگەن. لېكىن، مەھمۇد كاشغەرىيدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرى مەۋجۇت بولغان «قارا بالغاسۇن» توغرىسىدا ھېچقانداق خەۋەر بېرىلمىگەن. مەندىن ئىلگىرى ئىزدەنگەن تەتقىقاتچىلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ئانچە ـ مۇنچە قېزىپ باقتىم.

«قارا بالغاسۇن»

بۇ نامنى مەقسەتلىك ھالدا قوش تىرناق ئىچىدە بەردىم. بۇ نام مەزكۇر شەھەرنىڭ ئەسلىدىكى ئۆز نامى ئەمەس. 12 ـ ئەسىردىن كېيىن، كىچىكرەك كەنتكە ئايلىنىپ قالغان شەھەر خارابىسىگە موڭغۇللار تەرىپىدىن قويۇلغان نام.

بۇ شەھەرنىڭ بىنا قىلىنغان چاغدا قويۇلغان نامى باي بالىق (كېيىن ئېيتىلغىنى قۇت بالىق) ئىدى. تەخمىنەن 759 ـ يىلى ئورنىتىلغان بايانچۇر مەڭگۈ تېشىدا: «توخۇ يىلى (757 ـ يىلى) ... سوغداق ۋە تابغاچلارغا سېلىنگا دەرياسىدا باي بالىقنى سالدۇردۇم ...» دەپ ئويۇلغان. بۇ شەھەرنىڭ نامى مەنە تەرجىمىسى بويىچە خەنزۇچىدە فۇگۇي چېڭ (富贵城) دەپ يېزىلغان.

ئۇيغۇر قاغانلىرىدىن بايانچۇر، ئىدىكەن (بۆگۈ قاغان) زامانىلىرىدا (يەنى 747 ـ 759 ـ يىللىرى ۋە 759 ـ 780 ـ يىللىرى) خېلى كۆپ شەھەر ۋە ئوردىلار بىنا قىلىنغان. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بايانچۇر مەڭگۈ تېشىدا پۈتۈلىشىچە: «... ئورقۇن ۋە بالىقلىق دەريالىرىنىڭ قوشۇلۇش جايىدا، ئەل ئۆيىسى (خان ئوردىسى) سالدۇردۇم». بۇ ئوردىنى سالدۇرۇشتىن ئىلگىرى، يەنى «ئەجدىھا يىلى (752 ـ يىلى) ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، سۇڭۇز باسقان دېگەن مۇقەددەس چوققىنىڭ غەربىدە،

ياباش ۋە تۇتۇش قوشۇلىدىغان جايدا يازلىدىم، ئۇيەردە ئوردا سالـ
دۇردۇم؛ ئوردا تېمى ياساتتىم. مەن مىڭ يىللىق، تۇمەن كۇنلۇك
پۇتۇك ۋە بەلگەمنى يېسىسى تاشقا يازدۇردۇم، مۇستەھكەم تاشقا
ئويدۇردۇم»، يەنە «يولبارس يىلى (750 ـيىلى) ... ئۆتۈكەن تېـ
غىنىڭ غەربىي ئۇچىدا، تەز بېشىدا، قاسار قوردان ئوردىسىنى
ياساتتىم. ئوردا تېمى ياساتتىم. شۇ يەردە يازلىدىم، زېمىنىڭ
چېگراسىنى بەلگىلەپ چىقتىم. ئۇ يەردە بەلگەمنى، پۇتۇكۇمنى
ئويدۇردۇم». بۇنىڭدىن مەلۇمكى، كۆل بىلگە قاغانىڭ ئوغلى باـ
يانچۇر زامانىسىدىلا، ئوچ يەردە ئوردا ۋە بىر قانچە شەھەر بىنا
قىلىنغان. شۇنىڭدەك بايانچۇرنىڭ ئوغلى بۆگۈ قاغان زامانىسـ
دىمۇ ئورقۇن بويىدا شەھەر ۋە ئوردىلار بىنا قىلىنغان. بايانچۇر،
بۆگۈ قاغانلار تاڭ سۇلالىسىگە ھەربىي ياردەم بەرگەن قاغانلار ئـ
دى. يەنى بايانچۇر تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنلۇشەننى تارمار قىلىشـ
غا ياردەم بېرىپ، چاڭئەن، لوياڭلارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ بەرگەن؛
تاڭ خانىدانى نىڭگو خانقىزنى بايانچۇرغا خاتۇنلۇققا بەرگەن؛ قا ـ
غان بۇ خانقىز ئۇچۇن شەھەر ۋە ساراي بىنا قىلدۇرغان. بۆگۈ
قاغانمۇ تاڭ سۇلالىسىغا ياردەم بېرىپ، شى سىمىڭ ئىسيانىنى
باستۇرۇپ، لوياڭنى يانداۇرۇۋالغان، خۇاڭخېنىڭ شىمالىنى تىنـ
جىتقان. شۇنىڭ ئۇچۇن، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ
توغرۇلۇق ئېنىق قەيت قىلىنغان. مەسىلەن: «خۇيچاڭ بىرىنچى
جىركە توپلىمى»نىڭ 2 ـ جىلدىدا: «شۇندىن كېيىن، تاڭ خا ـ
نىدانىدىن خانقىز ياتلىق قىلىنىپ، بۇنىڭغا ئالاھىدە ئوردا ـ
ساراي ياساتقان». «سەلتەنەت ۋەسىقلىرىدىن ئۆرنەكلەر»نىڭ
226 ـ جىلدىدا: «تەڭرى قاغان (بۆگۈ قاغان) ئۇلۇغ ئاتىنىپ،
خېنىم ئۇچۇن ساراي ـ قەسىر ياساتتى ...»، دوسسون «موڭغۇل
تارىخى»نىڭ 1 ـ جىلدىدە: «قوشۇنلىرى جاي ـ جايلارنى بويـ
سۇندۇرۇپ، نۇرغۇن ئەسىر ـ ئولجا ئالغان ۋە ئورخۇن دەرياسىدا
ئوردۇبالىق دېگەن شەھەرنى ياساتقان» دېيىلگەن. شۇنىڭدەك، يەنە
بىر قانچە جايدا قۇنچۇي بالىق (خانقىز شەھىرى) سېلىنغانلىقـ

مۇ مەلۇم. ۋاڭ يەندېنىڭ «قوچوغا ئەلچىلىك خاتىرىسى»دە، گەنسۇغا كىرىش يولىدا قۇنچۇي بالىق ئىزىنى كۆرگەنلىكىنى: «شۇ يىلى چاغرى تېكىن خېلوچۇەن (ئېرگىنەغول)دە تاڭ خانىدانىدىن ئۇيغۇرغا بېرىلگەن قۇنچۇي تۇرغان سارايىنىڭ ئۇلى ھېلىمۇ بار ئىكەن». دەپ يازغان. يەنە «لىياڭ تارىخى»نىڭ 37 ـ جىلدىدىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ خاتۇن بالىق دېگەن شەھىرى بارلىقى قەيت قىلىنغان.

ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» دېگەن ئەسىرىدە: «... موغۇل يۇرتىنىڭ كۈنپېتىشىدا يەنە بىر تاغ باڑ، ئۇنى قۇت تاغ دەيدۇ ... ئۇيغۇر ئېلىنىڭ شەھەرلىرى، كەنتلىرى ۋە دېھقانچىلىقى كۆپ ئىدى. يۇز يىگىرمە ئۇرۇغ ئەل ئىدى» دەپ يېزىلغان.

مۇسۇلمان جۇغراپىيەشۇناسلىرىدىن ئوردۇ بالىقنى تەخمىنەن 820 ـ يىلى زىيارەت قىلغان تەمىم ئىبىن بەھرۇل مۇتەۋۇى شەھەرگە بىر كۈنلۈك يول مۇساپىسىدە ئىچكى قەلئەنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان قاغاننىڭ ئالتۇن چېدىرىنى كۆرگەنلىكىنى يازغان. بۇ ساياھەتچى ئۆزىنىڭ يول خاتىرىسىدە، يۇقىرى نوسجان (مېنىڭچە، بۇ بارسغان بولسا كېرەك. ئېھتىمال، كاتىبلارنىڭ سەۋەنلىكىدىن «برسغان» دېگەن سۆز «نوسجان» دەپ يېزىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن ــ ئاپتور)دىن قاغاننىڭ ئوردا شەھىرىگە سەپەر قىلغىنىدا، بۇ شەھەرگە كەلگىچە ئوچ ئايلىق مۇساپە ئارىلىقىدا تۇتاش كەتكەن ئېتىز ـ ئېرىق، باغ ـ ۋارانلارنى كۆرگەنلىكىنى يازغان.

باي بالىق (قۇت بالىق)نىڭ ئورنى، بايانچۇر مەڭگۈ تېشىدا يېزىلىشچە، سېلىنگا دەرياسى بويىدا ئىكەن. بۇ مەڭگۈ تاشنى فېنلاندىيىلىك ئالىم رامستېت 1908 ـ يىلى سېلىنگا دەرياسى ۋە شىنە ئۈسۈ كۆلى ئەتراپىدىن تاپقان. شەھەر ئورنى قوشۇ چەيدام تۈزلەڭلىكىدە ئىكەنلىكىنى رۇس ئارخېئولوگلىرىدىن كىسېلېۋ ۋە باشقا تەكشۈرگۈچىلەر تەھقىقلىگەن. جۇملىدىن

1978 ـ يىلى سايا‌ھەت قىلغان تۇركىيىلىك پروفېسسور نىجات دىيار بەكىرلى «ئورخۇندىن كەلدىم» دېگەن سايا‌ھەتنامىسىدە مۇنداق يازىدۇ: «قوشۇچەيدام: بۇگۈنكى پايتەخت ئۇلان باتۇر (بالـ دۇرقى ئىسمى ئۇرغا)نىڭ 400 كىلومېتىر غەربىدە، ئۇگەي نورـ نىڭ 25 كىلومېتىر جەنۇبىدا، ئوردۇ بالىق، يەنى موڭغۇللار خېـ لى كېيىن قارابالغاسۇن دەپ نام بەرگەن قەدىمكى ئۇيغۇر شەھـ رىنىڭ 40 كىلومېتىر شىمالىدا». بۇ يەر ئورانقاي (ھازىرقى نا ـ مى خانغاي) تاغلىرىنىڭ شىمالىغا ۋە بۇ تاغدىن باشلانغان ئور ـ خۇن دەريا‌سىنىڭ باش ئېقىنىنىڭ غەربىگە، سېلىنگا دەريا‌سىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. بايانچۇر مەڭگۈ تېشىدا: ئۆتۈكەن تەرەپتە «قۇت يارتاغ تۇغىن» (بەخت يارىتىدىغان قارارگاھنى) قۇرىدۇم» دەپ يېزىلغىنىغا قارىغاندا، ئوردۇ بالىق ئەنە شۇ ئۆتۈكەندە (ھا ـ زىرقى خانغاي تاغلىرىنىڭ بىر تارمىقىدا) بىنا قىلىنغان ۋە خاز ـ نىڭ قارارگاھى جايلاشقانلىقى ئۈچۈن ئوردۇ بالىق دەپمۇ ئاتالغان بولسا كېرەك. شۇ زاماندا ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەن سەيـ ياھلارنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، شەھەر ئىنتايىن مۇس ـ تەھكەم قاتمۇقات سېپىل بىلەن قورشالغان، تۆت چاسا شەكىلدە (600 × 600 مېتىر ئەتراپىدا) تەخمىنەن 36 گېكتار يەرنى ئە ـ گىلىگەن. ئاساسىي سېپىلنىڭ يان ـ يانلىرىغا ھەم دوقمۇشلـ ـ رىغا 14 (ۋە بەلكى 16) سۇيران (قورغان شەكىللىك قوغدىنىش تەكچىلىرى) ۋە سېپىل ئۈستىگە قوۋۇقتىلار ياسالغان. كۈنچـ ـ قىشقا (جەنۇبىي دوقمۇشقا) يان سېپىللىق قوش قوۋۇق (ئىچكى ۋە تاشقى دەرۋازىلار)، كۈنپېتىشقا يەنە بىر قوۋۇق ئېچىلغان. سېپىل ئەتراپىغا قوش كەلكەم (خەندەك) چېپىلغان. يەنى شىما ـ لىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلەردىكى كەلكىمدە مۇستەھكەم قاراۋۇلخا ـ نىلار ياسالغان؛ ئىچكىرىدىكى كەلكىمنى بويلاپ ئىستېھكام تام ـ لىرى سېلىنغان. شەھەر ئىچىدە ئېگىز قاراغۇ، خان ئوردىسى، ئەسكەرخانا ۋە رەستىلەر شەرقتىن غەربكە قاراپ ياسالغان. خان ئوردىسى شەھەرنىڭ كۈنپېتىش يېرىمىغا جايلاشقان؛ شەھەرنىڭ

كۈنچىقىش يېرىمىدا خان ئوردىسىغا يانداشتۇرۇپ، ئىھاتىلىك باغ ـ كۆل، جەنۇب تەرىپىگە تۇرالغۇ ئۆيلەر جايلاشتۇرۇلغان. سېپىل، ئوردا ۋە ئۆي ـ ئىمارەتلەر تاك ئۇسلۇبىدا پىششىق خىشتا ياسالغان. سۇ بىلەن تەمىنلەش ئىنشائاتلىرى (يەر ئاستى سۇ نوكەشلىرى) قۇرۇلغان ۋە باشقىلار.

موڭغۇل دەۋرىدە، قەدىمكى ئوردۇ بالىقنىڭ ئەتراپىغا قارا بالغاس قەبىلىسى جايلاشقاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى پايتەختلىك قىياپىتىنى يوقاتقان باي بالىق (ئوردۇ بالىق، قۇت بالىق) قارا بالغاس قوۋمىنىڭ نامى بىلەن «قارا بالغاسۇن» دەپ ئاتىلىپ قالغان.

دېمەك، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى توغرىسىدا بايان قىلىشقا توغرا كەلسە، بۇ شەھەرنى «قارا بالغاسۇن» دېمەي، ئەلۋەتتە، باي بالىق (ياكى قۇت بالىق)، ياكى بولمىسا تەتقىقاتچىلارغا ئومۇملاشقان نامى بىلەن ئوردۇ بالىق دەپ ئاتىغان تۈزۈك.

بالا ساغۇن

بۇ شەھەرمۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا، يەتتەسۇ رايونى، ئېنىسقراقى، ئىسسىق كۆل بويىغا سېلىنغان شەھەر بولۇپ، قاراخانىيلار دۆلىتى قۇرۇلغاندا، يازلىق پايتەخت قىلىنغان. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا بۇ شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى قۇز ئوردا (يەنى تەسكەي ئوردا) دەپ ئىزاھ بەرگەن. قارا قىتاي دەۋرىدە «غۇبالىق» (ياخشى شەھەر)، موڭغۇل دەۋرىدە «قارالىغ» دەپ ئاتالغان. (موڭغۇل ئىلى بويىدىكى بىر شەھەرنى ئالمالىغ، تىرازنى ياڭالىغ دەپ ئاتىغانىدى).

تارىخچى جۇۋەينى «تارىخى جاھانگۇشا» ناملىق ئەسىرىنىڭ «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئەسلى» دېگەن بابىدا «تاكى قاراقىتاي زامانىسىغىچە بۇ شەھەر ئافراسىياپ ئەۋلادىنىڭ ئىلكىدە بولغان. بالا ساغۇننى قارا قىتايمۇ بىر قانچە مۇددەت پايتەخت قىلغان. موغۇللار بالا ساغۇننى قارالىغ دەپ ئاتىغان» دەپ يېزىلغان.

دېمەك، بۇ مۇھىم تارىخىي شەھەرنىڭ بالا ساغۇن دېگەن نا ـ

مىدىن باشقا، قۇز ئوردۇ، غۇبالىق، قارالىغ دېگەن نامىلىرىمۇ بولغان. بالا ساغۇن دېگەن نام توغرىسىدا تەتقىقاتچىلار ھەر خىل پىكىرلەرنى بايان قىلىشتى. بەزىلەر: بالا ساغۇن — «بەلەد ساڭگۇن» (سانگۇن شەھىرى، يەنى جياڭجۇن شەھىرى) دېگەن سۆز-دىن ئۆزگەرگەن دەيدۇ. بۇ پىكىر تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئانچە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇ شەھەر بىنا قىلىنغاندا، (تەخمىنەن 7 — ئەسىردە) ئەرەب — ئىسلام مەدەنىيىتى تېخى بۇ رايونغا يېتىپ كەلمىگەنىدى. «بلد» (بەلەد) ئەرەبچە «شەھەر» دېگەن سۆز. ئەرەب تىلى بولسا، بۇ رايونغا 11 — ئەسىردىن كېيىن ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزۈشكە باشلىغان. بەزىلەر بالا ساغۇن دېگەن بويلا سانغۇن (بويلا گېنېرال)دىن كېلىپ چىققان دەيدۇ. بۇ پىكىر نىسبىي توغرا. دەرۋەقە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن «جياڭجۇن» سۆزى «سانگۇن/ سەنگۇن» دەپ قوبۇل قىلىنغان. لېكىن بۇ سۆز فونېتىك جەھەتتىن ئۆزگىرىپ «ساغۇن» بولۇپ قالمىغان؛ ھەمدە بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىدا 9 — ئەسىردىن كېيىن كەم قوللىنىلغان ۋە خەنزۇچىگە قايتا ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلغاندا «شياڭۋېن» دەپ يېزىلغان.

بايانچۇرنىڭ ئاتىسى — خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلمىشچە — كۆلى بېيلا، يەنى بويلا قۇتلۇغ يارغان بولۇپ، بويلا قۇتلۇغ بىلگە كۆل قاغانىنىڭ قىسقارتىلىپ ئېيتىلىشى ئىدى. بويلا قۇتلۇغ يارغان ئوغلى تاي بىلگە تۇتۇق — بايانچۇرنى سۇبا-شى (قوشۇن بېشى) قىلىپ، غەربىي تۇركلەرگە قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. تۇركلەرنى ئۆزىگە قاراتقاندىن كېيىن، بويلا قۇتلۇغ يارغان يەتتە سۇ رايونىدىكى قارلۇقلارنى بويسۇندۇرىدۇ. 742 — يىلى كۆل بويلا ئۆزىنى «قۇتلۇغ بىلگە كۆل قاغان» دەپ ئېلان قىلىدۇ. بويلا قاغان 756 — يىلى ئۆلگەندىن كېيىن چوڭ ئوغلى بايانچۇر «تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان» ئۇنۋانى بىلەن تەختكە ئولتۇرىدۇ. كۆل بويلا ۋە بايانچۇر زامانلىرىدا، يەتتە سۇ، جۇملىدىن ئىسسىق كۆل بويىدا، بارسغان، بارمان، بالا

ساغۇن شەھەرلىرى بىنا قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ شەھەر-لەردىن بالا ساغۇن ئۆز زامانىسىدا ئەڭ گۈللەنگەن شەھەر ئىدى. ئاددىيسى شەھەر يەر ئاستى سۇ ئىنشائاتلىرى، كاتتا ئىمارەتلىرى، ئاۋات رەستىلىرى، قاياق كارۋان سارايلىرى بىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيادا قەشقەر بىلەن ئىگىچە - سىكىل شەھەر ئىدى.

بويلا — بىر خىل مەرتىۋىلىك ئۇنۋان بولۇپ، مەنسى بويي (قووۇم، خەلق)نى باشلىغۇچى، خەلق رەھبىرى دېگەنلىك بولىدۇ. تۈركولوگ تومسون ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىل لۇغىتى»دە، بويلانى مۇنداق ئىزاھلىغان: يۇقىرى مەرتىۋىلىك رەسمىي ئۇنۋانلاردىن بىرى، قاغاندىن قالسا ئىككىنچى ئورۇننى تۇتىدىغان مەنسەپ بولۇپ، ئىلگىرى ھۇن ۋە تۈركلەردە قوللىنىلغان. بۇ مەنسەپ، دەسلەپتە، ئاغى - تاغى بولغان (ئىسيان كۆتۈرگەن) قووۇملەرنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان بولۇپ، «قووۇمنى يولغا باشلىغۇچى، توغرا يولغا سالغۇچى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرسە كېرەك.

ساغۇن — مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانى» بويىچە، قارلۇقلارنىڭ قووۇم باشلىقى ساغۇن دەپ ئاتالغان. ئېھتىمال، بويلا يارغان ئاۋۋال باسمىللارنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، قارلۇقلارنىڭ مۇ باشلىقى دېگەن چۈشەنچىنى بىلدۈرۈش مەقسىتىدە، بويلا ئۇنۋانىغا ساغۇن ئۇنۋانىنى قوشۇپ، بويلا ساغۇن دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. «بويلا» سۆزى زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «بالا» دەپ ئۆزگەرگەن، باشقا تىللاردا (مەسىلەن، خەنزۇچىدە پېيلا، غەربىي خەلقلەر تىللىرىدا «بەلا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان) بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

دۇنخۇاڭ

ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇنخۇاڭ ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىدىكى قەدىمكى شەھەر نامى. يەنى گەنسۇنىڭ غەربىدىكى داڭلىق دەريا سى ۋادىسىغا جايلاشقان ۋە قەدىمكى دەۋرده ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا قاتناىدىغان مۇھىم قاتناش بېكىتى ئىدى.

هازىرقى دۇنخۇاڭنىڭ 25 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا، بۇددا مىڭ ئۆيىدە 4 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە بولغان تام سۈرەت-لىرى ۋە ئېسىل ئويما سەنئەت بۇيۇملىرى ساقلانغان. بۇ 9 ـ ئەسىردىن كېيىن، خۇاڭخېنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار، ياكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ياشىغان رايونىنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەردىن بىرى. بۇ چاغلاردا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى، يەنى پان تېكىن ۋە ئۇنىڭ ياغلاقار جەمەتىدىن بولغان ئەۋلادى باشچىلىقىدىكى («سۇڭ تارىخى»نىڭ 490 ـ جىلدى «ئۇيغۇر تەزكىرىسى»ده يېزىلىشىچە: جان سانى 300 مىڭدىن ئاشىدىغان، قۇرامىغا يەتكەنلەر 200 مىڭ كېلىدىغان) ئۇيغۇرلار شاجۇ (هازىرقى دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى كونا شەھەر)، گۇاجۇ (دۇنخۇاڭ)، لياڭجۇ (هازىرقى گەنسۇدىكى ۋۇۋۇبي ناھىيىسى)، خېلوچۇەن تەرەپلەرگە تارقالغان بولۇپ، بۇلار كېيىن، «سېرىق ئۇيغۇر» دەپمۇ ئاتالغان.

قەدىمكى دۇنخۇاڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي كارىدورىنىڭ ئۇچىدىكى داڭخې دەرياسىنىڭ ياقىسىغا بىنا قىلىنغان. بۇ دەريا-نىڭ مەنبەسى بولغان سالا دەرياسى چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى چىلەن تاغ تىزمىسىنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى سۇللاغ (سۇلى) تېغىدىن باشلىنىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ، دۇنخۇاڭ ناھىيىسى-نىڭ شىمالىدىن ئۆتۈپ سۇللاغ دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. سۇللاغ، داڭخې دەريا ۋادىلىرى يىلقا باقىدىغان مۇھىم ئورۇن ئىدى. ئىكى-كى دەريانىڭ ياقىلىرى ناھايىتى قويۇق ئوت ـ چۆپلۈك، ئېسىل يايلاق ئىدى. شۇڭا، بۇ جاينى تۈڭغۇز (شەرقىي خۇ) تىللىرىدىن سىبىر تىلىدا «تۈمىگان» دەپ ئاتىغان. «ئەل ئامان ـ ئالەم ئامان خاتىرىسى» 152 ـ جىلد، 4 ـ بەت). «تۈمىگان»نىڭ مەنىسى يىلىك دېگەنلىك ئىدى. ئەنە شۇ تۈمىگان يايلىقىغا بىنا قىلىنىپ بىر مەزگىل گۇاجۇ (مېۋىزارلىق) دەپ ئاتالغان شەھەر خەنزۇ-چىدا دۇنخۇاڭ دەپ ترانسكرىپسىيىلەنگەن بولسا كېرەك. تۈمىگان سۆزى تەلەپپۇزدا بارا ـ بارا تۈمگان، تۇمغان، دۇنخان، دۇنخۇاڭ بولۇپ ئۆزگەرگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن.

تارىختىكى بەزى يەرلەرنىڭ تۈركىي تىلدا قويۇلغان نامل-
رى، زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، مىللەتلەرنىڭ ماكان ئالماشتۇرۇ-
شى ئارقىسىدا، ئالمىشىپ كېتىشى تەبىئىي ئەھۋال. مەسىلەن:
تىن سۇ ھازىر دونای دەرياسى، ئاتىل ھازىر ۋولگا، يايىق ھازىر
ئورال، يارىش يازىقى ھازىر جۇڭغارىيە، يارغول بولسا جياۋخې دەپ
ئاتالغىنىغا ئوخشاش.

يەر ناملرنىڭ خالىغانچە ئۆزگەرتمەيلى

غازى ئەھمەد

قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان «قورغان يېزىسى»نىڭ زېمىنى كەڭ بولۇپ، ھەتتا ئاتۇش ناھىيىسى تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئازادلىقتىن كېيىن «قورغان رايونى» قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا تۆت يېزا قارىدى. «قورغان» كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، خاڭدى، مورتىم، ئاراساي، سۆگىتاغ، قۇتبەدىن غوجام، شاپاڭ، ئالتەتاش، پىخسىن، مەللە خېنىم، توققۇزتاش، ياربېشى، چوڭ ھويلا، ھوجدار، باغ ئېرىق، چۇمبۇس، قازىرىق، موللازادە، تۆمۈر باداڭ، كۆنچى، نەزەرباغ، چاھارباغ، تاختا كۆۋرۈك، ھەزرەت، بۇچا، قوشگۇمبەز، ۋاپ، سۇزاق، تاۋۇغۇز، دۆلەتباغ، يانبۇلاق ئارقىلىق يېڭى ئۆستەڭ يېزىسىغا تۇتىشىدىغان چوڭ بىر رايونىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىي ئىستېمال مەنىسىدىن ئېيتقاندا ئاتۇش يولى، يەنى ھازىرقى ئايرودرومىدىن تارتىپ ياۋاغ كۆۋرۈكىگىچە بولغان چوڭ يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى كەنتلەرنى كۆرسىتىدۇ.

خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلۇش ھارپىسىدا تارىخىي شەخس ئاپاق غوجام نامىدا ئاتىلىپ كەلگەن «ئاپاق غوجام يېزىسى»نىڭ نامى ئەمەلدىن قېلىپ، بۇ يۇرت «قورغان گۇڭشېسى» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى. ئاپاق غوجا دەپنە قىلىنغان بۇ يېزا نەچچە يۈز يىلدىن بېرى «ئاپاق غوجام يېزىسى» ياكى «ھەزرەت يېزىسى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەندى. ھازىرقىلارمۇ بۇ ئەنئەنىگە ھۆرمەت قىلىپ، بۇ نامنى ساقلاپ قېلىشى لازىم ئىدى، ۋەھالەنكى بۇ نام يوق قىلىندى. «ئاپاق غوجام يېزىسى»نىڭ «قورغان يېزىسى» دەپ

ئۆزگەرتىلگىنىگە گەرچە 20 يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئاۋام خەلق بۇنداق ئۆزگەرتىشنى تولۇق قوبۇل قىلىپ كەتمىدى. ھازىرمۇ كۆپلىگەن كىشىلەر بۇ يېزىدىن باغ ئېرىق، ھوجدار تەرەپلەرگە بارماقچى بولسا «قوغانغا بارماقچى ئىدىم» دېيىشىدۇ. ئۇ تەرەپتىن كەلگەنلەرنى «قوغاندىن كەلگەن مېھمانلار» دېيىشىدۇ. ئۆتكەن يىلى 10 ـ ئايدا «قورغان يېزىسى» (ئەسلىدىكى «ئاپاق غوجام يېزىسى») 1 ـ چوڭ ئەترەتتىكى دالىم ھاجىمىنىڭ چاھار بېغى مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ئاچامنىڭ ئۆلۈمىنى ئۇزىتىشقا بارغانىدىم. ئاپاق غوجام چوڭ جامەسىدە مېيىت نامىزى چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، شۇ جامەنىڭ ئاقساقىلى جامائەتكە «مەرھۇمەنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە مېيىتنى قورغانغا ئېلىپ بېرىپ دەپنە قىلماقچى بولدۇق، جامائەتنىڭ دەپنە ئىشلىرىغا قاتنىشىپ بېرىشىنى سورايمىز...» دەپ ئېلان قىلدى. بۇ كىشىنىڭ «قورغان» دېگەن سۆزى ئەمەلىيەتتە «ھوجدار»نى كۆرسىتەتتى. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئاپاق غوجامنىڭ جامائىتىمۇ، ھازىرغىچە ھوجدار تەرەپنى «قورغان» دەپ ئاتىشىدىكەن. ھازىر زورمۇزور «قورغان يېزىسى» دەپ ئاتىلىۋاتقان يۇرتنىڭ ئادەملىرى «ئۆزلىرى قايسى يۇرتتىن؟» دەپ سورالسا، ئۇلار «مەن ئاپاق غوجامدىن» يا كى «مەن ھەزرەتتىن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ، ھەرگىزمۇ «مەن قوغاندىن» دەپ جاۋاب بەرمەيدۇ.

ئەمدى «نەزەرباغ» يېزىسى دېگەن ئاتالغۇغا كەلسەك، بۇ ئاتالغۇنى كىمنىڭ ئوتتۇرىغا قويغانلىقى نامەلۇم، ئەمەلىيەتتە «نەزەرباغ» دېگەن يېزا ياكى كەنت بولغان ئەمەس. ھازىرقى «نەزەرباغ يېزىسى» دېگەن دائىرە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «قورغان» يېزىسىنىڭ ئۆزى ئىدى. «ئاپاق غوجام يېزىسى» ياكى «ھەزرەت يېزىسى» دېگەن نامنىڭ ئورنىغا «قورغان يېزىسى» دېگەن نام قويۇلغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى «قورغان يېزىسى»غا «نەزەرباغ» دەپ نام بېرىلدى. «نەزەرباغ» ھېچقاچان يېزا ياكى كەنت بولماستىن، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ شەرق تەرىپى بىلەن تۇتە-

شىدىغان بىر مەھەللىنىڭ نامى ئىدى. بۇ يەردە بىر قانچە باينىڭ يازلىق باغ - هويلىسى بولۇپ، شىنجاڭ ئازاد بولغان دەسلەپكى يىللاردا بۇ يەر «جەنۇبىي تىيانشان گېزىتى» ئىدارىسى قىلىنغان. كېيىن مەجرۇھلار سانىتورىيىسى قىلىنغان مەھەللە ئىدى. ئېھ- تىمال «نەزەرباغ» دېگەن ئىسىمنىڭ چىرايلىق ئاڭلىنىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلۇپ، بۇ مەھەللىنىڭ نامى يېزا نامى قىلىپ ئىشلە- تىلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمەلىيەتتە بۇ يېزىنىڭ نامى بار تۇ- رۇقلۇق ئۇنى خالىغانچە ئۆزگەرتىپ يېڭىدىن ئىسىم قويۇش ئەسلا توغرا ئەمەس.

هازىرقى «نەزەرباغ» يېزىسىغا قاراشلىق 9 - چوڭ ئەترەت تارىختىن بۇيان «هوجدار (غوجدار) كەنتى» دەپ ئاتىلىپ كەل- گەن، هوجدار كەنتى يۇقىرىسى مازار (قۇتبۇللاھ غوجام)، غوراي، قوشكۆل، ئۇزۇمچى، تۇماقچى مەھەللىسى، چىلانلىق، باخشى مە- ھەللىسى، روزى بېگىم مەھەللىسى (ئېلى گەيجاڭ مەھەللىسى)، قۇم كوچا، غاپپار ئىمام مەھەللىسى، تۆمۇر ئىمام مەھەللىسى (ئارا مەھەللە)، مىرزىلا (چوتاچى) مەھەللىسىدىن ئىبارەت 12 ئەترەتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ كەنتنىڭ ئومۇمىي نامى «هوجدار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىدى. «هوجدار» دېگەن بۇ نامنىڭ مۇشۇ كەنتنىڭ ئەنئەنىۋى، ئومۇمى نامى ئىكەنلىكى، بۇ كەنتنىڭ بۇنىڭدىن باشقا هېچقانداق نامى يوقلۇقى هەممىگە ئايان. هوجدار كەنتىنىڭ مەركىزىدە 400 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە هوجدار چوڭ جامەسى بولۇپ، بۇ مەسچىتتە قەدىمدىن تا هازىرغىچە هوجدار كەنتىنىڭ جامائىتى يىغىلىپ نامىز ئوقۇپ كەلمەكتە. هېيت كۈنلىرى نامىز ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، جامە ئالدىدا داغدۇغىلىق هېيت بازىرى بولىدۇ.

جامەنىڭ مەراسىدا 400 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە، تۆت ئادەمنىڭ قۇچىقى ئاران يېتىدىغان ئىككى تۈپ رېدە دەرىخى بار، بۇ هەيۋەتلىك رېدىلەر هوجدار كەنتىنىڭ سىمۋولى ئىدى. جامە- نىڭ ئالدىدا بىر كىچىك ۋە بىر چوڭ كۆل بار. ئىلگىرى كۆلنىڭ

بويىدا جامەنىڭ جەنۇبىي تېمىغا چاپلاپ سېلىنغان، 100گە يېقىن ئوقۇغۇچى سىغىدىغان دىنىي مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپتە مۇھەممەد خەلپىتىم، توختى خەلپىتىم، مەمەت سەلەي دېگەن كىشىلەر دەرس ئۆتەتتى. ئۇنىڭدا هوجدار كەنتىگە قاراشلىق مەھەللىلەرنىڭ بالىلىرى ئوقۇيتتى. هوجدار جامەسىنىڭ ئالدىدا ئېلىجان هاجى بوۋام مەقبەرىسىنى چۆرىدەپ ناهايىتى چوڭ قەبرىستانلىق بولۇپ، بۇ هوجدار قەبرىستانلىقى دەپ ئاتىلاتتى. هوجدار كەنتىگە قاراشلىق 12 مەھەللىدە قازا قىلغانلار مۇشۇ جامەگە ئېلىپ كېلىنىپ، نامىزى چۈشۈرۈلۈپ مۇشۇ قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىناتتى. بۇ ئادەت هازىرغىچە داۋام قىلماقتا.

دېمەك، بۇ كەنتنىڭ هوجدار كەنتى ئىكەنلىكىدە هېچقانداق شەك يوق. بىراق، بۇ يەردىكى «هوجدار» دېگەن قەدىمىي نام سەۋەبسىزلا تارىخ بېتىدىن ئۆچۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «قوشكۆل» دېگەن نام قويۇلدى. «قوشكۆل» هوجدار كەنتىگە قارايدىغان كىچىك بىر مەھەللە ئىدى. ئەزەلدىن بار بولغان قەدىمىي يەر نامىنى يوق قىلىۋېتىش، ئۇنىڭ ئورنىغا خالىغانچە نام قويۇش بىر خىل كەچۈرگۈسىز قىلمىش بولۇپ، هېچقانداق كىشىنىڭ ئىدىسىدىن ئۆتمەيدۇ.

يۇرتىمىزدا هوجدار كەنتى تارىختىن بېرى مەيلى دىنىي، مەيلى پەننىي جەهەتتىن بولسۇن كۆپلىگەن بىلىملىك، مەشھۇر كىشىلەرنى يېتىشتۈرگەن كەنت ئىدى، ئەمما سەۋر ـ تاقەت قىلغىلى بولمايدىغان يېرى شۇكى، بىز پەخىرلىنىپ ئېغىزغا بىر ئالمىدىغان «هوجدار» دېگەن تارىخىي نام بۇگۈنگە كەلگەندە تارىخ بېتىدىن ئۆچۈرۈلۈپ تاشلاندى.

يۇقىرىدىكى سەۋەنلىكلەر هەرگىزمۇ يامان نىيەتلىك كىشىلەر تەرىپىدىن مەقسەتلىك قىلىنغان بۇزغۇنچىلىق بولماستىن، بەلكى بىرىنچى پارتىيە، هۆكۈمەتنىڭ يەر نامىلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئەمىر ـ پەرمانلىرىنى ياخشى ئۆگەنمە-

گەنلىك ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلمىغانلىقتىن، ئىككىنچى ئەھۋال بىلمىگەنلىك، ئەستايىدىل بولماسلىق، بىپەرۋالىق قىلىش، ئۇ-چىنچىدىن، سول لۇشيەننىڭ تەسىرىدىن كېلىپ چىققان خاتا-لىقلار بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردە مەن ھۆكۈمەتنىڭ يەر نامىسىد-نى باشقۇرۇش مەسىلىسىگە ئائىت ھۆججەتلەردىن بىر قانچە ئۇ-زۇندىنى نەقىل كەلتۈرۈشنى زۆرۈر دەپ قارىدىم. 1986 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى گوۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «يەر نامىسىرنى باش-قۇرۇش نىزامى»نىڭ 3 ـ ماددىسىدا: «يەر نامىسىرنى تاريختىكى-سى بىلەن ھازىرقىسىنى ئاساس قىلىپ ئۇنىڭ تۇراقلىقلىقىنى ساقلاش كېرەك» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپ-تونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1989 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئېلان قىلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەر نامىسىرنى باشقۇرۇش ھەققىدىكى يولغا قويۇش چارىسى»نىڭ 4 ـ ماددىسىدا: «ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسنىڭ ئۆز ئالدىغا تەستىق-سىز نام بېرىشىگە ۋە يەر نامىسىرنى ئۆزگەرتىشىگە يول قويۇل-مايدۇ» دەپ، 6 ـ ماددىسىنىڭ 1 ـ تارمىقىدا: «نامى ئاز سانلىق مىللەت تىلىدا قويۇلغان يەر نامىسىرنى خالىغانچە قىسقارتىشقا، شۇ جايدىكى ئاممىا قوللىنىپ ئادەتلەنگەن يەر نامىسىرنى خالىغان-چە ئۆزگەرتىشكە ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا بولمايدۇ» دەپ، 12 ـ ماددىسىدا: «ھۆججەت، ئالاقە، خەرىتە، ئوقۇتۇش ماتېرىيالى، گې-زىت ـ ژۇرنال، رادىئو، كىنو ـ تېياتىرلاردا ئىشلىتىلگەن يەر نامىسىرى توغرا ھەم قېلىپلاشقان بولۇشى لازىم» دەپ ئالاھىدە تەكىتلەنگەن.

تاريختىن بۇيان خەلقىمىز ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشتۇ-رۇپ ساقلاپ كېلىۋاتقان يەر نامىسىرنى خالىغانچە ئۆزگەرتىش، ھەتتا پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇش، يۇقىرىدىكى پەرمان خاراك-تېرلىك ھۆججەتلەرنىڭ روھىغا خىلاپ بولۇپ، خەلقنىڭ كۆچ-لۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى، شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ ئائىلە شە-

جەريسى ۋە نەسەبنامىلىرىنى يېزىشىغا ھەمدە يۇرت ـ مەھەللە تەزكىرىلىرىنى يېزىشىغا زور كاشىلا پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەمەلىي تۇرمۇشتىمۇ كۆپلىگەن قالايمىقانچىلىق، ئاۋارە-چىلىقلار كېلىپ چىقتى. دېمەكچىمەنكى، بۇ ھەرگىزمۇ سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشقا بولمايدىغان، زادى تۇزەتمىسە بولمايدىغان ھەمدە چوقۇم تۇزەتكىلى بولىدىغان مەسىلىلەردۇر.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن قىسمەن يەر ـ جاي ۋە قەبىلە ناملىرى

يارمۇھەممەت تاھىر

قەدىمكى تۇركىي خەلقلەر ۋە ئۇلارنىڭ ياشىغان جايلىرى، شەھەر، قەلئە ـ ئۆتەڭلىرى، دەريا ـ كۆللىرى ھەققىدە، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئەڭ ياخشى مەلۇمات بېرىلگەن. ئاپتور ئەسەردە، بىر تەرەپتىن، تۇركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ يەر ـ جاي ناملىرىنى ئىزاھلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆز دەۋرىدىكى يەر ـ جايلارنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىدىكى بەزى مۇجمەللىكلەرنى چۈشەندۈرۈش زۆرۈرىيىتىدىن ئەسەردە خېلى كۆپ يەر ـ جاي ناملىرى، قەبىلە ناملىرى، دەريا ـ كۆللەر ۋە ئۇلارنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. بۇ قىممەتلىك مەلۇماتلار بىزنى قەدىمكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى، مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك مەنبە بىلەن تەمىن ئېتىپلا قالماستىن، بەلكى يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ ئېتىنىك مەنبەلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ياردەمچى بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، مەن تەزكىرە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملارنىڭ پايدىلىنىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى مەلۇماتلارنى قىسقىچە تونۇشتۇردۇم.

I قارا خانىيلار دەۋرىدىكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ زېمنى، يەر كۆلىمى ۋە ئاتلىشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار

مەھمۇد كاشغەرىي «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا تۆۋەندىكىدەك

ئۇچ مۇھىم مەلۇماتنى قالدۇرغان:

بىرىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي كىتابىنىڭ بېشىدىلا تۈركىي خەلقلەرنىڭ جايلىشىشىنى، دەريا ـ كۆللىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان يەر شەكلى خەرىتىسىنى سىزىپ قالدۇرغان. بۇ خەرىتىدە تۈركىي خەلقلەر ياشىغان رايونلار بىلەن ئۇلارغا قوشنا باشقا ئەللەرنىڭمۇ ئەھۋالى كۆرسىتىلگەن.

ئىككىنچى، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىي خەلقلەر ياشىغان پۈتكۈل تېررىتورىيىنىڭ يەر كۆلىمىنى تونۇشتۇرغان. ھازىرقى زامان تارىخ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ قارىشىچە، مەھمۇد كاشغەرىي ھىندى ئوكيانىدىن تارتىپ تاكى قەدىمكى مانجۇلار ياشايدىغان شەرقىي شىمال رايونلىرىغىچە بولغان زېمىنلارنى، شۇنداقلا يەنە قىتانلار ۋە ئۇلار بىلەن قانداش بولغان توڭگۇسلار، مانجۇلار، تىبەتلەر، تاڭغۇتلارنىڭ زېمىنىنىمۇ تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان تېررىتورىيىگە كىرگۈزۈپ ئىزاھلىغان.

ئۇچىنچى، ئۇزاقتىن بۇيان تالاش ـ تارتىش قىلىنىۋاتقان بىر تارىخىي مەسىلە مەۋجۇت بولۇپ، بۇ مەسىلە ئۇستىدە تېخى ئېنىق چۈشەنچە ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان. ئۇ بولسىمۇ قەدىمكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ياشىغان بۇ دىيارىنى زادى نېمە دەپ ئاتاش توغرىسىدىكى مەسىلە. بۇ توغرىدا چىن، ماچىن، تابغاچ دېگەن ئۇچ ئاتالغۇ بار، بۇ ئۇچ ئاتالغۇنىڭ قايسى ـ قايسى ئەللەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى تېخى ئېنىق ئەمەس.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەردە چىن، ماچىن، تابغاچ ئاتالغۇلىرى ئارىلاشتۇرۇلۇپ قالايمىقان قوللىنىلغان. مەھمۇد كاشغەرىي بۇنىڭغا تۈزىتىش بەرگەن ۋە بۇ ھەقتە خېلى كۆپ توختالغان.

مەھمۇد كاشغەرىي ئالدى بىلەن، رۇم ئۆلكىسىگە ئاق يېقىن جايلاشقان پەچەنەك قەبىلىسىدىن باشلاپ شەرققە قاراپ چىگىل، توخسى، ياغما، ئوغراق، چارۇق، چۇمۇل، ئۇيغۇر، تاڭغۇت، خىتايدىن ئىبارەت توققۇز قەبىلىنى بىر ـ بىرلەپ ساناپ چىقىپ،

«خىتاي ـ چىن دېمەكتۇر، تابغاچ ـ ماچىن دېمەكتۇر، بۇ قەبىلىلەر جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدۇ» (1 ـ تۇم 38 ـ بەت) دەيدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي تىللار توغرىسىدىكى پەرقنى كۆرسىتىش ئۈچۈن بۇ جايلارنىڭ پەرقىنى مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار. سوغداق، كەنچەك، ئارغۇ قەبىلىلىرى ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ. چەت ئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بىرلىش ـ كىلىش قىلىدىغان خوتەن، تۇبۇت خەلقلىرى ۋە تاغۇتلارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. بۇلار تۈركلەر ئېلىگە كېيىنرەك كەلگەن. بۇلارنىڭ تىللىرىنى ئۆز ئورنىدا ئايرىم يازىمەن. جابىرقالار (ياپونىيىلىكلەر) يىراقتا جايلاشقانلىقى، ماچىن بىلەن ئۇلارنى چوڭ دېڭىزلار ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تىللىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس» (1 ـ تۇم 39 ـ بەت).

يۇقىرىدىكى مەلۇماتتا، ئاپتور ياپونىيىلىكلەرنىڭ تىلىنىمۇ تۈركىي تىللار قاتارىدا تەسۋۋۇر قىلىدۇ. ياپونىيىلىكلەر دېگىز ئارقىلىق ماچىن بىلەن چېگرىلىنىدىكەن. بۇ يەردىكى «ماچىن» ھەرگىز خوتەننى كۆرسەتمىگەن. بۇ ھال خەرىتىدىمۇ ناھايىتى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا ئاپتور «تابغاچ» ئاتالغۇسىنىڭ كۆپ خىل مەنىسىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ.

1. «تابغاچ ‹ماچىن› ئېلىنىڭ نامى. بۇ مەملىكەت چىندىن تۆت ئايلىق يول ئۈزاقلىقتا. چىن ئەسلىدە ئۇچكە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى، يۇقىرى چىن، بۇ يەر شەرقتە بولۇپ، بۇ تابغاچ دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى، ئوتتۇرا چىن بولۇپ، خىتاي دەپ ئاتىلىدۇ. ئۈچىنچى، تۆۋەن چىن بولۇپ، ‹بارخان› دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ قەشقەردە. لېكىن، ھازىر تابغاچ ‹ماچىن› دەپ، خىتاي ‹چىن› دەپ تونۇلۇۋاتىدۇ» (1 ـ تۇم 592 ـ بەت).

2. «تابغاچ تۇركلەرنىڭ بىر بۆلىكى. ئۇلار تابغاچ يۇرتىدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن، شۇ سۆزدىن ئېلىنىپ ‹تات تابغاچ› دەپ ئاتىلىدۇ. ‹تات› ئۇيغۇر دېمەكتۇر. ‹تابغاچ› چىنلىق دېمەكتۇر» (1 ـ توم 592 ـ بەت).

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يەنە بىر ئىزاھاتىدا «تات» كاپىر دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلانغان، بۇنىڭدىن قارىغاندا، «چىندىكى كاپىر ئۇيغۇرلار» دېگەن مەنىدە قوللانغان بولسا كېرەك.

3. «تات تابغاچ ـــ بۇ، جۇپ سۆز، بۇ ئورۇندا ‹تات› سۆزى ‹پارس› دېگەن مەنىدە، ‹تابغاچ› سۆزى ‹تۈرك› دېگەن مەنىدە كەلگەن» (1 ـ توم 593 ـ بە).

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئاپتور تۈركىي تىللارنىڭ پەرقى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ ئاتىلىشى توغرىسىدا توختىلىۋاتىدۇ، يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل ئاتالغۇنىڭ ھېچقايسىسىدا جۈڭگونى ياكى خەنزۇ مىللىتىنى كۆرسىتىدىغان مەنا چىقمايدۇ. پەقەت بۇ يەردە تۈركىي خەلقلەر ۋە تۈركىي خەلقلەر بىلەن تىل ئورتاقلىقى بولغان خەلقلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىلا تونۇشتۇرۇلۇۋاتىدۇ.

ئاپتور «تابغاچ» سۆزىنىڭ ئىستېمال مەنىسى ۋە لۇغەت مەنىسى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «تابغاچ ـــ ھەر بىر بۇيۇك ۋە قەدىمىي نەرسە ‹تابغاچ ئەزە› دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى ئاد قەبىلىسىنىڭ نەرسىسى، ئىبارىسىگە ئوخشايدۇ. بۇ سۆز خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ كېلىدۇ» (1 ـ توم 592 ـ بەت).

ئاپتور، چىن، ماچىن خەلقلىرىنىڭ تىلى توغرىسىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «چىن ۋە ماچىن خەلقلىرىنىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ، شەھەرلىكلىرى تۈركچىنى ياخشى بىلىدۇ. بىزگە يازغان خەتلىرىنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازىدۇ. شۇنىڭدەك ئارىدا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ ـ دېڭىزلار بولغىنى ئۈچۈن يەـ جۇج ۋە مەجۇجلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس. تۇبۇتلەرنىڭ ئايرىم تىلى بار، شۇنىڭدەك خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم تىلى

ۋە يېزىقى بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈركي تىلدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ» (1 ـ توم 39 ـ، 40 ـ بەت).

II شەھەر ـ قەلئە ناملىرى ۋە يۇرت، ئۆتكەل ـ بەللەر ناملىرى

«ئۇدۇن. خوتەن شەھىرىنىڭ نامى. خوتەندە ياشىغۇچىلارمۇ ‹ئۇدۇن› دېيىلمدۇ» (1 ـ توم 104 ـ بەت).

ھازىرقى خوتەن (ئىلچى) دەپ ئاتالغان شەھەرنىڭ ئەسلىي نامى «ئۇدۇن»، شۇڭا خەنزۇچە تارىخي مەنبەلەردە «于闐» دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە يېزىلغان. كېيىن «ئۇدۇن» سۆزى «ھۇدۇن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ، بارا ـ بارا «خوتەن»گە ئۆزگىرىپ كەتكەن.①

«ئارتۇچ، ئارتۇچ دەريىخى. قەشقەردە ئارتۇچ ناملىق ئىككى يۇرت بار» (1 ـ توم 128 ـ بەت).

مەھمۇد كاشغەرىي ئاتۇش ھەققىدە يەنە: «قانداق ئېغىز ئېيىتىپ، قانداق قۇلاق ئىشىتىشتىكى، ئاينىڭ ئورنى ئارتۇچ دەريىخىنىڭ پۇتىقىنىڭ ئۈستىدە» دەپ خاتىرىلەنگەن. قارىغاندا، قەدىمكى ئاتۇشتا ئارتۇچ دەريىخى شۇ يۇرتنىڭ ئالاھىدە ئەتىۋارلىق دەريىخى بولسا كېرەك. ھازىرقى ئاتۇش «ئۇستۇن ئاتۇش» ۋە «ئاستىن ئاتۇش» دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

«ئۇيغۇر، بىر ئەلنىڭ نامى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرنى زۇلقەرنەيىن تۈرك خاقانى بىلەن پۇتۇم تۇزگەندىن كېيىن سالدۇرغان ئىكەن» (1 ـ توم 151 ـ بەت).

ئۇيغۇر، قەدىمكى زامانلاردا بەزىدە پۇتۇن تۈركي قەبىلىلەر ئۇچۇن ئورتاق نام سۈپىتىدە تۈرك سۆزى بىلەن تەڭ قوللىنىلغان. بەزىدە خاس «ئۇيغۇر» قەبىلىسىنىلا كۆرسىتىپ كەلگەن. بۇ يەردىكى ئۇيغۇر قەبىلىسى قوچو ئۇيغۇر ئېلى (ئۇيغۇر دۆلىتى)نى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر دۆلىتى سۇلمى، بۇنى زۇلقەرنەيىن سالدۇرغان. قوچو، چانبالىق، بەشبالىق، يېڭى بالىق قاتارلىق بەش چوڭ شەھىرى بولغان (1 ـ توم 153 ـ بەت).

① «تۈركي تىللار دىۋانى»نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسىنىڭ ئىزاھاتى.

ئوردۇ ـــ ئوردا، خان شەھىرى، خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى «ئوردۇ كەنت» دېيىلىدۇ.

قەشقەرنىڭ «ئوردۇ كەنت» دەپ ئاتىلىشىغا باشلىغان ۋاقتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 7 ـ ئەسىردىن باشلانغان بولۇپ، ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەڭ ئاتاقلىق خاقان قەدىمكى تۇران ۋە تۇرانىيلار ـ نىڭ خاقانى تۇڭا ئالپ ئەر (ئاپراسىياپ) بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىي رىۋايەتلەرنى دەلىل كەلتۈرۈپ ئاپراسىياپ قەشقەردە تۇرغانلىقى ئۈچۈن بۇ شەھەرنىڭ ئوردۇ كەنت (خاقان تۇرىدىغان شەھەر) دەپ ئاتىلىپ كەلگەنلىكىنى ئىزاھلىغان.

«ئوردۇ. بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ ‹قۇز ئوردۇ› دېيىلىدۇ» (1 ـ توم 168 ـ بەت).

«ئارغۇ ـ ئىككى تاغ ئارىسى. بۇنىڭدىن ئېلىنىپ (تالاس) بىلەن بالاساغۇن ئارىسىدىكى شەھەرلەرمۇ ‹ئارغۇ› دېيىلىدۇ، چۈنكى ئۇ يەرلەر ئىككى تاغ ئارىسىدا» (1 ـ توم 172 ـ بەت).

تالاس ھازىرقى ئەۋلىيا ئاتا. ئۇ تەرىپىدە ئارغۇ شەھەرلىرى، بۇ تەرەپتە بالاساغۇن. ئۆز دەۋرىدە ئارغۇ بىر تىل شېۋىسى رايونى بولغان.

ئۆتۈكەن ـــ تاتار (موڭغۇل) دالىسىدىكى بىر يەرنىڭ نامى. ئۇ ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن.

بۇ قەدىمكى موڭغۇل دالىسىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى بولۇپ، بۇ شەھەرنى تۈركىي خەلقلەر قۇرغان ۋە گۈللەندۈرگەن. ھۇنلار دەۋرىدىن تارتىپ كۆك تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىدە مۇھىم ئورۇن ئالغان. ئۇ، گۈزەل جاي ئىدى. بۇ ھەقـ ـتە ئۇرخۇن مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرىدا مۇنداق مەلۇماتلار خاتـ ـىرىلەنگەن: «مەن شۇنچە كۆپ جايلارغا قوشۇن تارتىپ باردىم. لېـ ـكىن ئۆتۈكەن تېغىدىن ياخشى جاي زادى يوق ئىكەن. تۈرك خاقا ـ نى ئۆتۈكەن تېغىدا ئولتۇرۇۋەرسە ئەلدە مۈڭ ـ زار بولمايدۇ»

دېگەن.[1]

«ئارامۇت. بىر يەرنىڭ نامى» (1 ـ تۇم 187 ـ بەت).

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى «ئارامۇت ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن جايلاشقان بىر تۇرك قەبىلىسى (1 ـ تۇم 187 ـ بەت) دېگەن مە-لۇماتقا قارىغاندا، يۇقىرىدىكى جاي قەبىلە نامى بىلەن ئاتالغان بولسا كېرەك.

مەھمۇد كاشغەرىي يەنە «كەنت» سۆزىنى ئىزاھلاپ مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: «كەنت، ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن يەردىكى خەلقلەر تىلىدا ‹يېزا ـ كەنت› دېگەن مەنىدە بولىدۇ. زور كۆپچە-لىك تۇرك خەلقلىرى تىلىدا ‹شەھەر› دېگەن بولىدۇ. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ پەرغانە شەھىرىگە ‹ئۆز كەنت› نامى بېرىلگەن بولۇپ، بۇ ‹ئۆز شەھىرىمىز› دېگەن بولىدۇ. يەنە شۇنىڭدەك ‹سەمىز-كەنت›مۇ چوڭ شەھەر بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان. بۇنى پارسلار ‹سەمەر قەنت› دەيدۇ» (1 ـ تۇم 449 ـ بەت).

«بۇگۇر ـــ كۆچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۆستىگە قۇرۇلغان قەلئە. بۇ يەر چېگرا» (1 ـ تۇم 468 ـ بەت).

بۇگۇر قەدىمكى قەلئە نامىغا قويۇلغان. ئۆز دەۋرىدە بۇگۇر-نىڭ شەرق تەرىپى قوچو خانلىقىغا، غەرب تەرىپى قاراخانىيلارغا قارايتتى.

«تالاس. ‹تىراز› دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان شەھەرنىڭ نامى. بۇ شەھەر ئىككى بولۇپ، بىرى ‹ئۇلۇغ تالاس ـ چوڭ تالاس دېيىلىدۇ. يەنە بىرى مۇسۇلمانلار چېگرىسىدا بولۇپ، ‹كەمى تالاس ـ كىچىك تالاس› دېيىلىدۇ» (1 ـ تۇم 474 ـ، 475 ـ بەت).

«تارىم. ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى ‹كۆچا› دېگەن يەرنىڭ يې-نىدىكى بىر جاي. بۇ يەر ‹ئۇسمى تارىم›مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ يەردىن ئاقىدىغان بىر دەريامۇ ‹تارىم› دېيىلىدۇ (1 ـ تۇم 514 ـ بەت).

① «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»دىن.

تارىم سۆزىنىڭ يەنە بىر خىل قوللىنىلىشى بولۇپ، «تېكىنلەرگە (شاھزادىلەرگە)، ئاپراسىياپ ئەۋلادلىرىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ـ ئۇششاق بالىلىرىغا خاس بىر سۆز. خان ئوغۇللىرىدىن باشقىلار ھەرقانچە يۇقىرى مەرتىۋىدە بولسىمۇ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا خېنىملارغا ئۇنۋان ئورنىدا ‹ئالتۇن تارىم› دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ» (1 ـ توم 514 ـ بەت).

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىم دەرياسىنى بۇيۇك، ئۇلۇغ ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە ئۇلۇغلىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن خان ئەۋلادلىرىنى ۋەتەننىڭ، سەلتەنەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە «تارىم» دەرياسىنى خان ئەۋلادلىرىغا كۆچۈرۈپ قوللانغان. «كۈسەن ‹كۆچا› دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى، بۇ شەھەر ئۇيغۇر چېگرىسىغا يېقىن» (1 ـ توم 526 ـ بەت).

«بۇقاچ ئارت. بىر داۋاننىڭ نامى» (1 ـ توم 535 ـ بەت).

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا داۋان «ئارت» دېيىلەتتى. شۇڭا، «مۇز ئارت» مۇز داۋان دېيىلىدۇ.

تورىخ، تورغات ـــ قەشقەردىكى بىر يايلاقنىڭ نامى. ئۇلۇغ ـ چات ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا تورغات داۋىنىدىن چۈشىدىغان تورغات دەرياسىنىڭ بويى بولسا كېرەك. ھازىر بۇ يەردە تورغات مەھەللىسى بار.①

«ئاروق، ئاروق توروق. قەشقەر بىلەن پەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى قىيىن ئۆتكەل، داۋان» (1 ـ توم 492 ـ بەت).

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «توروق» سۆزى ھەر نەرسىنىڭ ئوروقىغا قارىتىلاتتى، قارىغاندا، يۇقىرىقى داۋان ئۆتكىلىنىڭ قىيىنلىقى ۋە بەلنىڭ تولىمۇ تارلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك.

«بارخان. تۆۋەنكى چىنىنىڭ نامى. قەشقەرگە يېقىن بىر تاغ ـ نىڭ ئوستىدىكى قورغان. بۇ تاغنىڭ ئاستىدا ئالتۇن كان بار»

① ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسىنىڭ ئىزاھاتى.

(1 ـ توم 567 ـ بەت).

«تاشكەنت. شاش شەھىرىنىڭ نامى. ئەسلىي نامى تاشكەنت بولۇپ، «تاش شەھەر» دېمەكتۇر. ئەبۇبەكرى قەففال شاشى شۇ شەھەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن» (1 ـ توم 577 ـ بەت).

«كەشمىر. تۈرك ئەللىرىنىڭ چېتىگە جايلاشقان بىر شەھەر. بۇ شەھەرنى تەڭرى يارلىقاغۇچى سۇلايمان پەيغەمبەر سالدۇرغان» (1 ـ توم 597 ـ بەت).

بۇ شەھەرگە خەرىتىدىن ئورۇن بېرىلمىگەن.

«سۇللاغ. بىر يەرنىڭ نامى» (1 ـ توم 606 ـ بەت).

نەشرگە تەييارلىغۇچىلارنىڭ ئىزاھاتى ـــ قەشقەر كونا شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدا ھازىرمۇ «سۇللاغ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزا بار.

«بارچۇق. ئاپراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر. ئۇ يەردە بۇختۇنەسسەرنىڭ ئوغلى بەتزەن قامالغان» (1 ـ توم 608 ـ بەت).

بۇ شەھەر ھازىرقى مارالبېشىدا بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەردە ناھايىتى ئاۋات چوڭ شەھەر قاتارىدا سانىلاتتى. بۇ ئىزاھاتتا تىلغا ئېلىنغان بەتزەن ئاپراسىياپنىڭ قىزى بىلەن يوشۇرۇن مۇناسىۋەت باغلاپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن شۇ يەرگە قامالغان.

«باغرام قۇم. چوڭ قۇملۇق، قۇم دالىسى، قەشقەر بىلەن يەكەن ئارىلىقىدىكى قۇملۇقمۇ «باغرام قۇمى» دېيىلىدۇ» (1 ـ توم 631 ـ بەت).

«قاراچۇق. فاراب شەھىرىنىڭ نامى. بۇ ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىدۇر» (1 ـ توم 635 ـ بەت).

بۇ، ئىلگىرى خەلقئارا كارۋان يولىدا ناھايىتى ئاۋات شەھەر بولغان. بۇ شەھەردىن فارابنىڭ ئوخشاش ئۇلۇغ ئالىملار چىققان. ئۇ 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چىڭگىزخان تەرىپىدىن ۋەيران قىلىۋېتىلگەن، ھازىر بۇ شەھەرنىڭ ئورنى توقماق شەھىرىگە توغرا كېلىدۇ.

قارايالغا ـــ تۈرك يۇرتى بىلەن پەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى تىك

داۋان.

ئاپتور بۇنى ماقال بىلەن ئىزاھلاپ مۇنداق يازىدۇ. قاراكۇن كەلمىگىچە قارا يالغا كەچمە. چۈنكى، ئۇ يەر تىك بولۇپ، ھەر ۋاقىت قار ـ مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرىي ئاپراسىياپقا مۇناسىۋەتلىك بولغان شە ـ ھەر، قەلئەلەر ئۇستىدە توختالغان. چۈنكى، ئاپراسىياپنىڭ تۇر ـ كىي خەلقلەر ئارىسىدىكى ئورنى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ ئۇنى پۈتكۈل تۈرك تارىخىدىكى خاقانلارنىڭ ئەڭ ئۇستىگە قويغان.

قاز ـ ئاپراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئىسمى بولۇپ، «قازۇن» شەھىرىنى بىنا قىلغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «قاز ئويۇ ـ نى» بولۇپ، بۇ قىز بۇ شەھەردە تۇراتتى. شۇ سەۋەبتىن بەزى تۈركلەر «قازۇن»نى تۈرك چېگرىلىرىدىن بىرى ھېسابلايدۇ.

«مانكەنت. قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى. كېيىن خاراب بولغان» (3 ـ توم 215 ـ بەت).

نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسىنىڭ ئىزاھاتى: بۇ شەھەر خارابىسى ھازىرغىچە مانكەنت نامى ئاتىلىپ كەلمەكتە. شۇ شە ـ ھەرنىڭ يېنىدىكى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيە توققۇزاق بازار ئە ـ چى مەھەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇنىڭدىن 1000 يىل بۇ ـ رۇن خاراب بولغان مانكەنت شەھىرىنىڭ تارىخى مىلادىيىدىن خېلى بۇرۇنقى تارىخىي دەۋرلەردە بىنا بولغان شەھەر بولسا كې ـ رەك، دەپ قارالماقتا.

«قاياس. توخسى ۋە چىگىل شەھەرلىرىنىڭ ئېتى. ئۇچ قور ـ غان مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. بىرىنچىسى، ساپلىغ قاياس، ئىك ـ كىنچىسى، ئۇرۇقى قاياس، ئۇچىنچىسى، قارا قاياس» (3 ـ توم 236 ـ بەت).

«سايرام. ‹ئىسپىنجاپ› دەپمۇ ئاتىلىدىغان بەيزا شەھىرىنىڭ ئېتى. ‹سايرام›مۇ دېيىلىدۇ» (3 ـ توم 243 ـ بەت).

قەدىمدە «قۇياس» دەپ ئاتىلىدىغان شەھەر بولغان، بۇنى مەھمۇد كاشغەرىي «قۇياسلىغ» سۆزىنى ئىزاھلاپ ئەسكەرتكەن «قۇياسلىغ ئادەم، قۇياس شەھىرىدىن بولغان ئادەم» (3 ـ تۇم 245 ـ بەت).

«خىتاي. يۇقىرى چىن» (3 ـ تۇم 328 ـ بەت).

خىتايلار ياكى قىتانلار 916 ـ يىلىدىن 1125 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن «لياۋ سۇلالىسى» دەپ ئاتالغان دۆلەتنى كۆرسىتىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي مۇشۇ ئەسەرنى يېزىۋاتقان مەزگىللەردە خىتايلار تازا كۈچىيىۋاتقان دەۋرلەر بولۇپ، قاراخانىيلار بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى خېلى قويۇق ئىدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تىلغا ئېلىنغان دورا ـ دەرمان ۋە يىپەك ماللار چىندىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە، قىتان سودىگەرلىرى ئېلىپ كەلگەن بۇيۇملار ئىدى.

«قاملانچۇ. ئىككى ئۆگۈزگە يېقىن بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى» (3 ـ تۇم 333 ـ بەت).

قاملانچۇ ھەققىدە ئۇيغۇرلاردا مۇنداق بىر رىۋايەت ساقلىنىپ كەلگەن: قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان تۇغلا، سېلىنگا دەريالىرىنىڭ قۇيۇلىدىغان جايىدا «قاملانچۇ» دېگەن بىر يەر بار ئىكەن. بۇ يەردە بىر ـ بىرىگە يانداشىپ ئۆسىدىغان ئىككى تۇپ دەرەخ بولۇپ، بىرىنىڭ ئېتى پىتتوخا، بۇ دەرەخ قارىغايغا ئوخشاپ كېتىدىكەن، قىش ـ ياز ئارچىدەك كۆكىرىپ تۇرىدىكەن. يەنە بىر دەرەخ ياۋا قارىغاي ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ ئىككى دەرەخنىڭ ئارىسىدا بىر كىچىك دۆڭ پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ دۆڭ بارغانسېرى يوغىناشقا باشلاپتۇ. دۆڭنىڭ ئۈستىدە تاڭ ئاتقىچە شام يورۇپ تۇرىدىكەن. دۆڭنىڭ ئىچىدىن خۇددى ناخشا ئېيتقاندەك ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. شامنىڭ يورۇقى بارغاڭسېرى كۈچىيىپ، 30 قەدەمچە ئارىلىقنى يورۇتالايدىغان بوپتۇ. كېيىن دۆڭدىن بىر ئىشىك ئېچىلىپ بەش ئېغىز ئۆي پەيدا بوپتۇ. ھەر بىر ئۆيدە كۈمۈش سەگەنچۇككە سېلىنغان بىردىن ئو-

غۇل بوۋاق بار ئىكەن. بوۋاقلارنىڭ ئاغزىدا سۈت ئېمىدىغان ئېـ
مىزگىمۇ بار ئىكەن. بوۋاقلار ھاۋا بىلەن ئۇچراشقان ھامان ھـە
رىكەتكە كېلىپتۇ. ئۇيغۇرلار ئىنىك ئانا تەبىئىلەپ بوۋاقلارنى ئې
مىتىپ چوڭ قىپتۇ، كېيىن ئۇلار بوۋاقلاردىن ئاتا ـ ئانىسىنى
سورىغان ئىكەن، ئۇلار ئىككى تۈپ دەرەخنى كۆرسىتىپتۇ. بەش
ئوغۇل دەرەخكە چوقۇنىدىكەن. قەبىلە ئاقساقىلى بۇ بەش بالىغا
شۇڭقار تېكىن، قۇتچۇر تېكىن، ياغلاقار تېكىن، ئورتېكىن، بۆ
كۈتېكىن دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. كەنجى ئوغۇل بۆكۈتېكىننى ئۆز
لىرىگە خان قىلىپ تەبىئىلەپتۇ.

يۇقىرىدىكى رىۋايەتتە تۈغلا دەريانى بىلەن سىلىنگا دەريانى
مەھمۇد كاشغەرىي تىلغان ئالغان «ئىككى ئۆگۈز»دۇر، قاملانچۇ
ئىككى دەريانا يېقىن بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ماكانىدۇر.

«بارسخان. ئافراسىيابنىڭ ئوغلىنىڭ ئىتى. بارسخان شەھـ
رىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان. بۇ، مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھىرىدۇر.

بەزىلەر ئۇيغۇر خانىنىڭ بارسخان ئىسىملىك بىر ئات باقارى
بار ئىدى، بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئۇ ئاتلارنى
شۇ يەردە باقاتتى، كېيىنچە بۇ ئىسىم بۇ يەرگە نام بولۇپ قالغان
دېيىشىدۇ (3 ـ توم 569 ـ، 570 ـ بەت).

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئاتىسى بارس
خان شەھىرىگە ھاكىم بولغانىكەن.

«ئىنچ كەنت. قارا پۇركەنچىلىكلەر ياشىغان شەھەرنىڭ نا
مى، ئۇ تەڭرىنىڭ لەنىتىگە ئۇچرىغان. بۇ شەھەر كېيىن خاراب
بولغان» (3 ـ توم 594 ـ بەت).

«ئىنچ» سۆزى تىنچ دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈپ، «ئادەمزات
يوق» دېگەن مەنىدە بولۇشى مۇمكىن.

III دەريا ۋە كۆللەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار

سۇ ھاياتلىقنىڭ ئانىسى. سۇ بار يەردە ھاياتلىق بار. قەدىم
كى دەۋرلەردىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كىلىماتى مۆتىدىل،
تۆت پەسىل ئالمىشىپ تۇرىدىغان، يەرلىرى مۇنبەت زېمىن بو

لۇپ، دەريا ـ كۆللىرى ئۆزىنىڭ سېخىيلىقىنى ئىپادىلەپ، گـۈ ـ زەل باغۇ ـ بوستانلارنى بىنا قىلغان. تەبىئەتتىكى زور ئۆزگـ ـ رىش تۈپەيلىدىن، دەريا، كۆل، ئېقىن يوللىرىدا ئـۆزگىرىش بـو ـ لۇپ، ئەسلىدىكى دەريا ـ كۆللەرنىڭ نامـىدىمۇ ئـۆزگىرىش بـول ـ غان. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى دەريا ـ كۆل توغرىسىدىكى بـۇ مەلۇماتلار سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئىلمىي قىـم ـ مەتكە ئىگە.

«ئېرتىش. يەمەك دالىلىرىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بىر قاد ـ چە تارماقلىق بۇ دەريا شۇ يەردىكى بىر كۆلگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا ‹ئېرتىش سۇۋى› دېيىلىدۇ» (1 ـ توم 131 ـ بەت).

ئېرتىش ـــ ئۇيغۇر تىلىدا «تېز»، «ئـىتتىـك» دېگەن مەنـ ـ لەرنى بېرىدۇ.

ئۇسمى تارىم ـــ ئىسلام ئېلىدىن ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بـا ـ رىدىغان چوڭ دەريا. بۇ دەريا شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ (1 ـ توم 175 ـ، 176 ـ بەت).

«قىزىل. قەشقەرنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر دەريا نامى».
بۇ دەريا توغرىسىدا مۇنداق شېئىر مىسال كەلتۇرۇلگەن:
قىزىل، سېرىق (چېچەكلەر) بىر ـ بىرىگە يۆلىنىپ،
يېشىل رەيھانلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ.
بىر ـ بىرىگە يۆگىشىپ (تۇرماقتا)،
ئىنسان ئۇنىڭغا تاڭ قالىدۇ (1 ـ توم 512 ـ، 513 ـ بەت).

«قاش ئۆگۈز. خوتەن شەھىرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا. بىرى ‹ئۇرۇڭقاش ئۆگۈز ـ يورۇڭقاش دەرياسى› دې ـ يىلىدۇ، بۇ يەردىن سۇزۇك ئاق تاش چىققاچقا، دەريامۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان. يەنە بىرى ‹قاراقاش ئۆگـۈز ـ قاراقاش دەرياسى› دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۇزۇك قاراتاش چىقىدۇ. بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقمايدۇ» (3 ـ توم 208 ـ بەت).

IV قەبىلە ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى

بىز ئالدى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قەبىلىلەر ھەققىدە ـ

كى بايانلىرىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

«تۇركلەر ئەسلىدە يېگىرمە قەبىلىدۇر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرى ئەزىز كۆرگەن نوھ پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ياپەس ۋە ياپەسنىڭ ئوغلى تۇرككە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ رۇم ئەۋلادىنىڭ تەڭرى ئەزىز كۆرگەن ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ئىسھاق ۋە ئىسھاقنىڭ ئوغلى ئىسۇ ۋە ئىسۇ ئوغلى رۇمغا بېرىپ تاقالغىنىغا ئوخشايدۇ. ھەر بىر تۇرك قەبىلىسىنىڭ بىرمۇنچە ئۇرۇقلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزىگىلا مەلۇم. مەن بۇلاردىن ئاساسىي ۋە ئانا قەبىلىلەرنى يازدىم. ئۇرۇق ـ ئايماقلىرىنى تاشلىدىم. كىشىلەردە ئوغۇز تۇركمەنلىرىنى بىلىشكە ئېھتىياج بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇلارنىڭلا ئۇرۇقلىرىنى، مانىلىرىغا باسىدىغان تامغىلىرىنىمۇ كۆرسەتتىم. مەيلى مۇسۇلمان بولسۇن ياكى بولمىسۇن، رۇم ئۆلكىسىنىڭ يېنىدىن كۈنچىقىشقا قاراپ كەتكەن تەرتىپ بويىچە، شەرقتىكى تۇرك قەبىلىرىنىڭ تۇرار جايلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. رۇمغا ئەڭ يېقىن جايلاشقان قەبىلە پەچەنەك، ئاندىن قالسا، قىپچاق، ئوغۇز، يەمەك، باشقىرت، باسمىل، قاي، ياباقۇ، تاتار، قىرغىز قەبىلىلىرىدۇر. قىرغىزلار چىنغا يېقىن جايلاشقان. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى رۇم ئۆلكىسى يېنىدىن شەرققە قاراپ شۇ تەرتىپتە سوزۇلغان» (1 ـ توم 37 ـ، 38 ـ بەت).

مەھمۇد كاشغەرىي غەربتىن شەرققە سوزۇلۇپ ياشىغان قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن، جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدا ياشايدىغان قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىش رەت تەرتىپىنى مۇنداق يازغان: چىگىل، توخسى، ياغما، ئۇغراق، چارۇق، چۇمۇل، ئۇيغۇر، تاڭغۇت، خىتاي قەبىلىلىرىدۇر» (1 ـ توم 38 ـ بەت).

مەھمۇد كاشغەرىي تۇبۇتلەر توغرىسىدا مۇنداق چۈشەندۈرۈش بەرگەن:

«تۇبۇت تۇرك ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر قوۋم. ئىپار كىيىك

شۇلارنىڭ يۇرتىدىن چىقىدۇ. بۇ كىيىكنىڭ كىندىكى كېسىۋېلىنىدۇ. ئەنە شۇ نەرسە «كىندىك ئىپار» دېيىلىدۇ. تۇبۇتلەر سابىت دېگەن بىر ئادەمنىڭ ئەۋلادىدۇر، بۇ يەمەنلىك ئادەم بولۇپ، ئۇ يەردە (يەمەندە) بىر ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقتىن، جىنايىتىدىن قورقۇپ، كېمە بىلەن چىنغا كەلگەن. بۇ يەر ئۇنىڭغا ياراپ قېلىپ، شۇ يەرگە ئورنىشىپ قالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى كۆپىيىپ، تۇركلەر زېمىنىدىن 1500 پەرسەخ يەر ئالغان. بۇ يەرنىڭ شەرق تەرىپى چىنغا، غەرب تەرىپى كەشمىرگە، شىمال تەرىپى ئۇيغۇر يۇرتىغا، جەنۇب تەرىپى ھىندى دېگىزىغا تۇتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ تىللىرىدا ئەرەبچىنىڭ تەسىرى بار، «ئانا»نى «ئۇما»، «ئاتا»نى «ئابا» دەيدۇ» (1 ـ توم 461 ـ بەت).

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈرك» سۆزى توغرىسىدا رىۋايەتلىك ئاساسلارغا باغلاپ ئۆز دەۋرىدىكى ئومۇمىي چۈشەنچىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

«تۈرك. تەڭرى يارلىقاغۇچى نوھنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى». «تۈرك» سۆزى نوھ ئوغلىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە، «ئادەمزات» سۆزىگە ئوخشاش ئىنسانلار توپىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز ھەم بىرلىك، ھەم كۆپلۈك مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ». «بىز «تۈرك» دېگەن ئىسمنى ئۇلۇغ تەڭرى ئۆزى قويغان دېدۇق، چۈنكى قەشقەرلىك خەلەف ئوغلى تەقۋادار ئىمام ئۇستاز ھۈسەيىننىڭ «ئىبنۇ ئەلفەرقى» دېگەن ئادەمدىن ئاڭلاپ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، «ئىبنۇ ئابى ئەلدۇنيا» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان جەرجارالىق ئۇستاز ئەبۇبەكرى مۇفىد ئاخىر زامان توغرىسىدا يازغان بىر كىتابىدا پەيغەمبىرىمىزدىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق بىر ھەدىسنى رىۋايەت قىلغان: «ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تاشپە قوشۇنۇم بار. ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم، ئۇلارنى كۈن چىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم، بىرەر قوۋمگە غەزەپلەنسەم تۈركلەرنى ئۇلارنىڭ ئۈستىگە ئەۋەتىمەن»». بۇ ھال ئۇلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە نىسبەتەن پەزىلەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، چۈنكى

ئۇلارنى يەر يۈزىنىڭ ئەڭ ئېگىز، ئەڭ ھاۋالىق جايلىرىغا ئو-رۇنلاشتۇرغان ۋە «ئۆز قوشۇنۇم» دېگەن» (1 ـ توم 455 ـ بەت، 456 ـ بەت، 457 ـ بەت).

«چارۇق. تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى. ئۇلار بارچۇق شەھـ-رىنىڭ يېنىدا ياشايدۇ. بارچۇق ئافراسىياپ شەھەرلىرىدىن بـ-رى. ئۇ يەردە بۇختەنەسسەرنىڭ ئوغلى بەتزەن قامالغان» (1 ـ توم 494 ـ بەت).

«چىگىل. ئۇچ تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى: بىرىنچىسى، بارسخانىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى «قۇياس» شەھەرچىسىدە ياشايدىغان كۆچمەنلەر. ئىككىنچىسى، تالاس شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر شەھەرچىدە ياشايدىغانلارمۇ «چىگىل» دەپ ئاتىلىدۇ...، ئۈچىنچىسى، قەشقەردىكى بىر مۇنچە يېزا ـ قىشلاقلاردا ياشايدىغان تۈرك قەبـ-لىلىرىمۇ «چىگىل» دەپ ئاتىلىدۇ» (1 ـ توم 511 ـ، 512 ـ بەت).

«سوغداق. بالاساغۇنغا كېلىپ جايلاشقان بىر قوۋم. بۇلار سوغدىلاردىن بولۇپ، بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت ئارىسىدا ياشايدۇ. ئۇلار تۈركلىشىپ كەتكەن» (1 ـ توم 615 ـ بەت).

«قارلۇق. ئۇلار كۆچمەن تۈركلەرنىڭ بىر گۇرۇھى بولۇپ، ئوغۇزلاردىن باشقىدۇر. ئۇلارمۇ تۈركمەن ھېسابلىنىدۇ» (1 ـ توم 618 ـ بەت).

ئۆز دەۋرىدىكى تۈركي خەلقلەر تىل جەھەتتىكى ئومۇمـي ئورتاقلىقتىن باشقا، كۆچمەن تۈركي قەبىلىلەر، مۇقىم ئول-تۇراقلاشقان تۈركي قەبىلىلەر دەپ ئايرىلاتتى. ئولتۇراق تۇر-مۇش كەچۈرىدىغان خەلقلەر بۇرۇنلا شەھەر مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ، كۆچمەن تۈركي قەبىلىلەردىن مەدەنىيەت جەھەتتە يۇقىرىراق تۇرىدۇ.

كەنجەك قەبىلىسى قىپچاق قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقى بو-لۇپ، ئۇلار قەدىمكى قىرغىزلارغا يېقىن ياشايدۇ. بۇ ھەقتە مەھ-مۇد كاشغەرىي «كەنجەك سەكىز. تىرازغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى. بۇ يەر قىپچاق چېگرىسىدۇر» دەپ چۈشەنچە بەرگەن (1 ـ

توم 626 ـ بەت).

«يەمەك. تۇركي قەبىلىلەردىن بىرى. بىزنىڭ نەزىرىمىزدە، ئۇلار قىپچاقلار، ھالبۇكى، قىپچاق تۇركلىرى ئۆزلىرىنى باشقا بىر قەبىلە دەپ ھېسابلايدۇ» (3 ـ توم 37 ـ بەت).

«ياغما. تۇركلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئېتى. بۇلار ‹قارا ياغما› دەپمۇ ئېيتىلىدۇ» (3 ـ توم 44 ـ بەت).

«تاڭغۇت. تۇركلەردىن بىر قەبىلە بولۇپ، ئۇلار چىنغا يېقىن جايلاشقان. ئۇلار نەسلىمىز ئەرەب دېيىشىدۇ» (3 ـ توم 495 ـ بەت).

ئۇيغۇر ـــ بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇر ئېلى توغرىسىدىكى چۈشەنچىنى بەرگەن. تۆۋەندە مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇيغۇرغا بەرگەن رىۋايەتلىك تەبىرىنى بېرىمىز: «ماڭا مۇھەممەد چاقىرتۇڭخان ئوغلى نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېكىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۇرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قانىتىلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئوستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەيىن بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە ‹ئىنان خۇزخۇرەند› ـــ بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ دەپتۇ» (1 ـ توم 151 ـ بەت).

مەھمۇد كاشغەرىي يۇقىرىدىكى رىۋايەتتىن كېيىن «خۇز-خۇر»نىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش جەريانىنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرىدۇ. ئۇيغۇر توغرىسىدا بېرىلگەن تەبىر ھازىرغا قەدەر خېلى كۆپ بولسىمۇ، بىز يەنىلا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بەرگەن تەبىرىنى ئەڭ ئىلمىي تارىخقا ۋە ئىجتىمائىي ئاساسى كۆچلۈك، ئوبىيېكتىپ ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن تەبىر دەپ قارايمىز.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ تارىخىي قىممىتى

غوجائەخمەت يۇنۇس

ئەمگەكچان ۋە ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ باي مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يارىتىشتا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىلىرىنىڭ بىرى ــ 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۆلمەس ئەسىرى «تۇركىي تىللار دىۋانى» قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى، ھاكىمىيەت، سىياسەت يۇرگۇزۇش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپىۋى ـ ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇس ھېسابلىنىدۇ. بۇ مۇكەممەل قامۇس يەر ـ جاي ناملىرى تەتقىقاتى جەھەتتىمۇ بىباھا تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئەينى ۋاقىتتا ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ نۇرغۇن يەر ـ جاي ناملىرى تىلغا ئېلىنغان. بۇ يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ بەزىلىرى ھېلىھەم ئەينى ۋاقىتتىكى نامى بىلەن ياكى كېيىن ئۆزگەرگەن نامى بىلەن خەرىتىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە؛ بەزىلىرى بولسا، تەبىئەت ھادىسىلىرى ياكى باشقا ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن، خەرىتىدىن ئۆچۈپ كەتتى. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن يەر ـ جاي ناملىرى، مەيلى ھازىر خەرىتىدىن ئورۇن ئېلىۋاتقان بولسۇن ياكى خەرىتىدىن ئۆچۈپ كەتكەن بولسۇن، ئۆزىنىڭ تارىخىي قىممىتىنى مەڭگۈ يوقاتمايدۇ.

مېنىڭچە، «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن يەر ـ جاي

ناملىرى تۆۋەندىكى ئۇچ جەھەتتە تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

بىرىنچى، «تۈركىي تىللار داۋانى»دا خاتىرىلەنگەن يەر ـ جاي ناملىرى ئۆزىنىڭ ناھايىتى قەدىمىيلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىز «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن ھېلىھەم شۇ نام بىلەن ئاتىلىۋاتقان قەشقەر، خوتەن، تاشكەنت (تاشكەنت)، ياركەند (يەكەن)، سەمەرقەند (سەمەرقەنت)، ئۆزكەند (ئۆزكەنت)، ئارتۇچ (ئارتۇش)، كۈچا، بۈگۈر، چەرچەن، ئازىغ (ئازاق)، سۇلاغ، مانكەند (مەڭگەن)، قىزىل ئوز (قىزىل ئوي)، قىپچاق قاتارلىق شەھەر، يېزا ـ قىشلاقلارنى، تورغات، بەدەل ئارت، چاغلا (چاغلاق) قاتارلىق تاغ ـ يايلاقلارنى، ئىلى، تارىم (ئۇسمى تارىم)، ئېرتىش، تاۋۇشخان ئۆگۈز (توشقان دەرياسى)، قىزىل، تۇمەن، ئۇرۇڭ قاش ئۆگۈز (يوروڭقاش دەرياسى)، قاراقاش ئۆگۈز (قاراقاش دەرياسى) قاتارلىق دەريالارنى، ئىسسىق كۆل، كۆرۈڭ كۆل قاتارلىق كۆللەرنى، ھازىر مەۋجۇت بولۇشتىن قالغان بارسغان، بالاساغۇن، بېشبالىق، نامى ئۆزگىرىپ كەتكەن چانبالىق، قوچو، بارچۇق، بارخان، تىراز (تالاس)، ئۇچ، ئۇدۇن، كۇسەن، شاش، ھازىرقى ئۇرنى ئېنىق بولمىغان سۇلمى، ياڭى بالىق، بارمان قاتارلىق شەھەرلەرنى تاپالايمىز. «تۈركىي تىللا دىۋانى»نىڭ يېزىلغىنىغا 1000 يىلغا يېقىن ۋاقىت بولدى، يۇقىرىقى يەر ـ جاي ناملىرى ـ نىڭ تارىخىنى كەم دېگەندە 1000 يىل ھېسابلاشقا بولىدۇ، بەزى لىرىنىڭ تارىخىنى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇن ھېسابلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تىلغا ئېلىنغان ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (ئالېكساندىر ماكېدونىسكى) ئۇيغۇر ئېلىدە بىنا قىلغان سۇلمى، قوچو، چانبالىق، بېشبالىق، ياڭى بالىق شەھەرلىرىنىڭ تارىخىنى 2000 يىلدىن ئوشۇق ھېسابلاشقا بولىدۇ (ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلغان ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4 ـ ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ)؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان» دېيىلگەن قەشقەر، «ئافراسىياپنىڭ ئوغلى بىنا قىلدۇرغان» دېيىلگەن بارسغان،

بارمان، «ئافراسیاپنىڭ قىزى بىنا قىلغان» دېيىلگەن قازۇن قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ تارىخىنى بۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇن ھېسابلاشقا بولىدۇ، چۈنكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا نامى مەشھۇر بولغان رىۋايەتتىكى شەخس ئاپراسىياپ (ئالپ ئەرتۇڭا)نىڭ خاقان نامى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى، يەھۇدىي ۋە ئىران رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ.

ئىككىنچى، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن يەر ـ جاي ناملىرى ۋە «دائىرە» دەپ ئاتالغان دۈگىلەك خەرىتە بۈيەر ـ جاي ناملىرىنىڭ ھازىرقى ئورنىنى تېپىشتا ئىشەنچلىك يازما ئاساس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئۇيغۇرچە نەشرىگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى بۇ كىتابتا بىر مۇنچە يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ ھازىرقى ئورنى ھەققىدە ئىزاھات بەرگەن. مەسىلەن: كىتابتا «مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى» دېيىلگەن ئۇچ شەھەرگە مۇناسىۋەتلىك ئىزاھات بېرىلگەن: «ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى. ھازىرقى ئاقچى ناھىيىسى جايلاشقان يەر ‹ئۇچ› دەپ ئاتىلىدۇ» (1 ـ تۇم 49 ـ بەت)؛ مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دەپ تىلغا ئالغان ئازىغقا مۇناسىۋەتلىك ئىزاھات بېرىلگەن: «ھازىرقى ئاتۇش ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە ‹ئازاق› دەپ ئاتىلىدىغان يېزا بار» (1 ـ تۇم 86 ـ بەت)؛ مەھمۇد كاشغەرىي «بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى» دېگەن ئوپالغا مۇناسىۋەتلىك ئىزاھات بېرىلگەن: «مەھمۇد كاشغەرىي ‹بىزنىڭ يۇرت› دەپ ئالاھىدە تەكىتلىگەن بۇ چوڭ يېزا قەشقەردىن 36 كىلومېتىرچە غەربىي جەنۇب تەرەپتە بولۇپ، تا ھازىرغىچە ‹Opal› دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە» (1 ـ تۇم 99 ـ بەت)؛ «خوتەن شەھىرىنىڭ قەدىمكى نامى ئۇدۇنگە مۇناسىۋەتلىك ئىزاھات بېرىلگەن: «ھازىر خوتەن ‹ئىلچى› دەپ ئاتالغان شەھەرنىڭ ئەسلى نامى ‹Udun›... كېيىنرەك ‹Udun› سۆزى ‹hudun› تەلەپپۇز قىلىنىپ، بارا ـ بارا ‹خوتەن› بولۇپ كەتكەن» (1 ـ تۇم 104 ـ بەت)؛ «قەشقەر تاغلىرىدىكى بىر قىشلاق» دېيىلگەن قە-

زىل ئوزغا مۇنداق ئىزاهات بېرىلگەن: «بۇ يېزا قىزىلسۇ ئوبلاسىنى ئۇلۇغچات ناهىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، هازىر ‹قىزىل ئوي› دەپ ئاتىلىدۇ» (1 ـ توم 110 ـ بەت)؛ سۇللاغ دېگەن يەر نامىغا مۇنداق ئىزاهات بېرىلگەن: «قەشقەر كونا شەهەرنىڭ غەربىي شىمالىدا هازىرمۇ ‹سۇللاغ› دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزا بار» (1 ـ توم 606 ـ بەت)؛ «ئافراسىياپ قۇرغان بىر شەهەر» دېيىلگەن بارچۇقتا مۇنداق ئىزاهات بېرىلگەن: «بارچۇق ـــ هازىرقى مارال-بېشىنىڭ ئەسلىي نامى» (1 ـ توم 608 ـ بەت)؛ «قەشقەرگە يېقىن بىر جاينىڭ نامى» دېيىلگەن قىغچاقتا مۇنداق ئىزاهات بېرىلگەن: «ئاتۇش ناهىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا مەيدان دەرياسى بىلەن ئورتۇسۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى يېزا» (1 ـ توم 620 ـ بەت)؛ «چوڭ قۇملۇق، قۇم دالىسى» دېيىلگەن باغراقۇمغا مۇنداق ئىزاهات بېرىلگەن: «قەشقەر يېڭىسار بىلەن يەكەن ئارىلىقىدا هازىر ‹بۇغراقۇم› دەپ ئاتىلىدىغان بىر قۇملۇق بار» (1 ـ توم 631 ـ بەت)؛ «قەشقەرگە يېقىن بىر شەهەرنىڭ ئېتى» دېيىلگەن مانكەندگە مۇنداق ئىزاهات بېرىلگەن: «بۇ شەهەر خارابىسى هازىرغىچە ‹Mankant›، ‹Mangan› نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە، شۇ شەهەر يېنىدىكى قەشقەر كونا شەهەر ناهىيە توققۇزاق بازار ئىچى مەهەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ» (3 ـ توم 215 ـ بەت)؛ «قەشقەرگە يېقىن بىر كۆلنىڭ نامى» دېيىلگەن كۆرۈڭ كۆلگە مۇنداق ئىزاهات بېرىلگەن: «بۇ كۆل ئاقتۇ ناهىيىسىدىكى سېرىققول يايلىقىدا» (3 ـ توم 505 ـ بەت). بۇ ئىزاهاتلاردىن باشقا، بەزى تارىخ، يەر ـ جاي ناملىرى تەتقىقاتچىلىرى ئېلان (نەشر) قىلغان ماقالە (ئەسەر)لەردە بىر قىسىم يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ هازىرقى ئورنى هەققىدىكى قاراش، پەرەزلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇلاردىن بەزىلىرى «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا تىلغان ئېلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ بەش شەهىرىدىن بىرى سۇلمىنى قارا شەهەر دەپ («شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلىنىڭ 1996 ـ يىل 1 ـ سان 109 ـ بېتىگە قاراڭ)، بەزىلىرى بولسا،

«باريكۆلگه يېقىن يەرده بولغان شەھەر» دەپ («ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1996 ـ يىل 4 ـ ئاپرېل سانى 3 ـ بېتىگە قارالسۇن) ئىزاھلايدۇ؛ بەزىلىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى «قاز سۈيى. ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان چوڭ بىر دەريانىڭ ئېتى. مۇنداق ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى، ئافراسىياپنىڭ قىزى ئۇنىڭ بىلەن ئاتالغان» (3 ـ تۇم 206 ـ بەت) ۋە «قاز ئافراسىياپنىڭ قىزىنىڭ ئېتى بولۇپ قازۇسن شەھرىنى ئۇ بىنا قىلغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي «قاز ئويۇنى»دۇر، چۈنكى، ئۇ قىز شۇ يەردە تۇراتتى ۋە ئويناياتتى» (3 ـ تۇم 204 ـ بەت) دېگەن بايانلارغا ھەمدە ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ قاش يېزىسىدا ساقلىنىپ قالغان مەشرەپتە ئوينىلىدىغان ئەنئەنىۋى «غاز ئويۇنى»غا ئاساسەن، قاز سۈيىنى ئىلى دەرياسىنىڭ ئۇچ مەنبەسىنىڭ بىرى بولغان قاش دەريا سى، قازۇسن شەھرىنى ھازىرقى قاش يېزىسى دەپ قارايدۇ («قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1983 ـ يىل 1 ـ سان 42 ـ، 48 ـ بەتلىرى ۋە «ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 ـ يىل 4 ـ سان 62 ـ، 63 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن)؛ بەزىلىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى «كېمە ئىچىگە ئولتۇرۇپ، ئىلى سۈيىنى كەچتۇق بىز، ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلىنىپ، مىڭلاق ئېلىنى ئاچتۇق بىز» (3 ـ تۇم 324 ـ بەت) دېگەن بايانغا ئاساسەن، مىڭلاق ئېلىنى ھازىرقى غۇلجا دەپ ئىزاھلايدۇ («قاراخانىيلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» 73 ـ بەتكە قارالسۇن)؛ بەزىلىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى بايانلارغا ئاساسلىنىپ، قاياس شەھرىنى ھازىرقى ئىلى ۋىلايىتىگە قاراشلىق قورغاس ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى كېگەن تېغىدىن ئىلى ۋادىسىغا ئېقىپ چۈشىدىغان چوڭ سۇ ـــ كېگەن دەپ ئىزاھلايدۇ («شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 ـ يىل 2 ـ سانىغا قارالسۇن). «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن يەر ـ جاي ناملىرى ھەققىدىكى بايانلارغا ئاساسەن بۇ يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ ھازىرقى ئورنىنى تېپىشتىكى بىر چوڭ نەتىجە مەھمۇد كاشغەرىي

مازىرىنىڭ تېپىلغانلىقى بولدى. 1983 ـ يىلى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى تىل، تارىخ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا بېرىلگەن «بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دېگەن بېشارەتكە ۋە قەشقەردىن تېپىلغان يازما ئاساسلارغا ئاساسەن، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدىكى ھەزرىتى موللام مازىرىنىڭ ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى ئىكەنلىكى توغرىسىدا يازغان دوكلاتىغا ئاساسەن، بۇ مازار ئالاقىدار ئورۇنلار تەرىپىدىن «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرى» دەپ بېكىتىلدى ۋە مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدىن كەلگەن زىيارەتچىلەرنىڭ زىيارەتگاھى بولۇپ قالدى.

ئۇچىنچى، «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن يەر ـ جاي ناملىرى ھەققىدىكى بايانلار ئەينى ۋاقىتتا بۇ جايلاردا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ چوڭ ئىلمىي ئەسىرىنى يېزىشتىن بۇرۇن ئىلى ۋادىسىدىن تارتىپ تاكى ئامۇ دەريا، سىر دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان جايلاردىكى قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە تىل پەرقلىرى ئۈستىدە جاپالىق ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «مەن... ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ـ ئاياغ كېزىپ چىقتىم، تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم» (1 ـ توم 3 ـ بەت). «مەن كىتابتا مۇسۇلمان بولغان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چۆللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ ناملىرىنلا يازدىم... بۇلارنىڭمۇ ئاتاقلىقلىرىنلا يازدىم، ئانچە ئاتاقلىق بولمىغانلىرىنى تاشلىدىم. مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك ئەللىرىدىكىلەردىن بەزىلىرىنىڭ نام ـ لىرىنى يازدىم، بەزىلىرىنى تاشلىدىم» (1 ـ توم 37 ـ بەت). مەھمۇد كاشغەرىي «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن بەزى يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ قويۇلۇشىنى بايان قىلغان چاغدا، بۇ جايلاردا ئۇيغۇرلار ياشايدىغانلىقى، شۇڭا بۇ يەر ـ جاي ناملىرىغا

ئۇيغۇرچە ئات قويۇلغانلىقىنى يېنىش - يېنىشلاپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ دەريا - ئېقىنلارنىڭ نامىنى ۋە مەنسىنى مۇناداق بايان قىلىدۇ. «ئېرتىش. يەمەك دالالىرىدىكى بىر دەريانىڭ نامى. بىر قانچە تارماقلىق بۇ دەريا شۇ يەردىكى بىر كۆلگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريا ‹ئېرتىش سۇۋى› دېيىلىدۇ. بۇ سۆز ‹ئېرتىشمەك› دېگەن مەستەر - نىڭ تومۇرى ‹ئېرتىش›تىن ئېلىنغان بولۇپ، ‹سۇدىن تېز ئۆ - تۈشتە مەن بىلەن بەسلەش، قېنى، كىم تېز ئۆتىدۇ› دېگەن مەنە - نى بىلدۈرىدۇ» (1 - توم 131 - بەت). «قاش ئۆگۈز. خوتەن شە - ھىرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا. بىرى، ‹ئۇرۇڭ قاش ئۆگۈز (يۇرۇڭقاش دەرياسى)› دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۈزۈك ئاق تاش چىققاچقا، دەريامۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان. يەنە بىرى ‹قاراقاش ئۆگۈز (قاراقاش دەرياسى)› دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۈزۈك قاراتاش چىقىدۇ. بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىن چىقماي - دۇ، پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ» (3 - توم 208 - بەت). ئۇ «ئوردا» ۋە «كەنت» نامى قويۇلغان شەھەرلەر ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئوردا ـــ خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئېلىن - غىپ، خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى ‹ئوردۇ كەنت› دېيىلى - دۇ» (1 - توم 168 - بەت). «كەنت ـــ شەھەر. شۇنىڭدىن ئېلى - غىپ قەشقەر ‹ئوردۇ كەنت› دېيىلىدۇ. بۇ ‹خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز› دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان» (1 - توم 447 - بەت). «بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېتى تۇركچە ‹شەھەر› مە - نىسىدىكى ‹كەنت› سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغان. تۇركلەر بۇ شەھەر - لەرنى بىنا قىلىپ ئۆزلىرى ئات قويغان. بۇ ئاتلار ھازىرغىچە قوللىنىلىۋاتىدۇ» (3 - توم 205 -، 206 - بەتلەر). مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇر ئېلى (ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئۇيغۇرلار) ۋە ئۇنىڭ شەھەرلىرىنى ھەم ئۇيغۇر ئېلى بىلەن چېگرىداش دەريا، شەھەر، قەلئەلەرنى مۇناداق بايان قىلىدۇ: «قوچو. ئۇيغۇر شەھەر - لىرىدىن بىرىنىڭ ئېتى» (3 - توم 302 - بەت). «ئۇيغۇر. بىر

ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇل-قەرنەيىن تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغا-نىكەن... بۇ شەھەرلەر: سۇلمى، بۇنى زۇلقەرنەيىن سالدۇرغان، قوچو، چانبالىق، بېشبالىق، ياڭى بالىق» (1 ـ توم 151 ـ، 152 ـ، 153 ـ بەتلەر). «ئۇسمى تارىم. ئىسلام ئېلىدىن ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا» (1 ـ توم 175 ـ بەت). «تارىم. ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى كۇچا دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي. بۇ يەر ‹ئۇسمى تارىم›مۇ دېيىلىدۇ. ئۇ يەردە ئاقىدىغان بىر دەريا-مۇ ‹تارىم› دېيىلىدۇ» (1 ـ توم 514 ـ بەت). «كۇسەن. ‹كۇچا› دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى. بۇ شەھەر ئۇيغۇرلار چېگرىسىغا جايلاشقان» (1 ـ توم 526 ـ بەت). «چەرچەن. چىن يولىدىكى مۇسۇلمانلار چېگرىسىنىڭ بىرى» (1 ـ توم 567 ـ بەت). «بۇگۇر. كۇچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۇستىگە قۇرۇلغان قەلئە» (1 ـ توم 468 ـ بەت). ئۇ ئىلى ۋادىسى، بۇ ۋادىدا ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئىلى. بىر دەريانىڭ نا-مى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىللەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇندۇر» (1 ـ توم 124 ـ بەت). «تىللارنىڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېر-تىش، يامار، ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر» (1 ـ توم 40 ـ بەت). «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى يۇقىرىقى بايانلار شەرقتە قو-چو (ھازىرقى قومۇل، تۇرپان)دىن غەربتە ئىسسىق كۆل بويلىرى-غىچە، شىمالدا ئېرتىش بويلىرى (ھازىرقى ئالتاي، تارباغاتاي)دىن جەنۇبتا ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن)، چەرچەنگىچە بولغان، بېشبالىق (ھازىرقى ئۇرۇمچى، سانجى) ئىلى، قەشقەر، ئارتۇچ، بارخان (ھا-زىرقى ئاقسۇ)، كۇچا، ئۇچ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان)، بۇگۇر، يار-كەند، بارچۇق (ھازىرقى مارالبېشى) قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئى-

چىگە ئالغان ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن قەبىلىلەر ياشاپ كەلگەنلىكىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ھالدا ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

دەرۋەقە، ئۇلۇغ ئالىم ۋە تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركي تىللار دىۋانى»نىڭ باش تەرىپىدە ئەسكەرتىپ ئۆتكىنىدەك، بۇ كىتابقا ئىسلام دىنىغا كىرگەن تۈرك ئەللىرىدىكى ئاتاقلىق يەر ـ جاي ناملىرى كۆپرەك كىرگۈزۈلگەن، ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن تۈرك ئەللىرىدىكى يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ بەزىلىرىلا كىرگۈزۈلگەن. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئۇيغۇرلار (كىتابتا «ئۇيغۇر» ياكى «تات» دەپ ئاتالغانلار) ياشايدىغان ھازىرقى شەرقىي شىنجاڭ، شىمالىي شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى نۇرغۇن يەر ـ جاي ناملىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن ئورۇن ئالالمىغان. مەسىلەن: تەڭرىتاغ، ئالتاي، قاراقۇرۇم تاغلىرى، يالقۇنتاغ، قومۇل (قامىل) ۋە باشقىلار. ئەگەر بۇ جايلاردىكى يەر ـ جاي ناملىرىمۇ بۇ ئۇلۇغ ئەسەردىن ئورۇن ئالغان بولسا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ يەر ـ جاي ناملىرى تەتقىقاتى جەھەتتىكى تارىخىي قىممىتى تېخىمۇ ئاشقان بولاتتى.

يەر - جاي ناملرى تەزكىرلىرىدىكى ئىلمىيلىك مەسىلىسى

ئابلەت ئابباس

يەر - جاي ناملرى تەزكىرلىرىنى تۇزۇش تىل، تارىخ، ئېتنولوگىيە نۇقتىسىدىن مۇئامىلە قىلىشقا تېگىشلىك مۇرەككەپ ئىلمىي خىزمەتلەرنىڭ بىرى. ئۇ تەزكىرە تۇزگۇچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلاردىن توغرا ئۇسۇل، ئەتراپلىق بىلىم ۋە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن ئىش كۆرۈپ، يەر - جاي ناملرى تەزكىرلىرىنىڭ ئىلمىيلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئەمما نەشر قىلىنغان يەر - جاي ناملرى تەزكىرلىرىدە بەزى جاي ناملرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلىرى شەرھلەنگەندە، ھە دېسىلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تارتىش، فونېتىكىلىق تەڭلەشتۇرۇپ تەبىر بېرىش، خەنزۇچىغا تارتىش، سىنىپىي تۇس بېرىش ۋە ئاددىيلاشتۇرۇشتەك يەر ناملرى ئىلمىغا زىت تەتقىقات ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، يۇرتىمىز تارىخىدا تۇنجى قېتىم تۇزۇلگەن يەر - جاي ناملرى تەزكىرىلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتى تۆۋەنلىتىۋېتىلگەن. مەن بىر تارىخ - تەزكىرە خادىمى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، ئۆگەنگەن ۋە ئىزدەنگەنلىرىمگە ئاساسەن، «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر - جاي ناملرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «تەزكىرە» دېيىلىدۇ)دە كۆرۈلگەن مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، قاراشلىرىمنى كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

1. «تەزكىرە»دە يەر - جاي ناملرى ئېچىدىكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورخۇن دەۋرى ۋە خاقانىيە دەۋرىگە ئائىت سۆزلەردىن يا-

سالغان ئەڭ قەدىمىي ناملار شەرھلەنگەندە، ئاددىي ھالدا فونېتىكىلىق تەڭلەشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، زورمۇزور ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تارتىلغان.

مەسىلەن: ئورتاق ـ ئورتاق، سۇزاق ـ سۇغا ئۇزاق، تىم ـ جىم، مۇش ـ مۇش، ئەگۇز ـ ئەگىز، ئېتىم چاغرى ـ ئېتىم چاغراق، ئالاغىر ـ ئالا ئايغىر، كامپا ـ كان بار، قوچچى ـ قۇشچى، تەز ـ تەس قاتارلىقلار.

بىزدە «ئوتاق» ئىبارىسى بىلەن ياسالغان يەر ناملىرى خېلى كۆپ، يېڭىشەھەر ۋە مەكىت ناھىيىلىرىدە «توققۇز ئوتاق»، «ئون ئوتاق» دەپ ئاتىلىدىغان يەر ناملىرى بار. بىز بۇ يەردە تىلغا ئېلىۋاتقان «ئوتاق» سۆزى ئەسلىدە نامى تىلغا ئېلىنغان كەنتلەرگىلا خاس سۆز بولماستىن، يېزا ئىگىلىكىدە تاكى كوللېكتىپلاشتۇرۇش يولغا قويۇلغىچە ئومۇمىيۈزلۈك داۋام قىلىپ كەلگەن ھەمكارلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىش شەكلىنى كۆرسىتەتتى، ئەمما «تەزكىرە»دە ئوتاقچىلىق يەنى شېرىك تېرىقچىلىققا تەڭلەشتۇرۇلۇپ «ئورتاق» دەپ تەبىر بېرىلگەن.

«ئوتاغ» توغرىسىدا «قۇتادغۇبىلىك»تە:

تېگەر ئەرسە خىل يا ساڭا ئون ئوتاغ،
ئەلىگ تارغۇمالىن قىلىچ تۇتغۇ ياغ.

(ساڭا بىر توپ لەشكەر بىلەن ئون ئۆيلۈكنىڭ باشلىقلىقى تېگىپ قالسا، قىلىچ بىلەن يانى قولۇڭغا ئال، ئەلگە مال تارت) دېيىلگەن. يەنە بۇ كىتابنىڭ 4139 ـ بېيىتىدە ئۆي ـ ئائىلە مەنىسىدە كېلىۋاتقان «ئوتاغ» بىلەن «دىۋانى مەھزۇن»دىكى:

خانەمانىم ئۆرتەنسە ۋەنەخۇشتۇر ئې مەھزۇن،
ئىشق بەرقىدە ناگەھ ئوت تۇتاشىپ ئوتاغىمگە

دېگەن بېيىتتە ئۆي (كۆكۈل ئۆيى) مەنىسىدە كېلىۋاتقان «ئوتاغ» بۇگۈنكى كۈندە «ئوتاق» تەلەپپۇز قىلىنىۋاتقان يەر نامىلىرىنىڭ مەنبەسىدۇر. دېمەك، يۇرتىمىزدىكى «توققۇز ئوتاق»، «ئون ئوتاق»لار توققۇز ئۆيلۈك مەھەللە، ئون ئۆيلۈك مەھەللە

دېگەنلىك بولىدۇ.

«سوزاق» قەدىمكى تۈرپان تېكىستلىرىدە ئۇچرايدىغان ئىبارە بولۇپ، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»دە «يېزا، كەنت» دەپ ئىزاھلانغان. بىراق، «تەزكىرە»دە بولسا، فونېتىكىلىق يېقىنلاش-تۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق سوزاق بىلەن «سۇغا ئۇزاق» دېگەن سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويۇلۇپ، «سۇزاق سۇغا ئۇزاق دېمەكتۇر» دەپ تەبىر بېرىلگەن.

يېڭىسىردا ئەگۇس دېگەن يېزا بار. «تەزكىرە»نىڭ 182 ـ بە-تىدىكى «لومپا ئۆستىكى مۇشۇ يەردىن ئەگىپ ئۆتكەچكە ...» دېگەن شەرھتىن قارىغاندا، مۇئەللىپلىرىمىز «ئەگۇس»نى «ئە-گىش» دەپ خاتا چۈشەنگەن.

«ئەگۇس» سۆزى، خاقانىيە دەۋرىدىكى «ئاياس»نىڭ «ئاياز» بىلەن («تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم 166 ـ بەت، تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەپ ئېلىندى)، «تەز»نىڭ «تەس» بىلەن نۆ-ۋەتلەشكىنىگە ئوخشاش، «ئەگۈز»نىڭ نۆۋەتلەشكەن شەكلى بو-لۇپ، ئۇ خاقانىيە دەۋرىدىكى «ئەرگۈز»نى مەنبە قىلغان.

مەسىلەن: تۆۋەندىكى شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ياي بارۇبان ئەرگۈزى،
ئاقتى ئاقىن مۇندۇزى.
تۇغدى يارۇق يۇلدۇزى،
تىڭلا سۆزۈم كۈلكۈسىز.
(«دىۋان» 1 ـ تۇم 129 ـ بەت)

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىرمۇنچە ناملارمۇ ئوخشاشلا بۇ-زۇپ شەرھلەنگەن.

مەسىلەن: «مۇش» («مۇش ـ مۇشۇك، چىگىلچە، ئوغۇزلار بۇنى «چەتۇك» دەپ ئاتايدۇ». «دىۋان» 3 ـ تۇم، 175 ـ بەت)، «تەزكىرە»دە «بۇ جاي ئىككى دەريانىڭ يۇقىرىسىغا جايلاشقاچقا، سۇ قىرغاققا مۇشتەك ئۇرۇلۇپ ئاقمدۇ» دەپ ئىزاھلانغان.

«بەلدىر» («بالدىر ـ تۇمشۇق، تاغلارنىڭ بۇرۇنىغا ئوخشاش

ئۆسۈپ چىققان يېرى». «دىۋان» 1 ـ تۇم، 595 ـ بەت) «تەزكىرە»دە «بالدۇر» دەپ، «كامپا» («كەنپە ـ بىر خىل ئوتنىڭ ئىسمى»، «دىۋان» 1 ـ تۇم، 543 ـ بەت) «تەزكىرە»دە «كان بار» دەپ، «ئالاغىر» («ئالاڭىر ـ كېمىرگۈچىلەر ئائىلىسىگە كىرىدىغان كىچىك ھايۋاننىڭ نامى، ئۇنى تۈركمەنلەر يەيدۇ»، «دىۋان» 1 ـ تۇم، 218 ـ بەت) «تەزكىرە»دە «ئالا ئايغىر» دەپ، «قوچىچى» («قوچ ـ قوچقار، ئوغۇزچە، ئەسلىي قوچقار»، «دىۋان» 1 ـ تۇم 421 ـ بەت) «تەزكىرە»دە «قۇشچى» دەپ ئېلىنغان.

2. «تەزكىرە»دە باشقا تىللاردىن كىرگەن يەر ناملىرى شەرھلەنگەندە، ئاددىي ھالدا فونېتىكىلىق تەڭلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، تىل تەۋەلىكى ئۇيغۇرچىغا ياكى خەنزۇچىغا تارتىلغان.

مەسىلەن: پايناپ ـ پايلاپ، ئوقاب ـ ئويمان، كا ـ ئاكا، خاندى ـ 荒地 (بوز يەر)، پۇسا ـ 普查 (ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش) قاتارلىقلار.

قەشقەر تەرەپتە ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ ئايىغىغا جايلاشقان سۇيى كەمرەك جايلارنى پايناپ (پاي+ ئاب، پارسچە) دەپ ئاتاش ئومۇملاشقان، ئەمما مۇئەللىپلىرىمىز پوسكام ناھىيىسىدىكى پايناپ كەنتىنىڭ نامىنى «پايلاپ» يەنى پىستۇرما قۇرۇش، يوشۇرۇنۇپ زەربە بېرىش دەپ شەرھلىگەن.

«ئوقاب» (بۇركۇت) بىزگە ئەرەب تىلىدىن كىرگەن ئىبارە بولۇپ، كلاسسىك ئەسەرلەردە مۇنداق ئىشلىتىلگەن:

مىنىپ كۈندۈزدە كېچە قىلدى قەيد،
كى شەھباز بولدى ئوقابىغە سەيد.
(ئابدۇرېھىم نىزارى «مەسئۇد ـ دىلئارا»)

بۇ ئىبارە يەر نامى سۈپىتىدە، شۇ يۇرت خەلقىنىڭ بۇركۇتتەك جەسۇرلۇقىغا ۋە باتۇرلۇقىغا سىمۋول قىلىنغان. بىراق «تەزكىرە»دە يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى ئوقاب «ئويقاپ»، «ئويمان يەر» دەپ ئىزاھلانغان.

«نوقەت» (چېكىتلەر، نۇقتىلار، ئورۇنلار، جايلار) بىزگە ئە-

رەب تىلىدىن كىرگەن. ئۇ يەر نامى بولۇپ كەلگەندە، قانداقتۇر، «سۇ ئۆتكۈزىدىغان نور» («تەزكىرە»دە مۇشۇنداق ئېلىنغان) بولۇپ قالماستىن، بەلكى كىچىك مەھەللە دېگەنلىك بولىدۇ. مەرھۇم ئارمىيە ئېلى داموللامنىڭ «مىڭئۆي ۋە فەرھاد ـ شېرىن» داستانىدىكى بۇ مىسرالار سۆزىمىزگە ئىسپات بولالايدۇ.

ھەممە يوللانسۇن شۇ ئۆيگە پەقەت،
چەتتە قالمىسۇن ھەتتا بىر نوقەت.

بىزدە قوغدىغۇچى، قوروقچى، ياساۋۇل مەنىسىدىكى پارسچە سۆز «كاتاۋۇل»نىڭ قىسقارغان شەكلى «كا» بىلەن ياسالغان يەر ناملىرى بار. مەسىلەن: كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى «رازىكا»، پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى «كالىق كەنتى» قاتارلىقلار. «كا»نىڭ ئەمەل نامى ئىكەنلىكىگە تۆۋەندىكى قوشاق دەلىل بولالايدۇ:

ئىتلىرىڭنى دورغا ياراتتىڭ، مۇشۇكلىرىڭنى كا،
ئىشىگىڭدىن ئالدى چۆجىنى قانىتى يوق سا.

قەشقەر تەرەپتە «خاندى»، ئۇچتۇرپان، پىچانلاردا «خاندۇ» ئاتىلىدىغان جايلار خېلى كۆپ. قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى «خاندى» يېزىسىنىڭ نامى «تەزكىرە»دە مۇنداق شەرھلەنگەن: «رىۋايەت قىلىنىشىچە، 100 يىل بۇرۇن خەنزۇلار كېلىپ بوز يەر ئاچقاچقا خاندى ئاتالغان». «پوسكام ناھىيىسى تەزكىرىسى»دە يۇقىرىقى رىۋايەت تېخىمۇ بېيىتىلىپ «خاندى ـ خەنزۇچە سۆز. ئېيتىلىشىچە، فېڭ شى ئىسىملىك بىر خەنزۇ پۇقرا مۇشۇ يەردە بىنام ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلغاچقا شۇنداق ئاتالغان». «خاندى» ئىبارىسى «خان» (خان ـ تۈركىلەرنىڭ ئەڭ چوڭ پادىشاھى. ئافراسىياپ ئوغۇللىرىمۇ خان ئاتىلىدۇ. «دىۋان» 3 ـ توم 315 ـ بەت) بىلەن پارسچە يېزا، كەنت، يۇرت ـ جاي مەنىلىرىدە كېلىدىغان «دېھ» («دېھ كوجاۋۇ دەرەختىن كوچا» مەنىسى «يېزا نەدە بولسا دەل ـ دەرەخ شۇ يەردە». «بابۇرنامە»دىن ئېلىنىدى) سۆزىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. «خاندى» ئىبارىسىنىڭ مەنىسى خانلىق يېزا، خانلىق كەنت ياكى خانلىق جاي دېگەن بولىدۇ.

«دېھ» ئىبارىسىدىن يەنە يەر - جاي ناملىرى ياسالغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن: «ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىش نىيىتى بىلەن سەپەرگە ئاتلىنىپ، يەكلەنگەن دۆڭدىن ئۆتۈپ، دېھ ياقۇب سۈيىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئوتلاقتا چۈشتۇق» («بابۇرنامە»دىن ئېلىندى).

قاغىلىقنىڭ كۆكيار يېزىسىدىكى «پۇسا» دېگەن يەر نامىغا «تەزكىرە»دە «پۇچا» (ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش) دەپ تەبىر بېرىلگەن. بىزنىڭچە، بۇ نام بۇددا دىنىدىكى ئۇچ ئەردەنى (ئۇچ گۆھەر)نىڭ بىرى بولغان «پۈسار»دىن كەلگەن.

مارالبېشى ناھىيىسىدىكى «تەڭبازار»نىڭ خەنزۇچە «唐巴扎» دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنغانلىقىغا قاراپلا «بۇ جاي ئىلگىرى تاڭ پادىشاھى قەلئەسىنىڭ بازىرى ئىكەن» دەپ تەبىر بېرىلگەن.

3. «تەزكىرە»دە كېلىپ چىقىشى بىر بولغان نامىلار ھەر خىل شەرھىلەنگەن. مەسىلەن: «چاقار»غا بېرىلگەن تەبىر بۇنىڭ دەلىلى. كىچىككىنە تاشقورغان ناھىيىسىدە «دى» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىن ياسالغان يەتتە يەر نامى بولغانەك، بىزدىمۇ «چاقار» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان جايلار كۆپ. «چاقار» كەنت، مەھەللە دېگەنلىك بولىدۇ. بىراق، «تەزكىرە»دە مۇئەللىپلىرىمىز ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا «ر» تاۋۇشى بەزىدە چۈشۈپ قالىدىغان تىل ھادىسىسىنىڭ بارلىقى بىلەن ھېسابلاشماي، ئۇنى بەدەنگە چىقىدىغان چاقا، يۈرتنىڭ ئايىغى، چاققان دېگەندەك سۆزلەر بىلەن چۈشەندۈرگەن. ھەتتا بىر ناھىيىدىكى ئوخشاش يەر نامىلىرىمۇ ھەر خىل شەرھىلەنگەن. مەسىلەن: قاغىلىقنىڭ چارباغ يېزىسىدىكى «خېنى چاقار» «تەزكىرە»دە «خېنىگۇل كۆپ تېرىلىدىغان يەر» دەپ، جاڭگىلئەسكى يېزىسىدىكى «خېنى چاقار» «يەرلىك مۇشتۇمزور خاقان» دەپ ئىزاھلانغان. ئەسلىدە «خېنى» ئىبارىسى خانلىق، پادىشاھلىق، بەگلىككە تەۋەلىك مۇناسىۋەتىنى بىلدۈرگۈچى سۆز بولۇپ، «چاقار» بىلەن قوشۇلۇپ يەر نامى بولۇپ كەلگەندە «خانلىق يۇرت» دېگەنلىك بولىدۇ. «تارىخىي ئەمىنىيە»دە: «بەگلەرگە خاقانى چىن تەرىپىدىن ئىنئام قىلىپ بەرگەن

يەرلەرنى «خېنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى. بۇ شەھەرلەر خىتايغا تەۋە بولغاندىن كېيىن، خىتاي ئەمەلدارلىرى پۇقرالارنى ئىشلىتىپ سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلغان يەرلەرنىمۇ «خېنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى» دەپ خاتىرىلىگەن.

يەنە كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى سەمەن «تەزكىرە»دە «سەھەر-مەن» دەپ، پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى ئىككى «سەمەن»نىڭ بىرى «باغ كۆپ» دەپ، يەنە بىرى «سۇيى كۆپ» دەپ شەرھىلەنگەن. مېنىڭچە «سەمەن» ئىبارىسى پارسچە گۇل نامى بولغان «ياسەمەن»نىڭ قىسقارغان شەكلى بولۇپ، بۇ ھال كلاسسىكلىرىمىز-نىڭ شېئىرلىرىدا مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

جانىمدا نىگاھىڭ ئوقىدىن گۇللەر ئاچىلسا،
سەيرىمگە قاچان ياسەمەنۇ نەستەرىن ئەتتىم.

— گۇمنام

گەھى سەرۋىنى ئوخشاتۇر قەدىنە،
سەمەنىنى مەڭزەتۇر گەھى خەدىنە.

— لۇتفى

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، بىزدىكى «سەمەن» ئاتىلىدىغان يۇرتلار نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى دەل ئاشۇ ياسەمەن يەنى سەمەن گۇلىدۇر.

بۇنىڭدىن باشقا، «ساغان» دېگەن سۆزگە «دىۋان»دا: «سارغان — شورتاڭ يەرلەردە ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت. بۇنداق يەرلەر ساغان يەر دەپ ئاتىلىدۇ دەپ تەبىر بېرىلگەن» («دىۋان» 1 ـ تۇم، 523 ـ، 571 ـ بەتلەر)، لېكىن كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى ساغان «تەزكىرە»دە ئادەم ئىسمى دەپ شەرھىلەنگەن.

4. ئېنىقلىغۇچىسى ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن، مەنسى ئوچۇق يەر ناملىرىنمۇ خاتا شەرھىلەنگەن. مەسىلەن: يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تاغارچى يېزىسىدا قىزىلسۇ پاراچ، ئاقسۇ پاراچ، تاغارچى، كالتە تاغارچى دېگەن كەنتلەر بار. مەزكۇر ناملاردا پاراچ ئاتىلىدىغان چوڭ يۇرتنىڭ قىزىلسۇ تەۋەسىدىكى قىسمى

«قىزىلسۇ پاراڅ»، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى قىسمى «ئاقسۇ پاراڅ» دەپ ئاتالغانلىقى، شۇنىڭدەك تاغاچى دېگەن ئىككى يۇرتنى پەرقلەندۇ- رۇش ئۈچۈن، كۆلىمى كىچىكرەك، تۇتۇن سانى ئازراقىنىڭ «كالتە تاغارچى» (كىچىك تاغارچى) دەپ ئاتالغانلىقى ئېنىق چە- قىپ تۇرىدۇ. ئەمما، «تەزكىرە»دە «ئاقسۇ پاراڅ» «بۇلاق سۇيىدىن پايدىلانغاچقا» دەپ، «كالتە تاغارچى» «كالتە تاغار توقۇغۇچى» دەپ شەرھلىنىپ، يۇرتىمىز يەر ناملىرىنىڭ قويۇلۇش ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتىگە خىلاپ يەكۈن چىقىرىلغان.

يەر - جاي ناملىرى تەزكىرىسى يەر - جاي ناملىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، تىل تەۋلىكى، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلىرى ئەتراپلىق ۋە ئىلمىي شەرھلىنىدىغان ئۆلمەس قامۇس بولغاچقا، ئىستېمال جەريانىدا ئىخچاملىنىش، ئۆزگىرىش ياسىغان يەر نام- لىرى، مەسىلەن: مانكەنت — مەنگەن، بەشكەنت — بەشكەن، تاشبالىق — تاشمىلىق، پايئاب — پاياپ، شور ئېرىق — شو- رۇق ... دېگەندەك ناملارنىڭ ئەسلىي شەكلى قوشۇمچە قىلىن- شى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۆزگەرگەن نامىمۇ ئەسكەرتىلىشى لازىم ئىدى (مەسىلەن: بوراختاي — بۇلاقسۇ، پاقىلىق — ساۋۇخۇ دې- گەندەك)، مۇشۇنداق قىلغاندا قامۇسنىڭ ئىلمىيلىكى تېخىمۇ ئاشقان، ئۇنىڭ ئۇچۇرلۇق قىممىتى تېخىمۇ ئاشقان بولاتتى.

شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىختىكى بەزى ناملىرى

ئەخمەتجان مۆمىن

قەدىمدىن بۇيان شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئالمىشىش نۇقتىسى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزى، يىپەك يولىنىڭ مۇھىم توقۇنۇش بولغان يۇرتىمىز شىنجاڭ ئۇزۇنلۇق سىياسىي، ئىقتىسادىي، جۇغراپىيەۋي ئورنىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بولغانلىقى سەۋەبلىك تارىختا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن ۋە زور رول ئويناپ كەلگەن. شۇ ۋەجىدىن بۇ رايونىنىڭ نامىمۇ تارىختا ھەر خىل ئاتالغان.

ئېلىمىزنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا بۇ جاي «西域» (غەربىي يۇرت، غەربىي دىيار، غەربىي رايون دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتالغان[1]. ئەمەلىيەتتە، بۇ نام ناھايىتى كەڭ مەنىگە ئىگە. ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا قۇرۇلغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ غەربىدىكى پۈتكۈل رايونغا قارىتا ئېيتىلغان.

تۇركچە يازما مەنبەلەردە بۇ جاي «قۇرغار» دەپ ئاتالغان[2]. «قۇرغار» دېگەن بۇ سۆز جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم بولۇپ، ئۇ تار ۋە كەڭ مەنىگە ئىگە ئىدى. تار مەنىدىن ئېيتقاندا، پەقەت تەكلىماكان بىلەن قاراقۇرۇم تېغىنىڭ ئارلىقى، يەنى ھازىرقى تارىم ئويمانلىقىنى كۆرسىتەتتى. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ، جۇڭگونىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى سىياسىي، ھەربىي تەسىر دائىرىسىنىڭ كېڭىيىش ئەھۋالىغا ۋە سودا ئالاقىلىرىگە ئاساسەن، ھازىرقى تەكلىماكاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى، تەكلىماكان ۋە ئالتاي تېغىنىڭ غەربى (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا)، پامىرنىڭ شىرتىدە-

كى ئىران، يېقىن شەرق (ئەرەب دۆلەتلىرى)، غەربىي ئاسىيادىكى كافكاز تاغلىرى، كاسپىي دېڭىزى ۋە قارا دېڭىزنىڭ شەرقىدىكى رايونلار، جەنۇبتا بولسا ھازىرقى پاكىستان، ھىندىستان قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى[3]. ئۇنىڭ مەنا دائىرىسى ئېلىمىزنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «غەربىي يۇرت» دېگەن نام ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرىگە تەڭ كېلەتتى.

يۇنان ۋە رىملىقلار بۇ رايونىنى «serice» (سېرىس) دەپ ئاتىغان[4]. سېرىس دېگەن سۆز يىپەك ئىشلەپچىقىرىدىغان خەلقلەر ياكى يىپەك يۇرتى دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى، چۈنكى ئىلگىرى جۇڭگونىڭ نەپىس يىپەك بۇيۇملىرى يىپەك يولى بىلەن مۇشۇ رايوندىن ئۆتكەندىن كېيىنلا ئاندىن غەربىي ئاسىيا، يۇنان ۋە رىمغا ئېلىپ بېرىلاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ رايوندا بولۇپمۇ خوتەنده قەدىمدىن تارتىپلا پىلىچىلىك تەرەققىي قىلغان، بۇ يەردە توقۇلغان يىپەك بۇيۇملارمۇ شەرق ۋە غەرب ئەللىرىدە داڭلىق ئىدى.

11 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرگىچە بۇ رايون يەنە «خاقانىيە» ھەم «ئۇيغۇر ئېلى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالدى، يەنى قاراخانىيلار خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى «خاقانىيە»، ئۇنىڭ شىمالىدىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىقى تەۋەسىدىكى زېمىن «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتالدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قەشقەرنى مەركەز قىلغان شەرقىي قىسىمدىكى قاراخانىيلار زېمىنىنىڭ «خاقانىيە ئۆلكىسى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى، «خاقانىيە ئۆلكىسى»نىڭ شىمالىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئۇيغۇلار زېمىنىنىڭ «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى يېزىلغان[5]. راشىدىنىنىڭ «جامىئۇت تەۋارىخ» دېگەن ئەسىرىدە بۇ رايون «ئۇيغۇرىستان»، «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتالغان[6].

14 ـ ئەسىرگە كەلگەندە بۇ رايون «موغۇلىستان» دەپ ئاتالىدى[7]. بۇ موڭغۇل دېگەن نامدىن كېلىپ چىققان. چۈنكى، 14 ـ ئەسىرلەردە بۇ رايونغا چىڭگىزخانىنىڭ ئوغلى چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ

ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىدىن تۇغلۇق تۆمۈرخان قاتارلىقلار ھۆكۈمراڭ-لىق قىلغان. شۇڭلاشقا، تاكى 19 ـ ئەسىرگىچە «موغۇلستان» دەپ ئاتالغان.

19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، يەنى 1867 ـ يىلى قوقانلىق ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى ۋە شىمالىي شىن-جاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى بېسىۋېلىپ «يەتتە شەھەر خانلى-قى»نى قۇرغاندىن كېيىن، شىنجاڭ رايونى بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى «قەشقەريە» دەپ ئاتالدى. چۈنكى، قەشقەر شە-ھىرى ياقۇپبەگ قۇرغان «يەتتە شەھەر خانلىقى»نىڭ مەركىزى ئىدى. روسىيىلىك ئا. ن. كروپاتكىن «قەشقەريە» دېگەن كىتا-بىدا: «قەشقەريە دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بۇ رايون خەرىتىدە شىمالىي كەڭلىك ° 35 تىن ° 43 قىچە بولغان ئارىلىققا، شەر-قىي ئۇزۇنلۇق ° 72 تىن ° 90 قىچە بولغان ئارىلىققا جايلاش-قان»[8]. دەپ يازغان. بۇ دەل يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شىمالىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا توغرا كېلىدۇ.

ھازىر قوللىنىلىۋاتقان «شىنجاڭ» دېگەن بۇ نام 18 ـ ئە-سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنى تىنچىتىپ، شىمالىي شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن قويۇلغان[9]. 1884 ـ يىلى شىنجاڭ رايونى ئۆلكە بولۇپ قۇرۇل-غاندىن كېيىن، رەسمىي ھالدا مۇشۇ رايونىنىڭ نامى سۈپىتىدە ھازىرغا قەدەر ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىپ كەلمەكتە.

ئىزاھلار:

①③ ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر-نىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىل 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 168 ـ، 169 ـ، 170 ـ بەت.

② «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل 1 ـ نەشرى، 47 ـ، 64 ـ بەت، «كۆل-تېكىن مەڭگۈ تېشى»، 2 ـ قۇر، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» 17 ـ قۇر.

④ چيەنداۋ شىنسى (ياپونيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 3 ـ بەت.

⑤ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل 1 ـ نەشرى 1 ـ تۇم، 17 ـ، 41 ـ، 151 ـ، 152 ـ، 153 ـ بەت.

⑥ راشىدىن: «جامىئۇت تەۋارىخ»، سودا نەشرىياتى، 1983 ـ يىل 1 ـ نەشرى، 239 ـ بەت.

⑦ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىل 1 ـ نەشرى 30 ـ بەت

⑧ ئا. ن. كروپاتكىن (روسىيە): «قەشقەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل 1 ـ نەشرى، 1 ـ بەت.

⑨ «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىل 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 349 ـ، 350 ـ بەتلەر.

يەر - جاي ناملرى ھەققده قسقچه مۇلاھزه

رەۋديدۇللا ھەمدۇللا

ئاپتونوم رايونىمىزدا تەخمىنەن ئاز كەم 20 مىڭ ھەر خىل يەر - جاي نامى بار. بۇ ناملارنىڭ مەنبەسى، مەنىسى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە باشقىلارغا بىلدۈرۈش زور ئەھمىيەتكە ئىگە. يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىدىغان مەخسۇس ئىلىم توپونومىكا تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردە خېلى بۇرۇنلا قولغا ئېلىنىپ، ياخشى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن. لېكىن، بىزدە بۇ تەتقىقات نىسبەتەن سۇس بولماقتا. توپونومىكا ئىلمى يەر - جاي ناملىرىنىڭ مەنىسى، مەنبەسى، قۇرۇلمىسىنى ۋە گرامماتىكىلىق ئۆزگىرىشلىرىنى تەتقىق قىلىپ يورۇتۇپ بېرىدۇ. يەر ناملىرى تەتقىقاتى تارىخ، ئېتنوگرافىيە، جۇغراپىيە ۋە تىلشۇناسلىق قاتارلىق كەڭ ساھەلەرگە چېتىلىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، يەر ناملىرىنى ھەرقانداق باھانە - سەۋەب بىلەن ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، يەر ناملىرى ئۇزۇن تارىخىتىن بۇيان خەلققە سىڭىپ كەتكەچكە، ئۆزگەرتىلگەن تەقدىردىمۇ، كىشىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمايدۇ. ئېيتايلى، تۇرپان شەھرىگە قاراشلىق يار يېزىسىدىكى «پالاسلار مەھەللىسى» يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە «گىلەملەر مەھەللىسى» دەپ ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ نام ئۇزۇن لەشمەي، خەلق بۇ يەرنى يەنىلا «پالاسلار مەھەللىسى» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

شىنجاڭ كۆپ مىللەتلىك رايون بولغاچقا، بۇ جايدا ئۇيغۇرچە يەر ناملىرىدىن باشقا، يەنە قازاقچە، موڭغۇلچە ۋە خەنزۇچە يەر

ناملىرىمۇ بار.

بەزى يەر ناملىرى ئاپتونوم رايونىمىزدا بىر قانچە يەردە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: تېبىتىر كەنتى ئون يەردە، دۆڭمەھەللە 18 يەردە، يېڭىئاۋات كەنتى 23 يەردە، يېڭمەھەللە 25 يەردە ئۇچرايدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن، شىنجاڭدا نۇرغۇنلىغان يېڭى يۇرتلار بارلىققا كېلىپ، بۇ يۇرتلارغا زامانغا لايىق ھالدا «ئازاد يېزىسى»، «ئۇچقۇن كەنتى»، «ئىتتىپاق كەنتى» ... دېگەندەك ناملار قويۇلدى.

مەلۇمكى، يەر ناملىرى خىلمۇخىل يوللار بىلەن ياسالغان.

بىرىنچى، يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى توغرىسىدا. ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىدا سۆز تەركىبىدىكى بەزى تاۋۇشلار ئورۇن ئالماشتۇرغان، بىر تاۋۇش يەنە بىر تاۋۇشقا ئۆزگىرىپ كەتكەن ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ. ئېيتايلى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «بۇيرۇق» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بۇرىۇق» شەكلىدە بولۇپ، بۇ سۆزدىكى «ر» تاۋۇشى بىلەن «ي» تاۋۇشى ئورۇن ئالماشتۇرغان؛ «يالپۇز» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «يارپۇز» شەكلىدە بولۇپ، بۇ سۆزدىكى «ر» تاۋۇشى «ل» تاۋۇشىغا ئۆزگەرگەن. بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە يەر ناملىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. شۇڭا يەر ناملىرىنىڭ مەنبەسىنى ئۆگىنىش ـ تەتقىق قىلىش زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

مەسىلەن:

ئايغىر بۇلاق ـــ توقسۇن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭىدىغان كونا تاغ يولىدا بىر بۇلاق بار. بەزىلەر بۇ يەرنى «ئايغىر بۇلاق» دەپ ئاتىسا، يەنە بەزىلەر «ئاغى بۇلاق» دېيىشىدۇ. ئەسلىي بۇ بۇلاق ئىككى تاغ ئارىسىدا بولغىنى ئۈچۈن «ئارغۇ بۇلاق» دەپ ئاتالسا تۇغرا بولاتتى («ئارغۇ» سۆزىگە قاراڭ). مەيلى «ئايغىر بۇلاق» بولسۇن، مەيلى «ئاغى بۇلاق» بولسۇن، ھەر ئىككىلىسى «ئارغۇ بۇلاق»نىڭ بۇزۇلغان شەكلى.

بۇيلۇق ـــ تۇرپاندا. بەزىلەر بۇ سۆزنى «بۇيىلىق»، يەنى «بۇيا

ئۆسىدىغان جاي» دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلىسا، يەنە بەزىلەر «بويلۇق» يەنى «ئېگىز يەر» دېگەندىن كەلگەن، دەيدۇ. بۇ ئىككى تەبىرنىڭ ھېچقايسىسى توغرا ئەمەس. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈرپان تېكىستلىرى» قاتارلىق يازما يادىكار-لىقلاردا «بور»، «بورچى»، «بورلۇق» دېگەندەك سۆزلەر ئۇچرايدۇ. «بور» سۆزى «ئۇزۇم، شاراب» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، «بورچى» سۆزى «باغۋەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «بورلۇق» سۆزى بولسا «ئۇزۇملۇك - مېۋىلىك باغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز-دىكى «ر» تاۋۇشى «ي»غا ئۆزگىرىپ «بويلۇق» شەكلىگە كەلگەن.

تاشمىلىق — قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى بىر يېزا. بۇ نام «تاش» ۋە «بالىق» دېگەن ئىككى سۆزدىن ياسالغان بولۇپ، «تاش قەلئە (شەھەر)» دېگەن مەنىدە. قەدىمدە بۇ جايدا مۇشۇنداق بىر قەلئە بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇر تىلىدا «ب» تاۋۇشى-نىڭ «م» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىش ھادىسىسى بار. ھازىرقى «مەڭگۈ» سۆزىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بەڭگۈ» بولۇشى بۇنىڭ مىسا-لى. شۇڭا «تاشبالىق»مۇ يۇقىرىغا ئوخشاشلا «تاشمالىق»قا ئۆز-گەرگەن.

قاراقاش — قاراقاش ناھىيىسى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» (3 — توم 208 - بەت)دا «قاش» سۆزى مۇنداق چۈشەندۈرۈلگەن: «بۇ بىر خىل سۇزۇك تاش بولۇپ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭ ئېغى گۈلدۈرماماندىن، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق سو-قۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇزۇككە كۆز قىلىنىدۇ»، «قاش ئۆ-گۈز خوتەن شەھىرىنىڭ ئىككى يېنىدىن ئاقىدىغان ئىككى دەريا. بىرى «ئۇرۇڭقاش ئۆگۈز» (يۇرۇڭقاش دەرياسى) دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۇزۇك ئاقتاش چىققاچقا، دەريامۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان. يەنە بىرى «قارا قاش ئۆگۈز» (قاراقاش دەرياسى) دېيىلىدۇ. بۇ يەردىن سۇزۇك قارا تاش چىقىدۇ. بۇ تاشلار دۇنيانىڭ باشقا جاي-لىرىدىن چىقمايدۇ، پەقەت مۇشۇ يەردىنلا چىقىدۇ». بۇ قۇرلاردىن «قاراقاش» ۋە «يۇرۇڭقاش» دېگەن يۇرت ناملىرىنىڭ قانداق مەن-

بەدىن كەلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. «يۇرۇڭقاش» قەدىمكى «ئۇرۇڭقاش» سۆزىنىڭ بۇزۇلغان شەكلى. بۇنىڭدىن باشقا، سۇيى ئىلى دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان «قاش دەريا سى»دىكى قاش سۆزى يۇ - قىرىدىكى قاش سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. «قاش دەريا سى» دې - گەنلىك «سۇيى سۇزۇك دەريا» دېگەنلىك.

كورلا ـــ ئۇيغۇر تىلىدا «تۇگمەننىڭ كويلىسىدىن پۇتۇن چىقىدىغان» دېگەن ئىبارە بار. «كويلا» سۇ تۇگمەنلىرىدە نور ئار - قىلىق يۇقىرىدىن ئېقىپ چۇشكەن سۇ قۇيۇلىدىغان كۆلچەك. «تۇركىي تىللار دىۋانى» (3 ـ توم، 599 ـ بەت)دا «كەۋلى» دېگەن سۆز «كويلا، دەريا ئېغىزى» دەپ چۇشەندۇرۇلگەن. باغراش كۆلە - دىن ئېقىپ چىققان سۇ خۇددى سۇ تۇگمەنلىرىدە سۇنىڭ نور ئارقىلىق ئېگىز كۆلچەككە قۇيۇلغىنىغا ئوخشاش باش ئەگىم ئارقىلىق كورلىغا كىرىدۇ. «كويلا»دىكى «ي» تاۋۇشى «ر» تاۋۇ - شىغا ئۆزگىرىپ «كورلا» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچى، تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى.

ئەسكى ھىسار ـــ قەشقەرنىڭ قىزىل دەريا سى بويىدا قاراخانىيلار دەۋرىدە «ھىسار» دەپ ئاتالىدىغان بىر قەلئە ـ شەھىرى بولغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ يەردە خان ئەۋلادى ۋە قوغدىغۇچى قو - شۇن تۇرغانىكەن. 11 ـ ئەسىردە يۈز بەرگەن يەر تەۋرەش ۋە سۇ ئاپىتىدە بۇ يەر خاراب بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن، خەلق بۇ يەرنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى قوشۇپ «ئەسكى (كونا) ھىسار» دەپ ئاتىغان.

يېڭى ھىسار ـــ ماتېرىياللارغا قارىغاندا، «ئەسكى ھىسار» خاراب بولغاندىن كېيىن، خوتەن يولىدا «يېڭى ھىسار» قەلئەسى قۇرۇلۇپ، بۇ يەرگە «ئەسكى ھىسار» خەلقى كۆچۈرۈلگەنىكەن. ھازىرقى يېڭىسار ئاھالىسى، ئېتنىك ئالامەتلەردىن قارىغاندا، قاراخانىيلارنىڭ تايانچ قوشۇنى ۋە خان جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكى مەلۇم.

مەشەت ـــ ئاتۇشتا. بۇ، ئەسلىي «بەشھەت» سۆزىنىڭ بۇزۇل -

غان شەكلى بولۇپ، «شەھىتلەر كۆمۈلگەن يەر» دېگەن مەنىدە. سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، مۇسۇلمان ئۇيغۇلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى جەڭدە شېھىت بولغان مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە كۆمۈلگەن. شۇڭا، بۇ يەر «مەشھەت» (شەھىتلىك) دەپ ئاتالغان. سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئەبۇنەسىر سامانىنىڭ قەبرىسىمۇ مۇشۇ يەردە.

ئۇچتۇرپان — بۇ، «ئۇچ» ۋە «تۇرپان» دېگەن ئىككى سۆزدىن ياسالغان، «تۇركىي تىللار دىۋانى» (1 ـ توم 49 ـ بەت)دا «ئۇچ مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى» دەپ يېزىلغان، «ئۇچ» ھازىرقى ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمكى نامى. 18 ـ ئەسىردە ئۇچتا يۇز بەرگەن «جىگدە يېغىلىقى»دىن كېيىن، ئۇچ خەلقى قاتتىق قىرغىن قىلىنغان ۋە بىر قىسمى ئىلى قاتارلىق جايلارغا سۈرگۈن قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ يەرگە تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي «ئۇچتۇرپان» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. مەنىسى «ئۇچتىكى تۇرپانلىقلار» دېگەنلىكتۇر. ھازىر ئۇچتۇرپاندا پىچان، تۇيۇق، قاراخوجا ... نامىلىرىنىڭ بولۇشى مۇشۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىدە «يۇز» سۆزى بىلەن ياسالغان «جېلىليۇزى، موللىتوختى يۇزى قاتارلىق) نۇرغۇن يەر ناملىرى بار. بۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلى رايونغا كۆچۈرۈلگەن ھەر يۇز ئۆيلۈك دېھقانغا باش بولغان جېلىل، موللىتوختى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ نامىغا قويۇلغان.

ئۇچنچى، قەبىلە ۋە مىللەت نامى بىلەن ياسالغان يەر ناملىرى. قارلۇق ـــ تۇركىي قەبىلىلەر ئىچىدە چوڭ قەبىلىلەرنىڭ بىرى. بۇ قەبىلە نامى بىلەن ياسالغان يەر ناملىرى شىنجاڭدا خېلى كۆپ جايدا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: قارلۇق ئۆستەڭ (كېرىيەدە). قارلۇق غول، قارلۇق كارىز، قارلۇق تۇگمەن، قارلۇق مەھەللىسى (بۇ جايلار قومۇلدا) ... قاتارلىقلار.

قاڭقا ـــ تۇرپان، توقسۇنلاردا «قاڭقا» دەپ ئاتىلىدىغان يۇرت

بار. بۇ سۆزنىڭ مەنبەسى ھەققىدە «ئوغۇزنامە»دە مۇنداق بىر ۋەقە بايان قىلىنغان: ئوغۇزخان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ياۋنى يېڭىپ، نۇرغۇن جانلىق ۋە جانسىز غەنىيمەتلەرنى ئولجا ئالىدۇ. ئۇ، ئولجىلارنى توشۇپ كېتىشكە ئامالسىز قالغاندا، قوشۇندىكى بارماق يوسۇن بىلىگ دېگەن ئادەم چىقىپ بىر ھارۋا ياسايدۇ. باشقىلار بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشۇپ، ئۇلارمۇ ھارۋا ياسايدۇ. شۇنىڭ بىلەن جانسىز غەنىيمەتلەرنى ھارۋىغا بېسىپ توشۇپ كېتىتۇ. ھارۋا ماڭغاندا «قاڭق، قاڭق» قىلىپ ئاۋاز چىقىرىپتۇ. ئوغۇزخان بۇنى كۆرۈپ خۇش بولۇپ، ھارۋىغا «قاڭقا» دەپ ئات قويۇپتۇ. ھارۋىنى ياسىغان ئادەمگە «قاڭقىلى» دەپ نام بېرىپتۇ. پۈتۈن قاڭقىلىقلار شۇ ئادەمنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن. بۇ سۆز مانېرىياللاردا «قاڭقا»، «قانغا»، «قاڭلى» شەكىللىرىدە ئۇچرايدۇ.

يوپۇرغا ــ ھازىرقى يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى ئورنى «ياباقۇ» چېگرىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان جەڭدە شاھىت بولغان ئارسلان تېكىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن كىشىلەر بۇ يەرنى «يوپۇرغا» دەپ ئاتاشقان بولۇشى مۇمكىن دېگەن قاراشلار مەۋجۇت. ياباقۇ ــ تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى.

يەر ـ جاي ناملىرى ئىچىدە مىللەت نامى بىلەن ئاتىلىدىغانلىرىمۇ خېلى كۆپ. مەسىلەن: تاتار كەنتى (يەكەندە)، تۇڭگان مەھەللە كەنتى (نىلقىدا)، قالماق مەھەللىسى (تۇرپاندا)، سالار كەنتى (خېجىڭدا) ... دېگەندەك. بۇ خىل يەر ناملىرى بىر قانچە يۈرتتا ئۇچرايدۇ. بۇ خىل ناملار بىرەر مىللەت ئادىمى مەلۇم سەۋەب بىلەن شۇ يۈرتقا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن بۇ يۈرت شۇنداق ئاتالغان. لېكىن، ھازىر شۇ يۈرتتا شۇ مىللەت ئادىمىنىڭ بولۇشى ناتايىن.

تۆتىنچى، يۈرت نامى بىلەن ياسالغان يەر ـ جاي ناملىرى. مەسىلەن: ئەنجانكارىزى (تۇرپاندا)، تاشكەنت كەنتى (گۇمىدا)، تۇرپاندىيۈزى يېزىسى (غۇلجىدا)، خوتەن مەھەللىسى (قاغىلىقتا)، قوقان

كەنتى (قاراقاشتا)، قومۇل كەنتى (گۈمىدا) دېگەنگە ئوخشاش.

بەشىنچى، كىشلەرنىڭ ئىسمى ۋە لەقمى بىلەن ياسالغان يەر ـ جاي نامليرى. مەسىلەن: ئارسلانخان كەنتى، سەلەي چوڭئېرىق، قۇۋاز-خانتاللىق، ماموت لەڭگەر، تورغايلا مەھەللىسى، جۈجەكلەر مە-ھەللىسى، راخمانپور كەنتى، قودايلار مەھەللىسى، پاڭمەھەللە كەنتى ... دېگەندەك.

ئالتىنچى، تۈرلۈك كەسىپلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ـ جاي نامليرى. مەسىلەن: بوياقچى مەھەللىسى، پاختىچى مەھەللىسى، تاۋاقچى مەھەللىسى، تاغارچى كەنتى، تونۇرچى مەھەللىسى ... دېگەندەك.

يەتتىنچى، دىنىي ئالاھىدىلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر ـ جاي نامليرى. مەسىلەن: ئاخۇن مەھەللىسى، شېھىتلىرىم كەنتى، باخشى كەنتى، جىنتوغراق كەنتى، خانىقا كەنتى، خەلىپە كەنتى ... دېگەندەك.

سەككىزىنچى، يەر نامليرى ئىچىدىكى قەدىمكى ھەربىي ئاتالغۇلار بىلەن ياسالغان يەر نامليرىمۇ بار. بۇلار «پوتەي، تۇرا، قاراۋۇل، قورغان، قورۇل» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ياسالغان. مەسىلەن: بەشقورغان، پالۋانتۇر، پوتەي كەنتى، دۆشتۇر ... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

توققۇزىنچى، ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ نامى بىلەن ياسالغان يەر ـ جاي نامليرى. مەسىلەن: ئاقساقمارال، بۆرىبۇلاق، جەرەنبۇلاق، پاختەكلىك ... دېگەنلەردەك.

ئونىنچى، دەل ـ دەرەخ ۋە ئۆسۈملۈكلەر نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي نامليرى. مەسىلەن: ئارغان كەنت، ئالمىلىق كەنت، ئانارلىق كەنت، يۇلغۇنلۇق كەنت ... دېگەنلەردەك.

ئون بىرىنچى، جۇغراپىيىلىك ئورۇنغا قاراپ قويۇلغان يەر ـ جاي نامليرى. مەسىلەن: دۆڭبازار، دۆڭباغ، دۆڭقوتان، دۆڭكۆۋرۈك، ئويبازار، ئويباغ ... قاتارلىق.

ئون ئىككىنچى، كونا ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي نامليرى. مەسىلەن: خانئېرىق كەنتى (قەشقەر يېڭىشەھەر)، خانكۆل كەنتى (مەكىتتە)، ئوردا قوۋۇق (قومۇلدا)،

ئورداكۆل كەنتى (مەكتتە) ... قاتارلىق.

ئون ئۇچىنچى، كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن ياسالغان يەر ـ جاي ناملىرى. مەپتىنىڭ ھەرقايسى كۈنلىرىدە باشقا ـ باشقا يەرلەردە دۇشەنبە بازار، شەنبە بازار، يەكشەنبە بازار دېگەندەك ناملار بىلەن بازار بولۇپ تۇراتتى. بۇ خىل بازارلار دەسلەپ سودا ـ سېتىق ئورنىنى بىلدۈرگەن بولسا، كېيىنچە بىر يۇرتنىڭ نامى بولۇپ قالغان.

ئون تۆتىنچى، رەڭ سۆزلىرى بىلەن سۇپەتلەنگەن يەر ـ جاي ناملىرى. مەسىلەن: ئاقتاغ، ئاقدۆڭ، قىزىلقۇم ... دېگەندەك.

ئون بەشىنچى، يەر ـ جاي ناملىرى ئىچىدە سان بىلەن ياسالغان يەر ناملىرى ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن: بەشكېرەم، ئەللىككەتمەن، ئۈچ-دەرۋازا، بەشبۇلاق، يەتتە قۇدۇق ... دېگەندەك.

ئون ئالتىنچى، يەر ـ جاي ناملىرى ئىچىدە كۆتۈلمىگەن بىرەر ھادىسە تۇپەيلى يۈز بەرگەن پېشكەللىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر ـ جاي ناملىرى. مەسىلەن: بۇغا ئۆلدى، پاتمە ئۆلدى، تورپاق قاچتى، خارمان كۆيدى، سۇ باستى كەنتى ... دېگەندەك.

يۇقىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يەر ـ جايلارغا ئىسىم قويۇش ئادىتىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر تىلغا ئېلىندى. يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىش ناھايىتى چوڭ تېما، بۇ تېما تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىشى كېرەك.

شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ياۋايى ھايۋانلارنىڭ يەر ـ جاي نامىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئاتىلىشى

ئابلىمىت ئابدۇقادىر

ھەممىزگە مەلۇمكى، شىنجاڭ ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. دەريالىرى دېڭىزغا قۇيۇلمايدىغان بولغاچقا ئىچكى قۇرۇقلۇقتىكى قۇرغاق رايون، دەپ قارىلىدۇ.

دۇنيادىكى قۇرۇقلۇق ھايۋانلىرىنىڭ رايون سىستېمىسى 100 يىلدىن بۇيانقى تەتقىقاتقا ئاساسەن، شىنجاڭ ئالتە دۇنيا ئىچىدىكى قەدىمكى شىمالىي دۇنيا (Palearetic)غا تەۋە قىلىنغان. شىنجاڭنىڭ ئىككىلەمچى نىسبىي ئورنى ئوتتۇرا ئاسىيا سۇب دۇنياسى (كەنجى دۇنياسى) بىلەن ياۋروپا ـ سىبىرىيە سۇب دۇنياسىغا ئاساسدىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇچىلەمچى نىسبىي ئورنى موڭغۇلىيە ـ شىنجاڭ رايونى، قازاقىستان رايونى، چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىز لىكى رايونى ۋە ئالتاي ـ زايسان رايونىدىن ئىبارەت تۆت رايونغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەنە ئۆز ئىچىدىن بىر قانچە سۇب رايون ۋە كىچىك رايونلارغا ئايرىلىدۇ. ھايۋانلىرىنىڭ تەبىئىي جۇغرافىيە لىك رايونلارغا ئايرىلىشىنىڭ بۇ خىل ماھىيىتى شىنجاڭنىڭ تەبىئىي مۇھىتىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى، ھايۋانلار ياشاشقا باب كېلىدىغان ئېكولوگىيىلىك تەبىئىي شەرت ـ شارائىت ئاممىلىرىنىڭ كۆپ خىللىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەنە، شىنجاڭ ياۋايى ھايۋانلىرىنىڭ سوغۇق مۆتىدىل بەلباغ يېڭىنە يوپۇرماقلىق ئورمان ھايۋانلىرى تۇركۇملىرى، مۆتىدىل ئوتلاق ھايۋانلىرى تۇركۇملىرى، مۆتىدىل چۆل ـ بایاۋان، يېرىم چۆل ھايۋانلىرى تۇركۇملىرى، ئېگىزلىك ئورمان ئوتلىقى، چىملىق ئوتلىقى،

سوغۇق چۆل هايۋانلىرى تۈركۈملىرى قاتارلىق ئېكو - جۇغراپىيەۋى هايۋان تۈركۈملىرى هەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا هايۋانلىرى تېپى، ئېگىزلىك رايون هايۋانلىرى تېپى، شىمالىي رايون هايۋانلىرى تېپى، شەرقىي شىمالىي رايون هايۋانلىرى تېپى ۋە پۈتۈن شىمالىي رايون هايۋانلىرى تېپىدىن ئىبارەت جۇغراپىيەلىك تارقىلىش هالەتلىرىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل هالەتنى ئېلىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدا ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس.

هايۋانلىرىنىڭ جۇغراپىيەلىك تارقىلىشىدىكى ئايرىمچىلىق، ئورۇنلاشقان مۇھىتىنىڭ مۇرەككەپ، هايۋانلىرىنىڭ خىلمۇخىللىقى — شىنجاڭدىكى ياۋايى هايۋان تۈرلىرى نامىنىڭ كۆپ هاللاردا يەرلىك نام ۋە يەر - جاي ناملىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئاتىلىشىغا هەم بۇ ناملارنىڭ خەلقئارالىق ئىلمىي نام (لاتىنچە نام)غا ئۆزلىشىشىگە تۈرتكە بولغان.

يېقىنقى ئىستاتىستىكا مەلۇماتىمىزغا ئاساسلانغاندا، ھازىر شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئومۇرتقىلىق ياۋايى هايۋانلار تەخمىنەن 700 تۈر (كەنجى تۈرلەرنى قوشقاندا 900 تۈر)گە يېتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۈت ئەمگۈچى هايۋانلار 137 تۈر، قۇشلار 425 تۈر، يەر بېغىرلىغۇچىلار (سۆرەلگۈچىلەر) تەخمىنەن 45 تۈر، قوش ماكانلىقلار يەتتە تۈر، بېلىقلار 90 نەچچە تۈر بولۇپ، ئېلىمىزدىكى ئومۇمىي ئومۇرتقىلىق هايۋان تۈرلىرى سانىنىڭ تەخمىنەن 30%تىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ياۋايى هايۋانلار بايلىقى شىنجاڭنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى.

بۇ ماقالىدە شىنجاڭدىكى يەر - جاي ناملىرى بىلەن ئاتالغان ئومۇرتقىلىق ياۋايى هايۋان تۈرلىرىنى نۇقتىلىق تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. يەر - جاي ناملىرى بىلەن ئاتالغان سۈت ئەمگۈچى ياۋايى هايۋانلار تۈرلىرى

ئالتاي قارىغۇ چاشقىنى، ئالتاي يىلتىزخور چاشقىنى، ئال-

تاي بۇغسى، ئالتاي تيىنى، ئالتاي ئاغمىخنى، ئالتاي قارا بۇلغۇنى، ئاقسۇ لەڭمەنتاقتىقى، ئارال توشقانچىقى، باربكسۆل لەڭمەنتاقتىقى، قەشقەر شەپەرىڭى، ئوتتۇرا ئاسىيا ياۋا ئۆچكسى (تاغ تېكسى)، بوغدا دالا چاشقىنى، لاداق مۇغسى (شاقىلدىقى)، جۇڭغار توشقىنى، موڭغۇلىيە قارا چاشقىنى، موري تۇلۇم چاشقىنى (قۇم چاشقىنى)، نورۇبگىيە ئۆي چاشقىنى (قوڭۇر چاشقان)، جەنۇبىي شىنجاڭ ئورمان چاشقىنى، پامىر ئارقىرى (مار-كوپولو ئارقىرى)، پامىر ئوتلاق توشقىنى، پامىر دالا چاشقىنى، تارىم توشقىنى (يەكەن توشقىنى)، تارىم جەرىنى (يەكەن جەردىنى)، تارىم بۇغسى، تەڭرىتاغ قوڭۇر ئېيىقى، تەڭرىتاغ بورسۇقى، تەڭرىتاغ بۇغسى، تەڭرىتاغ كۇسۇتكىسى، تەڭرىتاغ چىم چاشقىنى، تەڭرىتاغ تىزلاق چاشقىنى، تۇرپان قۇم چاشقىنى، سىبىرىيە ئاغمىخنى، سىبىرىيە گۇللۇك تىيىنى، سىبىرىيە لەڭمەنتاقتىقى، سىبىرىيە (ياۋا) ئاق توشقىنى، شىزاڭ قۇلىنى (ياۋا ئېشەك)، ھىمالايا سۇغۇرى (داۋغان)، شىنجاڭ يولۋىسى، ئاسىيا شەپەرىڭى، ئىلى مۇغسى، ئىلى دالا چاشقىنى، ئاراتۇرۇك لەڭمەنتاقتىقى، ھىندىستان يەر قازارى، شىزاڭ قوڭۇر ئېيىقى، يورغا بۆكەن، شىزاڭ تۇلكىسى، جۇركىيەك، شىزاڭ ئىپار چاشقىنى، زايسان لەڭمەنتاقتىقى، ئوتتۇرا ئاسىيا توشقىنى، جۇڭغار لەڭمەنتاقتىقى.

2. يەر ـ جاي نامىرى بىلەن ئاتالغان قۇشلار

ئالتاي ئۇلارى، مىسىر تەنتەكقۇشى، شىمال توك قاغىسى، شىمال چوققا قۇشقىچى، شىمال قىزىل قۇشقىچى، شەرق قوڭۇر پاشخورى، شىمالپەرەس تال شاخ سانىغۇچ، شىمالپەرەس قىزىل باش قۇشقىچى، موڭغۇلىيە چىقچىقى، موڭغۇلىيە تورغىيى، ياۋروپا پاختىكى، ياۋروپا تەنتەكقۇشى، ياپونىيە بۇلبۇلى، بۇخارا قۇشقىچى، شىزاڭ پايپاقلىق بېغىرتىقى، شىنجاڭ بۇلبۇلى، شىزاڭ ئۇلارى، ئوتتۇرا ئاسىيا پاختىكى، ئوتتۇرا ئاسىيا تەنتەكقۇشى.

3. يەر ـ جاي ناملرى بىلەن ئاتالغان يەر بېغىرلىغۇچى (ئۆملىگۈچى ياكى سۆرەلگۈچى) هايۋانلار

شىنجاڭ قۇملۇق كەسلەنچۈكى، شىمالىي قۇتۇپ قارا يىلـ ـنى، قۇرۇم سەپكۈنلۈك كەسلەنچۈكى، جەنۇبىي شىنجاڭ قۇم كەسلەنچۈكى، چىڭخەي قۇم كەسلەنچۈكى، تارىم كىلەرى (يايلـ ـلىق كەسلەنچۈك)، شىزاڭ قۇم كەسلەنچۈكى، غەربىي يۈرت چۆل پاتمىچۈقى، غەربىي يۈرت قۇم پاتمىچۈقى، ھىمالايا كىلەرى (يايـ ـلىلىق كەسلەنچۈك)، ھىمالايا سالمىسى، شىنجاڭ كىلەرى (يايلـ ـلىق كەسلەنچۈك)، يەكەن قۇم كەسلەنچۈكى، غۇلجا قۇش پاتمىچۈقى.

4. يەر ـ جاي ناملرى بىلەن ئاتالغان قوش ماكانلىق هايۋانلار

ئالتاي قىزىل قولتۇق پاقىسى، شىمالىي شىنجاڭ تېررىتو ـ نى، جۇڭگو قىزىل قولتۇق پاقىسى.

5. يەر ـ جاي ناملرى بىلەن ئاتالغان بېلىقلار

ئالتاي تاش بېلىقى، ئالتاي پاقاباش بېلىقى، بايقال ئاق بې ـ لىقى، شىمال ئىتباش بېلىقى، شىمال قىزىل بېلىقى، شىمالىي قۇتۇپ ئالاقانات بېلىقى، كۇنەس ئىتباش بېلىقى، شىنجاڭ ئىت ـ باش بېلىقى، تارىم يېرىق قورساق بېلىقى، تۇرپان پاقاباش بېلـ ـقى، سىبىرىيە بىكرى بېلىقى، سىبىرىيە چىپار ئىتباش بېلـ ـقى، شىنجاڭ ئاق بېلىقى، شىنجاڭ موكا بېلىقى، شىنجاڭ بۇ ـ رۇتسىز بېلىقى، شىنجاڭ يوغانباش بېلىقى، يەكەن موكا بېلىقى، ئىلى يېرىق قورساق (ساغدا) بېلىقى، ئىلى ئالابۇغا بېلىقى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، شىنجاڭدىكى ياۋايى هايۋانلاردىن، ئۇ ـ نى تۇنجى قېتىم بايقاپ، نام بەرگۈچىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىلـ ـىدىغانلىرىمۇ بار. مەسىلەن: پرژېۋالسكى ياۋا ئېتى، جېڭ زوشىن تۇلۇم چاشقىنى قاتارلىقلار.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

(1) چېەن يەنۇېن، جاڭ جيې: «شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇشلار بىلەن سۈت ئەمگۈچى هايۋانلار» (خەنزۇچە)، پەن نەشرىياتى، 1965 ـ يىل نەشرى.

(2) جېڭ زوشىن: «جۇڭگو قۇشلىرىنىڭ تارقىلىش تىزىملىكى» (خەنزۇچە)، پەن نەشرىياتى، 1976 ـ يىل نەشرى.
(3) ئابلىمىت، غالىپ: «شىنجاڭدىكى قوش ماكانلىقلار بىلەن يەر بېغىرلىغۇچىلارنىڭ تارقىلىش ئالاھىدىلىكى»، «قۇرغاق رايونلار تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1988 ـ يىل 3 ـ سان، 77 ـ، 83 ـ بەتلەر.
(4) «شىنجاڭ بېلىقلىرى تەكشۈرىسى» (خەنزۇچە)، 1979 ـ يىل نەشرى.
(5) «ئومۇمىي زوئولوگىيە»، روزى بارى تەرجىمىسى، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1985 ـ يىل نەشرى.
(6) ژاڭ سۇ قاتارلىقلار: «شىنجاڭ غاجىلىغۇچى ھايۋانلار تەكشۈرۈسى» (خەنزۇچە)، 1983 ـ يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.
(7) جاڭ رۇڭزۇ قاتارلىقلار: «جۇڭگو تەبئىي جۇغراپىيىسى، ھايۋانات جۇغراپىيىسى» (خەنزۇچە)، 1979 ـ يىل نەشرى.
(8) جېڭ زوشىن، جاڭ رۇڭزۇ: «جۇڭگو ھايۋانلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك رايونلارغا ئايرىلىشى» (خەنزۇچە)، 1959 ـ يىل نەشرى.
(9) مايۇڭ قاتارلىقلار: «شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسىم رايونلىرىدىكى غاجىلىغۇچى ھايۋانلارنىڭ تۈرلىرى ۋە تارقىلىشى» (خەنزۇچە)، 1987 ـ يىل 1 ـ نەشرى.

ئاقسۇ كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ تارىختىكى ناملىرى

ئابدۇراخمان ماموت دىيار

تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تۇتىشىپ تۇرغان ئاقسۇ كوناشەھەر ناھىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئالتە شەھەر (خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەر)نىڭ بىرى. ناھىيىنىڭ يەر مەيدانى 1400 كۋادرات كىلومېتىر، ئاھالىسى 128 مىڭ 868 بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قىرغىز، قازاق، موڭغۇل خەلقى ياشايدۇ.

تەڭرىتاغنىڭ 7448 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تۆمۈر چوققىسى ئاقسۇ كوناشەھەر ناھىيىسى تەۋەسىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ قاتلام ـ قاتلام مۇزلۇقلار ۋە تاغ بۇلاقلىرىدىن ھاسىل بولغان ئېقىنلىرى مۇزئارت، قۇرغۇيلۇق، چوڭ قوزىباي، كىچىك قوزىباي، ئاق-بۇلاق، تېرەڭ، تاغبۇلاق، كۆكيار، لايسۇ، قۇمئېرىق (تارمىقى ــ كۆكبۆرە، گۈركى سۇ، تۆمۈرسۇ، قاشالاي) دەريالىرىنى ھاسىل قىلىپ، پەس تۈزلەڭدىكى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك رايونلىرىغا ئاقىدۇ. مۇشۇ ئون دەريا بولغانلىقى ئۈچۈن ئاقسۇ كوناشەھەر نا-ھىيىسىنىڭ نامى قەدىمكى دەۋرلەردە «ئونسۇ» دەپ ئاتالغان. بۇ دەريالارنىڭ سۈلىرى كەلكۈن ۋاقتىدا ناھايىتى نۇرغۇن قۇم، لاتقا، ھاك، سېغىزلارنى ئېقىتىپ كەلگەچكە، سۇنىڭ رەڭگى لايقىلىشىپ كېتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ جاي «ئاقسۇ» دەپ ئاتالغان.

19 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرىدىن بولغان «زەپەرنامە»نىڭ ئاپتورى، 1802 ـ يىلى ئاقسۇدا تۇغۇلۇپ ئۆمرى-نىڭ ئاخىرىنى ئۈچتۇرپاندا غېرىبلىقتا ئۆتكۈزگەن مەشھۇر تا-رىخچى، شائىر موللا شاكىر ئۆزىنىڭ 4380 مىسرالىق داستانىدا

ئاقسۇ خەلقىنىڭ مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان قەھرىمانلارچە كۈرەشلىرىنى، ئاقسۇنىڭ خارابلىشىش، گۈللىنىش تارىخىنى مۇنداق دەپ يازدى: ئاقسۇ ھاكىمى ئىلياس خان خەلق ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلمەي، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ۋاباغا كېسىلى تارقالدى. قۇمئېرىق دەرياسى تاشتى. يەر تەۋرەپ، دەريالار چايقىلىپ، يۇرت ـ ماكانلار ۋەيران بولدى. ئۆلۈمدىن ئېشىپ قالغان خەلق ئاقسۇدا ياشاشتىن ئۈمىد ئۈزۈپ، شەھەرنى تاشلاپ يىراق جايلارغا كەتتى. بۇ ئادەمزاتسىز شەھەر «ئەر دەۋىل»، يەنى «دېۋىلەر ماكانى» دەپ ئاتالدى. شائىر مۇنداق دەپ يازدى:

يانا ئاقسۇنى ئىلياس خان سوراپ،
ئۇلارمۇ بولدى ئاخىر خاكى ـــ توراپ[1].
.....
ئوشۇل زەن[2] بىلەن قىلدى مەيخارەلىك،
ئانىڭ كەيپىدىن ئۆتتى بەدكارەلىك[3].

كىرىپ ئەردەۋىل شەھرىگە بىر ۋاباء،
بۇ رەڭ كەلگەنكى قاتتىق بالا.

قېنى، ئەردەۋىل شەھرى؟ يوق ئۇندا جان،
ۋابادا ئۆلۈپ كەتتىلەر ھەر قايان.

شەھەر چۆل قالىپ ئەردى ئون ئالتە يىل،
بولۇپ ئەردەۋىل شەھرى ۋەيران شۇ خىل.

ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغان «قەدىمكى كۇچالىقلار مەدەنىيىتى» دېگەن ماقالىسىدە ئاقسۇ كوناشەھەر ناھىيىسى ھەققىدە مۇنداق مەلۇماتلارنى بەرگەن: ئاقسۇ كوناشەھەرنى تۇركىلەر (ئۇيغۇرلار) «ئون سۇ» دېگەن بولسا، جۇڭگو مەنبەلىرى بۇ سۆزنى

ئاھالاڭ تەرجىمىسى بويىچە «ۋېنسۇ» دەپ خاتىرىگە ئالغان④.

«بىر زاماندا بۇ يەرنى سايادەت قىلغان ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي ئاقسۇ، يەنى بارمان توغرىسىدا بۇ شەھەرنىڭ قەشقەردەك بەك قەدىمكى تۈرك شەھىرى ئىكەنلىكىنى سۆزلەيدۇ. بۇ نىڭغا قارىغاندا، «بارمان» ئاپراسىياپنىڭ ئوغلى، پىردەۋسى بولسا ئۇنىڭ ئىنىسى. قەدىمكى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ «بارمان» ئاتىلىشى ئاپراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى بىلەن بىۋاستە چېتىشلىقى بار»⑤.

ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا «پامان» دېگەن بىر مەھەللە بار. بۇ مەھەللە بىلەن ناھىيە بازىرىنىڭ ئارىلىقى 25 كىلومېتىر، قىزىل يېزىسىنىڭ ئارىلىقى 15 كىلومېتىر كېلىدۇ. پامان ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ئەڭ قەدىمكى يۇرتلارنىڭ بىرى. «پامان» ئاپراسىياپ دەۋرىدىكى «بارمان» بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

ئەرەب يازغۇچىسى ئىدرىس مۇنداق دەيدۇ: «تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدا تىنچ تۇرغان يەكەن شەھىرىنىڭ ئون ئالتە كۇنلۇك چەت غەربىي شىمالىدا بولغان «بارمان» ياكى «باخۋان» بولسا، توققۇز ئۇيغۇر (ئوغۇز) شەھەرلىرىدىن بىرىدۇر ...)

ئىزاھلار:

① خاكى توراب ـــ كۇل، توپا.

② زەن ـــ ئايال.

③ بەدكارەلىك ـــ بۇزۇقچىلىق.

④⑤ «شىنجاڭ خەلق ئەدەبىياتى تەتقىقاتى خەۋەرلىرى»نىڭ 1985 ـ يىل 1 ـ سان، 35 ـ بەت، 42 ـ بەت.

«يوپۇرغا» نامى ھەققىدە

ئابدۇكېرىم روزى

قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ھازىرغىچە بىر قىسىم ماقالىلەر ئېلان قىلىنىپ، بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەر خىل نۇقتىلاردىن ئىزاھلاندى. بەزى تەتقىقاتچىلار تىل جەھەتتىكى قىسمەن ماسلىق ۋە ئوخشاشلىقنى ئاساس قىلىپلا، «يوپۇرغا» دېگەن قەبىلە نامى «ياباقۇ»نىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن، يوپۇرغا ناھىيىسىدىكى خەلقنىڭ ئەجدادى ياباقۇلار، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى[1]. بەزى تەتقىقاتچىلار بولسا، «يوپۇرغا» دېگەن نام «يوروق ئوردا»نىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن، دەپ قارىدى[2].

مېنىڭچە، «يوپۇرغا» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ياباقۇلار بىلەن باغلاش تارىخىي پاكىتلارغا، يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

تارىخ كىتابلىرىدا بايان قىلىنىشىچە، ياباقۇلار قەدىمكى توققۇز ئۇيغۇر ئىتتىپاقىدىكى بىر قەبىلە بولۇپ[3]، پەرغانە ئويمانلىقىدا، يەنى ئىسسىق كۆلنىڭ شىمالى، ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستانىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق مەشھۇر ئەسىرىدە ياباقۇلار ھەققىدە تەپسىلىيرەك ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئۇ ياباقۇلارنىڭ بىر قەبىلە، يەنى تۈركلەرنىڭ بىر تارمىقى ئىكەنلىكىنى[4]، «ياباقۇ سۆيى» نامىلىق دەريانىڭ قەشقەر تاغلىرىدىن پەرغانە، ئۆزكەنتكە

ئاقسەدىغانلىقىنى[5] ئىزاھلىغاندىن سىرت، ياباقۇلارنىڭ قەبىلە تەركىبى، پائالىيەت رايونى، شېۋىسى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى جەھەتـ تىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ياباقۇلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايون (پامىرنىڭ غەربىي قىسمى) بىلەن يوپۇرغا ناھىيىسى (تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى) رايون جەھەتـ تىن ئىككى ئۇقۇم بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى قەبىلىۋى تۈرمۇشـ تىكى ياباقۇلارنىڭ تەبىئىي چېگرا بولغان پامىر تاغلىرىدىن ئۆـ تۈپ تارىم ۋادىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى ئانچە ئەھمىيەتسىز ئىدى. ئەمدى «يوپۇرغا» دېگەن نام «يوروق ئوردا»نىڭ قوناـ تىكىلىق ئۆزگىرىشىدىن كېلىگەن دېگەن قاراشقا كەلسەك، بۇ قاراشنى دەللىلەيدىغان ئاساس كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ. ئۇنداق بولسا، «يوپۇرغا» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىنى قانداق چۈـ شىنىش كېرەك؟

«يوپۇرغا» دېگەن نام قەدىمكى ماتېرىيال مەنبەلىرىدە ئاساـ سەن كۆرۈلمەيدۇ. بىز تارىخىي مەنبەلەردىن ئېنىق ئاساسقا ئىگە بولالمىساقمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى جەـ ھەتتىن بۇ نام ھەققىدە قىسمەن ئاساسلارغا ئىگە بولالايمىزـ. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى «يوپرى» دېگەن سۆزنىڭ فونېتىكـ ـلىق ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە «يوپۇرغا» دېگەن نام كېلىپ چىقـ ـقان، دېيىش ئەقىلگە مۇۋاپىق بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئـە ـسىرىدە «يوپرى» دېگەن سۆزنى «تۈز ۋە كەڭ يەر»[6] دەپ ئىزاھلايـ ـدۇ. ئۇ يەنە «غۇ» قوشۇمچىسى ئوستىدە توختىلىپ، «غۇ» قو ـ شۇمچىسى پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە ئۇلىنىپ، ئورۇن ـ جاي، ۋاقىت ـ چاغ، قورال ـ جابدۇق ئىسىملىرىنى ھاسىل قىلىدىـ ـغانلىقىنى (مەسىلەن: بارغۇ يەر ـــ باردىغان يەر، تۇرغۇ يەر ـــ تۇرىدىغان يەر) كۆرسىتىدۇ[7]. پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلىگە «غۇ»، «ئالغۇ» قوشۇمچىسىنى ئۇلاش ئارقىلىق ئىسىم ياساش ئەھۋالـى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بار (مەسىلەن: تۇرالغۇ، قونالغۇ دېگەندەك). دېمەك، «يوپۇرغا» دېگەن نام قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىـ

كى «يوپرى» دېگەن سۆزگە «غۇ» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق كېلىپ چىققان. بۇ نام تەركىبىدىكى «غۇ» قوشۇمچىسى «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ «ئا» تاۋۇشىغا ياكى «ئا» تاۋۇشىنىڭ «ئا»، «ئۇ» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى بويىچە «غا»غا ئۆزگەرگەن، «يوپرى» سۆزىدىكى «ى» تاۋۇشى تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ياكى قوشۇلۇپ قېلىش قائىدىسى بويىچە چۈشۈپ قېلىپ، «يوپرى»غا ئۆزگەرگەن. شۇنداق قىلىپ، «يوپرىغۇ» ئاۋۇال «يوپرىغۇ»، «يوپرىغا»غا، كېيىن «يوپۇرغا»غا ئۆزگەرگەن. بۇنىڭ مەنىسى يەنىلا «تۇزلەڭ يەر»، «تەكشى يەر»، «تۇزلەڭلىك»، «تەكشىلىك» دېگەنلىك بولىدۇ. هازىرقى يوپۇرغا ناهىيىسىنىڭ يەر شەكلىنىڭ تۇزلەڭ ئىكەنلىكى بۇنىڭغا ياخشى ئاساس بولالايدۇ. يوپۇرغا ناهىيىسىنىڭ نامى هازىر جانلىق تىلدا «يوپۇغا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

دېمەك، «يوپۇرغا» دېگەن نام بۇ ناهىيىنىڭ يەر شەكلىگە ئاساسەن قويۇلغان ئىسىمنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن ئىبارەت.

ئىزاهلار:

①② «مەهمۇد كاشغەرىي»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى، 131 ـ بەت.

③ «تارىمدىن تامچە»، 386 ـ بەت.

④⑤ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، Ⅲ توم، 47 ـ بەت.

⑥ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، Ⅲ توم، 39 ـ بەت.

⑦ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، Ⅲ توم، 292 ـ بەت.

تارىختىكى ئونسۇ

ئابدۇراخمان ماموت دىيار

«ئاقسۇ يېڭىشەھەر»دىكى «يېڭىشەھەر» سۆزى قىسقارتىلغاندىن كېيىن ئاقسۇ كوناشەھەر قەدىمكى نامى «ئونسۇ»نىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇزى بويىچە «ۋېنسۇ» (温宿) دەپ ئاتالدى ۋە يېزىلدى. يەر ـ جاي ناملىرىنى يەرلىك ئاتالغۇلار بىلەن ئاتاش زۆرۈر بولغانلىقتىن، يەنە «ئاقسۇ كوناشەھەر» دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ. خەنزۇچىدا يەنىلا «ۋېنسۇ» (温宿) دەپ ئېيتىلىپ ۋە يېزىلىپ كەلمەكتە. ئاقسۇ كونا شەھەرنىڭ تارىختا «ئونسۇ»دىن باشقا يەنە «قۇم»، «ئەردەۋىل»، «بارمان» دېگەن ناملىرىمۇ بار. «قۇم» ئاقسۇ دەريا سىنىڭ بىر تارمىقى بولغان (ئاقسۇ دەريا سى قۇمئېرىق ۋە توشقان دەريا سىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان) قۇمئېرىق دەريا سىنىڭ بۇرۇنقى نامى «قۇم»غا ئاساسەن قويۇلغان.

«ئەردەۋىل» دېگەن نام توغرىسىدا 19 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئاقسۇلۇق شائىر موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانىدا مۇنداق مىسرالار بار.

يانا ئاقسۇنى ئىلياسخان سوراپ،
ئۇلارمۇ بولدى ئاخىر خاكى تۇراپ.

كىرىپ ئەردەۋىل شەھرىگە بىر ۋاباء،
بۇرەڭ كەلگەن ئەركەنكى قاتتىق بالا.

قېنى ئەردەۋىل شەھرى يوق ئۇندا جان،
ۋاباداء ئۆلۈپ كەتتىلەر ھەر جان.

داستاندا یەنە ئاقسۇنىڭ خارابلىشىش، گۈللىنىش جەريانى يەنى ئىلياسخان ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ چىرىكلىشىشى بىلەن شەھەرنىڭ ئەردەۋىل (دۆە، جىنلەر ماكانى)غا ئايلانغانلىقى، كېيىن خىزىرخان دەۋرىدە گۈللەپ ياشنىغانلىقىغا دائىر مەزمۇنلار بار.

1948 - يىلى «شىنجاڭ گېزىتى»دە تاتار تارىخشۇناسى ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغانىڭ «قەدىمكى كۇچارلىقلار مەدەنىيىتى» ناملىق ماقالىسى بېسىلغان. بۇ ماقالىدە ئاقسۇ كونا شەھەرنىڭ تارىختىكى نامى توغرىسىدا مۇنداق مەلۇماتلار بار.

«ئاقسۇ كونا شەھەرنى تۇركلەر (ئۇيغۇرلار) ‹ئونسۇ› دەپ ئاتىغان بولسا، جۇڭگو مەنبەلىرى بۇ سۆزنى ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە ‹ۋېنسۇ› دەپ خاتىرىگە ئالغان ...»

يەنە شۇ ماقالىدا ئاقسۇ كونا شەھەرنىڭ «بارمان» دېگەن نامى توغرىسىدا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن تۆۋەندىكى نەقىلنى كەلتۈرگەن: «‹بارمان› ئاپراسىياپنىڭ ئوغلى. قەدىمكى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ‹بارمان› ئاتىلىشى ئاپراسىياپ ئوغلىنىڭ ئىسمى بىلەن بىۋاستە چېتىشلىقى بار ...»

شۇ ماقالىدە يەنە ئەرەب يازغۇچىسى جەيھەر ئىدرىسنىڭ ئاقسۇ ھەققىدە يازغان ماقالىسىدىن: «تىبەتلىكلەرنىڭ قولىدا تىنچ تۇرغان يەكەن (ياركەنت) شەھىرىنىڭ ئون ئالتە كۈنلۈك چەت غەرب شىمالىدا بولغان ‹بارمان› ياكى ‹باخۋان› بولسا توققۇز ئۇيغۇر (ئوغۇز) شەھەرلىرىدىن بىرىدۇر ...» دېگەن نەقىللەرنى كەلتۈرگەن.

«بارمان» توغرىسىدىكى بۇ مەلۇماتلاردىن شۇنى ئېنىق چۈشىنىشكە بولىدۇكى، ئاقسۇ كونا شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا «پامان» دېگەن بىر مەھەللە بار. بۇ مەھەللە ناھىيە بازىرىدىن 25 كىلومېتىر يىراقتا بولۇپ، قىزىل يېزىسىغا 15 كىلومېتىر كېلىدۇ. «پامان» ئاقسۇ كونا شەھەردىكى ئەڭ قەدىمكى يۇرتلارنىڭ بىرىسىدۇر. «پامان» ئاپراسىياپ دەۋرىدىكى «بارمان» بولۇشى

مۇمكىن.

ئاقسۇ كوناشەھەرنىڭ يەر شەكلى شىمال تەرىپى تۆمۇر چوقـ
قا باغرىدىكى مۇزلۇقلارغا، جەنۇب تەرىپى تەكلىماكاننىڭ شىمـا ـ
لىي قىرغىقىدىكى تۈزلەڭلىككە تۇتىشىدۇ. باي ناھىيىسىدىن
مۇزات دەريا‌سى (مۇزات دەريا‌سىنىڭ باشلىمى بۇرۇن ئاقسۇ كونا ـ
شەھەر تەۋەلىكىدىن ئۆتەتتى. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا دەريانىڭ باي
تەرىپىدىكى چوڭ ئارپا، كىچىك ئارپا يايلاقلىرى ئاقسۇ كوناشە ـ
ھەرگە قارايتتى) ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدىن توشقان دەريا‌سى ئار ـ
قىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ ئىككى دەريانىڭ ئارىلىقىدا تۆمۇر
چوققا مۇزلۇقلىرىدىن ئېقىپ كېلىدىغان قۇرغۇيلۇق، چوڭ قو ـ
زىباي، كىچىك قوزىباي، ئاقبۇلاق، كىچىك تىرەك، چوڭ تىرەك،
پاقىلىق، لايسۇ، قۇمئېرىق (تارمىقى گۈركى سۇ، تۆمۈرسۇ، قا ـ
شالاي، كۆكبۆرە) قاتارلىق ئون دەريا بولغانلىقى ئۈچۈن «ئونسۇ»
(«ئون دەريا») دەپ ئاتالغان. دەريالارنىڭ سۈلىرى تومۇزدىكى
كەلكۈن مەزگىلىدە قۇم، سېغىز لاتقىلىرىنى ئېقىتىپ سۇنىڭ
رەڭگى ئېقىش ھالەتتە بولغانلىقى ئۈچۈن «ئاقسۇ» دەپ ئاتالغان.

شىنجاڭدا «كوناشەھەر» ئاتالغۇسى بىلەن قوشۇلۇپ ئېيتى ـ
لىدىغان ناھىيە، بازارلار خېلى كۆپ بولغاچقا، بۇ ئوخشىماس ـ
لىقلار (تۇردەش ئىسىملار) يەر نامىلىرىنىڭ خاسلىقىغا ۋە خەت ـ
ئالاقە ئىشلىرىغا تەسىر يەتكۈزۈۋاتىدۇ. يەر نامىلىرىدىكى بۇ خىل
ئوخشاشلىقلار (قەشقەر كوناشەھەر، ئاقسۇ كوناشەھەر ...) تىل
جەھەتتىكى گادايلىقنى كۆرسىتىپلا قالماستىن، يېزىقتىكى بو ـ
لۇپمۇ ۋۇجۇدىكا، تېلېگرامما ۋە ئېلېكترونلۇق مېڭىگە كىرگۈزۈش
جەھەتتىمۇ قولايسىزلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. «ئاقسۇ كوناشە ـ
ھەر»نى «ئونسۇ» دەپ ئاتىساق بىرىنچىدىن، ئالتە بوغۇملۇق سۆز
ئىككى بوغۇمغا قىسقىرايدۇ. ئىككىنچىدىن، سان ۋە ئىسىمنىڭ
يانداش باغلىنىشىدىن تۈزۈلگەن بۇ بىرىككەن سۆز (ئىسىم) ئالا ـ
ھىدە خاسلىققا ئىگە بولۇپ، سۈپەت ۋە ئىسىمنىڭ يانداش باغلى ـ
نىشىدىن تۈزۈلگەن بىرىككەن سۆز «توقسۇ»، «قىزىلسۇ» دېگەن

ئىسىملارغا ئوخشاش بىر - بىرىدىن ئېنىق پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئىسىملارنىڭ تىل، يېزىقتىكى ئىخچاملىقى ۋە ئېنىقلىقى شۇ مىللەت تىلىنىڭ مەنا ئىپادىلەشتىكى ئارتۇقچىلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، «ئاقسۇ كونا شەھەر» دېگەن ئىسىمنى «ئونسۇ» دېگەن قەدىمكى ئىسىمغا ئالماشتۇرۇش كېڭ ئاممىنىڭ ۋە دەۋرنىڭ ئېھتىياجىغا، تەلىپىگە ئايلىنىپ قالدى. شۇ ئېھتىياجغا بىنائەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 5 - يىغىنىدا ئاقسۇ كونا شەھەرنىڭ تارىختىكى نامى «ئونسۇ»نى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىلدى.

«ئۇيغۇر ئېلى» نامى ھەققىدە

غالىپ بارات

ئۇيغۇر تارىخىدا يېشىلمىگەن سىرلار تېخى كۆپ، ئەنە شۇ سىرلارنىڭ بىرى تارىختىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئۆز دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلىدا نېمە دەپ ئاتالغانلىقى مەسىلىسىدۇر.

جىياڭ چىشياڭ «شىنجاڭ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ پۈتۈلۈرى» دېگەن كىتابىدا ئۆزۈندىن بېرى «قاراخانىيلار» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان سۇلالە نامىنى تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا «خاقانىيە» دەپ مۇقىملاشتۇرغان. دەرھەقىقەت ئاشۇ خانلىقنىڭ شاھزادىسى بولغان مەھمۇد كاشغەرىيمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بۇ خانلىقنىڭ «خاقانىيە» دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە بېشارەت بېرىدۇ.

ئەمدىكى سۆز خاقانىيە سۇلالىسى بىلەن دەۋرداش ھەم قوشنا ئۆتكەن، ئۆزۈندىن بېرى «ئىدىقۇت خانلىقى»، «ئىدىقۇت ئۇيغۇر پادىشاھلىقى، قاراقوچو ئۇيغۇر خانلىقى» دېگەندەك ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان خانلىق نامىنىڭ ئۆز دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلىدا قانداق ئاتالغانلىقى مەسىلىسىدۇر.

خەلق ئارىسىدا «ئىسىم ئىگىسىدىن كېلىۋر» دېگەن گەپ بار. ئۆز دەۋرىدىكى نامىنى ئېنىقلاش ئىمكانىيىتى بار تۇرۇقلۇق بۇ خانلىقنى ئۆز نامى بىلەن ئاتىماسلىق، ئارتۇقچە ئىسىم ياساپ يۈرۈش تازا ئىلمىي پوزىتسىيە بولمىسا كېرەك.

بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئۇيغۇر بىر ئەلنىڭ نامى، ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار ...»[1] دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ، ناھايىتى ئىشەنچلىك مەلۇمات ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى شۇ دەۋردە ياشىغان مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇ خانلىق نا-

مىدىن خەۋەرسىز قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

«موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ناملىق ئەسەردە «تەيزۇنىڭ 4 ـ يىلى (1209 ـ يىلى) باھاردا ئۇيغۇر ئېلى (畏兀儿国) تەۋە بولدى. 6 ـ يىلى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىدىقۇتى تاۋابقا كەلدى»[2] دېيىلگەن. مانا بۇ خاتىرىدىمۇ مەزكۇر خانلىقنىڭ نامى ئوخشاشلا «ئۇيغۇر ئېلى» دېيىلگەن بولسا، خانلىق ھۆكۈمدارى «ئىدىقۇت» دەپ ئاتالغان.

«يۈەن شېڭزۇنىڭ بويسۇندۇرۇش تارىخى»دا «ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىدىقۇتى قىتانلارنىڭ دۆلەت نازارەتچىسىنى ئۆلتۈرۈپ شۆھرەت قازاندى»[3] دېيىلگەن.

«موڭغۇل تارىخىدىن خاتىرىلەر. چىڭگىزخان تەزكىرىسى»دە «ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇق»[4] دەپ خاتىرىلەنگەن.

«ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى»دا «پۈتۈن ئۇيغۇر ئېلىنى بۇرۇنقىدەك باشقۇرۇپ ئولتۇرۇپ ... ئالتۇن تامغا بىلەن گاۋچاڭ ۋالڭ دېگەن نامنى ئېلىپ ...»[5] دېيىلگەن. بۇ مەڭگۈ تاش ئىدىقۇت ھۆكۈمدارلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن 1334 ـ يىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي دېگەن يېرىدە تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئېنىق ھالدا «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتالغان. بۇ يەردىكى گاۋ چاڭ ۋالڭا كەلسەك، بۇ خەنزۇچە (王高)دىن كەلگەن بولۇپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تۇزۇلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»دە گاۋچاڭ (高昌) سۆزى ئۇيغۇر[6] دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر كوراگانى «تارىخىي رەشىدى»دە «ئاقسۇنىڭ شەرقىي ئۇيغۇرىستان ـــ ئۇيغۇر ئېلى»[7] دەپ خاتىرىلەيدۇ.

موللا مىرسالىھ كاشغەرىنىڭ «چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسىرى ۋە موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ھەمىدى» ناملىق ئەسەرلىرىدىمۇ ئىدىقۇت خانلىقى تەۋەسى «مەملىكەتى ئۇيغۇر (ئۇيغۇر مەملىكىتى)» دەپ ئاتالغان.

دېمەك، مەزكۇر خانلىق قەدىمكى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، موڭ-غۇلچە، پارسچە يازما ماتېرىياللارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئوخشاشلا «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتالغان.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر ئېلى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار تارىختا تۈرك - رۇنىك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، بىراھما يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى ئىشلىتىشتىن سىرت، يەنە خەنزۇ يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ، بىر مەھەل مۇشۇ يېزىق ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلىگەن. تۈرپاندىن تېپىلغان خەنزۇچە 大富大贵回鹘国 دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن يارماق ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان قۇربان ۋەلى ئەپەندى بۇ خەتلەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇدۇقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئوقۇلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى.

تۈرپاندا قۇرۇلغان بۇ خانلىق مىلادىيە 840 - يىلى ئاغدۇرۇلغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىۋاستە داۋامى بولۇپ، بۇ خانلىق ھۆكۈمدارى خانلىقىنى بەرپا قىلىشتا ئاساسلىق رول ئوينىغۇچى قەبىلە باسمىللارنىڭ قەبىلە باشلىقى بولغان «ئىدىقۇت» نامى بىلەن ئاتالغان ھەمدە بۇ خانلىق نامىمۇ ئىچكى - تاشقى توققۇز قەبىلە (جەمئىي 18 قەبىلە)دىن تەشكىل تاپقان قەدىمكى مىللەت نامى بولغان «ئۇيغۇر» ئاتالغۇسى بىلەن ئاتالغان.

ھازىرقى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، باشقا ھاكىمىيەتلەرنىڭ بۇ نامنى قوللانغانلىقى ھەققىدە تېخى مەلۇمات يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن مەزكۇر نامنى سۈلالە نامى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ، ئىلمىي تەتقىقاتتىكى قالايمىقانچىلىق ۋە رېئال پاكىتلاردىن چەتنەش ئەھۋالىغا خاتىمە بېرىش لازىم.

ئىزاھلار:

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - تۇم، 151 - بەت.

② لىيۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، خەنزۇچە نەشرى 31 - بەت.

③④ «ئېلىمىز مەنبەلىرىدىكى شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالالاردىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 178 ـ، 181 ـ بەتلەر.

⑤ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە 1985 ـ يىللىق 1 ـ سان، 114 ـ بەت.

⑥ «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 43 ـ بەت.

⑦ مىرزا ھەيدەر: «تارىخى رەشىدى»، خەنزۇچە نەشرى، 8 ـ بەت.

⑧ «چىڭگىزنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى، 26 ـ بەت.

⑨ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 69 ـ بەت.

⑩ «شىنجاڭ ياشلىرى»، 1989 ـ يىللىق 4 ـ سان، 43 ـ بەت.

«پاسيان» ۋە «گۈما» دېگەن ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا

ئادىل مۇھەممەت

قەدىمكى پاسيان بەگلىكى (خەنزۇچە تارىخي ماتېرىياللاردا «山皮» دەپ خاتىرىلەنگەن) «خەنناما. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇنىڭ مەركىزى پاسيان شەھىرىدە بولۇپ، ئورنى ھازىرقى گۈما ناھىيىسىگە توغرا كېلەتتى. بەگلىكنىڭ «شەرقى ئۇدۇن بەگلىكى بىلەن، شىمالى تەكلىماكان قۇملۇقى ئارقىلىق ئونسۇ، قۇم بەگلىكلىرى بىلەن، غەربى كوئىنلۇن تاغلىرى ئارقىلىق ئەنەتكەك (ھىندىستان) بىلەن تۇتىشاتتى»[1]، ئۇ «500 تۇتۇنى، 3500 نوپۇسى، 500 ئەسكىرى بار»[2] كىچىك بەگلىك ئىدى، ئەمما ئۇنىڭغا قاراشلىق زېمىن ناھايىتى كەڭ بولۇپ، جەنۇبى بىۋاستە ئەنەتكەك بىلەن چېگرىلىنەتتى. ئىككى خەن دەۋرى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 ـ يىلدىن مىلادىيە 220 ـ يىللارغىچە بولغان 400 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە)دە ئەنەتكەك دۆلىتىنىڭ تەسىر كۈچى كەشمىر رايونىغا تېخى يېتىپ كەلمىگەچكە پاسيان بەگلىكىنىڭ جەنۇبىي تەرەپ چېگرىسى ھازىرقى كەشمىرنىڭ لاداق دېگەن يېرىنىڭ غەربىي قىسمىغا ۋە بالتىستان رايونى، يەنى قاراقۇرۇم تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى[3].

پاسيان بەگلىكى شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، ئۇ دۇنيا تەۋە بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەردە پاسيان بازىرى تەسىس قىلىنغان[4]. ئۇ، «ئالدىنقى خەنناما»دە «پاسيان»

(山 皮)، «ۋېي تارىخىدىن قىسقىچە بايان»دا «پىرۇڭ» (冗 皮)، «ۋېينامە»دە «پۇشەن» (山 蒲)، «غەربىي يۇرتىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە «满 固» (گۇما) دېگەن نامالار بىلەن ئاتالغان[5].

پاسىيان بەگلىكىنىڭ نامى ئەڭ ئاۋۋال، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بىلەن «山 皮» دەپ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ نامنىڭ ئېتىمولوگىيىسى مۇشۇ يەردە ياشىغان قەدىمكى خەلقلەر ۋە بۇ رايوندا يۈز بەرگەن زور تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يەر ـ جاي نامىلىرى ئادەتتە، جۇغراپىيىلىك شەرت ـ شارائىت ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىسىملار ۋە تارىخىي شەرت ـ شارائىت ئەكس ئەتكەن ئىسىملار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. «پاسىيان» دېگەن بۇ نام دەل مۇشۇ كېيىنكى تارىخىي شەرت ـ شارائىت ئامىلىغا تەئەللۇق بولۇپ، مەن ئۇنى يەر ـ جاي نامىلىرىنىڭ قويۇلۇشىدىكى بۇ خىل ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، قەدىمكى چاغدا شىنجاڭدا، جۇملىدىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى، پامىرنىڭ شەرقى ئېتىكىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ساكلارغا مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايمەن. چۈنكى، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە خاتىرىلەنگەن ساكلار ـ پېرسىيىدە قۇرۇلغان ئەخمەنىيىلەر خانلىقىنىڭ خانى داريئۇس I (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 521 ـــ 486 ـ يىللار) تەرىپىدىن ئورنىتىلغان بېھىستون مەڭگۈ تېشىدا نامى چېلىقىدىغان ساكلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار ئاساسەن ئاس (Assi)، پاسىيان (Pasiani)، توخار (Tochari) ۋە ساكاراۋۇل (sacarauli)دىن ئىبارەت تۆت قەبىلە ياكى قوۋمدىن تەركىب تاپقان[6] بولۇپ، ئۇلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە ئىلى ۋە چۇ دەريالىرى بويلىرىدىكى زېمىنلىرىدىن غەربكە ـــ سىر دەريا بويىغا كېڭىيىپ، بۇ يەردىكى ماساگېتلارنى سۈرۈپ چىقارغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇلارنى پارسلار «ساكلار» دەپ ئاتىغان. تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 177 ـ، 176 ـ يىللىرى توخرىلار غەربكە كۆچكەنلىكتىن،

ئىلى ۋە چۇ دەريا بويلىرىدىكى ساكلار بۇ جايلاردىن جەنۇبقا سۇ-رۇلۇپ پامىردىكى ھەر قايسى جايلار ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلارغا كىرگەن[7] ھەمدە بۇ جايلاردا قوش، ئاگنى، كۇ-سەن، قۇم، سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق شەھەر دۆلەتلىرىنى بەرپا قىلغان[8].

«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «ھۇنلار توخرىلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقاندىن كېيىن، توخرىلار غەربتە — باكتىرىيىدە، ساكلار بولسا جەنۇبتا — كاپچا (كەشمىر)دە دەۋران سۇردى. ساك قوۋملىرى تارقاق ئىدى. بىر نەچچە دۆلەت بۆلۈۋالغانىدى. سۇلى (قەشقەر)نىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەركەشتام-لىقلار، جۇندۇ (ئۇلۇغچات)لارنىڭ ھەممىسى ساكلارغا مەنسۇپ ئىدى» دېيىلگەن[9]. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە خاتىرىلەنگەن يۇقىرىقى دۆلەت نامى ۋە يەر ناملىرىنى ئىنچىكە تەھلىل قىلساق، شۇنى بىلىۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئۇلارنىڭ كۆ-پىنچىسى ساكلارنىڭ يۇقىرىدا نامى ئاتالغان تۆت قەبىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەنە شۇلارنىڭ بىرى قەدىمكى تارىم ئويمانلىقى-نىڭ غەربىي جەنۇبىدا قۇرۇلغان شاچې (莎车) دۆلىتىدۇر. بۇ دەل ساكلارنىڭ تۆت قەبىلىسىنىڭ بىرى بولغان «ساكارائۇل»نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت[10].

دېمەك، شەرقى ئۇدۇن، شىمالى قۇم، غەربىي شىمالى سا-كارائۇل، غەرب تەرىپى ساكنىيا (يېڭسار)، چىغاپ، يولئېرىق، غەربىي جەنۇبى كاپچا (بۇ بەگلىكلەرنى ساكلار قۇرغان) بەگلىك-لىرى بىلەن قوشنا بولغان پاسىيان بەگلىكى (国山皮)، ئېن-نىقكى، ساكلارنىڭ بىر قەبىلىسى بولغان پاسىيانلار قۇرغان بەگلىك ئىدى. شۇڭا، بۇ بەگلىكنىڭ نامى بەگلىكنى قۇرغان قوۋمنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

يۇ تەيشەن ئەپەندى «گۇما (山皮) — ماساگېت دېگەن نام-نىڭ قىسقارتىلغان تەرجىمىسىدۇر»[11] دەيدۇ. بۇ قاراشنىڭ قانچە-

لىك ئىلمىي ئاساس بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدى. ئەمما، ئۇنىڭ تارىخىي پاكىتقا ئانچە ئۇيغۇن بولماي قالغانلىقى ماساگېتلارنىڭ بۇ رايونغا كەلمىگەنلىكى بىلەن ئىسپاتلىنىدۇ. چۈنكى، غەربنىڭ مەشھۇر ئالىملىرىدىن پىتولېمى بەرگەن مەلۇماتتا بولسۇن ياكى ھىرودود، سترابولار بەرگەن مەلۇماتلاردا بولسۇن، ماساگېتلارنىڭ پامىردىن ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىغا كىرگەنلىكى ھەققىدىكى مەلۇماتنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. شۇڭا، «گۇما (山 皮)»ماساگېت، دېگەن نامنىڭ قىسقارتىلغان تەرجىمىسىدۇر» دېگەن قاراش كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ.

1902 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ بىر يېزىسى بولغان گۇما ئۆز ئالدىغا ئايرىلىپ چىقىپ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئورنى قەدىمكى پاسىيان بەگلىكىنىڭ زېمىن دائىرىسى ئىچىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى «پاسىيان»نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولغان «山 皮»نى بۇ ناھىيىنىڭ خەنزۇچە نامى قىلىپ قوللاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ ناھىيە ئۇيغۇرچىدا گۇما، خەنزۇچە «山 皮» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.

«گۇما» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە، ھازىر خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار:

«گۇما» دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ يۇرتنىڭ ئەسلىي نامى «پىشا» ئىكەن، تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، قەدىمكى «پىشا» دۆلىتىنىڭ ئورنى زاڭگۇينىڭ تەخمىنەن ئون يىل شىمالىدىكى قەدىمكى خارابە ئىزىدا بولۇپ، پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ جايدا ئۆرۈك ياخشى پىشمايدىكەن. ئەجدادلىرىمز بۇ جاينى ئۆزلەشتۇرۇش مەقسىتىدە، ھەر خىل ئۆرۈك سورتلىرىنى ئۆستۈرۈپ كۆرۈپتۇ. بۇ جەريانداء، كىشىلەر دائىم بۇ جايدا «ئۆرۈك پىشارمۇ؟» دەپ سورايدىكەن. ئۆرۈك ئۆستۈرگۈچىلەر بولسا «پىشار» دەپ جاۋاب بېرىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن، بۇ يۇرتنىڭ نامى «پىشار» بولۇپ قاپتۇ. خەنزۇچە «پىشەن» (山 皮) ئەنە شۇ «پى-

شا»دىن ئۆزلەشكەن. كېيىنچە بۇ جايدىكى كىشىلەر بارا ـ بارا ھازىرقى گۇمبغا كۆچۈپتۇ. گۇمبنىڭ ئەينى زامانىدىكى نامى «قۇ ـ ما» (قۇما ـــ يۇلغۇن ياكى توغراق نوتلىرىدىن ياسالغان ئۆي قۇشلىرى كاتىكى) ئىكەن. چۈنكى، بۇ يەردىكىلەرنىڭ ئۆيلىرى قۇمبغا ئوخشاش ياسلىدىكەن (ھازىرمۇ بۇنداق ئۆيلەر كۆپ)، كېيىنچە «گۇما» بولۇپ قاپتۇ.

ئىزاھلار:

① «جۇڭگو تارىخى ئاتلىسى»، جۇڭخۇا خەرىتە ئىلمىي جەمئىيىتى، 1975 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ تۇم (غەربىي خەن دەۋرى)، 24 ـ، 25 ـ بەتلەر.

② «شىنجاڭ يەرلىك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن تاللانما»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتى تۈزگەن، خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 27 ـ بەت.

③ سۇ بېيخەي: «غەربىي يۇرت تارىخ ـ جۇغراپىيىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1988 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 27 ـ بەت.

④ «شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى»، 1985 ـ يىل 2 ـ سان، خەنزۇچە، 4 ـ بەت.

⑤ فېڭ چېڭجۇن: «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1980 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 30 ـ بەت.

⑥ يۇتەيشەن: «ساكلار ھەققىدە تەتقىقات»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى»، 1991 ـ يىل 1 ـ سان (خەنزۇچە)، 28 ـ بەت؛ يىن ۋېيشەن: «ساك،نىڭ مەنسى، كېلىپ چىقىشى ۋە جايلىشىشى»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ئۇيغۇرچە 1992 ـ يىل 2 ـ سان 69 ـ بەت.

⑦ يۇتەيشەن: «ساكلار ھەققىدە خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى،دە خاتىرىلەنگەن مەلۇماتلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئۇيغۇرچە 1989 ـ يىل 2 ـ سان، 125 ـ بەتتىن 129 ـ بەتكىچە.

⑧ فاڭ يىڭكەي: «شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش تارىخى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 25 ـ بەت.

⑨ «خەنىمە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى I »، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1962 ـ يىل نەشرى، 3884 ـ بەت «كەشمىر بابى».

⑩ «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى، 237 ـ بەت.

⑪ نىياز كېرىمى: «بەزى يەر ناملىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «ئۇ-رۇمچى كەچلىك گېزىتى»، 1992 ـ يىل 11 ـ يانۋار سانى، 4 ـ بەت.

شىنجاڭدىكى قسمەن يەر ناملىرى توغرىسىدا

ئامىنە ئابلىز ، ئابدۇرېشىت ياقۇپ

شىنجاڭدىكى يەر ناملىرى مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ئاملىلار، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىل ئادىتى، شۇنىڭدەك شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق. بۇ ناملارنىڭ بەزىلىرى شىنجاڭدىكى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ يالدامىسى سۈپىتىدە بىزنى ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ياشاش شارائىتى توغرىسىدا مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەسىلەن: «ئۇرۇمچى» دېگەن نامنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ، شىنجاڭدىكى قەدىمكى خەلق ھېسابلانغان ساكلارنىڭ تىلىدىكى ـــ «تاللىق، باراقسانلىق» مەنىلىرىنى بىلدۇرىدىغان «ئىرۇمچىنا» (irumcina) دېگەن سۆزدىن كەلگەن[1]. ئۇ، بىزگە (irumcina) دېگەن نام ئەڭ دەسلەپ كۆرۈلگەن ۋاقىت ـــ 925 ـ يىللاردىمۇ شىنجاڭ رايونىدا ساكلارنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى، بۇ جاينىڭ تاللىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىنجاڭدىكى بەزى يەر ناملىرى شۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار بىزگە مەزكۇر جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى ھەققىدە مول بىلىم بېرىدۇ، مەسىلەن، «قىزىلسۇ» دېگەن نام شۇ رايوندىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريا سۈيىنىڭ قىزىل رەڭلىك، دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ قىزىل رەڭلىك سلانت بەلباغ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە، «بورتالا» (يېشىل ئوتلاق)، «ئۇچتالا» (ئۇچ ئوتلاق) دېگەن ناملار بۇ رايونلارنىڭ مال بېقىشقا ئەپلىك ئوتلاق ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.

يەنە بەزى يەر ناملىرى شىنجاڭدا يۇز بەرگەن تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. مەسىلەن: موڭغۇل تىلىدىكى «قاراۋۇل» مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان «ماناس» سۆزىدىن تۇراقلىشىپ قالغان يەر نامى «ماناس» بىزگە چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ماناس دەرياسى بويىدىكى ھەربىي گازارما جانبالى (里八章) دا قاراۋۇل ئەسكەر تۇرغۇزغانلىقى، تېخىمۇ مۇھىمى ماناستا ھەربىي گازارما قۇرغانلىقىنى ئەسلىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بىز تاشقۇرغاندىكى «مىڭ تۆگە داۋىنى» (مىڭ تۆگە ئۆتكەن داۋان مەنىسىدە) دېگەن نامدىن ئەينى ۋاقىتتا يىپەك يولى سودىسى ۋە قاتنىشىنىڭ خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت بۇ ئىلمىي ئەمگەك بىزنى شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى ۋە شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىرمۇنچە پايدىلىق يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىز بۇ ماقالىمىزدا شىنجاڭدىكى بەزى يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئىلمىيەڭ بولغان قاراشلارنى رەتلەپ كىتابخانلارغا تونۇشتۇرىمىز.

ئاقسۇ. ئاقسۇ مىلادىيىدىن بۇرۇن «گۇمو» (姑墨) دەپ ئاتالغان. تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە «گۇمو»دىن باشقا يەنە «جىمو» (墨巫)، «خېمو» (和墨) دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغان[2]. بۇ ئاقسۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ئاساسەن تۈركىي تىلدا بېرىلگەن «قۇم» دېگەن نامنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابتا «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى»دا كۆرۈلىدىغان «ۋېيسەي» دېگەن نام ئاقسۇنىڭ بۇرۇنقى نامى «ئونسۇ»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك، دېگەن پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلغان[3]. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدىي» ناملىق ئەسىرىدە ھازىر قوللىنىلۋاتقان «ئاقسۇ» دېگەن نامنى تەكلىماكاندىكى كېتىك شەھىرىنىڭ قۇم ئاستىدا قېلىشى، خەلقنىڭ ئەردەۋەل

(مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ئېيتىشىچە بۇ ئاقسۇنىڭ بۇرۇنقى نامى)گە كۆچۈپ كېلىشى، شۇنىڭدەك كۆسەنلىكلەر (كۆچا-لىقلار)نىڭمۇ قۇرغاقچىلىق ئاپىتى تۈپەيلىدىن ئەردەۋىلگە كۆچۈپ كەلگەنلىكى، ئۇلارنىڭ بىرلىشىپ ئەردەۋىلگە سۇ باشلىغانلىقى، بۇ جەريانىدا بىر موڭغۇل بىلەن بىر مولىنىڭ سۇغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى ھەققىدىكى ۋەقە بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «سۇنىڭ مەۋجىدە بىر مولا بىلەن بىر موڭغۇل ئېقىپ كەتتى. خەلقنىڭ پېشۋاسى خەلقەقە ۋارقىراپ: «مولىنى تۇتۇڭلار، موڭغۇل ئاقسۇن» دېدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئول يۇرت ئاقسۇن دەپ ئاتالدى. كېيىن ئۆزگىرىپ ئاقسۇ ئاتىلىپ قالدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ شەھەرنى ئەردەۋىل دەر ئىدىلەر»[4]. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ بۇ چۈشەندۈرۈشىنى تولۇق ئاساسلىق دەپ كەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇ رىۋايەت خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا قانچىلىك رېئال تەركىب بارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش تەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە «ئاقسۇ»نى «ئاقسۇن»دىن كەلگەن دېگەندە، «ن» فونېتىمىسىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىنى چۈشەندۈرۈش تېخىمۇ قىيىن. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ چىڭ دەۋرىدىن ھازىرغىچە بولغان تەرەققىياتىدىن بۇ خىل تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسىگە پاكىت تېپىپ بەرگىلى بولمايدۇ. ۋاقىت جەھەتتىن قارىغاندىمۇ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر بايان قىلغان ۋەقە يۇز بەرگەن ۋاقىتى بىلەن خەنزۇ تارىخىنامىلىرىدىكى «阿克苏»نىڭ كۆرۈلگەن ۋاقىتى بەك يېقىن. ئۇنىڭ ئۇستىگە خەنزۇ تىلىدا «ئاقسۇن»نى ئۆز پېتىچە ئىپادىلەشكە پۈتۈنلەي مۇمكىن ئىدىغۇ؟ بىزنىڭچە ئاقسۇ دېگەن نام تۈركىي تىلىدىكى «ئاق» سۆزى بىلەن «سۇ» سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن، ئۇ، ئاقسۇدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريا سۈيىنىڭ رەڭگىگە قاراپ قويۇلغان بولۇپ، «سۇ-زۇك سۇ» مەنىسىنى بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۈركىي تىلدا دەريا ياكى سۇ بار جايلارغا سۇ رەڭگى ياكى سۇ مەنبەسىگە ئاساسەن نام بېرىش بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ شەكىللەنگەن، شۇڭا «ئاقسۇ»نى-

مۇ قىزىلسۇ، كۆكسۇ، بۇلاقسۇ دېگەنلەرگە ئوخشاشلا دەل مۇشۇ خەل ئەنئەنىنىڭ مەھسۇلى، چىڭ سۇلالىسى تارىخلىرىدىكى «阿克苏» دەل مۇشۇ «ئاقسۇ» سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، دېيىشكە بولىدۇ.

قەشقەر. قەشقەر «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»دا كېشخار» (可失哈儿)، «يۇەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى»دا «چىسخېئىر» (乞思合儿) دەپ خاتىرىلەنگەن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە «كاشىگېر» (喀什噶尔) دەپ يېزىلىشقا باشلىغان. «قەشقەر» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت: بەزىلەر ئۇنى ھەر خىل رەڭ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «قەش» سۆزى بىلەن خىشتىن قوپۇرۇلغان ئۆي مەنىسىدىكى «قەبر» سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر «كاش» بىلەن قەدىمكى خوتەن تىلىدا «دۆلەت»، رايون مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان «قار» سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن دەيدۇ[5]. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابتا «سۇلى» دېگەن نام تىرناق ئىچىدە «قەشقەر» دەپ ئىزاھلىنىدۇ[6]. يەنە بەزىلەر «سۇلى»نىڭ بۇرۇن قەشقەردىنمۇ كەڭرەك رايونلارنى كۆرسىتىدىغان يەر نامى ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا «قەشقەر» بۇرۇن «سۇلى» (疏勒)دىن كىچىكرەك دائىرىنى كۆرسىتىدىغان يەر نامى بولۇشى مۇمكىن، مەسىلەن: «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربتىكى مىللەتلەر تەزكىرىسى» (魏略.西戎传) دە «جيېشى» (竭石)، «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتقا سەپەر خاتىرىسى»دە «چۇشا» (祛沙) دېگەندەك يەر نامىلىرى ئۇچرايدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ سۇلى رايونىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىدۇ. بۇ قەشقەرنىڭ «سۇلى»دىن كىچىك دائىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ھەققىدىكى قاراش بىلەن ئوخشاش. خەنزۇ تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەن «جيېشى»، «چۇشا» دېگەنلەر ئورنى جەھەتتىن دەل قەشقەرگە تەڭ كېلىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «جيېشى»، «چۇشا»لارنى «كاش» بىلەن «قار»نىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن «كاشقار» سۆزىنىڭ ئالدىنقى بوغۇمى «كاش»نىڭ ئاھاڭ

تەرجىمىسى دېيىشكە بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋان»دا «قەشقەر»نى «قاشغەر» دەپ خاتىرلىشىمۇ بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، ھازىرقى «قەشقەر»، «كاشقار»دىن كەلگەن دېگەن قاراش تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن.

يەكەن. يەكەن غەربىي خەن دەۋرىدىلا خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا «شاچې» (莎车) دەپ خاتىرلەنگەن. يۇەن دەۋرىدە «ياركەن» «看儿鸭» دەپ يېزىلغان. بۇ، ئەمەلىيەتتە، بىر يەر نامىنىڭ خەنزۇچە ھەر خىل ئاھاڭدا يېزىلىشىدىنلا ئىبارەت. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» («新疆图志»)، «غەربىي رايوندىكى سۇ يوللىرى خاتىرىسى» («西域水道记») ۋە «چىڭ سۇلالىسى تارىخىنىڭ ئورىگىنالى» («清史稿») قاتارلىق ئەسەرلەردە، «يەكەن»نى تۇركىي تىلدىكى «يەر» بىلەن «كەك»نىڭ بىرىكىشىدىن كەلگەن، ئۇ «بىپايان زېمىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دېيىلگەن. خەلق ئىچىدە «يەكەن»نى «مېھماندوست» مەنىسىدىكى «يار» بىلەن «ئىكەن»نىڭ بىرىكىشىدىن كەلگەن دەيدىغان قاراشلارمۇ مەۋجۇت. چاغاتاي يېزىقىدىكى ئەسەرلەردە «يەكەن» ئىزچىل ھالدا «ياركەند» دەپ خاتىرلەنگەن. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، «يەكەن»نىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئىزدەنگەنده، خەلق ئىچىدىكى «يارئىكەن» بىلەن چاغاتاي يېزىقىدىكى «ياركەند»نى بىرلەشتۈرۈپ قاراش كېرەك. چۈنكى، بۇ ئىككىسى ئۆز ئارا باغلىنىشلىق بولۇپ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. ئەمدى ئۇلارنىڭ قايسىسىنى ئاساس قىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئەلۋەتتە، يازما خاتىرلەردىكىنى ئاساس قىلىش كېرەك. چۈنكى، «يارئىكەن» ھەققىدىكى گەپلەر پەقەت مېھماندوست مەنىسىدىكى «يار» سۆزى بىلەن يۇرت مەنىسىدىكى «كەند» سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن. «ياركەند» سۆزىنىڭ «يەكەن» بولۇپ ئۆزگىرىشىدىكى ئۆتكۈنچى ھالەتنىڭ چالىراق ئەكس ئەتتۈرۈلۈشىدۇر. شۇڭا ھازىرقى «يەكەن»، «ياركەند»دىن كەلگەن دېيىش بىر ئاز ئەقىلگە مۇۋاپىق، چۈنكى خەنزۇ تارىخنامىلىرىدا «看儿鸭»

دەپ خاتىرلەنگەن نامنىڭ كۆرۈلۈشى بىلەن چاغاتاي يېزىقىنىڭ قوللىنىلىش دەۋرىنى سىلىشتۇرغاندىمۇ تارىخىي پاكىتقا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

خوتەن. خەنزۇچە تارىخنامىلەردىن «تارىخنامە» («史记»)دىلا «يۈتيەن» («于阗») دېگەن نام ئۇچرايدۇ. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ۋە «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي شىمالىي رايونلار ھەققىدە قوشۇمچە ماتېرىيال»دىمۇ خوتەن بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان «خېدۇەن» («斡端»)، «خۇتەن» («忽岩») دېگەن نامىلار ئۇچرايدۇ. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا «خوتەن»، «ئۇدۇن» دەپ خاتىرلەنگەن. 10 ـ، 11 ـ ئەسىرلەردە خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «شۇەنزاڭنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى»دىمۇ «ئۇدۇن» دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ[6]. بەزىلەر خەنزۇچە كىتابلاردا ئۇچرايدىغان «ۋېيچى» («尉迟»)نىمۇ «ئۇدۇن»نىڭ يەنە بىر خىل تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ[7]. ئەمما، «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتقا سەپەر خاتىرىسى»، «يېڭى تاڭنامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە «خۇيۆخوتەن» («胡曰豁旦») دېگەن نامىلار ئۇچرايدۇ. «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى قاۋرۇشتى تىلىدا يېزىلغان «كوتان» (khotan) دېگەن نامنىڭ بارلىقىنى ئېيتىدۇ. ئەمما، شۇەنزاڭ «يۈتيەنى» ھۇن تىلىدىكى سۆز دەپ چۈشەندۈرىدۇ. دېمەك، ھازىرقى «خوتەن» دېگەن نام «يۈتيەن»، «كوتان»لارنىڭ راۋاجىدۇر. ئەمما، ئۇنىڭ زادى قايسى قايسىسىنىڭ بىۋاستە ۋارىسى ئىكەنلىكىنى ھازىرچە مۇقىملاشتۇرۇش تەس. ئۇلارنى كۆرۈلگەن ۋاقىت تەرتىپى ۋە تىل ئۆزگىرىشى جەھەتتىن دەللىلەشكە توغرا كېلىدۇ.

قاراشەھەر. «قاراشەھەر» «تارىخنامە»، «خەن سالنامىسى»، «ۋېي سالنامىسى»، «جۇ سالنامىسى» قاتارلىق كىتابلاردا «يەنچى» («焉耆»)[8]، «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتقا سەپەر خاتىرىسى»دە بولسا «ئاچىنى» («阿耆尼») دەپ خاتىرلەنگەن. ھازىرقى «قاراشەھەر» دېگەن نام بولسا چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ يىلى

لىرىدا كۆرۈلۈشكە باشلىغان، خۇددى ئۆز ـ ئۆزىدىن بىلىنىپ تۇرغىنىدەك، ئۇ «قارا»، «شەھەر» سۆزلىرىنىڭ بىرىكىشىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، «بۇيۇك شەھەر»، «كاتتا شەھەر» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ.

ئىزاھلار:

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلىي مەزمۇنلار ئۇچۇن قۇربان ۋەلىنىڭ «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ناملىق ئەسىرىنىڭ 178 ـ 183 ـ بەتلىرىدىكى مەزمۇنلىرىغا قارالسۇن.

② «شىنجاڭنىڭ تۇزۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يەر ئاملىرى ھەققىدە تەتقىقات»، 60 ـ بەت.

③ «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 81 ـ بەت.

④ تۇردى ئەخمەت: «چاغاتاي تىلى»نىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىغا قارالسۇن.

⑤ گېيىڭ شىڭ: «تارىم ۋادىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ بىرلىشىشى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى»گە قارالسۇن.

⑥ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال)، 1984 ـ يىل 10 ـ سان، 30 ـ بەت.

⑦ 2 ـ ئىزاھاتتىكى كىتابنىڭ 113 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑧ « 焉者» ھازىرغىچە «يەنجى» دەپ ئوقۇلۇپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ توغرا ئوقۇلۇشى «يەنچى» بولۇشى كېرەك.

قەدىمكى قوچو ـ بېشبالىق يولى ـــ «تادى يولى» ھەققىدە

ئابلىم قېيۇم

قەدىمكى قوچو ـ بېشبالىق يولى «تادى يولى» (他地道) تۇرپان ئويمانلىقىدىن جىمسار ناھىيىسىگە بارىدىغان يولنى ئاساس قىلغان بىردىنبىر تاغ يولى.

ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ ئىككى پايتەختى بولۇپ، بىرى يازلىق پايتەخت، يەنە بىرى قىشلىق پايتەخت ئىدى. يازلىق پايتەخت جىمسارداىكى بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى، قىشلىق پايتەخت قوچو شەھىرى ئىدى، بۇ ئىككى شەھەرنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ قاتناش تۇگۇنىگە جايلاشقان.

ئەينى چاغلاردىكى قاتناشنىڭ قولايسىزلىقى ئىككى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ئىشلىرىغا زور دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزگەنىدى. ئەجدادلىرىمىز ئىككى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى كۈچەيتىش ۋە قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن، كۆپ يىل ئىزدىنىش ئارقىلىق قەدىمكى قوچو ـ بېشبالىق يولى «تادى يولى»نى ئاچقان ھەم تۇتاشتۇرغان.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا «تادى يولى»غا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇيغۇر «تات»لىرى توغرىسىدا ماتېرىيال خاتىرىلەنگەن بولۇپ، تۇرلۇك تېمىدا جەمئىي 242 كۆپلىپت ئەدەبىي پارچە كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئەدەبىي پارچىلارنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تۆت چوڭ تۇركۈمگە بۆلۈش مۇمكىن: بىرىنچى، داستانلار، يەنى تاڭغۇتلار بىلەن بولغان جەڭ، قەبىلىلەر ئارا توقۇنۇشلار، دىنىي

مۇناسىۋەت تەپەيلىدىن مۇسۇلمان بولغان «تۈرك»لەرنىڭ ئۇيغۇر «تات»لىرىغا قارشى قىلغان يۇرۇشلىرى ...»[1].

يۇقىرىدىكى بايانىدىن بىلىشكە بولىدۇكى، «تادى يولى» قەدىمكى زامانىدىكى ئۇيغۇرلارنى مەركەز قىلغان بېشىبالىق شەھىرى بىلەن قوچو شەھىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان قاتناش لىنىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. شۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار «تات»لار دەپ ئاتالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يول «تات» يولى دەپ ئاتالغان. مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلارنى بىر - بىرى بىلەن باغلايدىغان بۇ يول خەنزۇچە ما-تېرىياللاردا ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «他地» دەپ خاتىرىلەن-گەن.

دېمەك، شۇنى قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن «تادى يولى» (他地道) مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن تات يولىدۇر.

ئىزاھات:

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 22 - بەت.

ئۇرۇمچىدىكى ئىلگىرىكى بەزى يەر - جاي ناملىرى توغرىسىدا

نىياز كېرىمى

رەستە ھازىرقى خانتەڭرى جامەسىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار ئىلگىرى رەستە دەپ ئاتىلاتتى. بۇرۇن ئۇرۇمچى ھازىرقى جۇجا-ۋەندە بولۇپ، ھازىرقى شەھەر ئورنىدا بىر قىسىم مەھەللىلەر بار ئىدى. نەنمېن، بېيمېن، داشمېن دەپ ئاتىلىۋاتقان جايلار ئەسىلىدە خېلى ئاۋات قەدىمىي مەھەللىلەر ئىدى. بۇ جايلاردا ئىلگىرى يېڭى مەھەللە، قازانچى مەھەللىسى، چۆيۈنچى مەھەللىسى، مال بازىرى، بۇلاق بېشى دېگەن مەھەللىلەر بار ئىدى. 1764 - يىلى دىخۇا (ئۇرۇمچى) قەلئەسى سېلىنىپ نەنمېن، بېيمېن، داشمېن دېگەن يەر ناملىرى پەيدا بولدى. 1767 - يىلى شەھەر سېپىلى-نىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى پۇتۇپ قوۋۇق ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن بۇ جاي ئاۋاتلىشىشقا باشلىغان. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئۇرۇمچىدىكى سودىسى ئاۋات مەركىزىي جايغا ئايلىنىپ رەستە دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، خەنزۇ سودىگەرلەرنىڭ ئاق-ساقلىق ياشاۋجۇ بىلەن ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئاقساقلىق روزى ھاجىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇ جايغا ھەر مىللەت سودىگەرلىرى بىرلىكتە سودا قىلىدىغان چوڭ، ئوستى يېپىق بازار ياسالغان. بازارنىڭ شىمالى بېشى ھازىرقى نەنمېن ئاياغ - كىيىم ماگىزىنىغا، جەنۇب تەرىپى ھازىرقى خانتەڭرى جامەسىگە تۇتىشاتتى. بازارنىڭ كەڭلىكى 12 مېتىر، ئېگىزلىكى ئىككى قەۋەت بىنادەك كېلەتتى. بۇ يەردە تۇرلۇك مالالار سېتىلاتتى، زەرگەرچىلىك دۇ-

كانلىرى كۆپ ئىدى. ئالتۇن ئېلىپ ـ ساتىدىغان ئالتۇن بازىرى. مۇ مۇشۇ جايدا ئىدى. شۇڭا، بۇ جاي «ئالتۇن بازىرى» دەپمۇ ئاتىلاتتى.

چوڭ كۆۋرۈك مەھەللىسى چوڭ كۆۋرۈكتىن نۇرباغقىچە بولغان جايلار چوڭ كۆۋرۈك مەھەللىسى دەپ ئاتىلاتتى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چوڭ كۆۋرۈك مەھەللىسىدە پەقەت بىر نەچچە ئورۇندا تۇگمەن بار ئىدى. قالغان جايلار بىر قىسمى بوز يەر، بىر قىسمى تېرىلغۇ يەر ئىدى. 1917 ـ يىلىدىن كېيىن شەخسلەرنىڭ ئۆي ـ جاي سېلىشى ئۈچۈن يەر سېتىپ بېرىلىشكە باشلىغان. بۇ مە ـ ھەللىگە ئەڭ دەسلەپتە سېلىنغان ئۆي ـ جايلاردىن ئەزنىباقى مەزىن قورۇسى، سېيىت تۆمۈرچى قورۇسى، توختى قاسساپ قو ـ رۇسى، لۇكچۈن غازى قورۇسى، داۋۇت ئىمام قورۇسى، باتۇرنىڭ قورۇسى، شايىت گەيجاڭ قورۇسى، ھوشۇر ھاجى قورۇسى، جاڭ زىيەن قورۇسى قاتارلىقلار بار ئىدى. 1930 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە بۇ يەرگە ئۆي سالىدىغانلار تېخىمۇ كۆپەيدى. بۇ چاغلاردا شەخسلەر ئۆي سالغاندىن باشقا ھۆكۈمەتمۇ ئۆي ـ جاي سېلىشقا باشلىدى. ھازىرقى ئاۋىئاتسىيە ئىدارىسىدىن نۇرباغقە ـ چە بولغان ئارىلىقتىكى ئۆيلەر ھەربىي ئاشلىق توشۇش زاۋۇتى، لاتا ئاياغ لۇيى، گېزىتخانا، چۈسلىنىڭ بېغى (ھازىرقى نۇرباغ) قا ـ تارلىق ئورۇنلار بەرپا قىلىنىپ، بۇ جاي ئاۋات مەھەللىگە ئايلا ـ غان. بۇ مەھەللىلەرگە چوڭ كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ بارىدىغان بول ـ غاچقا، «چوڭ كۆۋرۈك مەھەللىسى» دەپ ئاتالغان. ئازادلىقتىن ئىلگىرى چوڭ كۆۋرۈك مەھەللىسىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى ئۇيغۇرلار ئىدى. ئۇ چاغدا نۇرباغنىڭ شىمالى تەرىپى پۈتۈنلەي تېرىلغۇ يەر ئىدى.

قىزىلتاغ قىزىلتاغ ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، تاغنىڭ ئېگىز يېرى دېڭىز يۈزىدىن 918.6 مېتىر ئېگىز. 1779 ـ يىلى قىزىلتاغنىڭ ئۈستىگە بىر بۇت ياسالغان. بۇ بۇت «يۈيخۇاڭمياۋ» دەپ ئاتىلاتتى. 1781 ـ يىلى

قىزىلتاغنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە يەنە بىر بۇت ياسالغان. بۇ چاغلاردا دېھقانلار كالېندارى بويىچە 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى خەنزۇلار بۇ جايدا سەيلە ـ ساياھەت قىلاتتى ۋە تۇرلۇك ئويۇنلار ـ نى ئويناتتى. بۇ بۇت 1933 ـ يىلى شېكى شىمىي تەرىپىدىن كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.

1788 ـ يىلى (چىيەنلۇڭ 53 ـ يىلى) قىزىلتاغ بىلەن ياما ـ لىق تېغىنىڭ ئۈستىگە بىردىن مۇنار ياسالغان. يامالىق تېغى ئۈستىدىكى مۇنار 1970 ـ يىلى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن. 1986 ـ يە ـ لى بۇ تاغ ئۈستىگە يەنە مۇنار ياسالدى. قىزىلتاغ ئۈستىدىكى مۇنار ھازىرغىچە ساقلانماقتا. 1944 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى، 1945 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا گومىنداڭ ئارمىيىسى قىزىلتاغ ئاستىغا مۇداپىئە ئۆڭكۈرى ياسىغان، بۇ ئۆڭكۈر ھازىرمۇ بار.

نۇرباغ نۇرباغ ھازىر ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ غەربى قىسمىدە ـ كى ئاۋات جايلارنىڭ بىرى. ئىلگىرى بۇ جاي يېشىللىقا پۈركەن ـ گەن، كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدىغان، ئون نەچچە ئورۇندا سۇپسۇزۇك بۇلاق سۇلىرى توختىمايلا ئېقىپ تۇرىدىغان، بۇرە، تۈلكە، توشقان قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار ياشايدىغان تەبىئىي بوس ـ تانلىق ئىدى. 1759 ـ يىلى (چىيەنلۇڭ 24 ـ يىلى) بۇ جايغا بىر شىپاڭ ياسالغان ۋە ئەمەلدارلار ساياھەت قىلىدىغان جاي قىلىن ـ غان. 1802 ـ يىلى بۇ جايغا بىر باغچا ياسالغان ۋە ئۇنىڭغا «مىڭخۇيىۋەن» يەنى «دانىشمەنلەر بېغى» دەپ ئات قويۇلغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ۋە ئامبالالارنىڭ يۆتكىلىشى جەريانىدا بۇ نام تەدرىجىي يوقاپ كېتىپ، كېيىنچە «شىجايۈەن» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

1938 ـ يىلى شېكى شىمىينىڭ قېيىنئاتىسى چۈزۈڭجۇن ئىلىدىن ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ خەلق ئىشلار نازارىتىگە نازىر بولغاندىن كېيىن بۇ جاينى ئىگىلىۋېلىپ، ئەتراپىغا قاشاتام سې ـ لىپ، ئىچىگە ئۆزى ئۈچۈن مەخسۇس قەسىر سالدۇرۇپ، بۇ جاي ـ نى «نۇرباغ» دەپ ئاتىغان. يەرلىك كىشىلەر بۇ جاينى «چۈسلىڭ ـ

نىڭ بېغى» دەپ ئاتىغان. 1944 ـ يىلى شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، چۇ سىلىڭمۇ لەنجۇغا كەتكەن. 1946 ـ يىلى 11 بېتىمدىن كېيىن بۇ جاي نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ قارمىقىغا ئۆتكەن.

كۆل هازىرقى خەلق باغچىسى ئىلگىرى كۆل دەپ ئاتىلاتتى. ئەينى ۋاقىتتا هازىرقى خەلق باغچىسىنىڭ ئورنى پۈتۈنلەي قوۋۇلۇق ۋە دەرەخلىك ئىدى. بۇ يەرنىڭ يەر ئاستى سۇيى يۇقىرى بولۇپ، بۇلاق ناهايىتى كۆپ ئىدى. بۇ يەردە بىر كۆل بار بولۇپ، بۇلاق سۇلىرى كۆلنىڭ بېشىدىن كىرىپ ئايىغىدىن چىقىپ تۇراتتى. كىشىلەر خالىغانچە سەيلە ـ ساياهەت قىلاتتى. بولۇپمۇ ياز كۈنلىرى كىشىلەر بۇ يەرگە كۆپلەپ كېلىپ تۇرلۇك ئويۇنلارنى ئوينايتتى. قىمار تاۋكالىرى هەممىلا يەردە ئۇچراپ تۇراتتى. 1888 ـ يىلى كۆل چوڭايتىلىپ تۆت چاسا هالەتكە كەلتۈرۈلگەن هەمدە كۆلنىڭ جەنۇبىغا ئىككى قەۋەتلىك بىر راۋاق ياسالغان (هازىرقى كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى راۋاق شۇ)، كۆلنىڭ شەرق تەرىپىگە بىر بۇت ياسالغان. بۇ بۇت «لوكۆاڭمياۋ» دەپ ئاتالغان. هەر يىلى دېھقانلار كالېندارى بويىچە 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ۋە 6 ـ كۈنلىرى بۇ جايدا تۇرلۇك ئويۇنلار ئويناتتى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، بۇ جاي «غەربىي باغچا» (شىگۈڭيۈەن) دەپ ئاتالغان. ئەينى يىللاردا بۇ جايدا ئاتلىق گارنىزوننىڭ بىر كىچىك ئەتىرىتى (شياۋمادۇي) تۇراتتى. 1918 ـ يىلى ياڭ زېڭشىن بۇ جايغا ئۆزىگە يازلىق ئوردا سالدۇرۇش ئۈچۈن، خوتەندىن ئاتاقلىق ئۇستىلارنى ئېلىپ كېلىپ هازىرقى خەلق باغچىسى ئىچىدىكى كونىچە ئىمارەتنى ياساتقان. بۇ قۇرۇلۇش 1918 ـ يىلى باشلىنىپ 1922 ـ يىلى پۈتكەن. ئاندىن قۇرۇلۇش ئالدىغا بىر شىپاڭ ياساتقان. بېيجىڭدا ئۆزىنىڭ مىس هەيكىلىنى ياستىپ كېلىپ شىپاڭ ئىچىگە ئورناتقان ۋە بۇ شىپاڭغا قوشۇمچە قىلىپ بىر نەچچە شىپاڭ ۋە باشقا قۇرۇلۇشلارنى قىلدۇرغان. «ئاپرىل ئۆزگىرىشى»دىن كېيىن، ياڭ زېڭشىننىڭ هەيكىلى ئېلىپ

تاشلانغان.

ئازادلىقتىن كېيىن خەلق باغچىسىنىڭ قىياپىتى يېڭىلاندى. دۆڭكۆۋۈرۈك ئىلگىرى دۆڭكۆۋۈرۈك ماگىزىنىنىڭ ئالدىدا بىر كۆۋۈرۈك بار ئىدى. بۇ كۆۋۈرۈك كۆتۈرۈپ سېلىنغان بولغاچقا، يەردىن خېلى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى، شۇڭا بۇ كۆۋۈرۈك دۆڭكۆۋۈرۈك دەپ ئاتالغان. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تېخى بۇ يەردە كۆۋۈرۈك يوق ئىدى. ئۇ چاغلاردا ھۆل ـ يېغىن كۆپ بولىدىغان بولغاچقا، ئەتىيازدا شامالباغ تەرەپتىن كەلگەن قار سۇلىرى، ياز ۋە كۈز كۈنلىرىدىكى يامغۇر سۇلىرى ئەتراپقا يامراپ، چوڭ ـ كىچىك كۆلچەكلەرنى ھاسىل قىلىپ، قاتناش ئىشلىرىغا زور قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كېلەتتى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا (يۇەن داخۇا ۋاقتىدا) بۇ يەردە كەلكۈن ئاققۇزۇش ئېرىقى چېپىلغان. ئېرىقنىڭ ئىككى تەرىپى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان. شامالباغ تەرەپتىن كەلگەن كەلكۈن سۈيى خۇاڭچېڭ قەلئەسىنىڭ شىمالىي تېمىنى بويلاپ، ھازىرقى تىنچلىق يولىنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئاندىن ھازىرقى «دۆڭكۆۋۈرۈك مىللىي مالىلار سودا سارىيى»نىڭ ئالدى بىلەن ئۆتۈپ، بوغدا مېھمانخانىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاندىن ئۇرۇمچى دەرياسىغا قۇيۇلاتتى. ئېرىق پوتكەندىن كېيىن ھازىرقى سودا سارىيىنىڭ ئالدىغا بىر كۆۋۈرۈك سېلىنىپ قاتناش ئىشلىرىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇلغان. شۇ چاغلاردا بۇ كۆۋۈرۈكنى كىشىلەر «دۆڭكۆۋۈرۈك» دەپ ئاتىغان. ئەمما، خەنزۇلار «ئېرداۋچياۋ» دەپ ئاتىغاچقا، كېيىنچە ئۇيغۇرچە «دۆڭكۆۋۈرۈك» دېگەن نامى تاشلىنىپ قالغان. ھازىر يەنە «دۆڭكۆۋۈرۈك» دېگەن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

دۆڭكۆۋۈرۈك مەھەللىسى دۆڭكۆۋۈرۈك ئەتراپىدىكى مەھەللىلەر دۆڭكۆۋۈرۈك مەھەللىسى دەپ ئاتىلاتتى. دۆڭكۆۋۈرۈك مەھەللىسى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، ئاۋات، تارىخى ئۇزۇن قەدىمىي مەھەللە ئىدى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى دۆڭكۆۋۈرۈكنىڭ شىمال تەرىپى بىلەن دۆڭكۆۋۈرۈكتىن ئۇچىتاشقا بارىدىغان

غان يولنىڭ شەرقىدىكى جەنۇبىي تىنچلىق كوچىسى ئەتراپلىرىدا كونا ئۆي ـ جايلار خېلى كۆپ ئىدى. بۇ يولنىڭ غەرب تەرىپىدە ئۆي ـ جايلار ناھايىتى ئاز ئىدى. 1917 ـ يىلىدىن كېيىن بۇ يەرلەردىن پۇقرالارغا ئۆي ئورنى ئۈچۈن يەر سېتىپ بېرىلىشكە باشلىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۆي ـ جايلار كۆپەيمەي، بۇ مەھەللە ئاۋاتلاشقان. ئازادلىق ھارپىسىدا (1940 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا) ھازىرقى تاشقى سودا ئائىلىلىكلەر قورۇسىنىڭ ئورنى كۆكتات تېرىلىدىغان يەر ئىدى. بوغدا مېھمانخانىسىنىڭ ئورنى دەريا ئېقىنى ئىدى. خۇاڭچېڭنىڭ ئىچى 1943 ـ يىلىدىن بۇرۇن قەبرىستانلىق ئىدى. 1943 ـ يىلىدىن كېيىن پۇقرالارغا ئۆيلۈك يەر كېسىپ بېرىلگەن، شۇنىڭ بىلەن خۇاڭچېڭدا ئۆي ـ جايلار پەيدا بولغان. دۆڭكۆۋرۈكنىڭ شەرقىدىكى تىنچلىق يولىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى يول ياقىسىدا پەقەت بىرلا قورۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئارقا تەرىپى پۇتۇنلەي قەبرىستانلىق ئىدى. ھازىرقى 17 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن بىلەن 19 ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئورنى پۇتۇنلەي قەبرىستانلىق ئىدى.

رەسته مەسچىتى رەسته مەسچىتى ئۇرۇمچىدىكى ئەڭ قەدىمىي مەسچىت بولۇپ، ئۇ 1750 ـ يىلى سېلىنغان. ئەينى ۋاقىتتا مەسچىت ئەتراپىدا قەشقەرلىكلەر كۆپ ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن، بۇ مەسچىت «قەشقەر مەسچىتى» دەپ ئاتالغان. 1864 ـ يىلى دىخۇا (ئۇرۇمچى) قەلئەسى ياسىلىپ، بېيىجىن، داشىمىن، نەنجىڭ دېگەن ناملار پەيدا بولغاندىن كېيىن «نەنجىڭ مەسچىتى» دەپ ئاتالغان. كېيىنچە بۇ جاي ئاۋاتلىشىپ شەھەر مەركىزىگە ئايلانغان، شۇنىڭدىن باشلاپ «رەسته مەسچىتى» دەپ ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يەنى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسىدا شىنجاڭدا مىللىي زۇلۇم چېكىگە يېتىپ، خەلق تۇرمۇشى قىيىنلاشقان. بۇ چاغدا روزى ھاجىم كەمبەغەللەرنى ھەر جەھەتتىن قوللاپ، يوقسۇللارغا خەير ـ ساخاۋەت قىلغان ۋە مەسچىت ئىشلىرىغىمۇ ھەر جەھەتتىن كۆڭۈل بۆلۈپ، ئىقتىسا-

دىي جەھەتتىن ياردەم قىلغان، شۇنداقلا مەسچىتكە خەيرى ـ ساخاۋەت ساندۇقى ئورنىتىپ، خالىس ساخاۋەتچىلەرنىڭ پۇلىنى يىغىپ، كەمبەغەللەرنى يۆلەپ، خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە بولغان.

1901 ـ يىلى مەسچىت يېنىدىكى ۋەخپە يەرگە دىنىي ۋە پەننىي دەرسلەر ئۆتۈلىدىغان مەكتەپ قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپكە بۇخارا، قەشقەر ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن ئاتاقلىق مۇدەررىسلەر دەرس ئۆتۈش ئۈچۈن تەكلىپ قىلىنغان. بۇ مەكتەپ 1953 ـ يىلىغىچە بار ئىدى. 1983 ـ يىلى بۇ مەسچىت ناھايىتى كونىراپ ناماز ئوقۇغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغاچقا، پېچەتلەۋېتىلگەن. 1984 ـ يىلىدىن 1988 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇ مەسچىت چېقىۋېتىلىپ، ئورنىغا يېڭى مەسچىت سېلىندى، بۇ مەسچىتكە «خانتەڭرى جامەسى» دەپ نام بېرىلدى. بۇ جامەنىڭ ئېگىزلىكى 55 مېتىردىن ئاشىدۇ، كۆلىمى 2500 كۋادرات مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە 737 كۋادرات مېتىرلىق ناماز ئوقۇلىدىغان ئورۇن ۋە ھاممام، 150 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كۆتۈپخانا بار، شۇنداقلا يەر ئاستى سودا سارىيىمۇ بار.

قەشقەر دېگەن نام قاچاندىن باشلاپ قوللىنىلغان؟

يۈنۈسجان ئېلى

قەشقەر دېگەن نامنىڭ قاچاندىن باشلاپ قوللىنىلغانلىقى توغرىسىدا قەدىمكى دەۋرده ياشىغان سەيياھلاردىن تارتىپ تاكى ھازىرقى دەۋرىمىزدىكى كىشىلەرگىچە نۇرغۇن قاراشلار ئوتتۇرد-غا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئوخشاش بولمىغان قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ ھەقتىكى قاراشلار، ئاساسەن، تۆۋەندىكى بىر نەچچە خىلدىن ئىبارەت:

ئابدۇرېھىم سابىتنىڭ «شىنجاڭ ياشلىرى ژۇرنىلى»نىڭ ئۇيغۇرچە 1985 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «يىپەك يولىدىكى قەدىمكى شەھەر قەشقەر ھەققىدە ئىككى ئېغىز سۆز» نامىلىق ماقالىسىده «قەشقەر دېگەن نامنىڭ قاچان قويۇلغانلىقى مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە تارىخىي ماتېرىيالىلاردا ئېنىق بىر نەرسە خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، بىراق ‹تارىخىي خەمسە›-نىڭ 677 ـ بېتىدىكى ‹بالاساغۇن، كۆبالىق، كاشغەر، بارسخان شەھەرلىرىنىڭ بايانى› دېگەن پاراگرافتىكى ئومۇمىي مەزمۇندىن قارىغاندا، بۇ نامنىڭ قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلۇپ، قەشقەرگە ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن قويۇلغانلىقىنى، شۇنداقلا ئۇ-نىڭ مەنسىنىڭ ‹بىلادساغۇن› (تاش ۋە ‹خىش› بىلەن زىننەتلەن-گەن بۇيۇك شەھەر) دېگەن ئىسمىنىڭ پارسچە تەرجىمىسى ‹كا-شىنگار›دىن كەلگەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ» دېيىلگەن.

يۇۋېيچىڭنىڭ «شىنجاڭنىڭ تۇزۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يەر ناملىرى ھەققىدە تەتقىقات» نامىلىق كىتابىدا «10 ـ ئە-سىردە قاراخانىيلار خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇرۇن سۇلى

دەپ ئاتالغان بۇ جايدا، يېڭى بىر ھۆكۈمەت نامى يەنى، قەشقەر دېگەن نام ئوتتۇرىغا چىقتى» دېيىلگەن.

ئابلىمىت روزىنىڭ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ ئۇيغۇرچە 1986 ـ يىللىق 3 ـ سانى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى)دا ئېلان قىلىنغان «يەر ناملىرى ھەققىدە مۇلاھىزە» نامىلىق ماقالىسىدە «مەيلى مەھمۇد كاشغەرىي، مەيلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بولسۇن، بۇ شەھەر ھەققىدە بەلگىلىك مەلۇمات بېرىدۇ. يەنە شۇ دەۋردە ئۆتكەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ساۋاقدىشى ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇۋاتقان تارىخچى ئالىم ئابدۇغاپپار ىننى ھۈسەين كاشغەرىي (1082 ـ يىلى ۋاپات بولغان)نىڭمۇ «كاشغەر تارىخى»، «مەسكەنى ئۇستادىيان» (ئۇستازلارنىڭ تۇرۇشلۇق جايلىرى) ناملىق زور ھەجىملىك ئىككى كىتاب يازغانلىقى مەلۇم (بۇ كىتابلار دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن). دېمەك، 9 ـ ئەسىردىن كېيىنكى بارلىق مەنبەلەردە ھازىرقى قەشقەر رايونى كاشغەر دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن.

سۈبېيخەينىڭ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ خەنزۇچە 1984 ـ يىللىق 4 ـ سانى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى)دا ئېلان قىلىنغان «سۇلى دېگەن نام ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ماقالىسى بىلەن خۇ جېنخۇانىڭ «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ ئۇيغۇرچە 1985 ـ يىللىق 4 ـ ئىيۇل سانىدا ئېلان قىلىنغان «يېپەك يولىدىكى ئۇچ سۇلى» ناملىق ماقالىسىدە قەشقەر دېگەن نامنىڭ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

دېمەك، قەشقەر دېگەن نامنىڭ قاچاندىن باشلاپ قوللىنىلغانلىقى توغرىسىدىكى يۇقىرىدىكى قاراشلاردا، ئاساسەن قەشقەر دېگەن نام، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققان دېگەن قاراش بىلەن يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققان دېگەن ئىككى خىل قاراش ئالغا سۈرۈلگەن، ئوندىق بولسا قەشقەر دېگەن نام زادى قاچانلاردىن باشلاپ قوللىنىلغان؟!

بىزگە مەلۇم، يەر ـ جاي ناملىرى «شۇ جاينىڭ جۇغراپىيە-لىك ئورنى، تەبىئي شەرت ـ شارائىت ئالاھىدىلىكى، مەشھۇر كان بايلىقلىرى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى، ئاتاقلىق كىشى-لەر، قەھرىمانلار نامى، شۇ ئۇرۇننى تاپقۇچىلارنىڭ نامى، يۇز بەرگەن تەبىئي ھادىسىلەر ... قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئاساسەن قو-يۇلغان»[1] بولۇپ، ئۇ، ئادەتتە جۇغراپىيىلىك تەبىئي شەرت ـ شارائىتلار ئەكس ئەتكەن ئىسىملار ۋە تارىخي شەرت ـ شارا-ئىتلار ئەكس ئەتكەن ئىسىملار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ ھەم ئۆز نۆۋىتىدە، يەنە تارىخي تەرەققىيات، خانلىقلارنىڭ ئالماشىشى، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى، ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيە-سى ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ ئۆسۈشى قاتارلىق تۈرلۈك تارىخي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. مانا مۇشۇ مەنىدىن ئې-لىپ ئېيتقاندا، قەشقەر دېگەن نامۇ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخي تەرەققىياتنى باشتىن كەچۈرگەن، ئەلۋەتتە.

قەشقەر «شەرقي خەن ۋە غەربىي خەن كىتابى»، «ۋېي سۇلا-لىسى تارىخى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «سۇي سۇلالىسى تارىخى»، «كونا ۋە يېڭى تاڭنامە»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» قا-تارلىق كىتابلاردا بىردەك «سۇلى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك»تە «كاشغەر» دەپ تىلغا ئې-لىنغان. «يۇەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى» بىلەن «يۇەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى»دا چىسخېيېر (乞思合儿)، كېشىخار (可失哈儿) دەپ، «مىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى»دا خاشخار (哈失哈儿) دەپ خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆج-جەتلىرىدە بولسا كاشگېر (喀什噶尔) دەپ يېزىلغان. يۇقا-رىدىكىلەرنى ئۆزئارا سېلىشتۇرساق، دەرۋەقە قەشقەر دېگەن نام-نىڭ يەرلىك تارىخي ماتېرىياللاردا قاراخانىيلار دەۋرىدىن باشلاپ قوللىنىلغان دەپ كۆرسىتىلگەنلىكىنى، خەنزۇچە مەنبەلەردە يۇ-ەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ قوللىنىلغان دەپ كۆرسىتىلگەن-لىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس.

قەشقەر يۇقىرىدىكى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلگەندەك، شەرقىي خەن ۋە غەربىي خەن دەۋرىدە «سۇلى» دەپ ئاتالغاندىن باشلاپلا، سۇلى دۆلىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە چۈشكۈنلىشىشىگە ئەگىشىپ، بەزىدە «سۇلى» دەپ ئاتالغان بولسا، بەزىدە سۇلى دۆلىتىنىڭ قارىمىقىدىكى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ نامى بىلەنمۇ ئاتالغان. سۇلى دۆلىتى مۇشۇ يۇزلەنىشتە، مىلادى 8 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، تارىخىي مەنبەلەردە سۇلى (疏勒) دېگەن نام بىلەن بىرگە يەنە «قەشقەر» دېگەن نامىمۇ كۆرۈلۈشكە باشلىغان. بۇ ھەقتە مىلادى 8 ـ ئەسىردە ئۆتكەن چاۋشىيەنلىك راھىب خۇيچاۋنىڭ «ھىندىستاندىكى بەش دۆلەت خاتىرىسى»دە «پامىردىن بىر ئاي پىيادە يول يۈرۈپ، سۇلىغا يېتىپ كەلدۇق، چەت ئەللىكلەرنىڭ ئۆزلىرى جياشجىلىگو (伽师祇离国) دەپ ئاتايدىكەن»[2] دېيىلگەن. خۇيچاۋ بىلەن زامانداش بولغان قەشقەرلىك ئالىم خۇيلىن ئۆزىنىڭ «بارچە نوملارنىڭ ئىزاھى» ناملىق ئەسىرىدە قەشقەرنى «伽师佶黎» (KaShgiri) دەپ تىلغا ئالغان[3]. «ئوكيانۇس»تا «سۇلى غەربىي ئەلدىكى دۆلەت نامى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ... جياشجىلى (伽师祇离) دەپ ئاتالغان»[4] دېيىلگەن. دېمەك، بۇ يەردىكى ئاھاڭ جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان «伽师祇离» دېگەن خەت بىلەن «伽师佶黎» دېگەن خەت «KaShgiri» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە تىرانسكرىپسىيە قىلىنىشىدۇر، ئەڭ ئەقەللىيسى «祇离» بىلەن «曦尔»مۇ ئوخشاش بىر خىل ئاھاڭنىڭ پەرقلىق يېزىلىشىنى كۆرسىتىدۇ[5]. بۇنىڭدىن قەشقەر دېگەن نامنىڭ 8 ـ ئەسىردىلا تارىخىي مەنبەلەردە ئاللىقاچان خاتىرىلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا، قەشقەر دېگەن نامنى قاراخانىيلار دەۋرىدە ياكى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە قوللىنىلغان دەپ قاراش تارىخىي پاكىتلارغا ئانچە ئۇيغۇن بولمىسا كېرەك.

ئىزاهلار:

① راخمان تۆمۇرشا: «يەر ناملىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (تەبىئىي پەن قىسمى)، ئۈيغۇرچە، 1984 ـ يىللىق 1 ـ سان.

② گېڭ شىمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە ۋەسىقىلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 29 ـ بەت.

③ جۇلىيەنكۇەن: «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسىدىكى تارىخ ـ جۇغراپىيىگە دائىر تەتقىقاتلار»، خەنزۇچە نەشرى، 207 ـ بەت.

④ «ئوكيانۇس» (كىچىلىتىلگەن نۇسخا)، خەنزۇچە نەشرى، 1808 ـ بەت.

⑤ تېكتىيەن فېكبا (ياپونىيە): «خۇيچاۋنىڭ ھىندىستاندىكى بەش دۆلەت خاتىرىسىگە شەرھى»، جۇلىيەنكۇەننىڭ كىتابىدىن نەقىل كەلتۈرۈلدى.

تارىختىكى «سۇلى» بىلەن بۇگۈنكى «سۇلى» بىر جاي ئەمەس

ئابلەت ئابباس

تارىختىكى «سۇلى» (قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى 36 يەگ-لىكىنىڭ بىرى) بىلەن بۇگۈنكى «سۇلى» (قەشقەر يېڭىشەھەر نا-ھىيىسى)نىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى ئوخشاشلا سۇلى (疏勒) بۇل-غاچقا، نۇرغۇن كىشىلەر ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى بىر بو-لۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس. بۇلار جۇغراپىيىلىك ئورنى ئوخشاش بولمىغان ئىككى ئورۇننى كۆر-سىتىدۇ.

تارىختىكى «سۇلى» غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدىغان غەربىي يۇرتتىكى 36 يەگلىكىنىڭ بىرى — سۇلى يەگلىكىنىڭ نامى بولۇپ، ئۇنىڭ خەنزۇچە نامى تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرى «شالى» (勒沙)، «چۇشا» (佉沙) دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «جياشىجىلى» (伽师祇离) دەپ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە 儿合思乞 دەپ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «خاشخار» (哈失哈儿) دەپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە «كاشگېئېر» (喀什噶尔) دەپ ئاتالغان. ئەينى ۋاقىتتا سۇلى يەگلىكىنىڭ چېگرىسى شەرقتە بارچۇق (مارالبېشى)قا، شىمالدا ئاقسۇغا، غەربتە تاشقورغانغا، شەرقىي جەنۇبتا قاغىلىققا تۇتىشاتتى. ئۇنىڭ پايتەختىنىڭ كونكرېت ئورنى توغرىسىدا ئې-نىق مەلۇمات يوق. بەزىلەر بۇگۈنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى پايناپ دېگەن جايدىكى ئەسكى ھېسار خارابىسىنى

قەدىمكى سۇلى بەگلىكىنىڭ پايتەختتى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىسا، يەنە بەزى كىشىلەر بۇگۇنكى قەشقەر شەھىرىنىڭ 27 كىلومېتىر شەرقىدىكى خانئۆي خارابىسى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ.

تارىختىكى سۇلى بەگلىكى دەۋرىدە بۇگۇنكى يېڭىشەھەر نامىيە بازىرى تېخى شەكىللەنمىگەنىدى. چىڭ سۇلالىسى چېغىدىكى 24 - يىلى (1760 - يىلى) قەشقەردىكى چوڭ - كىچىك خوجا (خوجا بۇرھانىدىن بىلەن خوجا جاھانگىر) باستۇرۇلغاندىن كېيىن قەشقەر شەھىرىنىڭ ئىككى چاقىرىم غەربىگە توغرا كېلىدىغان جايغا بىر قەلئە ياسىلىپ، ئۇنىڭ چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى (1827 - يىلى) بۇ قەلئە خوجا بۇرھانىدىننىڭ نەۋرىسى جاھانگىر خوجا جاھانگىر يېغىلىقىدا ۋەيران بولىدۇ. 1828 - يىلى جاھانگىر خوجا بېيجىڭدا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىلى جاڭجۈنى جاڭ لىڭ قەشقەردە يېڭىدىن بىر قەلئە ياساش بۇيرۇقى چۈشۈرگەن. قەشقەرلىك مەشھۇر ئۆلىما، مەرھۇم ئىمىر ھۇسەيىن قازى ھاجىمىنىڭ تارىخىي ئەسىرى «ۋاقىئاتى كاشغەر»دىكى مەلۇمات ۋە خەلق ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، يېڭىدىن بىنا قىلىنىدىغان قەلئەنىڭ ئورنى ئۇچۇن باشتا قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقي جەنۇبىدىكى پايناپ دېگەن جاي تاللىنىپ ئىش باشلانغان. پايناپتا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مەقبەرىسى بولغاچقا، قەشقەرنىڭ ئۆلىمالىرى، يۇرت كاتتىلىرى قاتتىق سارايسىمىگە چۈشكەن ۋە ئۇنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن مۇنداق بىر ئەپچىل چارىنى ئويلاپ تاپقان: ئۇلار مەخسۇس ئادەم بۇيرۇتۇپ پاختەكلە يېزىسىدىن بىر تاغار يىلان تۇتتۇرۇپ كېلىپ، تاڭ يورۇشتىن بۇرۇن يېڭىدىن سېلىنىۋاتقان قەلئە سېپىلى ئىچىگە تۆكۈۋەتكەن. تاڭ يورۇغاندىن كېيىن قەلئە قۇرۇلۇشىنىڭ باش نازارەتچىسى تۇڭ دارېن چېدىر ئىچىدىن چىقىپ قەلئە ئىچىدىكى لۆمشۇپ يۇرگەن

يىلانلارنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتكەن ۋە دەرھال قەشقەرنىڭ ئۆلىما-لىرى بىلەن يۈرت كاتتىلىرىنى چاقىرىپ كېلىپ مەسلىھەت سورىغان. قەشقەرنىڭ ئەينى چاغدىكى مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن بىرى، ئىسكەندەر ۋاڭ مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى ئەلنەزەر ئاخۇنۇم (لۇكچۇنلۇك) مۇنداق دېگەن: «يىلان بولسا ئەجدىھار ئائىلىسىگە مەنسۇپ مەخلۇقتۇر، ئەجدىھار بولسا جانابلىرىنىڭ ئەجدادىدۇر. بۇ يەردە يىلانلارنىڭ قوزغىلىپ كېتىشى ئەجدادلىرىنىڭ روھى قوزغىلىپ كەتكەنلىكىنىڭ دەلىلىدۇر. دېمەك، جانابلىرىنىڭ ئەجدادلىرى بۇ جايىنى مەقبۇل كۆرمەپتۇ. شۇڭا، قەلئە ئۈچۈن باشقا بىر جايىنى تاللىماق لازىمدۇر». تۇڭ دارېن بۇ مەسلىھەتنى قوبۇل قىپتۇ ۋە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، پاينا‌پتىكى بىر گەزچە ھۇل سېلىنغان قەلئە قۇرۇلۇشىنى توختىتىپ، ھازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ ئورنى ـــ قاراقىرنى تاللاپتۇ.

قاراقىردا قەد كۆتۈرگەن بۇ قەلئەگە جاڭ لىڭ خۇيۈۈئەن (回武安) دەپ نام بەرگەن. ئۇيغۇرلار قەدىمكى قەشقەر شەھىرى بىلەن ئۇدۇل قارىشىپ تۇرغان بۇ يېڭى قەلئەنى «يېڭىشەھەر» دەپ ئاتىغان (قەشقەر شەھىرى مانا شۇ چاغدىن باشلاپ «كونا‌شەھەر» دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولغان).

1884 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا ۋىلايەت، ئايماق، ناھىيىلەر تەسىس قىلىنغان. شۇ چاغدا بۈگۈنكى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى (ئەينى چاغدا يۇ-پۇرغىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە ئىدى) ۋە كونا‌شەھەر ناھىيىلىرىنىڭ زېمىن دائىرىسى ئاساس قىلىنغان بىر بۈتۈن ئايماق تەسىس قىلىنىپ، يېڭىشەھەردىكى خۇيۈۈئەن قەلئەسى ئايماق مەركىزى بولغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەمەلدارلىرى تارىخنامىلارغا پۈتۈلگەن بەن چاۋنىڭ ئەينى زامانىدىكى سۆلى بەگ-لىكىنى تايانچ قىلىپ غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرغان تۆھپىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، تارىختا ئىستېمالدىن قالغان «疏勒» دېگەن نامنى مەزكۇر ئايماقنىڭ نامى قىلىپ بېكىتىپ «疏勒直隶州»

دەپ ئاتىغان. ئۇيغۇرلار ئۇنى «يېڭىشەھەر ئايمىقى» دەپ ئاتىغان. يېڭىشەھەر ئايمىقى 1902 ـ يىلى يېڭىشەھەر مەھكىمىسىگە، 1913 ـ يىلى يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن.

«سۇلى» دېگەن نامنىڭ نېمە مەنانى بىلدۇرىدىغانلىقى توغرىسىدا ھازىرغىچە كىشىنى قايىل قىلارلىق مەلۇمات يوق. بەزىلەر، «سۇلى» دېگەن سۆز قەدىمكى تۈركىي تىل بولۇپ، «سۇلۇق يەر» دېگەننى بىلدۇرىدۇ، چۈنكى تارىختىكى سۇلى بەگلىكىنىڭ سۇيى ئەلۋەك، مەنزىرىسى گۈزەل ئىدى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا قېرىنداش تۈركىي تىللاردىمۇ «سۇ» دېگەن بۇ سۆز ئەسلىي لۇغەت مەنىسى ۋە ئىستېمال قىممىتىنى يوقاتمىغان، دەپ قارايدۇ. بەزىلەر، قەدىمكى زامانىدا بۇ يەردە سوغدى تىلىنىڭ «ل» دىئالېكتىدا سۆزلىشىدىغان سوغدىلار ياشىغان. شۇڭا، ئۇلار بۇ جايىنى «سوغلى» دەپ ئاتىغان، «سۇلى» ئاشۇ «سوغلى»نىڭ ئۆزگەرمىسى، ئەلچى جاڭ چيەن بۇ يەردىن ئۆتكەندە، ئۇنى خەنزۇچە سۇلى (疏勒) دېگەن ئىككى خەت بىلەن ترانسكرىپسىيە قىلغان، دەپ قارايدۇ. «سۇلى» دېگەن بۇ نام «سۇللاغ» ياكى «سۇلۇغ»نىڭ ئۆزگەرمىسى دەپ قارىغۇچىلارمۇ بار. لېكىن، يۇقىرىقى كۆز قاراشلار پەقەت قىياس، شۇڭا بۇنى ئىلمىي ئاساستا ئىسپاتلاپ چىقىش ئۈچۈن يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا، ئىزدىنىپ كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

قەدىمكى شەھەر — روران

توختى تۇراخۇن

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ بىرى — روران قەدىمكى شەھەر خارابە ئىزى بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق چاقىلىق ناھىيىسى تەۋەسىگە، يەنى لوپنور كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان ''89°55′22، شىمالىي پاراللېل ''40°29′55 ئارىلىقىدىكى ئارىلاشما تۇپراقلىق رايونىغا توغرا كېلىدۇ.

قەدىمكى زامانىدا بۇ جايدا روران دۆلىتى قۇرۇلغان. بۇنىڭدىن 4000 ـ 6000 يىل ئىلگىرى بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى مۆتىدىل، سۇ-يى مول، مۇھىتى بوستانلىق، يېرى مۇنبەت ئىدى. بۇ يەردە بۇغداي تېرىلاتتى، چارۋا بېقىلاتتى، كىگىز ئېتىلەتتى، گىلەم، يۇڭ رەخت توقۇلاتتى، تېرە ئاشلاپ كۆن ـ خۇرۇم ئىشلىنەتتى. بۇ يەردىكى خەلق كۇن ئىلاھىغا چوقۇناتتى، ئۇلار يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن كىيىم، قۇش پېيى قادالغان ئۇچلۇق بۆك كىيەتتى، ياغاچقا نەقىش ئويۇش سەنئىتىمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. ئومۇمەن، بۇ جايدا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇلۇغ نامايەندە بولالايدىغان پارلاق كەشپىياتلار بارلىققا كەلگەنىدى[1].

جۇڭگو ۋە چەت ئەلگە داڭقى كەتكەن بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ نامىنى ئەڭ قەدىمكى ھۆججەتتىن، يەنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 176 ـ يىلى ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ خەن سۇلالىسىغا يازغان بىر پارچە مەكتۇبىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، ئۇنىڭدا: «تەڭرى بەخت

ئاتا قىلغانلىقى، سەركەردە ۋە لەشكەرلەر سەر خىل، ئات ـ ئۇلاغلار كۆچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، ياۋچىلارنى قىرىپ، ئەسىر ئېلىپ ۋە مەغلۇپ قىلىپ، روران، ئۇيسۇن، خوجى دۆلەتلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 دۆلەتنى تىنجىتىپ ئۆزۈمگە قاراتقىتسم»[2] دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن «روران» دېگەن نامنىڭ مىلادىيىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇنلا مەۋجۇتلۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن ئارخېئولوگلار روران خارابىسىدىن تاپقان خەنزۇچە پۈتۈكلەردە بۇ شەھەر «兰楼» (روران) دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، «قارۇشتى يېزىقى»[3]دىكى ھۆججەتلەردە «Kroraina» (كرورائينا) دەپ خاتىرىلەنگەن. ھازىر بەزى چەت ئەللىك ئالىملار «兰楼»نى «كرورائينا»نىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن دەپ قارىماقتا.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 126 ـ يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى جاڭ چيەن غەربىي رايونىنى تۇنجى قېتىم سىياھەت قىلىپ قايتىپ بارغاندىن كېيىن، پادىشاھ خەن ۋۇدىغا سۇنغان دوكلاتىدا: «روران خانلىقىنىڭ سېپىلى بار ئىكەن، ئۇ، تۇزلۇق كۆل (لوپنور كۆلى)گە يېقىن ئىكەن» دەپ يازغان[4]. ئەمما، مىلادىيە 3 ـ، 4 ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە تۇرلۇك تەبىئىي ئاپەتلەر، بولۇپمۇ دەريالار قۇرۇپ، قۇملارنىڭ بوستانلىقلارغا كۆچۈپ كىرىشى تۈپەيلىدىن بۇ ئاۋات قەدىمكى شەھەرنىڭ ئاھالىلىرى ھەر تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەن، بۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەر تەدرىجىي «تاشلىنىپ» قالغان. 4 ـ ئەسىردە ئېلىمىزنىڭ داڭلىق بۇددا ئالىمى فا شىيەن بۇ جايدىن ئۆتكەندە خارابىلىقنىڭ «ئۆلۈكلەر ماكان»غا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن. ئەمما، بۇ شەھەر ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرمىغان. تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق بۇددا راھىبى شۈەنزاڭ 7 ـ ئەسىردە بۇ جايدىن ئۆتكەندە بۇ جاينىڭ ئاللىقاچان خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن. دېمەك، بۇ قەدىمكى شەھەر 4 ـ ئەسىردىن باشلاپ تاشلىنىپ قالغان.

ئارخېئولوگىيە ئىلمىدا «ئالتۇن ماكان» ھېسابلىنىدىغان بۇ

قەدىمكى شەھەرنى 1900 ـ يىلى شۆبتسىيىلىك جۇغراپىيە ئالىمى ۋە داڭلىق ئېكسپېدىتسىيىچى سۋېن ھېدىن (1865 ـــ 1952 ـ يىللار) شىزاڭغا كېتىۋېتىپ، ئۇيغۇر يول باشلىغۇچىلارنىڭ ياردىمىدە تۇنجى بولۇپ تاپقان. ئۇ، بۇ قەدىمكى شەھەر ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «قەدىمكى شەھەرنىڭ تېپىلىشى مەيلى جۇغراپىيە ياكى تارىخ جەھەتتىن بولسۇن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. 1901 ـ يىلى مەن بۇ قەدىمكى شەھەرگە قايتا بارغىنىمدا، بىر خارابىلىقتىن 150 نەچچە تارشا پۈتۈك ۋە قەغەز پۈتۈك قېزىۋالدىم. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىگە يىلنامە خاتىرىلەنگەن، بۇ شەھەر روران شەھىرى دەپ ئاتىلىدىكەن»[5]. روران خارابىسىنىڭ تېپىلىشى ئەنگلىيە ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئارخېئولوگلىرى ۋە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىغان. بۇنىڭ بىلەن 1906 ـ ۋە 1914 ـ يىللىرى ئەنگلىيىلىك ئارخېئولوگ ستەيىن (1862 ـــ 1942 ـ يىللار)، 1909 ـ ۋە 1911 ـ يىللىرى ياپونىيىلىك ئارخېئولوگ تاچىبانا قاتارلىق چەت ئەل ئارخېئولوگلىرى روران قەدىمكى شەھىرىگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇلارنىڭ مەقسىتى ھەر خىل بولسىمۇ، لېكىن بۇ قەدىمكى شەھەردىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا قىزىقىشى بىردەك بولغاچقا، زور مىقداردىكى قەدىمكى ھۆججەت، تارشا پۈتۈك ۋە ئارخېئولوگىيە ئىلمىدا قىممىتى يۇقىرى بولغان تۈرلۈك ماددىي بۇيۇملارنى ئېلىپ كەتكەن. ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ 70 ـ يىللاردىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيى ۋە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى روران خارابىسىنى نۆۋەتمۇ ـ نۆۋەت قېلىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىدا كۆپ قېتىم زور كۆلەملىك ئۇنۇملۇق تەكشۈرۈش ۋە قېزىش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپتى. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى، تەتقىقاتچى

مۇشۇنىڭ يۇقىرىدىكى تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى ئاساسىدا «سىر-لىق قەدىمكى شەھەر روران» ناملىق بىر كىتاب يېزىپ، ئۇنى 1987 - يىل 7 - ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا نەشر قىل-دۇردى.

روران قەدىمكى شەھىرىدە ئەينى چاغدىكى شەھەر سېپىلى ۋە سېپىل ئىچىدە نۇرغۇنلىغان قەدىمكى بىناكارلىققا دائىر ئىزلار، شۇنداقلا نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك يادىكارلىقلار ساقلى-نىپ قالغان. شەھەر سېپىلى سېغىز توپا بىلەن يۇلغۇن شېخى-دىن ياسالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرەپلى-رىدە كۆپرەك ساقلىنىپ قالغان. قالدۇق سېپىلىنىڭ ئۇلىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن بەش مېتىردىن سەككىز يېرىم مېتىرغىچە، ئېگىزلىكى بىر مېتىردىن تۆت مېتىرغىچە كېلىدۇ. شەھەرنىڭ ئورنى چاسا شەكىلدە بولۇپ، ئەسلىدىكى سېپىلنى ئاساس قىلىپ ھېسابلىغاندا، شەرقىي تەرەپتىكى سېپىلنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمى-نەن 333.50 مېتىر، جەنۇبىي تەرەپتىكىسىنىڭ تەخمىنەن 229 مېتىر، غەرب ۋە شىمال تەرەپتىكىلىرىنىڭ تەخمىنەن 327 مې-تىر كېلىدۇ. تۆت تەرەپتىكى سېپىلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىردىن شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئىزى بار. شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان بىر قەدىمكى ئۆستەڭنىڭ ئىزى بولۇپ، ئۇ شەھەرنى شەرق ۋە غەربتىن ئىككى قىسىمغا ئايرىپ تۇرىدۇ، شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىدە كېسەكتىن ياسالغان سەككىز بۇرجەكلىك، ئۇستى تەرىپى يۇمىلاق بىر بۇددا مۇنارى بار، ئۇنىڭ قالدۇق قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 10.62 مېتىر كېلىدۇ. مۇنار ئەتراپىدىن ياغاچتىن ياسالغان بۇددا ھەيكەللىرى، ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن ياغاچ ئويمىلار ۋە رەختكە گۈل بېسىشتا ئىشلىتىلىدىغان ياغاچ قېلىپ قاتارلىقلار تېپىلدى. مۇنارنىڭ 30 مېتىرچە شەرقىدە ئۆيلىرى پۈتۈنلەي يۇلغۇن شېخى بىلەن لايدىن ياسالغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق چوڭ بىر ئىمارەت ئىزى بار. ئۇ، قەدىمكى تارىم-

لمقلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى تىپىك ما-
تېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئۇي ئەتراپىدىن ئەينى چاغدا ئىشلىتىلـ-
گەن ئىشىك ۋە كېشەك پارچىلىرى، ئۇي ئىچىدىن كۆپ مىقداردا
بۇغداي قالدۇقلىرى تېپىلدى. مانا بۇلاردىن رورانلىقلارنىڭ مۇ-
قىم ئولتۇراقلىشىپ، ئۆزىگە زۆرۈر بولغان شەھەر ـ قەلئەلەرنى
بىنا قىلىش بىلەن بىللە دېھقانچىلىق قىلغانلىقىنىمۇ كۆرۈۋې-
لىشقا بولىدۇ. مۇنارنىڭ 50 مېتىرچە جەنۇبىدا كۆلىمى زوررىاق
بولغان يەنە بىر قۇرۇلۇشنىڭ ئىزى بار بولۇپ، بۇ جايدىنمۇ نۇر-
غۇنلىغان قەدىمكى بىناكارلىق ئەۋرىشكىلىرى، خەنزۇچە ۋە قا-
رۇشتى يېزىقىدىكى تۇرلۇك ھۆججەتلەر، يىپەك رەخت پارچىلە-
رى، تۇرمۇشتا ئىشلىتىدىغان ھەر خىل نەقىشلىك ياغاچ بۇ-
يۇملار، ھەر خىل قەدىمكى پۇللار، تامغىلار ۋە ئالتۇندىن ياسالغان
كىچىك تېپتىكى زىننەت بۇيۇملىرى، مىس ئەينەك بۇيۇملار،
ھەر خىل مارجان قاتارلىقلار تېپىلدى، ئۆستەڭنىڭ غەربىي تە-
رىپىگە ئولتۇراق ئۆيلەر زىچراق جايلاشقان بولۇپ، بۇ جايدىنمۇ
خەنزۇچە ۋە قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر، ياغاچ مېتىر
(ئۆلچىگۈچ)، سىرلانغان ھەر خىل ياغاچ جابدۇقلار، ھەر خىل
زىننەت بۇيۇملىرى، يىپەك رەخت، يۇڭ رەخت، پاختا رەخت،
چارۋا بېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قوتان ئىزلىرى، بېلىق
تۇتۇش قورالىرى قاتارلىق قىممەتلىك بۇيۇملار تېپىلدى. مانا
بۇلار يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىگە جايلاشقان بۇ قەدىم-
كى شەھەرنىڭ، ئەينى چاغدا، ئۇمۇمىيۈزلۈك گۈللەنگەن ئاۋات
شەھەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلار-
دىن باشقا، رورانى خارابىسىدا خەنزۇچە ۋە قارۇشتى يېزىقىدا يې-
زىلغان ياغاچ پۈتۈك ۋە قەغەز پۈتۈكلەر ئاساسىي ئورۇننى ئىگە-
لەيدۇ. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسىدە ئەينى چاغدىكى رورانى دۆلىتىنىڭ
تۇرلۇك ئورگان ئالاقىلىرى ۋە ھەربىي ئىشلار، دېھقانچىلىق،
چارۋىچىلىق، سودا ـ سېتىق، ئۆرپ ـ ئادەت، بىناكارلىق، تېبـ-

بىي ئىلىم قاتارلىقلار ھەققىدە خېلى تەپسىلىي مەلۇمات قالدۇ. رۇلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە روران دۆلىتىنىڭ ئاھالىسى، قانۇن ـ تەرتىپلىرى ۋە روران دۆلىتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان دۇڭخۇاڭ، قەدىمكى قارا شەھەر، قەدىمكى كۇچا، قەدىمكى خوتەن، قەدىمكى قوچۇ (ئىدىقۇت) قاتارلىق دۆلەتلەر ھەققىدىمۇ ئېنىق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. بۇلار شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، ئەجدادلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلارنىڭ كۆپىنچىسى چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەن. ئاز بىر قىسىملا شىنجاڭ مۇزېي ۋە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

ئىزاھلار:

① «بىزنىڭ تارىخىي بېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 34 ـ بەت.

② «بېپەك يولىدىكى 99 سىر»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 50 ـ بەت.

③ قارۇشتى بېزىقى: ئەرەب بېزىقىنىڭ قوليازما شەكلىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن. بۇ بېزىق مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىردە ھىندى دەريا ۋادىسىدا ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن شەكىللىنىشكە باشلىغان. بۇ بېزىق شىنجاڭدا كەم دېگەندە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىر ـ دىن 5 ـ ئەسىرگىچە يەنى تەخمىنەن 700 يىل داۋام قىلغان. ئۇ لوپنور كۆلى رايونىدىن خوتەنگىچە بولغان كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغان. (ئا)

④⑤ «بېپەك يولىدىكى 99 سىر» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 51 ـ بەت.

قەشقەر شەھىرىدىكى بىر قىسىم يەر - جاي ناملىرىدىن قەشقەرلىكلەرنىڭ ئاساسلىق تىرىكچىلىك شەكلىگە نەزەر

مۇختەر ئابدۇرېشىت

يەر ناملىرى مەلۇم بىر رايونغا بەلگە سۆپىتىدە قويۇلغان ئىسىم بولۇپ، شۇ رايوننىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىنى، مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇ شۇ رايوننىڭ تارىخى، سىياسى، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ - ئادىتى قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىشلىق قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماقالىمىزدە قەشقەر شەھىرىدىكى بىر قىسىم ئاساسلىق يەر - جاي ناملىرىنى كۆرۈپ ئۆتۈش ئارقىلىق قەشقەر خەلقىنىڭ ئاساسلىق ياشاش ئۇسۇلى (ئادەتلەنگەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، تىرىكچىلىك شەكلى) بىلەن بىر قۇر تونۇشۇپ چىقىمىز.

(1)

ھازىر قەشقەر شەھىرىگە تەۋە تۆت مەھەللە باشقارمىسىدا 99 كوچا - مەھەللە بار بولۇپ، بۇنىڭ 30ى ھۇنەر - كەسىپ نامى ۋە بازار نامى بىلەن ئاتالغان. ئۇلارنىڭ ناملىرى تۆۋەندىكىچە:

1 . ئەۋرىشىمكار كوچىسى. يىپەكچى، شايى توقۇغۇچىلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كوچا.

2 . شامچى كوچىسى. شام ياسىغۇچى ۋە ساتقۇچىلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كوچا.

3 . ئەلگەكچى كوچىسى. ئەلگەكچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كوچا.

4 . قازانچى يار بېشى كوچىسى. چۆيۈن قازان - مەش قاتار-

لىقلار قۇيمىچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاسىپلار مەركىز-لىك ئولتۇراقلاشقان كوچا. بۇ جاي تۇمەن دەريا‌سى بويىدىكى يار-لىقا جايلاشقان بولغاچقا يار بېشى مەھەللىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

5 . چەكمەنچى كوچىسى. چەكمەن توقۇپ چىكمەن چاپان تىكىدىغان كاسىپلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كوچا.

6 . بورىچى كوچىسى. بورا توقۇش ۋە سېتىش بىلەن شۇ-غۇللىنىدىغان كاسىپلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كوچا.

7 . كوزىچى يار بېشى. كوزا قاتارلىق ساپال بۇيۇملارنى يا-ساپ ساتىدىغان كۇلالچىلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كوچا.

8 . تاغارچى كوچىسى. تاغار، پالاس توقۇيدىغان كاسىپلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كوچا.

9 . زەيتاپ كوچىسى. زەيتاپ (پاختا، يۇڭ ئاتقاندا ئىشلىتى-لىدىغان ئاساسلىق ئەسۋاب) ياسايدىغان ۋە زەيتاپتا ئاتقۇچىلىق قىلىدىغان كاسىپلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كوچا.

10 . زەرگەر كوچىسى. زەرگەرلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان كوچا.

11 . زىلچا ـ گىلەم كوچىسى. زىلچا ـ گىلەم توقۇيدىغان كاسىپلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كوچا.

12 . ياغاچچى كوچىسى. ياغاچچىلار مەركەزلىك ئول-تۇراقلاشقا كوچا.

13 . جىڭچى كوچىسى. چوكا جىڭ ياساشنى ئاساسىي كە-سىپ قىلغان كاسىپلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كوچا.

14 . گوداڭ كوچىسى. گوداڭ (ماتا پىششىقلاشتا ئىشلىتى-لىدىغان ياغاچ توقماق، بۇ سۆز ئەسلىي كۆدۈك ئىدى) ياسايدىغان ۋە ماتا ـ خام پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان كاسىپلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقا كوچا.

15 . ياچى كوچىسى. ئىلگىرى بۇ كوچىدا ئەگمە يا ياسايدى-غان ئۇستىلاردىن بىر نەچچىسى ئولتۇراقلاشقان ئىكەن.

16 . موفاڭ كوچىسى. موفاڭ خەنزۇچە سۆز بولۇپ، يارغۇدا-

چاق ياكى يارمىخانا دېگەن مەنىدە، ئەسلىي بۇ كوچىدا ماش ـ پۇرچاق تارتىدىغان كاسىپلاردىن بىر نەچچىسى ئولتۇراقلاشقاچقا، شۇلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانكەن.

17 . دەڭ كوچا. ئىلگىرى بۇ كوچىدا (مەھەللىدە) ئات ـ ئېشەك، ھارۋا قويىدىغان بىر نەچچە دەڭ (ساراي) بولغانكەن.

18 . تۇماق، دوپپا بازىرى. بۇ ئورۇندا تۇماق، دوپپا قاتارلىق باش كىيىملەر سېتىلىدۇ.

19 . قوناق بازىرى. بۇ ھەر خىل ئاشلىقلار سېتىلىدىغان بازارنىڭ نامى.

20 . قاسقان بازىرى. قاسقان، تۇۋاق، چويلا ـ چۆمۈچ ياسىلىدىغان ۋە سېتىلىدىغان بازار جايلاشقان كوچا نامى.

21 . ياغ بازىرى. ھەر خىل ئۆسۈملۈك ياغلىرى سېتىلىدىغان كوچىنىڭ نامى.

22 . كېپەك بازىرى. كېپەك، ئاقئۇششاق، كۈنجۈرە قاتارلىق يەم ـ خەشەك سېتىلىدىغان كوچىنىڭ نامى.

23 . ئۆرۈك بازىرى. ئۆرۈك ـ شاپتۇل، قوغۇن ـ تاۋۇز قاتارلىق مېۋىلەر سېتىلىدىغان كوچىنىڭ نامى.

24 . پاختا بازىرى. پاختا ـ چىگە، يۇڭ ـ تېۋىت سېتىلىدىغان كوچىنىڭ نامى.

25 . تاش بازىرى. بۇ ئورۇندا بۇرۇن تۇگمەن تېشى ۋە تۇلۇق تېشىغا ئوخشاش تاش سايمانلار سېتىلغان. بۇ كوچا شۇ نام بىلەن ئاتالغان.

26 . قايماق بازىرى. سۈت، قېتىق، قايماق سېتىلىدىغان كوچىنىڭ نامى.

27 . سەي بازىرى. تۇرلۇك كۆكتات سېتىلىدۇ.

28 . كەتمەن بازىرى. كەكە، پالتا، كەتمەن ـ ئورغاق قاتارلىقلار ياسىلىدىغان ۋە سېتىلىدىغان كوچىنىڭ نامى.

29 . ئۆتۈك بازىرى. ھەر خىل ئاياغ كىيىملەرنى تىكىدىغان ۋە ساتىدىغان كوچىنىڭ نامى.

30 . خام بازىرى. خام، بۆز، چېكەن قاتارلىق يەرلىك تو- قۇلمىلار سېتىلىدۇ.

يۇقىرىقى 30 نام ھەم مەھەللە - كوچا نامى، ھەم بازار نامى بولۇپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ ھەر بىر كوچا - مەھەللىلىرىگە قە- دەر قويۇلغان. بۇ خىلدىكى يەر نامىلىرى قەشقەر شەھىرىدىكى يەر نامىلىرىنىڭ 30 پىرسەنتىگە يېقىنلىشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، ئارقا ئوردا، ئوردا ئالدى، جاڭ قورغان، ئوردا ئىشكى، كونا ئوردا، كونا دەرۋازا، قارقى دەرۋازا، سېپىل تۆۋى، يۇمىلاق شە- ھەر، خەزىنىچى بەگ مەھەللىسى قاتارلىق خان - پادىشاھ،ئوردا - ساراي، سېپىل - دەرۋازا بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر نامىلىرى، ئې- گىز ئېرىق، تۇرۇمتاي كۆلى، قۇرۇق تېرەك، نور بېشى، ئۆستەڭ بويى، تۇمەن بويى، باغچا كوچىسى، بەش ئېرىق، قۇرۇق كۆل بې- شى، بۇلاق بېشى، دۆلەت باغ، نەزەرباغ، شامال باغ، يارباغ، تۆرە- يار باغ، گۆرباغ، چاھار باغ قاتارلىق باغ، ئېرىق - ئۆستەڭ، كۆل - بۇلاقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك نامىلار، ئارسلانخان، ھەزرەت ھېكىم ئاغىچام، ئوراڭقاي، ئارىپ ھاجىم كوچىسى، دامولىلام كوچىسى، خوجا ئەلا ئاخۇنۇم كوچىسى، ئىمىن خەلپىتىم كوچىسى قاتارلىق تارىخىي شەخس، دىنىي ئەربابلارنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان نامىلار، ئەنجان كوچىسى، ئەنجان رەستىسى، ئاتۇش مەھەللىسى، غوجا گۆزىرى، جانان كوچىسى، ئەلچىخانا كوچىسى قاتارلىق ئىمتىيازلىق جايلار نامى بىلەن ئاتالغان يەر نامىلىرى؛ قىزىل دۆۋە، دۆڭ كوچا، يېڭى جاي، ئاراكوچا، ئوي كوچا، پايناپ، ئارا- يار، كەسكەن يار قاتارلىق تەبىئىي ئالاھىدىلىكىگە قاراپ قويۇل- غان نامىلار، ئازات كوچا، خەلق يولى، ئايرودروم يولى، تەنتەربىيە يولى، مەدەنىيەت يولى، ساغلاملىق يولى قاتارلىق يېقىنقى يىللاردا قويۇلغان نامىلارمۇ بار. بىراق، بىز بۇ ماقالىمىزدە ئال- دىنقى 30 يەر نامى ئۈستىدىلا توختىلىمىز.

(2)

شۇنداق ئوخشىتىشقا بولىدۇكى، تارىختا كاتتا مەدەنىيەت

بەلبىغى بولغان يىپەك يولىنىڭ مۇھىم توڭۇنى قەشقەر شەھىرى چوڭ بىر قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىسى، ھەر بىر كوچا ـ مە-ھەللە بىر سېخ؛ ھەر بىر ئائىلە بىر بەن ـ گۈرۈپپا، ھەر بىر ئا-ئىلە ئەزاسى بىر ئۈستىكار ياكى شاگىرت ئىدى. ھۈنەر ـ كەسىپ رىسالىسىدە تىلغا ئېلىنىدىغان 72 خىل ھۈنەرنىڭ ھەممىسى قەشقەردە تېپىلىدۇ. ئاز دېگەندە شەھەردىكى ھەر بەش ئائىلىنىڭ ئۈچى ھۈنەرۋەن ئائىلىسى، قالغان ئىككىسى تىجارەتچى ياكى باشقا كەسىپدار. بىرەر ئەزاسى ھۈنەرۋەن بولمىغان ئائىلىلەر ئاساسەن يوق. بىرەر ھۈنەر كەسىپ ئىگىلىمىگەن ئەر ئەل-بىدىن چۈققۇر ئورۇن ئالالمايدۇ، ھۆرمەتلەنمەيدۇ. بىرەر ئاددىي ھۈنەر بىلىدىغان قىزلار كېلىنلىك نامزاتىغا تېزرەك كىرەلەيدۇ. پەرزەنتلەرنىڭ تۇنجى ئوقۇتقۇچىسى بولغان ئانىلارنىڭ كۆپىن-چىسى ھېچبولمىغاندا دوپپا تىكەلەيدۇ ياكى ماشىنا تېپىلەيدۇ. «ھۈنەر قىلساڭ ئۈنەر»، «ھۈنىرى يوق ئەردىن يانتاق ئۈنگەن يەر ياخشى» دېگەن ئەقىدە پۈتۈن قەشقەر ۋادىسىدا ئورتاق، شۇڭا نۇر-غۇن ئائىلىلەر پەرزەنتلىرىنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپسىز چوڭ بولۇپ قېلىشىنى خالىمايدۇ ـ دە، ئوقۇۋاتقان بالىلىرىنىمۇ دەرستىن سىرتقى ۋاقىتلىرىدا ھۈنەر ئۆگىنىشكە يېتەكلەيدۇ. گەرچە ھۈ-نەر ئۆگىنىشنى مەكتەپتە ئوقۇتۇشتىن ئەلا بىلىدىغان ئەنئەنىۋى قاراشنى تەشەببۇس قىلىشقا بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ ئاتا ـ ئا-نىلارنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپكە بولغان ئىخلاسىنى توغرا چۈشە-نىشكە بولىدۇ. قەشقەردە يەنە ھۈنەرگە تۈتۈپ بېرىش، ھۈنەرنى ئۆگىنىپ بولغاندا دۈكان ئايرىپ قويۇش قاتارلىق ئىشلار مۇ-كەممەل مۇراسىم تۈسىنى ئالىدۇ.

(3)

قەشقەر شەھىرى چوڭ بىر بازار. بۇ بازاردا بولىدىغان سودا ـ سېتىق ئىشلىرى ئۆز تۈرى بويىچە ھەر قايىسى كىچىك بازارلارغا ئايرىلىغان. ئادەم بارلىكى جايدا بازار بار. ئازراق دەسمايىسى بارلارنىڭ ھەممىسى تىجارەتچى سۈپىتىدە سودا قىلالايدۇ. يول

ئۇستىدە ئۆيى بار ھەر قانداق بىرى، يول تەرەپتىن بىر ئىشىك-لىك تامنى چېقىپ ئىشىك - دېرىزە ئورنىتىۋالسىلا، ئۇ دۇ-كاندارغا ئايلىنىدۇ ياكى بولمىسا ئادەم كۆپرەك ئۆتىدىغان يول دوقمۇشىغا بىرەر بوتكا قويۇپ ئالسا، تېخىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولىدۇ. مۇڭاپىق مەبلەغ سېلىپ توغرا يول بىلەن تىجارەت قىلىپ ھالالدىن پۇل تاپقۇچىلار تىرىشچان، ئېپى بار، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم دەپ قارىلىپ ھۆرمەتلىنىدۇ. شۇڭا، يېڭىدىن بۇيان كەسپىي تىجارەتچىلەردىن باشقا، يەنە شەنبە، يەكشەنبە، ياكى تەتىلىك چار بازارچى، توپ ئېلىپ ئىش ئورنىدا پارچە ساتىدىغان تىجارەتچىلەر قوشۇنىمۇ بارلىققا كەلدى. ھېچ ئىش قىلالمىغاندا ئېشىنچا پۇلنى بىرسىگە دەسمايە قىلىپ بېرىپ، پايدىسىنى تەڭ كۆرۈدىغانلارمۇ بار. قەشقەردە كىچىك بىلارنى كىچىكىدىن سودا - تىجارەتكە كۆندۈرۈش ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلىنىپ كەتكەن. ياڭيۇ - پۇرچاق پىشۇرۇپ سېتىش، سەرەڭگە - سوپۇن، پايپاق - پەلەي ئېلىپ سېتىش سودا - تىجارەتنىڭ مۇقەددىمىسى ھېسابلىنىدۇ. بازارنىڭ قەشقەر شەھرىدىكىدەك بۇنداق ئىنچىكە ئايرىلىشى — بىر ئالاھىدىلىك. باشقا يۇرتلاردا ئاشلىق بازىرى، مېۋە - چېۋە بازىرى، ياغاچ بازىرى، مال (چارۋا) بازىرى دەپ ئايرىلسا، قەشقەردە تېخىمۇ ئۇششاقلاپ قوناق بازىرى، ياغ بازىرى، كېپەك بازىرى، ئۆرۈك بازىرى، قوغۇن بازىرى، ساندۇق بازىرى، بۆشۈك بازىرى، ئىشىك بازىرى، قوي بازىرى، ئات بازىرى، تۇخۇ بازىرى، كەپتەر بازىرى دەپ ئىنچىكە ئايرىلىدۇ. باشقا بازارلارمۇ ئۆز تۈرى بويىچە ئۇشۇنداق ئىنچىكە ئايرىلغان.

قەشقەر شەھرىنى بىر بازار مۇزېيى دېيىشكە، يېڭىدىن قۇرۇلغان ئوتتۇرا - غەربىي ئاسىيا ئۇنۇۋېرسال بازىرىنى بازار كۆرگەزمىخانىسى دېيىشكە بولىدۇ. ياپونىيە گۇڭتۇڭ ئاگېنتلىقىنىڭ توكيوغا يوللىغان تېلېگرامما خەۋىرىدە بۇ بازار مۇنداق تەرىپلەنگەن. «ھەيران قالارلىقى شۇكى، بۇ بازار خۇددى بىر كە-

چىك شەھەرگە ئوخشايدىكەن، شۇبھىسىزكى بۇ بىز كۆرگەن ئا-سىيادىكى ئەڭ چوڭ بازاردۇر». شىخەنزە شەھەرلىك ھۆكۈمەت ۋەكىللەر ئۆمىكى بۇ بازارنى ئېكسكۇرسىيە قىلغاندىن كېيىن مۇنداق دەپ خاتىرە قالدۇرغان: «بۇ بازاردا ئايروپىلان، زەمبىرەك-تىن باشقا ھەممە نەرسىنى تاپقىلى بولىدىكەن. كۆلىمى 200 موغا يېتىدىغان بۇ بازاردا 200 مىڭ بازارچى سودا - سېتىق قىلالايدىكەن». بۇ بازاردا چوڭلىرى موتسىكلىت، تېلېۋىزور، كىچىكلىرىدىن ياماقچىلار ئىشلىتىدىغان كۆن - خۇرۇم پۇرۇچ-لىرىغچە سېتىلىدۇ.

(4)

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەشەببۇسى ھەممە كىشىدە يۇكسەك دەرىجىدىكى تاۋار ئېڭى، قىممەت ئېڭى ۋە بازار ئېڭى، رىقابەت ئېڭى بولۇش تەشەببۇسى-دۇر. ئەمەلىيەتتە خېلى بۇرۇنلا شەھەر تۇرمۇشىغا قەدەم قويغان قەشقەر جەمئىيىتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، تاۋار ئېڭى، قىممەت ئې-ڭى، رىقابەت ئېڭى ــ بازار ئېڭى خېلىدىن بۇيان مەۋجۇت ئىدى. كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى شەكىللەنگەن قەشقەر بازارلىرى گەرچە كۆپ قېتىم ئورۇن يۆتكەش، نام يۆتكەش، مال قورۇلمىسىنى يې-ڭىلاش قاتارلىق ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، بازارغا بولغان ئېھتىياج، ئىشتىياق، قىزغىنلىق، بازار كۆلىمى، بازارچىلار جامەسى ۋە بازارغا بولغان سېلىنما نىسبىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىلگىرىلەش بولۇپ، چېكىنىش بولمىدى. مەسىلەن: دەۋرىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن مايلامچىلار بازىرى، ئەشمە (سالما) چاچ بازىرى، تارغاق - سۈزگۈچ بازىرى دېگەندەك بىر قىسىم كو-نا بازارلار يوقالغان ۋە يوقىلىۋاتقان بولسىمۇ، موتسىكلىت - ۋې-لىسىپىت بازىرى، تېلېۋىزور، ئۇنئالغۇ بازىرى دېگەندەك يېڭى بازارلار پەيدا بولماقتا. دەۋرىمىزنىڭ ئىسلاھات دولقۇنىدا بىر قىسىم يەرلىك مىللىي ھۈنەر - كەسىپلەر بازار رىقابىتىگە دۇچ كەلدى. مەسىلەن: تاۋاق - ھىجىر ۋە كوزا - ئىۋرىق ياساشنى

ئاساس قىلغان كۆلالچىلىق كەسپى، تاقىچىلىق، ناھالچىلىق كەسپى، ئىگەر ـ توقۇم ياساش كەسپى، چىنە قاداقچىلىق كەسپى قاتارلىقلار بىر تەرەپتىن يوقىلىش خەۋپىدە تۇرۇۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ كەسىپلەر شاگىرتسىز ـ ئىز باسارسىز قېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، زامانغا ماس ھالدا ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى رېمونتچىلىقى كەسپى، ئاپتوموبىل، موتسىكلىت رېمونتچىلىقى كەسپى باش كۆتۈردى. مەلۇم مەنىدىن مىللىي ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپلەر زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندەك تۇرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، بۇ بىر تەبىئىي شاللاش بولۇپ، ھازىرقى زامان رىقابىتى ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ كەسىپنى زامانىۋىلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ تۇرمىغاندا، ئۇنى ئۇزاق مەزگىل ساقلاپ قالغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

قەشقەر شەھىرىدەك ئاھالىسى كۆپ، دائىرىسى كىچىك، ئىجتىمائىيلاشقان سانائەت كارخانىلىرى كەمچىل بولغان شەھەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلاردا تىرىكچىلىك قىلىشنىڭ بىردىنبىر يولى يا ھۈنەر ـ كەسىپ ئۆگىنىش، يا سودا ـ تىجارەتكە كىرىشىش بولغان. گەرچە ئازادلىقتىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىسلاھات دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن بېرى، بۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئاساسلىق تىرىكچىلىك ئۇسۇلىدا ئۆزگىرىش بولغان، نۇرغۇن كىشى دەۋرگە لايىق كەسىپلەر، زامانىۋى تېخنىكا بىلەن شۇغۇللىنىپ تىرىكچىلىك قىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، بىراق تەبىئىي مۇھىتنىڭ چەكلىمىسى، قاتناش شارائىتىنىڭ نىسبەتەن ناچار بولۇشى تۈپەيلى قەشقەردىكى نۇرغۇن ئاھالىلەر يەنىلا ئەنئەنىۋى ھۈنەر ـ سەنئەت ۋە بازار تىجارىتى ئاساس قىلىنغان تىرىكچىلىك شەكلى بىلەن ياشاشقا مەجبۇر بولماقتا. ئەلۋەتتە بۇنداق بولۇشىدا پىسخىك ئۇدۇمىمۇ رول ئويناشقان. شۇڭا، مۇشۇ مەنىدىن تەھلىل قىلغاندا، قەشقەر ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودىگەرچىلىكنى ئاساسىي تىرىكچىلىك ۋاستىسى قىلىپ ياشىشى مۇمكىن.

قەشقەر شەھىرىدە شۇنچە كۆپ ھۈنەر ۋە بازار ناملىرىنىڭ يەر نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىپ كېلىشى، قەشقەر شەھىرىنىڭ بۇ جەھەتتە باشقا يۈرتلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرۇشى تاسادىپىي ئەھۋال ئەمەس. بۇ، مۇشۇ شەھەر ۋە شەھەر ئەتراپىدا ياشاۋاتقان ئاھالىنىڭ كەسپىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى ۋە تىل ئىشلىتىش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

قەشقەر شەھىرىدە ھۈنەر ـ كەسىپ ۋە سودا ـ تىجارەت ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلىنىپ كەتكەن، كاسىپلار ۋە تىجارەتچىلەر ئۆز كەسپى بويىچە مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، شۇنىڭ بىلەن ھۈنەر ـ كەسىپلەرنى مەركەز قىلغان بازار ـ رەستىلەر پەيدا بولغان ھەمدە نىسبەتەن مۇقىم بولغان سودا ـ تىجارەت سورۇنلىرى قۇرۇلغان. نەتىجىدە كىشىلەر كوچا ـ مەھەللىلەرگە ئۆزى ياشاۋاتقان مۇھىتقا ۋە ئۆزىنىڭ ئىش ـ ئوقىتىگە قاراپ ئات قويغان ھەمدە بۇ نامنى ئەسىرلەردىن بېرى قوللىنىپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىنىڭ كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىلىشى، تەبىئىيكى، ساتىدىغان ياكى ئالماشتۇرىدىغان سورۇن ـــ بازارنىڭ بولۇشىنى تەقەززا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ھەر خىل بازارلار پەيدا بولغان. بازارلار ھۈنەر ـ كەسىپنىڭ تېخىمۇ جانلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. قەشقەر شەھىرىدىكى يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ ھازىرقى ھالىتىدىن قارىغاندا، قەشقەر خەلقىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ھايات تىرىكچىلىكى ئاساسەن ھۈنەر ـ كەسىپ ۋە بازار تىجارىتىنى ئاساس قىلغان ئىگىلىك شەكلىدىن ئىبارەت بولغان.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

① «قەشقەر شەھىرىنىڭ يەر ـ جاي ناملىرى تەكشۈرىسى»، 1984 ـ يىلى نەشرى.

② فېلىك شۇنىڭ «مۆجىزە يارىتىش» ناملىق چوڭ ئاخبارات ئەدەبىياتى ـــ «ئەدەبىي تەرجىمىلەر»، 91 ـ يىللىق 9 ـ سان.

يەكەن دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى

ياقۇپ ئەمەت

يەكەن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، خەنزۇچە ماتېرىيالالاردا «شاچې» (莎车) دەپ خاتىرىلەنگەن، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ «يېئېرچياڭ» (叶儿羌) دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. خەنزۇچە «叶儿羌» سۆزى ئۇيغۇرچە «ياركەند»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت.

بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ھەققىدە «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىنىش تەسىرى»، «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ـ ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» ۋە «چىڭ سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەردە «ياركەند» تۈركىي تىلدىكى «يەر» بىلەن «كەند»نىڭ بىرىكىشىدىن كەلگەن بولۇپ، «بىپايان زېمىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دېيىلگەن. خەلق ئىچىدە «ياركەند»نى «مېھماندوست» مەنىسىدىكى «يار» بىلەن «ئىكەن»نىڭ بىرىكىشىدىن كەلگەن دەيدىغان كۆز قاراشلار بار. مېنىڭچە، «يەكەن» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئىزدەنگەندە، خەلق ئىچىدىكى «يارئىكەن» بىلەن چاغاتاي يېزىقىدىكى «ياركەند»نى بىرلەشتۈرۈپ قاراش كېرەك. چۈنكى، بۇ ئىككى سۆز بىر ـ بىرىگە باغلىق ھەم بىر ـ بىرىنى تولۇقلايدۇ. ئەمدى ئۇلارنىڭ قايسىسىنى ئاساس قىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئەلۋەتتە، يازما خاتىرىدىكىلەرنى ئاساس قىلىش كېرەك. چۈنكى ئالدىنقىسى «يەكەن» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى پەرەز بولسا، كېيىنكىسى ئىزچىللىق ھەمدە بىر خىللىققا ئىگە يازما پاكىتتىن ئىبارەت. ئۇنداق بولسا «ياركەند» دېگەن نام قانداق كېلىپ چىققان؟

قەدىمكى يەكەن شەھىرى 1462 ـ يىلى سۇلتان ئەخمەت خان زامانىدا بۇددىست باتۇر تۇمەنخان قەبرە يادىكارلىقى بويىدىكى كەڭ يارلىق ئۇستىگە سىلىنغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «يار ـ كەند» دېگەن ئىسىم داۋاملىشىپ كەلمەكتە. شۇ شەھەرنىڭ كې ـ يىنكى مەركىزى رېگىستان (ھازىرقى يەكەن ناھىيىلىك 4 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ) بولۇپ، «رەگ» پارس تىلىدا «قۇم» ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدۇ. «غەربىي يۈرت خاتىرلىرى»دە «يارکەند» «يېرى كەڭ» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. بەزى كىشىلەر بۇ ئۇ ـ قۇمنى دەللىلەش ئۈچۈن، قاراخانىيلار خانلىرىدىن بولغان سۇل ـ تان سۇتۇق بۇغراخان (ئابدۇكېرىم)نىڭ نەۋرىسى يۈسۈپ قادىر ـ خان بۇ يەرگە «يارکەن» دەپ نام بېرىپتىكەن، دېيىشىدۇ. بىراق، بۇنىڭدىن «يارلىق»، «يار ـ دوست» ۋە ياكى «يېرى كەڭ» دېگەن مەنە چىقمايدۇ. خەنزۇچە «يېئېرچياڭ» نامى ئەڭ دەسلەپ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»دا تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ سۆز خەنزۇچە ماتېرىياللاردا تا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە ھەر خىل ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنىپ كەلگەن. 1759 ـ يىلىدىن باشلاپ رەسمىي 羌从叶 (يارکەند) دەپ يېزىش بەلگىلەنگەن. يەكەننىڭ جۇغراپىيىلىك يەر شەكلىدىن قارىغاندا، «يارکەند» سۆزى «يار بو ـ يىدىكى كەنت» دېگەن مەنىگە ئىگە بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇنداق: 950 ـ يىلى ۋە 1110 ـ يىلى يەكەن دەرياسىغا زور كەلكۇن كېلىپ، يە ـ كەن شەھىرىنى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتقان، كەلكۇن زەربە ـ سىدىن يەكەن دەرياسىمۇ بىر كېچىدىلا ئۆز ئېقىنىنى ئۆزگەرتـ كەن. شۇ قېتىمقى كەلكۇندە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بەرپا قىلىنـ غان جۇجۇيخۇا بۇددا مۇنارى (بايدۆۋە)نىڭ يېنىدىكى بىر كىچىك كەنت يار لېۋىدە ساقلىنىپ قالغان. ھەر تەرەپكە سەرسان بولۇپ چىقىپ كەتكەن خەلق يەنە بىر ـ بىرلەپ بۇ كىچىك كەنتكە كې ـ لىپ ئولتۇراقلىشىپ، بىر بازارنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا، يار لېۋىدىكى بۇ كىچىك كەنتكە كىشىلەر «يارکەنت» دەپ نام بەر ـ

گەن. مانا مۇشۇ كىچىك بازار ئاساسىدا 1276 ـ يىلى 6 ـ قېـ
تىم يەكەن كونا شەھىرى بەرپا قىلىنغان.

دېمەك، ھازىرقى «يەكەن» دېگەن نام ئەسلىي «يار بويىدىكى كەنت» مەنىسىدىكى «ياركەند» نامىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بو ـ لۇپ، بۇنىڭ 1 ـ بوغۇمىدىكى «ر» تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قانۇ ـ نىيىتى بويىچە چۈشۈپ قالغان. 2 ـ بوغۇمىدىكى «د» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ت» بولۇپ ئۆزگەرگەن.

1943 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يەكەن ناھىيىسى ۋىلايەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭغا يەكەن، پوسكام، مەكىت، قاغـ ـ لىقتىن ئىبارەت تۆت ناھىيە قارايدىغان بولـــغان. ئەسلىدىكى يەكەن كونا شەھەر (叶尔羌) ناھىيىسى يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە قوشۇلۇپ، خەنزۇچە «شاچې» (莎车) دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

«سوقاق يولى» توغرىسىدا مۇلاھىزە

ماموت زايىت

ئىلىم ـ پەن ساھەسىگە مەلۇمكى، ئىشەنچلىك يازما ماتېرىـ يال ياكى ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەدىن ئېلىنغان بىر ياتالغۇ گاھىدا ناھايىتى زور تارىخىي چىنلىقنى شەرھلەپ بېرەلمىـ مۇمكىن، يۇزەكى قىياس بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىرەر ئاتالغۇ گاھىدا چوڭ خاتالىقنى، قالايمىقانچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان خېلى بىر قىسىم ماقالە، ئەسەرـ لەردە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارـ نىڭ يازما مەنبەلىرىدە، ھەتتا جانلىق تىلدا ئېزىلدىن مەۋجۇت بولمىغان «يىپەك يولى» دېگەن ئاتالغۇ قوللىنىلىۋاتىدۇ. بۇ ئاـ تالغۇ قانداق كېلىپ چىققان؟

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 484 ـ يىلىدىن 420 ـ يىلىغىچە ياـ شىغان يۇنان تارىخچىسى ھىرودوت، 2 ـ ئەسىردە ياشىغان يۇنان جۇغراپىيە ئالىمى كلاۋدى پىتولېمى، 1 ـ ئەسىردە ياشىغان يۇنان يازغۇچىسى مارتىيوس قاتارلىقلار ئاسىيا بىلەن ياۋروپا قۇرۇقلۇق يولى بويىدىكى دۇنيادىكى تارتىپ قومۇل، تۇرپان، ئىلى، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنگىچە بولغان كەڭ زېمىننى «سېرىس ئېلى» (يىپەك ئېلى) دەپ ئاتىغان ۋە بۇ يەرنىڭ يىپەك قاتارلىـ مالىرىنىڭ مۇشۇ چوڭ يول ئارقىلىق مىلادىدىن 4 ئەسىر بۇـ رۇنلا يۇنانىستانغا ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى تىلغا ئالغان. باشقا مەملىكەتلەرنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىمۇ «يىپەك ئېلى» ھەقـ قىدە خېلى تەپسىلىي ماتېرىياللار بولسىمۇ، لېكىن «يىپەك يو ـ

لى» دېگەن ئاتالغۇ قوللىنىلمىغان. مەيلى جاڭ چيەن خەن ژۇدىغا سۇنغان غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرنىڭ ئەھۋالىغا دائىر ماتېرىيالالار بولسۇن، مەيلى سى ماچيەن، بەن گۇ، پېي جۇ قاتارلىق مەشھۇر تارىخچىلارنىڭ غەربىي يۇرت ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىدا بولسۇن، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىدا «يىپەك يولى» دېگەن ئاتالغۇ ئۇچرىمايدۇ.

پەقەت 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ يىپەك مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتى باشلانغاندىن كېيىن، نېمىس شەرقشۇناسى ف. ۋ. رىچتخوفېن «يىپەك يولى» دېگەن ئاتالغۇنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ ئىسىم كەڭ ئىلىم ساھەسىگە ئومۇملاشتى.

يۇقىرىدا كۆرسەتكىنىمىزدەك، «يىپەك يولى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ تۇرك، ئۇيغۇر، خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ يازما مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنمىغان. ئۇنداقتا، مۇشۇ يولدا ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان، بۇ يولدىكى تارىخى ئەڭ ئۇزۇن بولغان خەلق ئۇيغۇرلار بۇ يولنى نېمە دەپ ئاتىغان؟ بۇ، تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلەرنىڭ بىرى.

759 ـ يىلى تىكلەنگەن «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»، «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا تىلغا ئېلىنغان «سوقاق يولى» (بۆكەن يولى) ئاتالغۇسى ۋە گۈمىلىق ئۆلىما، تارىخچى مەۋلانە دامولا مۇھەممەد كامالى ھەزرىتىم[1] 1747 ـ يىللاردا 30 يىل سەرپ قىلىپ يېزىپ چىققان «كارۋان بۇيۇك تەزكىرىسى»دە باشتىن ـ ئاخىرغىچە قەيت قىلىنغان «كارۋان بۇيۇك يولى» ئاتالغۇسى ئەجدادلىرى

① چوڭ بوۋام، بۇ زاتنىڭ 4 ـ ئەۋلاد نەۋرىسى بولغان ئاتامنىڭ ئائىلىۋى كۆتۈپخانىسىدا بۇ زات يازغان «كارۋان بۇيۇك تەزكىرىسى» نامىلىق زور ھەجىملىك قول يازما كىتاب ئائىلىمىزنىڭ تەۋەررۈكى سۈپىتىدە تاكى 1952 ـ يىلىغىچە ساقلانغان. مەدرىستە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا گۈمىنىڭ ئۆلىمالىرى ئاتام بىلەن بۇ كىتاب ھەققىدە ئۆيىمىزدە نۇرغۇن مۇتالىئە قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان ھەم مەنمۇ بىر نەچچە قېتىم ئوقۇپ چىققانىدىم. ئەپسۇس، 1952 ـ يىلى بۇ كىتاب باشقا كىتابلار قاتارىدا مۇسادىرە قىلىنىپ ئىز ـ دېرەكسىز يوقالدى.

مىزنىڭ بۇ يولنى قەدىمكى زامانداا «سوقاق يولى» دېگەن نام بىلەن ئاتىغان بولسا، ئوتتۇرا ئەسىردە (ئىسلامىيەتتىن كېيىن) «كارۋان بۇيۇك» (بۇيۇك كارۋان يولى) دېگەن نام بىلەن ئاتىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

«بايانچۇر مەڭگۇ تېشى»دا «ئۇ يەردە خەلقلەر (ماڭا) بويسۇندى ... قېچىپ قارلۇقلارغا قوشۇلدى ...، ئۇ يەردىن قايتىپ كېلىپ ئورخۇن ۋە بالىقلىق دەرياسىنىڭ قوشۇلۇش جايىدا ئەل ئۆيى (خان ئوردىسى) سالدۇردۇم. ئەل ئۆيىنى ... ئون بىرىنچى ئايىنىڭ يىگىرمىسى قارابۇلاقنىڭ شەرقىدە سوقاق يولىدا چىگىل توتۇق ... توغۇرغۇ (دەرياسىدىن؟) ئۆتۈپ ...» دېگەن قۇرلار چېلىقىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» (II تۇم 417 ـ بەت)دا «سوقاق ـ بۆ ـ كەن. سوقاق ـ ئوغۇزلار پارسلارنى كىنايە قىلىپ شۇنداق ئاتايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇ كىتابنىڭ I تۇم 186 ـ بېتىدە مۇنداق بىر كۇپلېت قوشاق خاتىرىلەنگەن:

قۇلان تۇگەل قۇمىتتى،
ئارقار، سوقاق يۇمىتتى.
يايلاق تابا ئەمىتتى،
تىزىق تۇرۇپ سەكرىشۇر.
تەرجىمىسى: قۇلان تۇگەل قوزغالدى،
ئارقار، بۆكەن توپلاندى.
يايلاق تامان تەلپۈندى،
تىزىلىشىپ سەكرىشۇر.

بىز بۇنىڭدىن 1230 يىل بۇرۇن ئۇيغۇرلار ياشىغان يۇرتلاردا «سوقاق يولى» دەپ ئاتالغان، چوڭ قوشۇنلارمۇ بىمالال يۈرۈش قىلالايدىغان كاتتا يولنىڭ بارلىقىنى، بۇ يول شەرقتە ئورخۇن ۋە بالىقلىق دەرياسى بويلىرىدىن تارتىپ تاكى پارسلار (ئىران)غا قەدەر سوزۇلغانلىقىنى ھەمدە بۇ يولنىڭ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلى-

قىنىڭ چىگىللەر رايونىنى باشقۇرىدىغان ھەربىي، مەمۇرىي مەر-كىزىدىن ئۆتىدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز. «تۈركىي تىللار دىۋا-نى»نىڭ I تۇم 511 ـ بەت، 512 ـ بەتلىرىدە چىگىللەر ۋە ئۇلارنىڭ زېمىنى ھەققىدە مۇنداق مەلۇمات بار: «چىگىل ـــ ئۇچ تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى؛ بىرىنچىسى، بارسغانىنىڭ تۆۋەن تەرە-پىدىكى ‹قۇياس› شەھەرچىسىدە ياشايدىغان كۆچمەنلەر. ئىككىن-چىسى، ‹تالاس› شەھىرىنىڭ يېنىدىكى بىر شەھەرچىدە ياشايدى-غانلارمۇ ‹چىگىل› دەپ ئاتىلىدۇ... ئوغۇزلار باشقا تۈرك قەبىلە-لىرىنىمۇ ‹چىگىل› دەپ ئاتايدۇ، ئوغۇزلار يەنە جەيھۇندىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان يەرلەردە ياشىغۇچى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھەم-مىسىنى ‹چىگىل› دەپ ئاتايدۇ. ئۇچىنچىسى، قەشقەردىكى بىر مۇنچە يېزا ـ قىشلاقلاردا ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرىمۇ ‹چى-گىل› دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلارمۇ بۇ يەردىن تارقالغان».

مانا بۇلاردىن چىگىللەرنىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ كەڭ زېمىندا ياشايدىغان، كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغىللىنىدىغان خەلق ئىكەنلىكىنى، ئۇلار ياشىغان بۇ كەڭ زېمىننى كېيىن ئۆتىدىغان يولنىڭ «سو-قاق يولى» ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

تارىخچىلىرىمىزغا ئايانكى، ھازىر «يىپەك يولى» دەپ ئاتا-لىۋاتقان بۇ يول «شىمالىي يول» ۋە «جەنۇبىي يول» دەپ ئىككى تارماققا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەر ئىككى تارماق يول دۇنيۋاڭدىن باشلىنىپ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم تۇگۈنلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ يۇنانغا بارىدۇ. بۇ، ئۇيغۇر مەنبەلىرىدە تىلغا ئې-لىنغان «سوقاق يولى»نىڭ لىنىيىسى بىلەن ئاساسەن بىردەك-لىككە ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ يولنى «سوقاق يولى» دەپ ئاتىشى ئۇلارنىڭ ئۆز دەۋرىگە خاس بىلىش ئىقتىدارىغا، تىل ئادىتىگە، ئەقىدە توتېمىغا، جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

سوقاق (بۆكەن) قەدىمدىن بۇيان شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن قەدىرلىك، مۇقەددەس ھايۋان. بۆكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىدا بۆرىدىن كېيىنكى 2 - توتېم ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭ مۇڭگۈزىدىن تارتىپ تۇيىقىغىچە بولغان بارلىق ئەزالىرى قىممەتلىك دورا دەپ قارالغان. قەدىمدە تارىم، جۇڭغارىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا دالىلىرىدا بۆكەن ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ناھايىتى يۈگرۈك ۋە ئوت - چۆپ، سۇ بار مۇنبەت جايلارنى بويلاپ كۆچۈپ يۈرۈشى بىلەن خاراكتېرلەنگەن. قەدىمكى زامانلاردا ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ پايانسىز چۆل - جەزىرە، تاغ - داۋانلاردىن يول تېپىپ مېڭىشىدا يۈقىرىقىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بۇ مۆجىزىلىك ھايۋان — بۆكەن (سوقاق) ئۆز ئىزلىرى بىلەن يول باشلىغۇچىلىق رولىنى ئوينىغان. 1 -، 4 - ئەسىرلەردە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەزگىللەردە شەرقتىن غەربكە كۆچكەن ھۇن، روران، تۈرك، ئۇيغۇرلار ... مۇ مانا مۇشۇ بۆكەنلىرىنىڭ ئىزىنى بويلاپ ئىككى قىتئەنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان «سوقاق يولى»نى بەرپا قىلغان. «سوقاق يولى»نىڭ «كارۋان بۇيۇك يولى»غا ئۆزگىرىشى تىل تەرەققىياتىغا زىچ مۇناسىۋەتلىك، 950 - يىلى قارا-خانىيلار خانلىقى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلىغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلاردا ئىسلام دىنى پەيدىنپەي ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەشكە باشلىغان ھەمدە ئۇيغۇر تىلى تەركىبىگە نۇرغۇنلىغان ئەرەبچە، پارسچە ئاتالغۇلار سىڭىپ كىرىشكە باشلىغان. بۇ خىل ئەھۋال موڭغۇل شاھزادىسى چاغاتاينىڭ نامى بىلەن خاتا ئاتىلىپ قالغان ئۇيغۇر تىلىدا تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەندى. سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ يۈكسىكە دەرىجىدە رونىق تېپىشى بىلەن ئىلگىرىكى «سوقاق (بۆكەن)» سۆزىنىڭ ئورنىنى تەبىئىي ھالدا سودىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئوردۇچە «كارۋان» ئاتالغۇسى دەسسىدى. قەدىمكى ئۇيغۇرچە «بەدۈك» سۆزىنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە

دىكى ئۆزگەرگەن شەكلى بولغان «بۇيۇك» سۆزى «كارۋان» سۆزى بىلەن بىرىكىپ «بۇيۇك كارۋان يولى» دېگەن ئىلمىي نامنى ھاسىل قىلدى. 1747 ـ يىلى يېزىلغان «كارۋان بۇيۇك تەزكىرىسى» دېگەن كىتابتا بۇ ئاتالغۇنىڭ كۆپلەپ تىلغا ئېلىنىشى، خوتەن، قەشقەر... قاتارلىق جايلاردىكى پېشقەدەملەرنىڭ ھازىرمۇ بۇ يولنى «كارۋان يولى» دەپ ئاتىشى بىزنىڭ يۇقىرىدىكى قارىشىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

«قاغلىق» نامى توغرىسىدا

سۇلتان ماموت

«قاغلىق» نامى توغرىسىدا كىشىلەر ھازىر ئىككى خىل پە-رەزنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. بىرى «كەتمەي تۈرۈپ قالسا بولىدىغان يەر» مەنىسىدىكى «قالغۇلۇق»تىن ئۆزگىرىپ كەلگەن، دېگەن قاراش؛ يەنە بىرى «قاغا كۆپ جاي» مەنىسىدىكى «قاغالىق»تىن ئۆزگىرىپ كەلگەن، دېگەن قاراش. 2 ـ خىل كۆز قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى قاغلىق نامى «تارىخى ھەمدى»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە «قارغا» دېگەن قۇشنىڭ نامىغا «لىق» قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، «قارغا» سۆزىدىكى «ر» تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلى ئادىتى بويىچە ئارىدىن چۈشۈپ قېلىپ «قاغلىق» بولۇپ قالغان. موللا مۇسا سايرامنىڭ «تارىخى ھەمدى» نامىلىق ئەسىرىدە قاغلىق نامىنىڭ «قارغىلىق» شەكلىدە خاتىرىلىنىشىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەمەلىيەتتە، قاغلىق ناھىيىسى تەۋەسىدە يۇقىرىقىدەك ئۇچار قۇش، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك نامىلىرى بىلەن ئاتالغان يەر نامىلىرى بىر قەدەر كۆپ. مەسىلەن: «قاغا بېغى»، «قاغا مەھەللىسى»، «ئاققۇشقاچ»، «كىرپە مەھەللىسى»، «پاشا مەھەللىسى»، «داۋغان»، «توغرول» (ئەسلى «توغرۇل» بولۇپ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «بىر خىل يىرتقۇچ قۇش» دەپ ئىزاھلانغان)، «ئالمىلىق»، «چىلانلىق»، «سۆگەتلىك»... قاتارلىق.

تارىخىي تەرەققىيات نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىز دەسلەپ ماكانلىشىشقا باشلىغان چاغدىكى بىرەر مەھەللە ياكى

كەنتنىڭ مەلۇم ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن شۇ جايغا نام قويغىنىغا ئوخشاش، «قاغىلىق» (قارغىلىق)نىڭمۇ ئاۋۋال بىرەر كىچىك كەنتنىڭ خاس نامى بولۇپ، كېيىنچە تەدرىجىي ھالدا پۈتۈن بىر يۇرتنىڭ ئورتاق نامى بولغان بولۇشى مۇمكىن.

دېمەك، «قاغىلىق» نامى «قاغا كۆپ جاي» مەنىسىدىكى «قار-غىلىق»تىن ئۆزگىرىپ كەلگەن.

خوتەندىكى بىر قىسىم يەر نامىلىرىغا دائىر رىۋايەتلەر

مەتقاسىم ئابدۇراخمان

1

قەدىمكى ئۇيغۇر قاغانلىرىدىن بىرى قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارغا «قىزىم مەلىكە خوتەنگە تۆت نەرسىدىن (يىلان ـ چايان، يەر تەۋرەش، سۇ ئاپىتى، قاتتىق ئىسسىق ۋە قاتتىق سوغۇق ـ تىن) خالىي بىر باغ بىنا قىلىڭلار» دەپ بۇيرۇق قىلغانىكەن. ئەمەلدارلار نۇرغۇن يۇرتلارنى ئارىلاپ خوتەننى تۆت نەرسىدىن خالىي دەپ ھېسابلاپتۇ ۋە بۇ يەرگە باغ، ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ يۇرت مەلىكىنىڭ ئىسمى بىلەن «خوتەن» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

2

ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئالتىنقان دېگەن يەردە تۇرغىلەر بىلەن سوقۇشقاندا، بىر ئۇيغۇر يىگىت ئىسكەندەر قوشۇنىغا ئەسىر چۈشكەنىكەن. كېيىن بۇ بالىنى ئەپلاتۇن بېقىۋاپتۇ ۋە ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىۋاپتۇ. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يىگىت ئايالى بىلەن يۇرتىغا مېڭىپتۇ. باشقىلار ئەپلاتۇندىن بۇلار نەگە بارىدۇ دەپ سورىغاندا، ئەپلاتۇن «خوتەنگە بارىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئەسلىدە خوتەن دېگەن سۆز ئۇلارنىڭ تىلىدا كۈيئوغۇلنىڭ يۇرتى دېگەن مەنىدە ئىكەن.

3

تارىخچى ئىسمىتۇللا بىننى نېمىتۇللا مۆجىزى «تارىخىي مۇسىقىيۇن»دا، يەكەن، خوتەن خەلقى نوھ بىننى ياپەسنىڭ ئوغ ـ

لى خىزىرنىڭ ئەۋلادلىرى، دەپ يازغان. «ئەسرارى خوتەن» دېگەن ئەسەردە، خىزىرنىڭ ئوغلى «خوتەن» دەپ ئاتىلىپ قالغان، دېيىلگەن.

پېشقەدەم تارىخچى، تەزكىرىچىلەرنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، خوتەن خانى خالخال ماچىن ئۆز زامانىسىدا خەلچىن كەنتى (ھازىرقى خوتەن ناھىيە باغچى يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)نى چىن دەپ، ماجا كەنتى (خوتەن ناھىيە توساللا يېزىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە)نى ماچىن دەپ ئاتىغانىكەن. كلاسسىك ئەسەرلەردە دائىم كۆزگە چېلىقىدىغان «چىن ماچىن» ئاتالغۇسى مۇشۇ رىۋايەت بىلەن چېتىشلىق بولسا كېرەك.

4

«شاھنامە»دە «بۇقاخان (ئاپراسىياپ) سىياۋۇشنى خوتەنگە پادىشاھ قىلدى» دېيىلگەن. ئاپراسىياپ پېشدادىيلار سۇلالىسىنىڭ 6 ـ خاقانى. ئەمىر نىزامىدىننىڭ «ئىسكەندەرنامە» دېگەن ئەسىرىدە پېشدادىيلار سۇلالىسى زامانىدىن مىلادىيە تارىخىغىچە 4300 يىل ئۆتكەنلىكى قەيت قىلىنغان. شۇنىڭغا قارىغاندا، خوتەن نامى پېشدادىيلار سۇلالىسى زامانىدىلا مەۋجۇت بولغان بولىدۇ.

5

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تۇرسۇن بەگ دېگەن بىر بەدنىيەت كىشى خوتەنگە بەگ بولىدۇ. ئۇ خوتەن خەلقىگە ئېغىر باج ـ سېلىق سېلىپ قاتتىق قاقشىتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دائىرىلىرىگە ئارتۇقچە خۇشامەت قىلىپ، چوڭ ئىمتىيازلار بېرىلىدۇ. بۇ خىل ئىمتىيازدىن تۇرسۇن بەگنىڭ يۇرتىدىكىلەر كۆپرەك بەھرىمەن بولىدۇ. ئۇلار خۇددى يۇگەنسىز توسۇن ئاتتەك خالىغىنىنى قىلىدىغان، سىياسەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان خوتەننىڭ ئەركىلىرىگە ئايلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەردىكى كىشىلەر دەسلەپتە توسۇنلار، توسانلار دەپ كېيىنچە تو-

ساللا دەپ ئاتىلىپ قالغانىكەن.

6

ئەلىشىر ھېكىم بەگ سەئىيە خانىدانلىقى دەۋرىدە ئىلچى شەھىرى گۈجان ئۆستەڭ بويىغا ئالىي ئىمارەت سېلىپ، لوقمان سانى (2 ـ لوقمان) دەپ شۆھرەت قازانغان مولىلا ئەلەم شاھ ئا-خۇنۇمنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئاتاقلىق تېۋىپ مۇھەممەد سالىھ ئاخۇنۇمنى لوپنىڭ جىيا دېگەن يېرىدىن بۇ يەرگە كۆچۈرۈپ كە-لىدۇ ھەمدە بۇ زاتنى تېبابەت بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە شاگىرت تەربىيىلەشتە ياخشى شارائىت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. تېبابەتكە ئېھتىياجلىق قېممەتلىك دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىشقا يە-تەرلىك يەر ئاجرىتىپ بېرىدۇ. كېيىنچە بۇ جاي گۈلباغ دەپ ئا-تىلىپ قالىدۇ. بۇ جاي ھازىرقى خوتەن شەھىرىنىڭ مەركىزىگە توغرا كېلىدۇ.

7

مۇھەممەد ئەلىشىر ھېكىم بەگ ئوردا ئىشى بىلەن تەۋەك-كۈلگە كىرىپ قايتىشىدا ئىلچىگە 15 كىلومېتىر كېلىدىغان بىر جايدا سىرغىم سۈدىن پايدىلىنىپ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان ئىككى ئائىلىلىك كىشىنى ئۇچرىتىدۇ ۋە ئۇلاردىن ئەھۋال سورايدۇ. ئۇلار:

«بىز ئاقسۇ سايرامدىن بولىمىز، خوتەن ۋەزىيىتىنىڭ ياخ-شىلىقىنى ئاڭلاپ بۇ يەرگە كەلسەك، بۇ سىرغىم سۈلار بار ئە-كەن، شۇڭا كەنتكە چىقمايلا ئۆزىمىزگە تۇشلۇق يەر ئېچىپ تە-رىكچىلىك قىلىپ ئولتۇردۇق» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

بۇ ئىشتىن سۆيۈنگەن ئەلىشىر ھېكىم بەگ ئۇلارغا كۆپلەپ ئىنئام بەرگەنىڭ سىرتىدا، ئەمەلدارلارغا بۇيرۇپ، ئۇلارغا يېڭە-دىن بىر ئېرىق ئېلىپ بېرىدۇ ھەمدە 15 يىلغىچە ھېچقانداق سېلىق ئالماسلىقىنى بۇيرۇيدۇ. ھازىرقى يېڭىئېرىقلىقلار ئاشۇ ئىككى ئائىلىلىك ئاقسۇلۇق كىشىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن. يې-ڭىئېرىق نامىمۇ شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

«بۇگۇر» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە

ئەنۋەر سەيدۇللا

بۇگۇر ناھىيىسى شىنجاڭدىكى تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن نا-ھىيىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى 36 دۆلەت-نىڭ بىرى ئىدى. بۇ جاي شەرقىي ۋە غەربىي خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە خەنزۇچە لۇنتەي (轮台)، لۇنتۇ (仑头)، ۋۇلېي (乌垒) دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان. خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسى-گىچە بولغان ئارىلىقتا، بۇ جاينىڭ يەنە قانداق نامىلار بىلەن ئا-تالغانلىقى نامەلۇم. 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، بۇ جاي خەنزۇچە ماتېرىياللاردا بۇگۇر (布古尔) دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. 1902 ـ يىلى بۇگۇر ناھىيىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ جاينىڭ قەدىمكى خەنزۇچە نامى بولغان لۇنتەي (轮台) قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى[1]. بۇ نام خەنزۇچە ماتېرىياللاردا كۆپ قېتىم ئۇزگەرتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر تىلىدا ئىزچىل ھالدا «بۇگۇر» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

خەنزۇچە لۇنتەي، لۇنتۇ، ۋۇلېي سۆزلىرىنىڭ قەدىمكى قا-يىسى مىللەت تىلىغا تەئەللۇق ئاتالغۇ ئىكەنلىكى، قانداق مەنىلەر-نى بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق يازما ماتېرىيال يوق. بەزى تەت-قىقاتچىلارنىڭ بۇ ئاتالغۇلارنىڭ خەنزۇچە ئىكەنلىكى ھەققىدىكى پەرەزلىرىگە قارىتا چىن بوچۇەن ئەپەندى مۇنداق دېگەنىدى: «خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لۇنتەي، ۋۇلېي دېگەنلەر خەنزۇچە نام ئە-مەس، چۈنكى خەنزۇ تىلى نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىدىغان بول-سا، بۇ سۆزلەردىن ھېچقانداق مەنا چىقارغىلى بولمايدۇ»[2].

يۇقىرىقىلاردىن لۇنتەي، لۇنتۇ، ۋۇلېي ئاتالغۇلىرىنىڭ بۇ-

گۈرده ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەر تىلىدىن خەنزۇچىغا ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ ھەقتە شۆ-زۇڭجېڭ ئەپەندى: «لۇنتەي ساكچە سۆز بولۇپ، يۇقىرى ئېقىم رايونى، دېھقانچىلىق رايونى دېگەن مەنىدە»[3] دېگەنىدى. لۇنتەي، لۇنتۇ دېگەنلەر ئوخشاش بىر نامنىڭ ھەر خىل يېزىلىشى. ۋۇلېي (ئۇررى) لۇنتەي بەگلىكىنىڭ بىر شەھىرى[4]، بۇ ناملار ئەڭ بۇ-رۇن «تارىخىي خاتىرىلەر»دە ئۇچرايدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. پەر-غانە تەزكىرىسى»دە «پەرغانىدەك كىچىك دۆلەتنى ئالالمىسا، باك-تىرىيە قاتارلىق دۆلەتلەر خەن خانىدانلىقىنى كۆزگە ئىلمايتتى. ئۇسۇن، بۇگۇر قاتارلىق ئەللەر تېخىمۇ كۆزگە ئىلمايتتى»[5] دې-يىلگەن. يەنە شۇ كىتابتا ئېرىشى سانغۇنى پەرغانىگە يۈرۈش قىلغاندا، ئەتراپتىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ خەن قوشۇنىغا ئاشلىق تاپشۇرغانلىقى، بۇگۇر بەگلىكى ئاشلىق تاپشۇرمىغاچقا ئۇرۇش بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن[6]. ئەنە شۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا ئېرشى سانغۇنى لى گۇاڭلى بۇگۇر بەگلىكىگە بېسىپ كىرىپ ئوت قو-يۇۋەتكەن. بۇ خارابە «كۆيۈك شەھەر» دېگەن نام بىلەن ھازىرمۇ ساقلانماقتا.

بۇگۇر نامىنىڭ قاچان، قانداق كېلىپ چىققانلىقى ۋە قايسى دەۋردىن باشلاپ قوللىنىلغانلىقى ھەققىدە تارىخچىلاردا ھەر خىل كۆز قاراش مەۋجۇت. بۇ ھەقتە تارىخچىلار مۇنداق ئۇچ خىل كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

بىرىنچى، بۇگۇر نامى «بۇركۇت» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەل-گەن، دېگەن كۆز قاراش.

ئىككىنچى، بۇگۇر نامى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قەبىلە-سى بولغان «بۆكۇ» قەبىلىسىنىڭ نامىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن، دېگەن كۆز قاراش.

ئۈچىنچى، بۇگۇر نامى «يۇگۇر» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن كۆز قاراش.

تۆۋەندە بىز بۇ ئۈچ خىل كۆز قاراشنىڭ ماتېرىيال ئاساسى-

نى كۆرۈپ باقايلى.

بىرىنچى خىل قاراش «بۇگۇرنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرە-سى» دېگەن كىتابتا مۇنداق ئىزاھلانغان: «بۇگۇر سۆزى بۇركۈت-تىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. قەدىمكى بۇگۇردە كىشىلەر بۇركۈت بە-لەن ئوۋ ئوۋلايتتى»[7]. مېنىڭچە، بۇ سۆز قىلچە ئاساسسىز ئو-تۇرىغا چىقىپ قالغان. چۈنكى، ھېچقانداق بىر ماتېرىيالدا بۇ-گۇر «بۇركۈت» دەپ خاتىرىلەنمىگەن ھەم بۇركۈت سۆزىنىڭ بۇ-گۇر سۆزىگە ئۆزگىرىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. يەنە كېلىپ بۇركۈت سۆزى ھازىرمۇ مەۋجۇت.

ئىككىنچى خىل قاراش «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسى» دېگەن كىتابتا مۇنداق ئىزاھلانغان: «固仆 (بۇگۇ)، 仆骨、尔古布 لارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، يەنى ئوخشاش سۆزنىڭ ھەر خىل يېزىلىشىدىن ئىبارەت. قەدىمدە بۆگۈ، تۆگرا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى، كۆسەن ۋە بۇگۇر ئەتراپىدا ياشىغان»[8]. ئاپتور بۇنداق دېيىش ئارقىلىق ئوخشاش بىر دەۋردە قوللىنىلغان ئىككى خىل مەنىدىكى «بۆگۈ» بىلەن بۇگۇرنى بىر قىلىۋەتكەن. بۆگۈ دېگەنلىك «بىلىملىك، دانىش-مەن» دېگەن مەنىدە، «بۇگۇر» سۆزىنىڭ مەنىسى بولسا «ساغرا، دۇمچەك، ئۇچ بۇرجەك، ئەگرى ـ بۇگرى» دېگەنلىكتۇر.

ئۇچىنچى خىل كۆز قاراشنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن شۇ سۇڭ دېگەن ئادەم ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ـ ئېقىن-لىرى خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق ئوتتۇرىغا قويغان: «يۇگۇر ـ باتۇرلارچە ئالغا ئىلگىرىلە دېگەن مەنىدە، قەدىمدە يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچرىغان بۇگۇر خەلقى ئەسكەر-لەرنى باتۇرلارچە ئالغا ئىلگىرىلە دېگەن سۆز بىلەن ئىلھاملاندۇ-رۇش ئۇچۇن يۇگۇر سۆزىنى قوللانغان، يۇگۇر سۆزى كېيىنچە بۇگۇرگە ئۆزگەرگەن»[9]. بىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بە-شىدا «ي» تاۋۇشىنىڭ «ب» تاۋۇشىغا ئالمىشىش ھادىسىسى مەۋ-جۇت ئەمەس. يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، بۇگۇر نامى ھېچقانداق

تارىخىي ماتېرىيالدا «يۇگۇر» دەپ خاتىرىلەنمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يۇگۇر سۆزى ھازىرمۇ مەۋجۇت.

بۇگۇر نامى «تۇرپان تېكىستلىرى»دە تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنىدۇ. ئە . جەپەر ئوغلى ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» ناملىق كىتابىدا بۇگۇر سۆزىنى «تۇرپان تېكىستلىرى»دىن نەقىل كەلتۈرۈپ، مەنىسىنى «ساغرا» دەپ چۈشەندۈرىدۇ[10]. بۇگۇر سۆزى ئوغۇز ـ قىپچاق تىلىدىكى «بۇكىر» (دۇمچەك، ئۇچ بۇرجەك) سۆزى بىلەن مەنداش بولۇپ، ساغرا، ئەگرى ـ بۇگرى، دۇمچەك دېگەن مەنىگە ئىگە. بۇگۇر سۆزىنى ئۇيغۇرلار ئۆز پېتى قوللانغان بولسا، باشقا قېرىنداش تۈركىي خەلقلەر بۇكىر دەپ قوللانغان. 13 ـ ئەسىردە ياشىغان ئەل زەمەخشەرى «مۇقەددىمە تۈل ئەدەب» دېگەن كىتابىدا «بۇكىر» سۆزىنى «دۇمچەك، ئۇچ بۇرجەك» دەپ چۈشەندۈرىدۇ[11]. دېمەك «بۇگۇر»، «بۇكىر» سۆزلىرى مەنداش سۆز.

بۇگۇر ھەققىدە ئەڭ دەسلەپكى مەلۇمات بەرگۈچى ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا مۇنداق دېگەن: «بۇگۇر ـــ كۆچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۈستىگە قۇرۇلغان قەلئە، بۇ يەر چېگرا»[12]. «بۇگۇر تەزكىرىسى»دە «لياۋ خانلىقى پادىشاھ تەيزۇ زامانىسىنىڭ تۇنجى يىلى ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ بىر قىسمىدا بۇگۇر شەھىرى قۇرۇلغان»[13] دېيىلگەن.

يۇقىرىقى بايانلاردىن بىز شۇنى ئېنىق كۆرەلەيمىزكى، بۇگۇر قەلئەسىنىڭ ئەڭ دەسلەپ بىنا بولغان ۋاقتى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىگە توغرا كېلىدۇ.

بۇگۇر قەلئەسى قۇرۇلغان تاغ ئەگرى ـ بۇگرى، دۇمچەك، ئۇچ بۇرجەك بولۇپ، يىراقتىن قارىماققا، خۇددى ئادەمنىڭ ساغرىسىغا ئوخشايدۇ. شۇڭا، بۇ قەلئەنىڭ ساغرا مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بۇكىر سۆزى بىلەن ئاتىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. ياپونىيىلىك ئالىم موري ماسائو «بۇگۇرنىڭ شىمالىي قىسى

مىدا بىر تاغ بولۇپ، بۇ تاغمۇ شۇنداق ئاتالغان. بۇ تاغنىڭ ئىسمى بىلەن بۇ جاينىڭ ئىسمى بۇگۇر دەپ ئاتىلىپ قالغان»[14] دەيدۇ. بۇ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بايانىنى تېخىمۇ تولۇقلايدۇ. چۈنكى قومۇلدا بىر تاغ بولۇپ، بۇ تاغمۇ بۇگۇر دەپ ئاتىلىدۇ (قومۇلنىڭ ئاستانە يېزىسىدىن 50 كىلومېتىر يىراقلىقتا). بۇ تاغمۇ شۇ يەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، چوقچىيىپ چىققان بولۇپ، گويا كى ئادەمنىڭ ساغرىسىغا ئوخشايدۇ.

دېمەك بۇگۇر تاغ ئۇستىگە قۇرۇلغان قەلئە بولۇپ، شۇ تاغنىڭ شەكلىگە قاراپ «بۇگۇر» دەپ ئاتالغان. يەر شەكلىگە قاراپ قويۇلغان بۇنداق يەر ناملىرى شىنجاڭدا خېلى بار.

ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا بۇگۇر دۆڭ مەھەللىسى دەيدىغان كىچىك كەنت بار (بۇ كەنت چۈمپاق يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق ئورۇننىڭ ئوچ كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى بوستانلىقتا). بۇگۇر دۆڭ دېگەن سۆزدىن قارىغاندا، بۇگۇر بىلەن دۆڭ مەنىسى ئوخشاش سۆزلەر قاتاردا تەڭ قوللىنىلغان. دۆڭ، ئېگىز توپا دۆڭلىرىمۇ بۇگۇر دەپ ئاتىلىپ كەتكەن.

«بۇگۇرنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى»دە «بۇگۇر دېگەن نام ئەڭ بۇرۇن دېگەندىمۇ 15 ـ ئەسىردىن باشلاپ قوللىنىلغان دېيىلگەن»[15]. بىراق، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى بۇگۇر نامىغا دائىر مەلۇمات يۇقىرىقى كۆز قاراشنى رەت قىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى 8 ـ ئەسىردە كۆچادا ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغاندا بۇگۇردە ئۇررى (乌垒) ئايمىقىنى تەسىس قىلغان. بۇگۇر نامى دەل مۇشۇ 8 ـ ئەسىردىن 11 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. 920 ـ يىلى قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلىغاندىن كېيىن، كۆچا ۋە بۇگۇر قاراخانىيلار سۇلالىسى بەلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ چېگرىسى بولۇپ قالغان. ئېھتىمال ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۇجۇمىدىن

مۇداپىئەلىنىش، چېگرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئۇررى ئايمەقىدا بىر قەلئە سالدۇرغان، بۇ قەلئە يەرلىك خەلق تەرىپىدىن «بۇگۇر» دەپ ئاتالغان ھەم بۇ نام كېيىنچە بۇ بوستانلىقنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

ئىزاھلار

①⑦⑮ «بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى»، خەنزۇچە، 7 ـ، 115 ـ، 154 ـ بەتلەر.

② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە، 1984 ـ يىللىق 2 ـ سان، 37 ـ بەت.

③④ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، ئۇيغۇرچە، 1984 ـ يىللىق 4 ـ سان، 164 ـ، 165 ـ بەتلەر.

⑤⑥ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 511 ـ، 512 ـ بەتلەر.

⑧ سۇ بېيخەي: «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى»، خەنزۇچە نەشرى، 241 ـ بەت.

⑨ يۇۋېيچېڭ: «شىنجاڭنىڭ تۇزۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يەر ناملىرى تەتقىقاتى»، خەنزۇچە نەشرى، 50 ـ بەت.

⑩ گە . جەپەر ئوغلى: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى».

⑪ «مۇقەددىمە تۇل گەدەب»، رۇسچە نەشرى، 123 ـ بەت (ن . پوپپې نەشرگە تەييارلىغان).

⑫ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم.

⑬ «بۇگۇر ناھىيىسى تەزكىرىسى»، خەنزۇچە نەشرى. 13 ـ بەت.

⑭ ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، خەنزۇچە نەشرى، 351 ـ بەت.

«بۇگۇر» نامى ھەققىدە يېڭى مۇلاھىزە

قۇربان تۇران

بۇگۇر نامى خەنزۇچە مەنبەلەردە 10 ـ ئەسىردىن كېيىن 布古尔 خېتى بىلەن خاتىرىلىنىشكە باشلىغان[1]. 11 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي بۇگۇر نامىنى مۇنداق ئىزاھلىغان: «بۇگۇر ـــ كۇچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۇستىگە قۇرۇلغان قەلئە. بۇ يەر چېگرا»[2]. شۇڭا، بۇگۇر نامى ئەڭ بالدۇر دېگەندىمۇ 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاندىن يەر نامى سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ.

بۇ نامنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش مۇنداق:

ئۇيغۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەلىرىدىن بىرى بولغان تېلې قەبىلىلەر ئىتتىپاقى (4 ـــ 6 ـ ئەسىرلەر)نىڭ ئەزالىرى ياشىغان جايلار توغرىسىدا «سۇينامە»دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «تېلېلارنىڭ ئۇرۇقى ناھايىتى كۆپ ... تۇغلا دەريالىرىنىڭ شىمالىدا پۇگۇ (仆骨)، توڭرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ ۋە فۇلۇ قەبىلىلىرى بار، ئۇلار ئومۇلاشتۇرۇلۇپ ئېركىن دېيىلىدۇ»[3].

«تالاس سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئىشلىرىغا دائىر ۋەسىقىلەر توپلىمى»دا مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز قەبىلىسى بار، ئۇلار: ئۇيغۇر، پۇگۇ (仆固)، قۇن، بايىرقۇ، توڭرا، سىقار، قىبچاق، ئابوس (باسمىل)، قارلۇق ...»[4]. بۇ يەردىكى 骨仆 ياكى 固仆 دېيىلگەن قەبىلە مۇلاھىزىمىزنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى. ئۇيغۇر ئىتتىپاقىدا ئىزچىل تۇرۇپ كەلگەن بۇ قەبىلە ئۆزىنى نېمە دەپ ئاتىغان؟

ل . ن . گۇمىلىيۇف ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئارقىلىق قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تۇغلا دەرياسى بويىدا ياشىغانلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بۆك كىيىدىغان بىر قەبىلىنىڭ بارلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئالىدۇ[5]. مەھمۇد كاشغەرىي ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «بۆك»نىڭ ئەسلى شەكلىي «بۆرك» ئىكەنلىكى ھەققىدە ئىشەنچىلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ[6]. ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي خەلقلەر ياشىغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى قوۋملەردىن تۇغلا دەرياسى بويىدىكى 囤 亻 لار دائىم باش كىيىم كىيىپ يۈرەتتى. «يەنە بۇ يەردىكى قەبىلىلەرنىڭ كۆپىنچىسى باش كىيىمسىز يۈرەتتى. چەۋەندازلىرى ئات چاپتۇرۇپ ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، ئۇلارنىڭ ئۇزۇن چاچلىرى يەلپۇنۇپ تۇراتتى»[7].

شىمالىي ئاسىيا تېررىتورىيىسىدىكى تۈركىي خەلقلەر گۈللىنىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە، گۈللىنىش بىلەن تەڭ ئۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدە ۋە ئۇلار بىلەن تاشقى كۇچلەر ئوتتۇرىسىدا دائىم توختاۋسىز ئۇرۇشلار بولۇپ تۇراتتى. بۇنداق رىقابەت توري ئىچىدە ياشاۋاتقان 囤 亻 قاتارلىق قەبىلىلەر ئۇچۇن ئۇرۇشتىكى جەڭگىۋارلىق ناھايىتى مۇھىم ئىدى. شۇڭا، پۈگۇ قەبىلىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، «بۆك كىيگەن جەسۇرلار» (بۆركۈر) دەپ ئاتالغان. «كۇر» سۆزىنى مەھمۇد كاشغەرىي مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «كۇر ـــ جەسۇر، كۇر ئەر ـــ جەسۇر ئەر. كىم كۇر بولسا كۆۋەز بولۇر (كىم جەسۇر بولسا مەغرۇر بولىدۇ)»[8].

پۈگۇلار ھەققىدىكى يۇقىرىقى تەھلىلىمىزنى «يېڭى تاڭنامە»دىكى مۇنۇ بايانلار تېخىمۇ قۇۋۋەتلەيدۇ: «پۈگۇلار تۆلەنگىتلەر نىڭ شەرقىگە جايلاشقان. ئاھالىسى 30 مىڭ تۇتۇن، 10 مىڭ ئەسكىرى بار. زېمىنى ئەڭ شىمالدا بولۇپ، خۇلقى مەغرۇر، تەبىئىتى ۋەھشىي كېلىدۇ. ئۇلارنى ئىدارە قىلىش تولىمۇ قىيىن»[9].

دېمەك، خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى 囤 亻 نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر

تىلىدىكى ئوقۇلۇشى «بۆرككۇر» بولغان. تۈركىي تىللارنىڭ فو-نېتىكا قانۇنىيىتى بويىچە ئېيتقاندا، ئادەتتە قاتار كەلگەن ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ھەمىشە بىرىكىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر-دىكى بۆرككۇر ئۆزگىرىپ «بۆركۇ»گە، كېيىن يەنە بىرىنچى بو-غۇمدىكى «r» تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ «بۇكۇر»گە ئۆزگەرگەن. تا-ۋۇشلارنىڭ ئاھاڭ جەھەتتىكى يېقىنلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىر-ىدىن «k» تاۋۇشى «g»غا نۆۋەتلەشكەن. بۇ خىل ئۆزگىرىش تەرتىپىنى تۆۋەندىكى سخېما بىلەن كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

borkkur → borkur → bokur → bogur

بۇ سۆز خەنزۇچە تەرجىمە قىلىنغاندا «r» تاۋۇشى خەنزۇ تىلىنىڭ ئادىتى بويىچە تولۇق ئېلىنماي 卩固 دەپلا ئېلىنغان. قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «r» تاۋۇشىنى چۈشۈرۈپ قويۇش ئومۇمىيۈزلۈك ھادىسە ئىدى. مەسىلەن: قەدىمكى ئۇيغۇر، تارخان، چاپار سۆزلىرى خەنزۇچە 鹘回، 干达، 掣拨 دەپ يېزىلغان.

دېمەك، ھازىر ناھىيە نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىۋاتقان «بۇ-گۇر» دېگەن نام 7 ـ ئەسىرلەردە قەبىلە نامىنى بىلدۈرگۈچى «بۆرككۇر» شەكلىدە بارلىققا كەلگەن.

840 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن «... ۋەزىر ساغىنچ ۋە شاھزادە پان تېكىن قاتارلىقلار 15 قە-بىلىنى باشلاپ، غەربكە يۈرۈش قىلىپ قارلۇقلارغا كەتتى، بىر قىسمى تىبەتلەرگە قوشۇلدى، يەنە بىر تارمىقى ئەنشىگە كەلدى»[10].

قىرغىزلار ئۇيغۇر بالىقنى كۆيدۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، يەنە داۋاملىق قوغلاپ زەربە بېرىپ پان تېكىنىنى ئېغىر دەرىجىدە مەغلۇپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇيغۇرلارنى باشلاپ، تەكلىما-كانىنىڭ گىرۋىكىنى بويلاپ داۋاملىق چېكىنگەن ۋە قاراشەھەرگە كەلگەن. بۇ يەردىن يەنە يۈرۈپ ئەنشى (كۇسەن)نىڭ غەربىگە كەل-گەن. مانا بۇ «بېگى تاڭنامە»دە ئېيتىلغان «بىر قىسمى ئەنشىگە كەتتى» دېگەن بايانلارنىڭ مەنبەسى.

«ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى»، «بۇيۇك تاڭ يارلىقلـ-

ری»، «هۇدۇدۇلئالەم» قاتارلىق كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە پان تې-
كىننىڭ رەھبەرلىكىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىبالىق، كۆچالارغا-
چە، غەربتە تا ئىسسىقكۆلگىچە يېتىپ بارغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

دېمەك، پان تېكىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۈسەنگىچە كەلگەن ئىكەن، چوقۇم بۇگۇر تېررىتورىيىسىدىن ئۆتۈشى كېرەك. ئورخۇن ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن-دە بۇگۇر قەبىلىسىمۇ ئۇلار بىلەن تەڭ بېشىبالىق ئەتراپىغا كەل-گەنلىكى ئېنىق. 866 ـ يىلى پان تېكىننى ئۆلتۈرگەن بۇگۇر-كۈن دەل شۇ قەبىلىدىن ئىدى. پان تېكىن باشچىلىقىدىكى ئۇي-غۇرلار جەنۇبقا سۈرۈلگەن چاغدا بۇگۇر قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى ھازىرقى بۇگۇردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئەمما، بۇنىڭ بىلەن تەڭلا بۇ يۇرت «بۇگۇر» دەپ ئاتالغان ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم جەريان كەتكەن.

866 ـ يىلى بۇگۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بۇگۇركۈن ھاكىمىيەت تالىشىپ پان تېكىننى ئۆلتۈرگەن. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ يۇكسەك ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان پان تېكىننىڭ ئۆلۈمى خەلقنىڭ قارشىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنىڭ بى-لەن بۇگۇركۈننىڭ قول ئاستىدىكى يەنە بىر تۈركۈم بۇگۇر قوۋ-مى بېشىبالىق ئۇيغۇرلىرىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ھازىرقى بۇگۇر-گە كېلىپ شۇ يەردىكى بۇگۇر قەبىلىسىگە قوشۇلغان. ئەنە شۇ-دىن كېيىن بۇ جاي بۇگۇر دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان.

«تارىخى رەشىدي»دە بۇ جاي «تار بۇگۇر» دەپ ئاتالغان. ج . ر . خامىلتۇن «تار» سۆزىنىڭ «بۆلۈنۈش»، «ئايرىلىش»، «قارشى چىقىش» دېگەندەك مەنىلىرىنىڭ بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. خۇددى «تارخان» سۆزىنىڭ «خاندىن ئايرىلىپ چىقىقان كىشى» دېگەن مەنىسى بولغىنىدەك[11].

بۇنىڭدىن «تارىخى رەشىدي»دە تىلغا ئېلىنغان «تار بۇ-گۇر» سۆزىنىڭ دەل «بۇگۇركۈن»دىن ئايرىلىپ چىقىپ بۇگۇردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ھېلىقى بىر تۈركۈم بۇگۇر قەبىلىسى بى-

لەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ.

قومۇلنىڭ ئالتىزاق دېھقانچىلىق مەيدانىدىمۇ «بۇغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنت بار. بۇ يۇقىرىقى تېما بىلەن قانچىلىك مۇناسىۋەتلىك، بۇمۇ ئايرىم مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ-غان بىر مەسىلە.

يۇقىرىقى يەكۈن پەقەت ۋاستىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا چىقىرىلغان. بۇ ھەقتە بىز ئىشەنچلىك يازما پاكىتلارغا ئىگە ئە-مەسمىز. شۇڭا، بۇ قاراش بىۋاستە پاكىتلىق ماتېرىياللار ئاسا-سىدا ئاغدۇرۇپ تاشلانسا ياكى تولۇقلانسا، مەن ئۇنى قىزغىن قو-بۇل قىلىمەن.

ئىزاھلار:

① «بۇگۇر ناھىيىسى تەزكىرىسى»، 1991 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 29 ـ بەت.

② مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، 468 ـ بەت.

③ «سۇيىنامە»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 84 ـ جىلد، «شە-مالىي دىلار، تېلېلار تەزكىرىسى»، 1879 ـ بەت.

④ «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئىشلىرىغا دائىر ۋەسىقىلەر توپلىمى. ئۇيغۇرلار»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1985 ـ يىل نەش-رى 16 ـ كىتاب، 1744 ـ بەت.

⑤⑦ ل . ن . گۇمىلىيېف: «قەدىمكى تۈركلەر»، موسكۋا «پەن» نەشرىياتى، 1967 ـ يىل نەشرى (رۇسچە)، 68 ـ، 70 ـ بەتلەر.

⑥⑧ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I تۇم، 455 ـ، 425 ـ بەتلەر.

⑨ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى. پۈگۈلار»، 6140 ـ بەت.

⑩ مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ كىتاب 79 ـ بەت.

⑪ ج . ر . خامىلتون: «بەش دەۋر ئۇيغۇرلىرىغا دائىر ماتېرە-ياللار».

ئالتاي ژىلايىتىدىكى بىر قىسىم يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

بەيتۇللا جانئەخمەت

يەر نامى ــ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىش جەر-يانىدا پەيدا بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە، جەمئىيەت تە-رەققىياتىنىڭ تەبىئىي نامايەندىسى، ئۇ ئەۋلادتىن ــ ئەۋلادقا مىراس قېلىپ داۋاملىشىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسى-نى مۇقىم ساقلاپ كەلمەكتە. مەدەنىيەت تەرەققىي قىلىپ يېزىق پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئېغىزدا دېيىلىپ كېلىۋاتقان يەر نامى-رىنى يېزىق شەكلىدە تارىخ بېتىگە يېزىپ قالدۇرۇش مۇمكىنچى-لىكى يارىتىلىپ، بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، يەر نامى ــ ئىنسانلار قەدىمدىن بۇيان ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللى-نىش، ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش پا-ئالىيىتى جەريانىدا ئۆزلىرى ياشاۋاتقان يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن قويۇلغان ئۆزىگە خاس نام بولغاچقا، ئۇنى كەلسە ــ كەلمەس ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ.

ئەمما، ئېلىمىزدە 50 ــ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ بۇ-رۇنقى يەر ناملىرى كونىلىق دەپ قارىلىپ مەجبۇرىي ئۆزگەرتىل-دى. جۇملىدىن شىنجاڭنىڭ ئالتاي ژىلايىتىدىمۇ نۇرغۇن يېزا ــ كەنتلەرنىڭ ئەلمىساقتىن بېرى قوللىنىپ كېلىۋاتقان بىر چىرايلىق ناملىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، «خۇشنىڭ» گۈشىسى (بۇرۇنقى شىمىرشېك يېزىسى)، «چاۋيىڭ» گۈشىسى (بۇرۇنقى ئېگىز تۆبە يېزىسى)، «خۇشۇبي» گۈشىسى (بۇرۇنقى شاغانغۇل

يېزىسى) دېگەنگە ئوخشاش تارىخىي ئاساسىمۇ، ئىلمىي ئاساسىمۇ بولمىغان يەر ناملىرى ھەممە يەرنى قاپلاپ كەتتى. بۇ ئىش پەقەت پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنلا ئاندىن توزىتىلىپ، ئۆزگەرتىۋېتىلگەن يەر ناملىرى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

ئالتاي ژىلايىتى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ يەرگە ماكانلاشقان ھەر مىللەت خەلقى تارىختىن بۇيان ئۇيۇلتاشتەك ئىتتىپاقلىشىپ چېگرا رايونىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى بىرلىكتە ياراتقان، ئۇ ئۆزىگە خاس تارىخىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مەمۇرىي رايون. ئەگەر بىز ئالتايدىكى يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزىدىغان بولساق، ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ ئالتايىنى ئەسىرلەر بويى ئۆزىگە ماكان قىلغان ئاساسلىق مىللەت قازاق خەلقىنىڭ مىللىي تىل ـ يېزىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. مەن بۇ ماقالەمدە ئاساسلىقى ئالتاي ژىلايىتىگە تەۋە جايلاردىكى قازاقچە يەر ناملىرىنىڭ قويۇلۇشىدىكى ئالاھىدىلىكلەرنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈپ بايان قىلىمەن.

1. يەر تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن قويۇلغان ناملار

بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى ئاساسلىقى شۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى، يەر شەكلىگە ئاساسەن قويۇلغان. چۈنكى ئالتاي ژىلايىتى ئالتاي تېغى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقى ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ئۆزگىچە، يەر تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ بولغاچقا، بۇ يەردىكى ناملار شۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى ۋە يەر شەكلىگە ئاساسەن قويۇلغان. مەسىلەن: «ئاستاۋچە»، «بوتامويىن» (بوتىلاق بويىنى)، «ئېگىز تۆبە»، «جامان ئادىر» (خەتەرلىك ئېدىر) دېگەندەك.

2. قەبىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى

بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى تارىختا شۇ يەردە ياشىغان چوڭ ـ كىچىك قەبىلىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بىر ئەۋلادتىن تار ـ

قالغان توپ ـــ قەبىلە دېيىلىدۇ. قازاق مىللىتى مانا شۇ قەبىلە-لەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار ئەزەلدىن مال بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئوت ـ چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرگەن ھەمدە قەبىلىلەر بويىچە بۆلەك ـ بۆلەك ياشىغان، شۇڭا ئۇ جايلار ئەشۇ قەبىلىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن: «جارىلغاپ تاۋى» (جارىلغاپ تېغى) بۇ يەر جېمىنەي ناھىيە بازىرىنىڭ شەر-قىي تەرىپىدە بولۇپ، ئاباق كىرەي قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى جەنتىكەي ئەۋلادىدىن تارالغان بىر كىچىك ئۇرۇق ـــ جارىلغاپ ئۇرۇقىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان؛ «بازارقۇل»، بۇ جېمىنەي ناھە-يىسىنىڭ توستى يېزىسىغا قاراشلىق يەر نامى بولۇپ، ئاباق كې-رەي قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى جەنتىكەي ئەۋلادىدىن تارالغان بازارقۇل ئۇرۇقىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان؛ «ئېلكېلدى سازى» (ئەلكەلدى سازلىقى)، بۇ ئالتاي شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى يايلاق بولۇپ، ئاباق كىرەي قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى جەنتىكەي ئەۋلادى-دىن تارالغان ئەلكەلدى ئۇرۇقى ئەينى ۋاقىتتا مۇشۇ يەردە ياشى-غانلىقتىن، شۇنداق ئاتالغان.

3. يۆنىلىشىگە قاراپ قويۇلغان يەر ناملىرى

بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى شەرق بىلەن غەربنى، جەنۇب بىلەن شىمالنى، يۇقىرى بىلەن تۆۋەننى نىشان قىلىپ قويۇلغان. بۇ يەرلەرگە ماكانلىشىپ كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قازاق خەلقى بىر جايىنى مەركەز قىلىپ شۇ يەرنىڭ شەرق ـ غەرب، جەنۇب ـ شىمال تەرەپلىرىنى نىشان قىلغان ھالدا يۆنە-لىشىگە قاراپ نام قويغان. مەسىلەن: «كۈنگەيتى» (كۈنگەيلىك)، بۇ ھازىرقى بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى يايلاق، «شە-غىس سارقامىس» (شەرقىي قومۇشلۇق)، «باتىس سارقامىس» (غەربىي سېرىق قومۇشلۇق)، بۇلار ھازىرقى چىڭگىل ناھىيىسە-دىكى ناملار. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش يەنە سۇنىڭ ئېقىش يۆنىلىشە-گە قاراپ قويۇلغان يەر ناملىرىمۇ بار. مەسىلەن: «ئۆرئالتاي» (يۇقىرى ئالتاي). ئالتايدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئې-

قىممدا ئولتۇرىدىغان قازاق خەلقى ئېرتىش دەرياسىنىڭ باش تەرىپىنى شۇنداق ئاتايدۇ.

4. دەريا، كۆل، بۇلاقلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ قويۇلغان يەر ناملىرى

بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى مەلۇم بىر جايدىكى دەريا، كۆل، بۇلاقلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قويۇلغان. مەسىلەن: «شار كۆل». بۇ چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يايلاق نامى. بۇ يايلاقتا بۇرۇن بىر قانچە كىچىك كۆلچەكلەر بولغان. شۇڭا بۇ يەر «شىبار كۆل» (چىپار كۆل) دەپ ئاتالغان. «كارەسىن باستاۋ» (كىرسىن توڭلىماس)، بۇ جىمىنەي ناھىيىسىدىكى بىر بۇلاق بېشىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ بۇلاقنىڭ سۇيى قاتتىق سوغۇق تىمۇ توڭلىماي ئېقىپ تۇرغاچقا شۇنداق ئاتالغان. «باتپاق بۇلاق» (پاتقاق بۇلاق)، بۇ نام شۇ بۇلاق سۇيىنىڭ داۋاملىق سېرىق لاي بولۇپ ئاقىدىغانلىقىغا قارىتىلغان. «بۇلغىن ئۆزەنى» (بۇلغۇن دەرياسى)، بۇ چىڭگىل ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىكى دەريا بولۇپ ئۇنىڭ بويلىرىدا دۆلەت تەرىپىدىن 1 ـ دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ـــ بۇلغۇن كۆپ چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان.

5. ئادەم ئىسمى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى

مۇنداق يەر ناملىرى كۆپىنچە شۇ جايدا ياشىغان ئادەملەر ئىچىدىكى مەشھۇر ئادەملەرنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن: «شەگەتاي قاباغ» (شېگېتاي تۆپىلىكى)، بۇ بۇرچىن ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى يەر بولۇپ، تارىختا بۇ يەردە شەگەتاي ئىسىملىك ئەل بېشى ياشىغاچقا شۇنداق ئاتىلىپ قالغان. «بىيەدىك قۇۋسى» (بەگنىڭ ئۆڭكۈرى)، بۇ ئالتاي شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى يايلاقنىڭ نامى. ئالتاي قازاقلىرى تۆت بەگنىڭ بىرى بولغان كۆكەن مامىت ئوغلىنى «كارى بى» (قېرى بەگ) دەپ ئاتىغان. شۇڭا، بۇ ئادەمنىڭ يايلىقى بولغان بۇ جاينى «بەگنىڭ قۇۋسى» دەپ ئاتاشقان. «شالىشقاي»، بۇ يەر ناھىيە بازىرىنىڭ

شمالىدا بولۇپ، تارىختا شالىشقاي ئىسمىلىك ئادەمنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى ياشىغاچقا، ھازىرغا قەدەر «شالىشقاي» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

6. سان بىلەن ئىپادىلەنگەن يەر ناملىرى

بۇ خىل يەر ناملىرى مەلۇم ئىسىمنىڭ ئالدىغا سان قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان. مەسىلەن: «جەبتى ئارال» (يەتتە ئارال)، بۇ يەر بۇرۇلتوقاي ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، يەتتە ئارالدىن تەركىب تاپقانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان.

7. ھەر خىل رەڭلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى

بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى ئىسىمغا رەڭ نامىنى قوشۇش يولى بىلەن ياسالغان. مەسىلەن: «كۆكتوقاي»، «بۇرۇلتوقاي»، «قىزىل تاۋ» (قىزىل تاغ) قاتارلىقلار.

8. تەقلىد قىلىپ قويۇلغان يەر ناملىرى

بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى مەلۇم بىر يەرنى مەلۇم بىر نەرسىگە تەقلىد قىلىش يولى بىلەن ياسالغان. مەسىلەن: «نار ئۆركەش» (نار لوككىسى)، «بىلەزىك» (بىلەزۈك)، «سارتاقتاي» (سىرىق تاختاي)، شۇڭقارتاش قاتارلىقلار.

9. تارىخىي ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى

بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى كىشىگە شۇ جايدا يۈز بەرگەن تەسىرلىك ۋەقەلەرنى ئەسلىتىدۇ. مەسىلەن: «سارسۇمبە»، بۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا موڭغۇل بۇتخانىسى سېلىنغان جاي. «بەگەن شابىلغان قارا سەڭگىر» (بەگەن يېزىسى تالانغان قاراسەڭگىر). بۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا قوبدۇ موڭغۇللىرى بەگەن ئاۋۇلىدىكى قازاقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قازاقلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقان تاغلىق جاينىڭ نامى. «جاڭجۇن قىزىل»، بۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىلى جاڭجۇنى ئالىتايغا كېلىپ شۇ تاغنىڭ چوققىسىغا چىققانلىقى سەۋەبىدىن شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ قالغان. «گېگەن تۇۋغان» (گېگەن تۇغۇلغان)، بۇ جاي بىر موڭغۇل مولىسى مۇشۇ يەردە تۇغۇلغاچقا شۇنداق ئاتىلىپ قالغان.

10. ئۆسۈملۈك ۋە هايۋانلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى

ئۆسۈملۈك ۋە هايۋانلارنىڭ نامى بىلەن يەر نامى قويۇش قازاقچە يەر ناملىرىنىڭ يەنە بىر ئالاهىدىلىكى. مەسىلەن: «قاردىغايلى» (قارىغايلىق)، «تۇراڭغى سۇقى»، «جىڭغىلدى» (چاتقال-لىق)، «قامىستى» (قومۇشلۇق)، «شىيلى ئۆزەك» (چىغلىق ساي) ۋە «ئايۇڭساي» (ئېيىق ساي)، «شوشقا تۆبەك» (چوشقا دۆڭ)، «قۇلجا قىزىل» دېگەندەك يەر ناملىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

قازاقچە يەر ناملىرىنىڭ ئالاهىدىلىكى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، ئەلۋەتتە قازاق خەلقى سۆزگە باي خەلق بولغانلىقى ئۈچۈن، يەر ناملىرىنىڭ تۈرى خېلى كۆپ. مەن بۇ ماقالەمدە ئۇنىڭ ئىچىدىكى مۇهىم‌راقلىرىنى يۈزەكى هالدا تەهلىل قىلىپ ئۆتتۈم. بۇ ساهەدە يەنمۇ قېتىرقىنىپ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، ئالتاي ۋىلايىتىدىكى يەر ناملىرى ئۇستىدە تەهلىل يۈرگۈزۈش ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە.

«ئاق ئوردا» ۋە «تۇرۇمتاي كۆلى» دېگەن ناملار ھەققىدە

ئوسمان مۇھەممەت

سەئىدىيە خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھلىرىدىن بولغان ئابدۇللاخاننىڭ ئوغلى يولۋاسخان قەشقەردە 30 يىل ئائىپ خان بولغانىدى. مىلادىيە 1669 ـ 1670 ـ يىللىرى ئۇ ئاتىسى ئابدۇللاخاننى ئەرەبىستانغا مەجبۇرىي يولغا سېلىۋېتىپ، ئۆزى يەر-كەندە پادىشاھ بولدى. يولۋاسخان دۆلەت ئەركانلىرى ۋە پۇقرالار-غا ياخشى مۇئامىلە قىلمىغاچقا، شۇ يىللا، يەنى 1670 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ۋەزىرلەر تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى.

يولۋاسخان قەشقەردە ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىللەردە ئۇنىڭ بەگ ـ ۋەزىرلىرى ئاساسەن قىرغىز ـ ئۇيغۇرلاشقان موڭغۇللار ئىدى. ئەركە بەگ، ئەلى شاھ بەگ، ئېۋەزبەگ، دۆلەتبەگ، تۇرۇمتاي بەگ ۋە باباق بەگلەر شۇلار جۈملىسىدىن ئىدى.

يولۋاسخان گەرچە سەككىز يېشىدا قەشقەرگە ئائىپ بولغان بولسىمۇ، بالاغەتكە يېتىپ مۇستەقىل ھوقۇق يۈرگۈزۈشكە باش-لىغاندىن كېيىن لەشكىرىي ھوقۇقنى چىڭ تۇتۇپ، كۆپلەپ ئەسكەر ئېلىپ ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە باشلىغان. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى يۇقىرىدىكى بەگ ـ ۋەزىرلەرنىڭ باشقۇ-رۇشىدىمۇ نۇرغۇن نۆكەرلەر بار بولۇپ، بەگلەر نۆكەرلىرى بىلەن ئۆز يۇرتلىرىغا (تاغ ئارلىرىغا) يىلدا بىر نەچچە رەت بېرىپ تۇراتتى. يولۋاسخان ئاشۇ قىرغىز ۋە ئۇيغۇرلاشقان موڭغۇل بەگ-لەرنى تۇراقلاندۇرۇش ۋە قەشقەردە يىلتىز تارتقۇزۇش ئۈچۈن، ئۆزى باش بولۇپ، ئىچكىرىكى شەھەردىكى ئوردىنى سېپىل

سىرتىغا يۆتكەشكە بۇيرۇپ يېڭىدىن ئوردا بىنا قىلدۇردى ھەمدە بەگلەرنى ئوردا ئەتراپىدا ئۆي سېلىپ ئولتۇرۇشقا رىغبەتلەندۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئوردا ئەتراپىدا بىر مۇنچە كوچا، مەھەللىلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. يېڭىدىن ياسالغان ئوردىنىڭ تاملىرى ئېگىز، ھەيۋەتلىك بولۇپ، پۈتۈنلەي ئاق گەجدە ئاقارتىلغانىدى. ئوردا يىراق ـ يېقىنغا ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. شۇڭا بۇ يەر كېيىنچە «ئاق ئوردا» دەپ ئاتالدى. «ئاق ئوردا»نىڭ بىر تەرىپىدە يەنە «بامگىر قەبرىستانلىقى» بار ئىدى.

نەتىجىدە ئەزەلدىن كۆچمەن ھايات كەچۈرۈپ كەلگەن قىرغىز ۋە ئۇيغۇرلاشقان موڭغۇل بەگلەر قەشقەر، يەركەن، بارچۇق قاتارلىق شەھەرلەردە ماكان تۇتۇپ قالدى. مەخمۇت جۇراسنىڭ «تارىخ» نامىلىق ئەسىرىدە «ئەركە بەگنىڭ ھەمىشە تىلەيدىغىنى، ئىسلام شەھىرىگە ئۆي سالسام، دەيتتى. تەلىپىگە بىنائەن ھىجرىيە 1080 ـ يىلى ئىسلام شەھىرىدە ۋەتەن تۇتۇپ ئىناۋەتلىك قوماندان بولۇپ قالدى. ياخشى ئىشلارغا قىزغىن كۆڭۈل بۆلۈپ، كۆللەرنى چاپتۇرۇپ، ساراي، كۆۋرۈك، مەسچىتلەرنى سالدۇرۇپ مەملىكەتنى ئاۋات قىلدى» دېيىلگەن.

يەنە قىرغىز بەگلىرىدىن دۆلەتبەگ، تۇرۇمتاي بەگلەرمۇ ئاق ئوردىنىڭ ئەتراپىدىن كوچا ئېلىپ، ئۆي سالدۇرۇپ، كۆل چاپ-تۇرۇپ، مەسچىتلەرنى بىنا قىلدۇردى. قەشقەر شەھىرىنىڭ ھا-زىرقى قۇمەرۋازا كوچا باشقارما تەۋەسىدىكى «ئاق ئوردا» مەھەل-لىسىگە جايلاشقان «تۇرۇمتاي كۆلى» ئەنە شۇ تۇرۇمتاي بەگ كولاتقان كۆلدۇر.

قاغىلىقنىڭ تارىختىكى ناملىرى ۋە «叶城» توغرىسىدا مۇلاھىزە

مۇختەر ماموت مۇھەممىدى

قاغىلىق ـــ يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆتەڭگە جايلاشقان مۇھىم بازار. ئۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 59 ـ يىلى غەربىي يۇرتىكى 36 دۆلەتنىڭ بىرى بولغان. غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇنىڭ شىمالىي تەرىپى يەكەنگە، ئوتتۇرا قىسمى كۆكيارنى مەركەز قىلغان جىغاپ دۆلىتى (子合国)گە، غەربىي جەنۇب تەرىپى پۇرۇساپۇرا (漂沙) دەپمۇ ئاتىلىدىغان سىيا (sieia) دۆلىتى (西夜国)گە[1] تەۋە بولغان. «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە جىغاپ بىلەن سىيا بىر جاي دەپ قارالغان. «كېيىنكى خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە يۇقىرىقى قاراشنىڭ خاتا بولۇپ قالغانلىقى كۆرسىتىلىپ، ئىككىسى ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى جاي دەپ قارالغان ھەم «جىغاپنىڭ خەلقى بەك يامان، بۇ جاي سۇلىغا مىڭ چاقرىم كېلىدۇ. 350 تۇتۇنى، 4000 نوپۇس، 1000 ئەسكىرى بار»، سىيانىڭ «2500 تۇتۇنى، 10 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇسى، 3000 ئەسكىرى بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. قاغىلىق «كېيىنكى خەننامە» ۋە «بۇددا ئەللىرى خاتىرىسى»دە «国子合» (جىغاپ دۆلىتى)، «ئىبادەتخانا خاتىرىسى»دە «朱句国» (چاكۇك qakuk) دۆلىتى، «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە «克而噶里哈» (قاغىلىق) دەپىلگەن.

قاغىلىق مىلادىيە 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. «يېڭى تاڭنامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە مۇنۇلار خاتىرىلەنگەن: «朱具波» (چۇكۇپا)

朱俱 (چۈكۈپەن) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى 子合 (جىغاپ) دۆلىتىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇنىڭغا 夜西 (سېيا)، 蒲梨 (سارىقول)، 依耐 (يېڭسار)، 得若 (دورا)دىن ئىبارەت توّت جاي قارايدۇ». بۇنىڭدىن 朱俱般 (چۈكۈپا)نىڭ تەرەققىي قىلىپ ئەتراپىدىكى بەزى رايونلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. بىراق كېيىن، ئۇنى شەرقتىكى ئۇدۇن (阗于) ئۆزىگە قوشۇۋالغان، مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇ يەكەن (叶尔羌)گە قارايدىغان بولغان. ئەينى چاغدىكى خانلىق (قاغاز-لىق) دىيارى ھازىرقى قاغلىق ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىگە توق-قۇز كىلومېتىر كېلىدىغان موڭغال دېگەن جايدا بولۇپ، كېيىن شەھەر غەربكە ــ ھازىرقى قاغلىق ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىگە ئالتە كىلومېتىر كېلىدىغان ساپئېبرىق دېگەن جايغا يۆتكەلگەن. 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى باس-تۇرغاندىن كېيىن، قاغلىق يەكەندىكى ئىش بېجىرگۈچى ئام-بالىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىدا بولغان، 1856 ـ يىلى ئەتراپىدا خوتەنگە تەۋە بولغان، 1882 ـ يىلى قاغلىق ناھىيىسى قۇرۇ-لۇپ، خەنزۇ تىلىدا «叶城» (يېچىڭ)، ئۇيغۇر تىلىدا «قاغلىق» دەپ ئاتالغان. 1902 ـ يىلى يەكەن ۋىلايىتى قۇرۇلغاندا، قاغ-لىق، پوسكام ناھىيىلىرى يەكەن ۋىلايىتىگە، گۇما خوتەن ۋىلاي-تىگە ئايرىلغان. 1950 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى قاغلىق ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، يەكەن ۋالى مەھكىمىسى-نىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1956 ـ يىلى يەكەن ۋىلايىتى ئەمەل-دىن قالغاندىن كېيىن، بۇ ناھىيە قەشقەر ۋالى مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلمەكتە.

خەنزۇچە «叶城» دېگەن نام «يوپۇرماق شەھەر»، «گۈزەل شەھەر» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، ئەمما بۇ ھەرگىز بۇ جاينىڭ مەنزىرىنىڭ گۈزەللىكىگە قاراپ يېڭىدىن قويۇلغان نام ئەمەس، بۇ نامنىڭ قويۇلۇشى يەكەن دەرياسىغا مۇناسىۋەتلىك. يەكەن (叶尔羌) دەرياسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەكەن ناھىيە بازىرىدىن باشقا،

«叶尔羌» (يېئېرچياڭ)نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان «城叶» (قاغدىلىق) تارىختا دائىم شۇ ئەتراپتىكى دۆلەتلەرنىڭ تالىشىشىغا ۋە قوشۇۋېلىشىغا ئۇچراپ تۇرغان، شۇنىڭ بىلەن تەۋەلىكىمۇ دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغان. 1759 ـ يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى ئېنىق ھالدا يەكەنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بەرگەن. 1881 ـ يىلى لىيۇ جىنتاڭ شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يەكەندە بىۋاستە قاراشلىق ئايماق تەسىس قىلىشنى، ئايماق ئاستىدا بىر يېڭى ناھىيە تەسىس قىلىشنى، يەكەن كونا شەھىرىنى مۇشۇ يېڭى ناھىيىنىڭ مەركىزى قىلىشنى، يېڭى ناھىيىنى ئاددىيلاشتۇرۇپ «叶城» (يېچىڭ) دەپ ئاتاشنى پىلانلىغان. مانا بۇ ۋاستىلىك ھالدا يەكەن (叶尔羌) دەرياسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ناھىيە بازىرى ئىدى. لېكىن، گۇاڭشۇنىڭ 10 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ۋالىيسى لىيۇجىنتاڭنىڭ چىڭ ئوردىسىغا يوللىغان مەكتۇبىدا «叶城» (يېچىڭ) ناھىيىسىنىڭ مەركىزىنى قاغىلىق دېگەن يەرگە يۆتكەش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. («شىنجاڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى . خانغا يوللانغان مەكتۇب ـــ 10») شۇنىڭ بىلەن «城叶» (يېچىڭ) ناھىيە بازىرى ھازىرقى ناھىيە بازىرىنىڭ ئورنى قاغىلىق (哈哈里克) دېگەن يەرگە يۆتكەلگەن. «城叶» (يېچىڭ) ناھىيىسىنىڭ ئۇيغۇرچە نامىمۇ شۇڭا «قاغىلىق» دەپ بېكىتىلگەن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1) «غەربىي يۈرت يەر نامىلىرى»، خەنزۇچە نەشرى.
2) «قەشقەر يىلنامىسى» (1985).
3) قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ خەرىتىلىك يەر ـ جاي نامىلىرى.
4) «سۇلتان ئەھمەد جۇرجانى تەزكىرىسى»، چاغاتايچە قولىيازما.
5) مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم، خەرىتە.
6) «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1990 ـ يىل ئۇيغۇرچە 2 ـ سان.

سەددىچىن، بوغدا، توپئاتار، فۇكاك دېگەن يەر ناملىرى توغرىسىدا

ئىمىن تۇرسۇن

يەر ناملىرى قەدىمدىن تارتىپ خەلق ياكى ھاكىمىيەت تەرىپىدىن ھەر خىل شارائىت نەزەردە تۇتۇلۇپ قويۇلىدۇ. تارىخي تەرەققىيات جەريانىدا، قەدىمكى ناملار تەلەپپۇزدا ئۆزگىرىپ ساقلىنىپ قالىدۇ ياكى باشقا ناملار بىلەن ئالماشتۇرۇلىدۇ. بىرەر ئىنشائات ياكى شەھەرنى بىنا قىلغان خەلق ئۆز تىلىدا باشقىچە ئاتىسا، ئۆزگە خەلقلەر باشقىچە ئاتايدىغان ئەھۋاللاموۇ كۆرۈلىدۇ، بۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس، لېكىن «نام ئۆز ئىگىسىگە باقىدۇ» دېگەن قائىدە بەزىدە نەزەردىن ساقىت قىلىنىدۇ. بىز تۆۋەندە مىسال كەلتۈرۈلگەن بىر قانچە يەر ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە نەزەر سالايلى.

چاڭچېڭ ــ سەددىچىن

جۇڭگو تارىخىدىلا ئەمەس، دۇنيا تارىخىدىمۇ ئالاھىدە مەشھۇر بولغان بىر زور ئىنشائات بار، ئۇ خەنزۇچە «چاڭچېڭ» (ئۇزۇن سېپىل) دەپ ئاتالغان. ئەرەب ــ ئەجەم ئەللىرى ۋە ئۇلاردىن ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى بۇ سېپىلنى «سەددىچىن» («چىن تېمى» ياكى «چىن سېپىلى») دەپ ئاتاشتى. جۇڭگونىڭ سىمۇولى بولغان بۇ ئىنشائاتقا خەنزۇلار بىلەن قوشنا ياشىغان قەدىمكى ئاتا ــ بوۋىلىرىمىز تۇركي تىلدا «بورقۇرقى» دەپ نام بەرگەنىدى. كىدانلار بولسا، ئۇنى «ئۆنگۈ» دەپ ئاتىغانىدى. كىدانلاردىن مائاش ئېلىپ مەزكۇر سېپىلنى ساقلىغان تۇركي جامائەت ئۆنگۈت دەپ ئاتالغان. موڭغۇل تىلىدىكى «ت» قوشۇمچىسى تۇركي تىلىدىكى

«چى» ياكى «ي» قوشۇمچىسىغا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، بۇ سۆزلەر ئۆڭگۈچىلەر، ئۆڭگۈنى ساقلىغۇچىلار دېگەنلىك بولىدۇ. موڭغۇل دەۋرىدە بۇ ئۆڭگۈچىلەر 4000 ئۆيلۈك بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېگى ئالاقۇش تېگىن قۇرى دېگەن كىشى ئىكەن.

بوغدا چوققىسى ۋە «ساماۋى كۆل»

بۇلار كېيىنرەك پەيدا بولغان نامالاردۇر. «بوغدا» موڭغۇلچە «ئۇلۇغ»، «بۈكسەك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆز. بۇ چوققىنىڭ تۈركىي تىلدا ئەسلىي ئىسمى بار ئىدى. تەڭرىتاغ خەنزۇچە مەنىسى بويىچە «تيەنشەن» دەپ، ئۇ تاغنىڭ ئېگىز چوققىسى ــ خانتەڭرى بولسا، ئاھاڭى بويىچە «خەن تېڭ گې لى» دەپ ئېلىنغان. تەڭرىتاغ تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى، يەنى ئالاتۇن ئارت قىسمىدىكى يەنە بىر چوققىسى تۈركىي تىلدا ئوغراچ دەپ ئاتىلاتتى. بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق بولسا كېرەك: مىلادىيىدىن ئىككى ــ ئۇچ ئەسىر ئىلگىرى ئوغۇرداش (هازىرقى لوپنور كۆلى) بويىدا ياشايدىغان ئوغۇرلار ھۇنلارنىڭ قىسمىي تۈپەيلى ئۆز ماكانلىرىنى تاشلاپ، شەرقىي شىمالغا ــ قوش ئېلىگە كۆچكەندە هازىرقى ئۇرۇمچى ــ فۇكاڭ يۆنىلىشى بويىچە تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى چوققا باغرىدىن يول ئاچقان. شۇنىڭ بىلەن ئوغۇرلار ئاچقان بۇ تاغ يولى «ئوغۇرئاچ» دەپ ئاتالغان. كېيىن مەزكۇر يول نامى تەڭرىتاغنىڭ 2 ــ چوققىسىغا نام بولۇپ قالغان ۋە «ئوغراچ» دەپ ئىخچاملانغان. 14 ــ ئەسىردىن كېيىن، جۇڭغارلار بۇ چوققىنىڭ نامىنى «بوغدا» دەپ ئۆزگەرتكەن بولۇشى مۇمكىن.

ئوغراچ چوققىسىنىڭ تۈۋىدىكى كۆل تەڭرىتاغ بىلەن ئاتاش قىلىنىپ «تەڭرى كۆل» دەپ ئاتالغان. ئۇ خەنزۇچە مەنىسى بويىچە «تيەنچى» دەپ ئېلىنغان. يېقىنقى چاغلاردا بۇ كۆلنىڭمۇ ئەسلى نامى قوللىنىلماي، «ساماۋى كۆل» دېگەن سۈنئىي نام قوللىنىلماقتا.

دېمەك، «بوغدا» دېيىلىۋاتقان چوققىنىڭ ئەسلى نامى

«ئوغراچ»؛ ئۇنىڭ بېقىنىدىكى كۆل «تەڭرى كۆل» ــ بۇ نامىلار تارىخىي نامىلار ئىندى.

توپئاتار ــ توپىرئارت

ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىدە، ھازىر «تۇزكۆل» دەپ ئاتالغان ئايدىڭ كۆلىنىڭ شىمالىي ئۇدۇلىدا، تەڭرىتاغنىڭ ئوغراچ چوققىسىغا يانداش كېلىدىغان كىچىكرەك بىر چوققا بار. بۇ چوققا خەلق ئىچىدە «توپئاتار» («توپئاتار غوجام») تېغى دېيىلىدۇ. ئەسلىدە «تۇزكۆل» بىلەن داۋانچىڭ ئارلىقىدا «شامال ئۆتەڭ» دەيدىغان بىر مەنزىل بار. بۇ مەنزىل دەل ئاشۇ چوققىنىڭ جەنۇبىغىراق توغرا كېلىدۇ. بۇ چوققا ئەسلىدە «توپىرئارت» (شامالليق داۋان ياكى چوققا) دەپ ئاتىلاتتى. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، بۇ نام ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ، تەلەپپۇزدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ، «توپئاتار» بولۇپ قالغان.

فۇكاڭ ــ جامغار

بۇ، بۇيۇك ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى دەۋرىدىكى بەش شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە «جامغار بالىق» دەپ ئاتىلاتتى. تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە بۇ شەھەر خەنزۇچە «جىنمەنچېڭ» (金满城) دېيىلگەن. موڭغۇللار زامانىدا «تېڭگىر» دېيىلگەن. كۆل مانجۇ تىلىدا «تېڭگىن»، موڭغۇل تىلىدا «تېڭگىر ــ تېڭگىز» دېيىلىدۇ. قەدىمكى تۈركىي تىلىدا چوڭ كۆل «تېڭىز» دېيىلەتتى. ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى بەزى قوۋملەردە «ن» تاۋۇشى «ز» ياكى «ر» تاۋۇشى بىلەن ئالماشقان. مەيلى موڭغۇل تىلىدىكى «تېڭگىر» بولسۇن ياكى مانجۇ تىلىدىكى «تېڭگىن» بولسۇن، يەنىلا شۇ تەڭرى كۆل نامىدىن كېلىپ چىققان سۆزلەر دۇر. تەڭرى كۆل ــ جامغار ياكى فۇكاڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى مەشھۇر سەيلىگاھ.

«گۇما» نامىغا دائىر رىۋايەتلەر

ئابدۇلئەھەت ئالىم

گۇما ناھىيىسى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى 36 بەگلىكنىڭ تەۋەسىدە بولۇپ، ھازىرقى گۇما بازىرىنىڭ ئورنى ھازىرغىچە توققۇز قېتىم يۆتكەلگەن. قەدىمكى پاسيان بەگلىكنىڭ مەركىزى بولغان پاسيان شەھىرى ھازىرقى گۇما ناھىيىسى تەۋەسىدە ئىدى، قۇم كۆچۈشنىڭ تەسىرىدە پاسيان شەھىرى گۇمىغا يۆتكەلگەندە، بىزدە «گۇما» دېگەن نام بىلەن ئۆزلىشىپ قالغان. خەنزۇچە تارىخي ماتېرىياللاردىن «ئالدىنقى خەننامە»دە «پاسيان» (山 皮)، «ۋېي تارىخىدىن قىسقىچە بايان»دا «پىرۇڭ» (冗 皮)، «ۋېينامە»دە «پۇشەن» (山 蒲)، «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى»دە «گۇما» (满 固) دېگەن نامىلار بىلەن خاتىرىلەنگەن[1]. 1902 ـ يىلى گۇما قاغىلىق ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا، چىڭ ھۆكۈمىتى «پاسيان»نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولغان «山 皮»نى ناھىيە نامى قىلىپ قوللانىدى. ئۇيغۇرچىدا يەنىلا «گۇما» دەپ ئاتىلىۋەردى.

پاسيان بەگلىكى ساكلارنىڭ بىر قەبىلىسى بولغان پاسيانلار قۇرغان بەگلىك ئىكەنلىكى[2] ئېنىقلاندى. ھازىر خەلق ئارىسىدا «گۇما» دېگەن نام توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەتلەر بار:

1 . «گۇما» دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ يۇرتنىڭ ئەسلى نامى «پىشا» ئىكەن. «قەدىمكى «پىشا» دۆلىتىنىڭ ئورنى ھازىرقى زاڭگۇينىڭ تەخمىنەن بەش كىلومېتىر شىمالىدىكى قەدىمكى خارابە ئىزىدا بولۇپ، پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ جايدا ئۆرۈك ياخشى پىشمايدىكەن. ئەجدادلىرىمىز بۇ جاينى ئۆزلەشتۇرۇش ئۈچۈن،

ھەر خىل ئۆرۈك سورتلىرىنى ئۆستۈرۈپ كۆرۈپتۇ. بۇ جەريانىدا كىشىلەر دائىم «ئۆرۈك پىشارمۇ؟» دەپ سورايدىكەن. ئۆرۈك ئۆستۈرگۈچىلەر «پىشار» دەپ جاۋاب بېرىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ يۇرتنىڭ نامى «پىشا» بولۇپ قاپتۇ.

2 . قەدىمكى زامانىدا گۈمىنىڭ ئەسلى ئورنى ياغاچ ئۆيلۈك قەدىمكى شەھىرى (بۇ جاي تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىدە بولۇپ، شەھەر خارابىسى ساقلىنىپ قالغان، گۈما ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 140 كىلومېتىر كېلىدۇ، ھازىر ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى)دە بولۇپ، بىر يىلى قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولۇپ، ئۇدا 40 كېچە ـ كۈندۈز قۇم يېغىپتۇ. نۇرغۇن ئۆيلەر قۇم ئاستىدا قاپتۇ. ئۇ يەرنىڭ سىرتىدا پاسارخان ئىسىملىك بىر تۇل خوتۇن بار بولۇپ، قۇم ياغقان مەزگىلدە يەتتە كالىنى موسىغا قېتىپ، 40 كېچە ـ كۈندۈز ئۇخلىماي چۆرگىلەپتۇ. ياغقان قۇم كالىنىڭ تۇيقى ئاستىدا قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى ئايال قۇم بالاسىدىن قۇتۇلۇپ، قايا قۇيۇم (قارا قۇرۇمنى دېمەكچى ـــ ئا)غا كېلىپ ماكانلىشىپتۇ. كالا بېقىپ تىرىكچىلىك قىپتۇ ۋە ئاجايىپ يامسداق بىر ئايۋان، ئايۋاننىڭ ئالدىغا بىر پېشايۋان سېلىپتۇ. كىشىلەر يولدىن ئۆتكەچ: «بۇ كىمنىڭ پېشايۋىنى؟» دېسە، «پاسارخانىنىڭ» دەپ جاۋاب بېرىدىكەن. «پېشەن» دېگەن سۆز «پېشايۋان»دىن ئۆزگىرىپ كەلگەنكەن. پاسارخان ئولتۇرغان ئۆي ياغاچ ئۆيلۈكتە ھازىرمۇ بارمىش.

3 . بۇرۇن بۇ جايغا ئاسماندىن 40 كېچە ـ كۈندۈز قۇم يېغىپ، شەھەرلەر قۇم ئاستىدا قاپتۇ. كىشىلەر ئۆي ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپتۇ. پىسەند دېگەن شەھەردىن نۇرغۇن ئاياللار ۋە بالىلار تاغ بويىغا قېچىپ كەپتۇ. پىسەن دېگەن نام شۇنىڭدىن كەلگەنكەن.

4 . گۈمىنىڭ ئەينى زامانىدىكى نامى «قۇما» (قۇما ـــ يۇلغۇن ياكى توغراق نوتىلىرىدىن ياسالغان ئۆي قۇشلىرى كاتىكى)[3] ئە-

كەن. چۈنكى بۇ يەردىكىلەرنىڭ ئۆيلىرى قۇمغا ئوخشاش ياسىلمىدىكەن (هازىرمۇ بۇنداق ئۆيلەر كۆپ). قۇمانىڭ پادىشاهى قۇمات ئىكەن (هازىر پىيالما يېزىسىنىڭ شەرقىدە «قۇمات پادىشاهىم» دېگەن بىر مازار بولۇپ، قارىقاش «شەرق شامىلى» سۇ ئامبىرىنىڭ ئاستىدا قالدى). يەكەن ۋە گۇما ناهىيىلىرىدە هازىرمۇ «قۇما» دەپ ئاتىلىۋاتقان كەنتلەر بار.

5 . بۇرۇنقى زاماندا گۇمىنىڭ ئادەملىرى گەمىدە ئولتۇرۇپ چارۋا باققاچقا «گەمە» دەپ ئاتالغانمىش. سانجۇ ۋە تالاغ دېگەن يەردىكى «كەمەكنىڭ گەمىسى» ئەنە شۇ دەۋردە قۇملۇق ئىچىدىن كۆچۈپ كەلگەن كىشىلەرنىڭ گەمىسىمىش. «كەمەك»، «گەمە» سۆزى كېيىنچە «گۇما» بولۇپ قالغانمىش.

6 . رىۋايەت قىلىنىشچە، ئۇلۇغلىرىمىز خوتەن تەرەپتىن چىقىپ، هەممە يۇرتلارغا بېرىپتۇ. يۇرتتىكىلەر ئۇلۇغلارنى سوۋغا ـ سالام بىلەن كۈتۈۋاپتۇ، ئۇلۇغلار ئۇلارنىڭ هەممىسىگە نام بېرىپتۇ. ئۇلۇغلار هازىرقى گۇمىغا كەلگەندە يەرلىك خەلقلەر: «ئۇلار بۇ يەرگە نېمە دەپ كەلگەندۇ؟» دەپ گۇمان قىلىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغلار «بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى گۇمانخور ئىكەن، شۇڭا بۇ يەنى ‹گۇمان› دېسەك بولغىدەك» دەپتۇ. «گۇمان» كېيىنچە «گۇما»غا ئۆزگىرىپتۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① فېلىك چېكجۇن: «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1980 ـ يىل نەشرى، 30 ـ بەت.

②③ «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىللىق 2 ـ سان، 59 ـ، 60 ـ بەتلەر.

پەيزاۋات ۋە مارالبېشى ناھيىلىرىدىكى قىسمەن يەر ناملىرى توغرىسىدا

ئابلەت ئابباس

بۇ ماقالىدە مەن جاھان مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆچمەس ئىزلار-نى قالدۇرغان ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئەڭ قەدىمكى يەر نام-لىرىنى مىسال قىلىپ، پەيزاۋات ۋە مارالبېشى ناھيىلىرىنىڭ تارىخىنى يەر ناملىرى جەھەتتىن يورۇتۇپ بېرىشنى ئاساسىي نىشان قىلدىم ھەمدە بەزى يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ۋە تەبىرلىرى توغرىسىدا تەزكىرە كىتابلىرى كەتكۈزۈپ قويغان جايلارنىمۇ قوشۇمچە كۆرسىتىپ ئۆتتۇم.

1. پەيزاۋات

ماقالىنىڭ بۇ قىسمىدا مەن پەيزاۋات ناھيىسىدىن دەلىل قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدىغان، قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلەردىن ياسالغان، چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ ئىستې-مالدىن قالغان تەۋەررۈك يەر ناملىرىنى مىسال قىلىپ «پەيزاۋات ناھيىسى17 ـ ئەسىردىن بۇرۇن قاقاسلىق ئىدى، كېيىنچە كە-شىلەر كۆچۈپ كېلىپ ئاۋات قىلغان» دېگەن بىمەنە قاراشقا رەد-دىيە بەرمەكچىمەن.

1) تىم. بۇ ھۇنەر ـ كەسىپكە ئائىت يەر نامى بولۇپ، پەيزاۋات ناھيىسىنىڭ شاپتۇل يېزىسىدا. «تىم» دېگەن بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا مەي قاچىلايدىغان تۇلۇمنى كۆرسىتىدۇ، ئەگەر ئۇنىڭ «چى» قوشۇمچىسى ئۇلانسا «مەي ساتقۇچى» دېگەن-لىك بولىدۇ[1]. ئۇ يەر نامى بولۇپ كەلگەندە «مەي ساتقۇچىلار مە-ھەللىسى» دېگەنلىك بولىدۇ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ ئىسلامىيەتتىن

بۇرۇنقى يەر نامى ئىكەنلىكىنى، ئەجدادلىرىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇن بىزدىمۇ ھاراق مەدەنىيىتى بولغانلىقىنى جەزىملەشتۇرەلەيمىز.

2) تېرىم. بۇ پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ تېرىم يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ تىلىمىزدىكى «تارىم»نىڭ ئۆزگەرگەن ۋاريانتى. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تارماق ئېقىم بويىدىكى يۇرت ـ مەھەللە» دېگەنلىك بولىدۇ. دەرۋەقە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تېرىلغۇ يەر «تېرىم يەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بىراق ئۇنىڭ تېگى يەنىلا «تارىم»دۇر.

3) تېتىر. بۇ يەر پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ يېڭىمەھەللە يېزىسىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «تاتىر» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن ۋاريانتى. ئۇنىڭ مەنىسى «پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر نامىلىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە ئېيتىلغانىدەك «يېرى كەڭ، ئادىمى شالاڭ» دېگەنلىك بولماستىن، «سۇسىز ۋە دەرەخسىز يەر» دېگەنلىكتۇر[2].

4) ساڭ. پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ تېرىم، جامباز، مىشا يېزىلىرىدا بۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان جايلار بار. قەدىمكى تۈركچە تۈرپان تېكىستلىرىدە «جامائەت»، «خەلق» دېگەن مەنىلەردە ئۇچرايدۇ[3].

بىزدە «ساڭ» نامى بىلەن ئاتالغان يەر نامىلىرى خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەزكىرە كىتابلىرىدا خەنزۇچىگە تارىلىپ «ئاشلىق ئامبىرى» دەپ ئىزاھلانغان ۋە بۇ ھەقتە بەزى رىۋايەتلەرمۇ توقۇلغان. پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ تېرىم، جامباز، مىشا يېزىلىرىدىكى «ساڭ»مۇ «ئاشلىق ئامبىرى» دەپ چۈشەندۇرۇلگەن[4].

تۈرپاندا ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملىرىدىن «ۋاپ خۇاكى نوم چېچەك ئاتلىغ سۈدۇر»نىڭ «كۇۋانشى ئىم پۇسار» نامىلىق بابىدا: «ناموبۇت ... ناموداڭ ... ناموساڭ» (بۇرھانغا ئالقىش بولسۇن!، دىنغا ئالقىش بولسۇن!، جامائەتكە ئالقىش بول-

سۇن!) دېگەندەك مەدھىيە سۆزلىرىدىن باشلانغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى «سائ» ئىبارىسىمۇ «جامائەت» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

5) بەشئوتاق، ئوتتۇز ئوتاق. بۇلار پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قوشئاۋات يېزىسىدا. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئوتاغ»نىڭ ئۆزگەرگەن ۋاريانتى. مەنىسى «ئۆي»، «ئائىلە» دېگەندىن ئىبارەت[5]. بۇلار يەر نامى بولۇپ كەلگەندە «بەش ئۆيلۈك مەھەللە»، «ئوتتۇز ئۆيلۈك مەھەللە» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. ھەرگىزمۇ «پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر نامىلىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە ئېيتىلغاندەك «ئورتاق يەر تېرىغۇچى» ئەمەس.

6) بارىن. بۇ قەبىلە نامىنى بىلدۇرىدىغان يەر نامى بولۇپ، ھازىر پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى بارىن بازىرىنىڭ نامى. ئۇ قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدىكى «بايىرىن» دېگەن قەبىلە نامىنىڭ ئۆزگەرگەن ۋاريانتى. يەر نامى بولۇپ كەلگەندە «بارىن (بايىران) قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان جاي» دېگەنلىكتۇر.

7) ئاچچىق. بۇ پەيزاۋات ناھىيىسى باش مەيدانىدىكى بىر جاينىڭ نامى. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئاچىغ» (بايقاشات) سۆزىدىن ياسالغان بولۇپ يەر نامى بولۇپ كەلگەندە «تۇرمۇشى باياشات جاي» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ[6]. «پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر نامىلىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە «زېمىنى شورلۇق» دەپ خاتا ئىزاھلانغان.

8) چىلاق. پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ مىشا، شاپتۇللۇق يېزىدىلىرىدا مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان جايلار بار. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «نەم» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان «چى» سۆزىگە «يايلاغ»، «قىشلاغ» ئاتالغۇلىرىنى ياسىغۇچى ئىسىم ئارقا قوشۇمچىسى «لاغ» (ھازىرقى «لاق»)نى قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان. ئۇنىڭ مەنىسى «نەم يەر» ياكى «زەي يەر» دېگەنلىكتۇر.

9) لاۋلاق. بۇ يەر پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ غولتوغراق يېزىسىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «لاۋ» (موم) سۆزىگە ئىسىم ئارقا قوشۇمچىسى «لاغ»نى قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان. مەنىسى:

مولۇق.

10) مشا. بۇ ھۇنەر ـ كەسپىكە ئائىت يەر نامى بولۇپ، پەيزاۋات ناھىيىسىدىكى بىر يېزىنىڭ نامى. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «مەشە»نىڭ ئۆزگەرگەن ۋارىيانتى. يەر نامى بولۇپ كەلگەندە «تېرە خالتا تىككۈچى» ياكى «تېرە خالتا تىككۈچىلەر يۇرتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

11) داش. بۇ يەر شارائىتىنى بىلدۈرىدىغان يەر نامى بولۇپ، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قوشئاۋات يېزىسىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تەبئىي شەكىللەنگەن كۆل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ يېڭىمەھەللە يېزىسىدىكى بىر تەبئىي كۆلنىڭ ھېلىغچە «داشكۆل» دەپ ئاتىلىشى بۇ قاراشنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

12) ئالچى. بۇ ھۇنەر ـ كەسپىكە ئائىت يەر نامى بولۇپ، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ گۈللۈك يېزىسىدا، ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا رەڭنى ئىپادىلەيدىغان «ئال» سۆزىگە «چى» قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان. يەر نامى بولۇپ كەلگەندە «يىپەكچىلەر مەھەللىسى» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ.

13) ھادىرا. بۇ يەر شەكلىنى بىلدۈرىدىغان نام بولۇپ، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ يېڭىمەھەللە يېزىسىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئادىرى» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى. مەنىسى «ئاچا» ياكى «قايچىسىمان يەر» دېگەنلىك بولىدۇ. چۈنكى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بۇ ھەقتە ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەن[7]. بۇ سۆز «پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەكشۈرىسى»دە «توغرا يولدا ماڭغۇچى» دەپ ئاتاپ ئىزاھلانغان.

14) ئەگۈ تېرەك. بۇ پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ جامباز يېزىسىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىككى، قوش، جۈپ مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «ئەكۈ» سۆزىگە «تېرەك» دېگەن ئىسىمنى قوشۇشتىن ياسالغان. مەنىسى «قوشتېرەك» دېگەنلىكتۇر.

15) تۆكۈل. بۇ يەر شەكلىنى بىلدۇرىدىغان يەر نامى بولۇپ، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قىزىلسۇ يېزىسىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «تۆرتكۆل» سۆزىنىڭ قىسقارغان شەكلى. ئۇ يەر نامى بولۇپ كەلگەندە «تۆت چاسا يەر» ياكى «تۆت چاسا يۇرت» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇ ھەقتە «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا ئىزاھات بېرىلگەن[8].

16) بودىمال. بۇ پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قىزىلبۇيى يېزىسىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «بودا» سۆزىدىن ياسالغان. بۇ سۆز باشقا جايلاردا ئىستېمالدىن قالغان بولسىمۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئېلېمېنتلىرى كۆپرەك ساقلانغان قومۇل شېۋىسىدە كۆرۈلىدۇ[9]. مەنىسى «چوڭ مالچى» دېگەنلىكتۇر.

17) قارلىق. بۇ قەبىلە نامىنى بىلدۇرىدىغان يەر نامى بولۇپ، پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ قىزىلبۇيى يېزىسىدا. بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە «ئوغۇزنامە»دە ئېنىق مەلۇمات بار[10].

2. مارالبېشى

1) ئونيول. بۇ يەر شارائىتىنى بىلدۇرىدىغان يەر نامى بولۇپ، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئالاغىر يېزىسىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سانىنى ئىپادىلەيدىغان «ئون» سۆزىگە «يول» (بۇلاق)نى قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان قەدىمكى ئىسىم «ئونيول»نىڭ ئۆزگەرگەن ۋاريانتى. ئۇنىڭ مەنىسى «ئونبۇلاق» دېگەنلىكتۇر.

2) تۇزيانتاق. بۇ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ يېڭىئۆستەڭ يېزىسىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «تۇز» (يۇرت) سۆزىگە «يانتاق»نى قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان[11]. مەنىسى: «يانتاقلىق يۇرت» دېگەنلىكتۇر. «مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ يەر نامىلىرى خەرىتىلىك تەكشۈرۈسى»دە «تۇز ئۆسكەن يانتاق» دەپ خاتا تەبىر بېرىلگەن.

3) تەڭ توغراق. بۇ مارالبېشى ناھىيىسىدىكى 51 ـ تۇمەن ـ مەيداندا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يۇرت، جاي، مەنىسىنى

بىلدۇرىدىغان «تەڭ» سۆزىگە «توغراق»نى قوشۇش ئارقىلىق يا-
سالغان. مەنىسى: «توغراقلىق جاي» دېگەنلىكتۇر.

4) داچى بويى. بۇ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاۋات يېزى-
سىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «تەبئىي كۆل» مەنىسىنى
بىلدۇرىدىغان «داش» ئاتالغۇسىدىن ياسالغان قەدىمكى نامنىڭ
بۇزۇلغان ۋاريانتى. مەنىسى: «كۆل بويى» دېگەندىن ئىبارەت.

5) تاڭ. بۇ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاۋات يېزىسىدا. ئۇ
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «خارابە»، «ئۇل» دېگەن مەنىلەرنى ئىپادە-
لەيدىغان «تاڭ» سۆزىدىن ياسىلىپ بىزگىچە ئەينەن يېتىپ كە-
لگەن يەر نامى. مەنىسى: «خارابە» دېگەنلىكتۇر.

6) ئالاغىر. بۇ مارالبېشى ناھىيىسىدىكى بىر يېزىنىڭ نا-
مى. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئالاڭسىر» (كىچىك ھايۋاننىڭ
نامى) سۆزىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىغان شەكلى. مە-
نىسى: «ئالاڭسىز كۆپ جاي» دېگەنلىكتۇر. بۇ ھەقتە «دىۋان»نىڭ 3 ـ
تومىدا ئىزاھ بېرىلگەن[12].

7) ئوتا. بۇ مارالبېشى ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا.
ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئوت» سۆزىدىن ياسالغان. ئۇنىڭ
مەنىسى: «دورا ئوت ئۆسىدىغان يايلاق» دېگەنلىكتۇر[13].

8) چەكچەك. بۇ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ چوڭقۇرچاق يې-
زىسىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «چەكۈك» (بولقا) سۆزىدىن
ياسالغان. يەر نامى بولۇپ كەلگەندە «تۆمۈرچى» ياكى «تۆمۈرچە-
لەر مەھەللىسى» دېگەن مەنىلەرنى ئۇقتۇرىدۇ[14].

9) شاقۇر. بۇ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ يېڭىئۆستەڭ يېزى-
سىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «شا» ۋە «قىر» سۆزلىرىنىڭ
قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. كېيىنچە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش يا-
سap «شا» سۆزى «سا»غا، «قىر» سۆزى «قۇر»غا ئۆزگىرىپ كەتە-
كەن. ئۇ يەر نامى بولۇپ كەلگەندە «سالار ماكان تۇتقان قىر» دې-
گەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

10) چا ئالدى. بۇ مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاقساقمارال يې-

زىسىدا. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «سا» (قەلئە، قورغان) سۆزىدىن ياسالغان بولۇپ، كېيىنچە «چا»غا ئۆزگىرىپ «چا ئالـدى» شەكلىدە تۇراقلاشقان. ئۇنىڭ مەنىسى «قورغان ئالدى» ياكى «قەلئە ئالدى» دېگەنلىك بولىدۇ.

11) داۋلىق. مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ ئاقساقمارال، دۆلەتباغ يېزىلىرىدا مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان جايلار بار. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «داۋا» (يۇلغۇن چېچىكى) سۆزىدىن ياسالغان بولۇپ، «يۇلغۇن چېچىكى كۆپ يەر» ياكى «يۇلغۇنلۇق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۆتكەن يەر ناملىرىدىن باشقا مارال-بېشى ناھىيىسىدىكى «تەم»، «تېرىم»، «سائ»، «ئوتاق» قاتارلىق يەر ناملىرىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىستېمالدىن قالغان سۆز ـ ئىبارىلەردىن ياسالغان يەر ناملىرىغا كىرىدۇ.

مېنىڭچە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەر ناملىرى پەيزاۋات ناھىيىسى بىلەن مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئىسپاتلاشقا كۈپايە قىلسا كېرەك. چۈنكى، ئەگەر ئۇ يەرلەردە 17 ـ ئەسىردىن بۇرۇن يۇرت ـ مەھەللىلەر بولمىغان بولسا ئالىبۇرۇن ئىستېمالدىن قالغان سۆز ـ ئىبارىلەردىن ياسالغان يەر ناملىرى مەۋجۇت بولمىغان بولار ئىدى!

ئىزاھلار:

① «پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەكشۈرۈشى»، خەنزۇچە نەشرى، 119 ـ بەت.

② مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، 468 ـ بەت.

③ ئابلىمىت ئەھەد، دىلدار مەمتىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، 240 ـ بەت.

④ «پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەكشۈرۈشى»، 21 ـ، 55 ـ، 56 ـ بەتلەر.

⑤ يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، 1439 ـ بېيىت.

⑥ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم 119 ـ بەت.
⑦ يۇقىرىقى كىتاب، 1 ـ تۇم 170 ـ بەت، 2 ـ تۇم 485 ـ بەت.
⑧ يۇقىرىقى كىتاب، 3 ـ تۇم 569 ـ بەت.
⑨ غۇلام غوپۇرى: «ئۇيغۇر شېئىرلىرى سۆزلۈكى»، 32 ـ بەت.
⑩ «ئوغۇزنامە»، 1980 ـ يىل، مىللەتلەر نەشرىياتى، 78 ـ بەت.
⑪ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 3 ـ تۇم 59 ـ، 169 ـ بەتلەر.
⑫ يۇقىرىقى كىتاب، 1 ـ تۇم 218 ـ بەت.
⑬ يۇقىرىقى كىتاب، 1 ـ تۇم 48 ـ بەت.
⑭ يۇقىرىقى كىتاب، 2 ـ تۇم 418 ـ بەت.

چاقلىق نامى ھەققىدە مۇلاھىزە

غالىپ بارات

چاقلىق ناھىيىسى تارىخى ئۇزۇن، قەدىمىي يۇرت، ئۇ تارىختا يىپەك يولىنىڭ مۇھىم توڭگونى بولۇپ، ئاجايىپ تارىخىي قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. چاقلىق نامى كەڭ مەنىدە چاقلىق ناھىيىسى تەۋەسىنى بىلدۈرىدۇ، تار مەنىدە ناھىيە بازىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئۇتام، تىكەنلىك يېزىلىرىنىڭ دائىرىسىنى كۆرسىتىدۇ.

ھازىرغا قەدەر چاقلىق نامى ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە خىل قاراش بار:

1 . «چارقۇدۇق» دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش. بۇ قاراش بويىچە بولغاندا، «چار» سۆزى پارسچە تۆت دېگەن ساننى بىلدۈرىدىغان «چاھار» سۆزىنىڭ قىسقارغان شەكلى بولۇپ، «چار قۇدۇق» تۆت قۇدۇق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمما، «چار قۇدۇق» ئاتالغۇسىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى بويىچە «چارقىلىق»قا ئۆزگىرىشى مەنتىقىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

2 . چارۇقلۇق قەبىلىسى نامىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن دېگەن قاراش. بۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغۇچى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى مىسالىلاردىن پايدىلانغانلىقى ئۈچۈن مەلۇم تەسىر پەيدا قىلغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ 1 ـ تومىدا: «چارۇق-لۇغ، بۇلانىڭ سانى ئاز، تامغىسى نامەلۇم ... چارۇق تۈرك قەبىلىلىرىدىن بىرى، ئۇلار بارچۇق شەھىرىنىڭ يېنىدا ياشايدۇ»[1] دېگەن مەلۇماتلار بار. بۇ مەلۇماتلارنىڭ ئىككىنچى قاراشقا زىت

كېلىدىغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز. چۈنكى، ھېچقانداق بىر مەدەنىيەتنى چاروق قەبىلىسىنىڭ چاقىلىقتا ياشىغانلىقى ياكى ئۇ يەردىن كۆچۈپ كەتكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات يوق. بارچۇق بولسا بۇ قەبىلىنىڭ ياشىغان جايى، ئۇ ھازىرقى چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ نامى بولماستىن، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ قەدىمكى نامى.

3 . مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى چاقىلىق دۆلىتىدە «去胡来» دېگەن بىر پادىشاھ ئۆتكەن، چاقىلىق ئەشۇ پادىشاھنىڭ ئىسمى — چۈرقۇتلەكتىن ئۆزگىرىپ چورقۇلىك ـ چاقىلىق بولغان دېگەن قاراش.

بۇ نام چاقىلىق نامىنىڭ قوللىنىلغان ۋاقتىغا توغرا كەلمەيدۇ.

4 . چاقا دېگەن ئۆسۈملۈكنىڭ نامىدىن كەلگەن دېگەن قاراش. بۇ قاراشتا، بۇ جايدا بۇ خىل ئۆسۈملۈك كۆپ بولغانلىقتىن، چاقالىق دەپ ئاتالغان، كېيىن تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش قانۇنىيىتى بويىچە چاقىلىق بولۇپ قالغان، دېيىلگەن. چاقىلىقنى ھېلىمۇ نۇرغۇن كىشىلەر چارقىلىق دەپ ئاتايدۇ، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدا «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇكى، قوشۇلۇپ قالمايدۇ.

5 . ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئېگىز چاقىلىق ھارۋىلاردا ئولتۇرىدىكەن، بۇ نام شۇنىڭدىن كەلگەن، دېگەن قاراش.

6 . يۇقىرىقى قاراشنىڭ تېخىمۇ ئىلمىيلەشكەن شەكلى بولۇپ، مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە تۇرپان رايونىدىن بىر تۈركۈم ئېگىز چاقىلىق ھارۋىدا ئولتۇرىدىغان ئەجدادلىرىمىز چاقىلىق تەۋەسىگە كەلگەن. بۇ يەردە ياشاۋاتقان ئاھالە ئۇلارنىڭ ئېگىز چاقىلىق ھارۋىلىرىغا قاراپ، ئۇلارنى كارۋىشتى تىلىدا «جاك، جاككا» دەپ ئاتىغان، بۇ نام تەدرىجىي چاقىلىق بولۇپ ئۆزگەرگەن، دېگەن قاراش.

چاقىلىق نامىنى ئېنىقلاشتا، ئالدى بىلەن بۇ نامنىڭ قوللىنىلىشقا باشلىغان ۋاقتىنى ئېنىقلاش مۇھىم. ھازىرقى تەتقى-

قات ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۇ نام 840 ـ يىلىدىن كېيىنكى دەۋرلەردە پەيدا بولغان. چۈنكى، 840 ـ يىلىدىن ئىلگىرىلا يېـ پەك يولىنىڭ مۇھىم توگۇنى بولغان چاقىلىقتىن نۇرغۇن كارۋان، سەييياھ، ئەدىپلەر ئۆتكەن، كۆپلىگەن ساياھەت خاتىرىلىرى يېزىلغان، بۇ ساياھەت خاتىرىلىرىدە بۇ يەرنىڭ باشقا نامـ لىرى كۆرۈلگەن بولسىمۇ، چاقىلىق دېگەن نامى كۆرۈلۈپ باقـ مىغان. مىلادىيىنىڭ باشلىرىدا بۇ رايون لوپ ياكى نوپ دەپ ئاـ تالغان، بۇ نام تاكى ھازىرغىچە ساقلانماقتا. 10 ـ ئەسىردە چاقـ لىق رايونىدا لوپ (ۋاششەھرى خارابىسى)، كىتەك (كورلا بىلەن چاقىلىق ئارىسىدا، چاقىلىقتىن تەخمىنەن 100 كىلومېتىر يىراقلىقتا)، مەردەك (كىتىكىنىڭ شەرقىدە) شەھەرلىرى تازا گۈلـ لەنگەن؛ قۇتۇم (مىرەن)، قاغان (چاقىلىق بازىرى) شەھەرلىرى ۋەيران بولغان.

ئاتاقلىق سەييياھ ماركوپولو 1276 ـ يىلى ئەتراپىدا چاقىلىق دائىرىسىدىن ئۆتكەن، ئۇ لوپ شەھىرىنىڭ بارلىقىنى يازغان، لېكىن چاقىلىق دېگەن نامنى تىلغا ئالمىغان. 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شەھەرلەر پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇپ، لوپلۇقلارلا قالغان. سەئىدىيە خانلىقى (1514 ـ 1682) قۇرۇلۇپ ئۇچ يىلدىن كېيىن يەنى، 1517 ـ يىلى سۇلتان سەـ ئىدخان لوپلۇقلارغا غازاتچى قوشۇن ئەۋەتكەن.

شاھ مەخمۇت جۇراس تەرىپىدىن 1672 ـ 1676 ـ يىللىرى ئەتراپىدا يېزىلغان «تارىخى رەشىدىي (زەيلى)»[2]دە سۇلتان ئابدۇـ رېشىتخان زېمىنىدىكى يۇرتلار سانالغاندا چاقىلىق تىلغا ئېلىـ نىدۇ، ئەمما مەزكۇر كىتابنىڭ ئاساسى بولغان «تارىخى رەشـ دىي»دە بۇ نام كۆرۈلمەيدۇ. شۇڭلاشقا بۇ نامنى سەئىدىيە خانلـ قىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى چاقىلىق رايونى قايتىدىن گۈللەنگەنـ دە بارلىققا كەلگەن دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«چاقىلىق ناھىيىسى تەزكىرىسى»[3]نى تۈزگۈچىلەر خەنزۇچە مەنبەلەرنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ، چاقىلىق نامىنى مىڭ سۇلاـ

لىسى (1368 ـ 1644)نىڭ ئاخىرلىرى بارلىققا كەلگەن دەپ قا-
رىغان. شۇنداق بولغاندا ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە مەنبەلەردە بۇ نام-
نىڭ كۆرۈلۈش دەۋرى يېقىن كېلىدۇ.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە چاق ئىبارىسى مۇنداق ئىزاھلانغان: «چاق ـــ ئىسىم، پارسچە. قاتناش قوراللىرى، ھەر خىل ئەسۋابلار ۋە قۇرۇلمىلارنىڭ ئايلىنىدىغان دۆگلەك قىسمى؛ قاناتلىق چاق ئارقىلىق يىكنى ئايلاندۇرۇپ يېپ ئىگىرىدىغان تانابلىق ئىگىرىش ئەسۋابى»[4]. دېمەك، چاق ئىبا-رىسى تىلىمىزغا پارس تىلىدىن كىرگەن. بۇ ئىسىم پارس تىلىدا «چرخ [charkh]»[5]، تۈرك تىلىدا «Carik»[6] دېيىلىدۇ. بۇلار ئۇي-غۇر تىلىدىكى «چاق» دېگەن ئىسىمنىڭ ئەسلىسى بويىچە «چارق» دەپ ئوقۇلۇش ئېھتىمالىنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەمدى بۇ ئىسىمنىڭ يۇرت نامى بولۇپ قالغانلىقىغا كەل-سەك، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چاقلىق تەۋەسىدىكى شەھەرلەر ۋەيران بولغاندىن كېيىن، ئاھا-لىلەر بۇ يۇرتتىن سىرتقا كۆچۈپ كېتىپ، يەرلىك ئاھالىلەردىن لوپلۇقلارلا قالغان. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بۇ يۇرتتىن ئۆتكەنلەر ياكى بۇ يۇرتقا كۆچۈپ كەلگەنلەر مەلۇم ساندا يېپ ئىگىرىش چاقى ياكى ھارۋا چاقىنى ئۇچراتقان. شۇنىڭ بىلەن، ئۆزلىرىگە ناتونۇش بولغان بۇ يۇرتنى چاق ئۇچرىغان جاي، چاق بار جاي دېگەن مەنىدە «چاقلىق» دەپ ئاتىغان. ئار-خىئولوگلار چاقلىق دائىرىسىدىكى خارابىلەردىن يېپ ئىگىرى-دىغان چاق (ساپالدىن ياسالغانلىرىمۇ بار) ۋە ھارۋا چاقىنى تاپ-قان. چاقلىقتا قەدىمدىن تارتىپ پاختا ھەم يۇڭدىن چاق ئارقى-لىق يېپ ئىگىرىلىپ كەلگەن. بۇ كەسىپ ھەتتا زامانىمىزغىچە داۋام قىلغان. شۇڭا، بۇ نامنىڭ يېپ ئىگىرىدىغان چاقتىن كەلگەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن، يەرلىك خەلقەرنىڭ چارقىلىق دېيىشىمۇ چاقنىڭ پارس تىلىدا «چارق» بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

ئىزاھلار

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللا دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 ـ توم 80 ـ، 494 ـ بەتلەر.

② شاھ مەخمۇت جۇراس: «تارىخى رەشىدىي (زەيلى)»، «ئاقسۇ قەدىمكى كىتابلار تەتقىقاتى»، 1986 ـ يىل 1 ـ سان، 56 ـ بەت.

③ «چاقىلىق ناھىيىسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 48 ـ بەت.

④ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 2 ـ توم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىل، 644 ـ بەت.

⑤ خەمىت تۆمۇر، لى شياڭ: «پارس تىلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىل، 407 ـ بەت.

⑥ مۆمىن ئابدۇللا: «تۈركچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىل نەشرى، 165 ـ بەت.

«چىن» ۋە «ماچىن» نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە

غالىپ بارات ئەرك

«چىن» ۋە «ماچىن» دېگەن نامىلار شەرق كلاسسىك ئەدەبىيا-تىدا، بولۇپمۇ تارىخ - تەزكىرە كىتابلىرىدا كۆپرەك ئۇچرايدىغان نامىلار بولۇپ، بۇ نامىلارنىڭ قەيەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى تېخى ئېنىق ئەمەس. بۇ نامىلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىش ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. يېقىنقى يىللاردا «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك»لەر ئۇستىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ نامىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە يېڭى قاراشلار ئوتتۇرىغا چۇشتى.

مەن بۇ ماقالەمدە مۇشۇ ھەقتىكى قاراشلارنى ۋە ھېس قىلىغانلىرىمنى بىر نەچچە بۆلۈككە بۆلۈپ بايان قىلىش ئارقىلىق، مۇشۇ ساھەدە ئىزدىنىۋاتقان تەتقىقاتچىلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

1. «چىن» نامى ۋە تارىختىكى چىن سۇلالىسى

بەزى تەتقىقاتچىلار «چىن» نامىنى تارىختىكى چىن سۇلالىسى بىلەن باغلىنىشلىق دەپ قارايدۇ.

چۇنكى، جۇڭگو تارىخىدا چىن سۇلالىسى دەيدىغان بىر سۇلالە بولغان. بۇ سۇلالە دەسلەپتە شەنشى ئۆلكىسىنى مەركەز قىلغان كىچىك بەگلىك بولۇپ، يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە تەدرىجىي كۈچىيىشكە باشلاپ، ئاخىرىدا خەن، جاۋ، ۋېي، چۇ، يەن، چى بەگلىكلىرىنى يوقىتىپ، جۇڭگودىكى تۇنجى بىرلىككە

كەلگەن دۆلەت ــ چىن سۇلالىسىنى قۇروپ، جۇڭگونىڭ 800 يىللىق بۆلۈنمە هالىتىگە خاتىمە بەرگەن. ئۇنىڭ چېگرىسى شەمالدا سەددىچىن سېپىلى، غەربتە چىڭخەي ئېگىزلىكى ئىدى. گەرچە بۇ سۇلالە ئۇزۇن هۆكۈم سۈرەلمىگەن بولسىمۇ، جۇڭگو تارىخىدا ئۇششاق بەگلىكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەن تۇنجى سۇلالە بولغاچقا، ئېلىمىز تارىخىدا مۇهىم ئورۇن تۇتىدۇ.

تەتقىقاتچى خې گۇاڭيۇ «خەنلەر ۋە خەن مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى» دېگەن ماقالىسىدە: «... بۇ مىللەت (خەنزۇلار ــ ئاپتوردىن) گەۋدىسى ئالدىنقى چىن دەۋرىدە شيا ياكى خۇاشيا دەپ ئاتالغان ... چىن سۇلالىسى ئالتە بەگلىكنى يوقىتىپ پۈتۈن شيالارنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شيا (夏) مىللىتى چىن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن چىنلار (秦) دەپ ئاتالغان ...»[1] دەپ يازغان. دېمەك، ئۇ بۇ يەردە ئەينى ۋاقىتتا خەنزۇلارنىڭ مىللەت نامىنى بىلدۈرىدىغان چىن (人秦)نى تەدرىجىي بىر پۈتۈن جۇڭگونىڭ نامىغا ئايلانغان دېمەكچى.

شۇڭا هازىر جۇڭگو دېگەن نامنىڭ ياۋروپا تىللىرىدا CHINA دەپ يېزىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

2. ئىسلام رىۋايەتلىرىدىكى «چىن»

ئىسلام ئەقىدىلىرىدە توپان بالاسى هەقىقىدىكى رىۋايەتلەر كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، نوھ ئەلەيهىسسالامنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە يەر يۈزىدە ناشايان ئىشلار كۆپەيىپ ئاللاهنى ياد ئېتىدىغانلار ئازىيىپ كېتىپتۇ. ئەزان ساداسى ئاساسەن ئاڭلانماس بولۇپتۇ. بۇ ئىشتىن دەرغەزەپكە كەلگەن ئاللاه توپان بالاسى پەيدا قىلىپ، بارلىق مەۋجۇداتلارنى سۇغا باستۇرۇۋېتىش نىيىتىگە كەپتۇ هەمدە نوھ ئەلەيهىسسالامغا بىر كېمە ياسىتىپ ئۆزىنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىنى سېلىۋېلىشنى، جانلىقلارنىڭ هەر بىر خىلىدىن بىر جۈپتىن ئېلىۋېلىشنى بۇيرۇپتۇ. دېگەندەك كېمە پۈتۈپ، يەتتە كۈندىن كېيىن توپان بالاسى يوز بېرىپ، پۈتۈن يەر

يۇزىنى سۇ بېسىپ كېتىپتۇ. نوھىنىڭ كېمىسىگە چىقىۋالغانلارلا ئامان قاپتۇ. ھايات قالغانلار ئىچىدە نوھىنىڭ ئوغلى يافەسمۇ بار ئىكەن. كېيىنچە يافەسنىڭ ئوغۇللىرىدىن تۈرك، چىن، موغۇللار شەرقتە ماكان تۇتۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى چىن شەرقتە بىر شەھەر بەرپا قىلغان بولۇپ، بۇ شەھەر «چىن شەھىرى» دەپ ئاتالىپتۇ. چىننىڭ ئوغلى ماچىنمۇ بىر شەھەر سالدۇرغان بولۇپ، بۇ شەھەر «ماچىن شەھىرى» دەپ ئاتالىپتۇ.

گەرچە بۇ بىر رىۋايەت بولسىمۇ، «چىن» ۋە «ماچىن» نامىدىكى ئىككى چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

3. مۇسۇلمان مۇئەللىپلەرنىڭ نەزەرىدىكى «چىن»

پارس تىلىدا يېزىلغان «ھۇدۇدۇل ئالەم»نىڭ 9 ـ بابىدا جۇڭگو «چىنىستان» دەپ تىلغا ئېلىنغان. ئاپتور چىنىستان ۋە ئۇنىڭغا تەۋە جايلار ئۈستىدە توختىلىپ «چىنىستانىنىڭ چېگرىسى شەرقتە شەرقىي ئوكيانغا، جەنۇبتا ۋاق ـ ۋاق (ھىندونېزىيىنىڭ غەربىدىكى سۇمىندا تاقىم ئاراللىرى)، سىراندىپ (سىرىلانكا) ۋە چوڭ دېڭىزغا، غەربتە ھىندىستان ۋە تىبەتكە، شىمالدا تىبەت، توققۇز ئوغۇز ۋە قىرغىزلار زېمىنىغا تۇتىشاتتى ... ئۇلارنىڭ قاغانى فەغفۇر چىن بولۇپ، رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا ئەفرىدۇننىڭ ئەۋلادى ئىكەن ... ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مانى دىنىدا، لېكىن قاغانى شامان دىنىدا ئىكەن ...»[2] دەپ يازغان ھەمدە ۋاق ـ ۋاقتىن تاكى كۇچاغىچە بولغان كەڭ زېمىن چىنغا تەۋە دېيىلگەن. شۇ كىتابنىڭ 10 ـ بابىدا ھىندىستانىنىڭ شەرقتە چىن ۋە تىبەتكە تۇتىشىدىغانلىقى، 11 ـ بابىدا تىبەتنىڭ شەرقىي تەرىپى چىننىڭ بىر قىسىم جايلىرى بىلەن چېگرىلىنىدىغانلىقى، 12 ـ بابىدا چىنلىقلارنىڭ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شەرقىدە ئىكەنلىكى، 14 ـ بابىدا قىرغىزلارنىڭ چىننىڭ غەربىدە ئىكەنلىكى يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ باشقا بابلىرىدىمۇ چىنغا مۇناسىۋەتلىك بايانلار بار بولۇپ، بۇلاردىن ئەينى

ۋاقىتتىكى جۇڭگو تېررىتورىيىسىنىڭ سىياسىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىمۇ چىن، ماچىن ناملىرىغا دائىر بايانلار بېرىلگەن. تۆۋەندە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم‌راقلىرىدىن بىر قانچىنى كىتابخانلارنىڭ ھۇزۇرىغا سۇنماقچىمەن:

«تاۋغاچ ــ ماچىن ئېلىنىڭ نامى، بۇ مەملىكەت چىندىن تۆت ئايلىق يىراقلىقتا، چىن ئەسلىدە ئۇچكە بۆلۈنىدۇ، بىرىنچى، يۇقىرى چىن، بۇ يەر شەرقتە بولۇپ تابغاچ، دېيىلىدۇ. ئىككىنچى، ئوتتۇرا چىن بولۇپ خىتاي دېيىلىدۇ. ئۇچىنچى، تۆۋەن چىن بولۇپ بارخان دېيىلىدۇ ــ بۇ يەر قەشقەردە، لېكىن ھازىر تابغاچ ماچىن دەپ، خىتاي چىن دەپ تونۇلىۋاتىدۇ»[3].

«تابغاچ تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى، ئۇلار تابغاچ يۇرتىدا ياشىغىنى ئۈچۈن شۇ سۆزدىن ئېلىنىپ تات تابغاچ دېيىلىدۇ، تات ئۇيغۇر دېمەكتۇر»[4].

«ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭ يېزىقىغا ئوخشىمايدىغان يەنە بىر يېزىقى بار، ئۇنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇر بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ»[5].

«جابارقا ــ ياپونىيىلىكلەر يىراقتا جايلاشقانلىقى، ماچىن بىلەن ئۇلارنى چوڭ دېڭىز ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تىللىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس»[6].

«چىن ـ ماچىننىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ، شەھەرلىكلىرى تۈركچىنى ياخشى بىلىدۇ. بىزگە يازغان خەتلىرىنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازىدۇ. شۇنىڭدەك ئاردا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ ـ دېڭىزلار بولغىنى ئۈچۈن يەجۈج ۋە مەجۈجلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس»[7].

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇقىرىقى بايانلىرىدىن چىننىڭ كەڭ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇچ قىسمىغا بۆلۈنىدىغانلىقى، بۇ ئۇچ قىسمىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇپ چىن دەپ ئاتىلىدىغانلىقى، ئەمما ئۇنىڭ ئىچىدىكى يۇقىرى چىننىڭلا ھازىرقى جۇڭگونى كۆرسىتى-

تىدىغانلىقى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ. ئوتتۇرا چىننىڭ كونكرېت قەيەرلەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى ھەققىدە ھېلىمۇ تالاش ـ تارتىشلار مەۋجۇت. شۇڭا بۇ يەردە كۆپ توختالمايمەن.

«قۇتادغۇبىلىك»تىمۇ چىن، ماچىنغا ئائىت ئازدۇر ـ كۆپتۇر بايانلار بار.

4. «چىن» ۋە «ماچىن» نامىلرىنىڭ مەنىسى

يۇقىرىدا مەن تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بايانلار ۋە يۇرگۈزگەن مۇلاھىزىلەردىن «چىن» نامىنىڭ شەرقنى، تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا جۇڭگونى كۆرسىتىدىغانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ.

«ماچىن» نامىغا كەلسەك تەتقىقاتچىلار «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۇركىي تىللار دىۋانى»نى تەتقىق قىلىش جەريانىدا ھەر خىل قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ قاراشلارنىڭ ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە قاراشلارنىڭ بىرى ـــ ماچىن دېگەن بۇ ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كەلگەن دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئىسلام رىۋايەتلىرىدىكى بەزى بايانلارنى مىسال كەلتۈرۈپ ماچىننى «كىچىك چىن» ياكى «بىراق چىن» دېگەن مەنىدە دەپ قارايدۇ. مەنمۇ مۇشۇ قاراشقا مايىل. ئەمما بۇ نامنىڭ تىل تەۋەلىكى ۋە كېلىپ چىقىشى ھەققىدە يەنە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

چىن ۋە ماچىن دېگەن بۇ نامىلار ئەدەبىياتىمىزدا 15 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ تېخىمۇ كۆپ كۆرۈلۈشكە باشلىدى ۋە چىن دېگەن بۇ نام شەرقتە، يەنى ئەينى ۋاقىتتىكى جۇڭگوغا، ماچىن دېگەن بۇ نام خوتەنگە سىمۋول قىلىنىدىغان بولدى. قىسقىسى مەن ماقالەمنى ئۇلۇغ ئەدىب مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «خىتاي چىن دېمەكتۇر، تابغاچ ماچىن دېمەكتۇر» دېگەن سۆزى بىلەن خۇلاسىلىمەكچىمەن.

ئىزاھلار:

① «مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1997 ـ

يىللىق 1 ـ سان 40 ـ بەت.

② شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتـ قىقات ئورنى باستۇرغان پىكىر ئېلىش نۇسخىسى، خەنزۇچە، 46 ـ، 59 ـ، 65 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

③④⑤⑥⑦ مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تـوم 592 ـ، 38 ـ، 39 ـ، 40 ـ بەتلەر ۋە 3 ـ تـوم 564 ~ 567 ـ بەتلەرـ گە قارالسۇن.

⑧ «شىنجاڭ ئىسلام تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، 1 ـ توپلام ئۇيـ غۇرچە، 5 ـ بەت.

«چىرىيە» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش

غەيرەتجان ئابدۇللا

چىرىيە شەرقتە كېرىيە ناھىيىسى بىلەن، غەربتە لوپ ناھىيىسى بىلەن، جەنۇبتا قۇرۇم (كوئېنلۇن) تاغلىرى ئارقىلىق شىزاڭ بىلەن، شىمالدا تەكلىماكان قۇملۇقى ئارقىلىق ئاقسۇ ۋىلايىتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. چىرىيە 1929 ـ يىلى ناھىيە قىلىپ قۇرۇلغان. ھازىر ئۇنىڭغا يەتتە يېزا، بىر بازار قارايدۇ.

يازما ماتېرىياللاردا «چىرىيە» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق ئېنىق ۋە ئەتراپلىق مەلۇمات يوق. شۇڭا، مەزكۇر تېمىنى يورۇتۇپ بېرىشتە مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولغان خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن بىر قانچە رىۋايەتنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بەزىلەر، ھەزرىتى ئىمام جەئفىرى تەيران خوجام دىن يولىدا شېھىت بولغاندىن كېيىن كۆككە چىقىپ كۇنچىقىشقا قاراپ ئۇچۇپ، ھازىرقى چىرىيە ئۇستىگە كەلگەندە «چىررا، چىررا» (ياكى «چىرا، چىرا») دېگىنىچە شۇ يەرگە چۈشۈپ، بۇ يەردىكىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە ئۇندەپتۇ ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ يەر «چىررا» ياكى «چىرا» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ، دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ.

گەرچە ھازىر چىرىيە يېزىسىنىڭ مازار كەنتىدە «ھەزرىتى ئىمام جەئفىرى تەيران خوجام مازىرى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مازار بولۇپ، يىراق ـ يېقىندىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنى ئۇلۇغلاپ تاۋاپ قىلىپ تۇرسىمۇ، ئەمما ئىمام جەئفىرى تەيران

ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ چىرىيىگە كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ياكى دەپنە قىلىنغانلىقى توغرۇلۇق ھېچقانداق بىر تارىخىي ئاساس يوق. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئىمام جەئفىرى تەيران دېگەن كىشى مىلادىيە 589 ـ 590 ـ يىللىرى (ھىجىرىيىدىن 33 يىل بۇرۇن) شامنىڭ غەسسا دېگەن يېرىدە تۇغۇلۇپ، 625 ـ يىلى (ھىجىرىيە 3 ـ يىلى) شامنىڭ قۇددۇس شەھرىدە دېگەن يەرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن[1] (شېھىت بولغان) بولۇپ، بۇ دەل خوتەن رايونى، شۇنداقلا پۈتكۈل شىنجاڭ بۇددا دىنىنىڭ گۈللىنىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان مەزگىل ئىدى. شۇنچە يىراق جايدا شېھىت بولغان كىشىنىڭ چىرىيىگە دەپنە قىلىنىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئىمام جەئفىرى تەيران ھەققىدىكى رىۋايەت ۋە ئۇنىڭ ما-زىرى بولسا كېيىنكى چاغلاردا ئىسلام دىنى مۇرتلىرى تەرىپىدىن توقۇپ چىقىرىلغان.

يەنە بەزى كىشىلەر، بۇرۇنقى زاماندا بىر قېتىملىق قۇم كۆچۈشنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان مەلۇم بىر يۇرتتىكى ھايات قالغان كىشىلەر چۆلدە قاياقتا مېڭىشنى بىلەلمەي گاڭگىراپ تۇرغان چاغدا، ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر توشقان پەيدا بولۇپتۇ، كۆپ-چىلىك توشقانغا ئەگىشىپ مېڭىپ چوڭ بىر قومۇشلۇققا كېلىپ قاپتۇ ... ئۇلار مۇشۇ يەرگە ماكانلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىپ قا-تىدىن ئاۋۇشقا باشلاپتۇ، ئۇلارنىڭ دەسلەپتە ئولتۇرغان ئۆيلىرى چېدىر ئۆيلەر بولغاچقا، بۇ يۇرتنىڭ ناممۇ «چېدىر» دەپ ئاتـ-لىپتۇ، كېيىن يەر ـ جاي ياكى ماكان مەنسىنى بىلدۈرىدىغان «يە» ئۇلانمىسى قوشۇلۇپ «چېدىرىيە» دەپ، كېيىنرەك «چىرىيە» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ[2]، دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ. ئالدىنقى رىۋا-يەتكە قارىغاندا، بۇ رىۋايەتنىڭ خېلى يۇقىرى پايدىلىنىش قىـ-مىتى بار. چۈنكى، تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مىلادىيە 3 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 4 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تارىم ئوي-مانلىقىنىڭ جەنۇبىي تەرەپلىرىدە بىر قېتىملىق ئېغىر قۇم بې-سىپ كېتىش ئاپىتى يۈز بېرىپ، بۇ جايلاردىكى نۇرغۇن شەھەر

دۆلەتلىرى خاراب بولغان. بۇ شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ ئاھالىلىرى باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان[3]. مىلادىيە 4 ـ ئەسىردە غەربىي يۈرتقا سايامەتكە كەلگەن راھىب فاشيەننىڭ ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى دەۋرىدە گۈللەنگەن كوراۋان شەھىرىنىڭ «ئۆلۈكلەر ماكانى»غا ئايلانغانلىقىنى يازغانلىقى[4]، 6 ـ ئەسىردە تاڭ راھىبى شۇەنزاڭنىڭ ھىندىستانغا بۇددا نوملىرىنى ئالغىلى كېتىۋېتىپ قەدىمكى ئۇزۇن تەرتى دۆلىتىدىن ئۆتكەندە بۇ شەھەرنىڭ ئاللىقاچان قۇم دېڭىزىغا غەرق بولغانلىقىنى كۆرگەنلىكى[5]، شۇنداقلا بۇ شەھەر خارابىسىنىڭ بۇگۈنكى چىرىيىنىڭ 75 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدا ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى[6]، بۇگۈنكى چىرىيە ۋە گۇلاخما يېزىلىرى تەۋەسىدە كۆز يەتكۈسىز قومۇش لۇقلارنىڭ بارلىقى يۇقىرىقى رىۋايەتنىڭ ئەملىيەتكە ناھايىتى ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بىراق، «چېدىر» سۆزىنىڭ «چېرىيە»گە ئۆزگىرىشى تىلىمىزنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى، بىرىنچىدىن، چىرىيە شېۋىسىدىلا ئەمەس، پۈتۈن خوتەن شېۋىسىدىمۇ «د» تاۋۇشىنىڭ «ت» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىشى بۇرۇنقى زامانلاردىن تارتىپ مەۋجۇت بولۇپ، «د» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىش مۇمكىنچىلىكى يوق دېيەرلىك[7]. مەسىلەن: خوتەنلىكلەر «دېڭىز»نى «تەڭىز»، «دەيدۇ»نى «دەيتۇ (دېيتۇ)» دەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ھازىر چىرىيىدە «چېدىر» دېگەن سۆز بولۇپ، يەرلىك شېۋىدە «چېدىي» دېيىلىدۇ. مەنسىمۇ ئورتاق تىلدىكى «چېدىر» سۆزى بىلەن ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىر بۇگۈر ناھىيىسىگە قاراشلىق «چېدىر» دېگەن بىر يۇرت بولۇپ، ئۇ 2000 يىلدىن بۇيان ئىزچىل تۇرده «چېدىر» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. دېمەك، «چېدىر» دېگەن سۆز كېيىنكى ۋاقىتلاردا «چېرىيە»گە ئۆزگىرىپ كەتكەن دەپ ھۆكۈم قىلىش ھازىرچە بالدۇرلۇق قىلىدۇ.

بىزگە مەلۇم، رىۋايەت مەلۇم تارىخىي ۋەقەلەرنى ئۆزىنىڭ

پەيدا بولۇش ئارقا كۆرۈنۈشى قىلىسمۇ، ئەمما زامانلارنىڭ ئۆتۈ-
شى بىلەن تۇرلۇك ئىجتىمائىي، تەبىئىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن
ئۇنىڭغا ھەر خىل مەزمۇنلار قوشۇلۇپ، بېيىتىلغان بولىدۇ. شۇ-
ڭا بۇنداق رىۋايەتلەردىن پايدىلىنىشقا بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى چىن
تارىخىنىڭ ئورنىغا دەسستىشكە بولمايدۇ. شۇڭا، بىز يەنىلا دىق-
قىتىمىزنى تارىخىي قول يازمىلارغا يۆتكىشىمىز كېرەك.

تارىختىن خەۋىرى بار كىشىلەرگە ئايانكى، ھۇن تەڭرىقۇت-
لۇقى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا تارىم ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان
36 شەھەر دۆلىتى بولغان. بىز «خەننامە»دە خاتىرىلەنگەن بۇ دۆ-
لەتلەرنىڭ نامىلىرىغا دىققەت قىلىدىغان بولساق، جەنۇبىي يىپەك
يولىدىكى كروران (楼兰)، چالمادان (且末)، نىيە (精绝)،
رۇڭلۇ (戍卢)، دەندەن ئۆيلۈك (扜弥)، ئۇدۇن (阗于) ۋە
گۇما (皮山) دۆلەتلىرىنىڭ قاتارىدا رۇڭلۇ بىلەن ئۇدۇن دۆلە-
تىنىڭ نامىلىرى ئارىلىقىدا (渠勒) دەپ ئاتالىدىغان بىر دۆلەت-
نىڭ نامى تىلغا ئېلىنغانلىقىنى بىلىمىز. تارىخشۇناسلار بۇ تەر-
تىپكە ئاساسەن، بۇ دۆلەتنىڭ ئورنىنى ھازىرقى كېرىيە دەرياسە-
نىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى پۈل دېگەن يەرگە توغرا كېلىدۇ دەپ
جەزملەشتۇردى[8]. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ھازىرقى
چىرىيە ناھىيىسىگە قاراشلىق بوستان، نۇرى، چاقا ۋە ئۇلۇغساي
يېزىلىرى بۇ دۆلەتنىڭ دائىرىسىگە كىرىدىكەن[9]. تىلشۇناسلارنىڭ
پىكرىگە ئاساسلانغاندا، خەنزۇچىدىكى «渠勒» «چىرا» سۆزىنىڭ
ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قەدىمكى تۇركىي تىلدىكى مە-
نىسى «بوستانلىق» (ئىمىن تۇرسۇننىڭ سۆزى بويىچە) بولىدە-
كەن. مېنىڭچە، بۇ خىل قاراش ئەمەلىيەتكە بىر قەدەر ئۇيغۇن
كېلىدۇ. چۈنكى، ھازىرمۇ بۇ ناھىيىگە قاراشلىق «بوستان» دەپ
ئاتالىدىغان بىر يېزا بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىمۇ پۈل دېگەن جايغا
ئىنتايىن يېقىن كېلىدۇ. شاھ مەھمۇد جۇراسمۇ «تارىخى رەشە-
دىي زەيلى» دېگەن كىتابىدا (32 ـ بەتكە قارالسۇن) ئابدۇكې-

رىمخان دەۋرى (1570 ـ 1602)دە «چىرا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر يۇرتنىڭ بارلىقىنى قەيت قىلغان. كېيىن ئەرەب، پارس تىلىنىڭ تەسىرىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ «چىرا» سۆزىگە يەر، جاي ياكى ماكان مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «يە» ئۇلانمىسى ئۇلىنىپ، «ا» تاۋۇشى تىلىمىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن هالدا «ئى» تاۋۇشىغا ئالمىشىپ، «چىرىيە» بولۇپ ئۆزگەرگەن. بىراق، بۇ ناهىيىنىڭ ئورتاق تىلدىكى ئاتىلىشى بولۇپ، يەرلىك خەلق بۇنى قوبۇل قىلمىغان. شۇڭا، چىرىيىلىكلەر هازىرمۇ بۇ ناهىيىنى ئاۋۋالقىدەكلا «چىرا» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

ئاخىرىدا كىتابخانلارغا شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈمەنكى، مېنىڭ بۇ ماقالەم «چىرىيە» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىشتىنلا ئىبارەت. «چىرىيە» دېگەن نامنىڭ قاچان، قانداق پەيدا بولغانلىقى ۋە ئۇنىڭ نېمە مەنانى بىلدۈرىدىغانلىقى توغرۇلۇق يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① ② ⑥ ئەبەيدۇللا ئىبراهىم: «تۇندىكى چاقماق».

③ 1) «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1988 ـ يىللىق 4 ـ سان. لى يۇچۈننىڭ «نىيە خارابىسىدىن چىققان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. 2) «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1988 ـ يىللىق 1 ـ سان. توختى تۇراخۇننىڭ «قەدىمكى شەهەر ـــ روران» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. 3) قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، 34 ـ، 35 ـ بەتلەرگە قارالسۇن. 4) «قۇرغاق رايونلار تەتقىقاتى»، 1990 ـ يىللىق 3 ـ، 4 ـ سانلار. سۇلايمان ئىبراهىمنىڭ «خوتەن بوستانلىقىدىكى يەرلەرنىڭ قۇملىشىشى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن. 5) چېن خۇا: «خوتەن بوستانلىقلىرى توغرىسىدا تەتقىقات»، خەنزۇچە 115 ـ، 117 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

④ 2) بىلەن ئوخشاش.

⑤ 1) چېھنداۋ شىنسى: «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»غا قارالسۇن. 2) ③ نىك 2) بىلەن ئوخشاش.

⑦ 1) ئىمىن تۇرسۇن «تارىمدىن تامچە». 2) «تۇركىي تىللار دىۋانى». 3) «ئەتەبەتۇلھەقايىق».

⑧ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1988 ـ يىللىق 4 ـ سان. لياڭ جىڭجىنىڭ «خەن دەۋرىدە تارىم رايونىدىكى نوپۇسنىڭ جايلىشىشى ۋە ئۆزگىرىشى» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن.

⑨ ③ نىك 5) بىلەن ئوخشاش (118 ـ بەتكە قارالسۇن).

«دامكۇ» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىش ھەققىدىكى بىر نەچچە خىل قاراش

غەيرەتجان ئابدۇللا

دامكۇ ــ چىرا ناھىيىسىگە قاراشلىق يېزىلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ نامنىڭ مەنىسى ۋە كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ھازىر-غىچە يازما ماتېرىيالغا ئىگە ئەمەسمىز. شۇنداقتىمۇ خەلق ئىچىدە بۇ ھەقتە بەزىبىر قاراشلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، «دامكا» سۆزىدىن كەلگەن دېگەن قاراش. بۇ، ئاساسەن دامكۇدىكى پېشقەدەملەرنىڭ قارىشى بولۇپ، ئۇلار دامكۇ خەلقىنىڭ سۇ قوغلىشىپ، تارىختا ئۇدا يەتتە قېتىم يۇرت كۆچكەنلىكىنى شاھمات تاختىسىدا ئوينىلىدىغان دامكا ئويۇنىدىكى ئۇرۇقلارنىڭ ئۇزلۇكسىز يۆتكىلىپ دامكىغا قاراپ ئىلگىرىلىشىگە ئوخشىتىپ، بۇ يۇرت خەلقىنى «دامكىلىقلار»، يۇرتىنى «دامكا» دەپ ئاتىغان ئىكەن. بۇ كېيىن ئۆزگىرىپ «دامكۇ» دېيىلىدىن بويتۇ دېيىشىدۇ. دامكۇلۇقلارنىڭ يەتتە قېتىم يۇرت كۆچكەنلىكى ھەققىدە بۇ رىۋايەت دامكۇغىلا ئەمەس، بەلكى ئەتراپتىكى نۇرغۇن يۇرتلارغىمۇ ئايان. شۇڭا، دامكۇلۇقلار يەتتىنچى قېتىم كۆچۈپ ھازىرقى دامكۇغا چىققان چاغدا كىشىلەر ئۇلارنى «مۇغا» (مۇغا ــ دامكۇ ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان، يەر تېشىپ داۋاملىق كۆچۈپ يۈرىدىغان بىر خىل ھايۋان) دەپ لەقەم قويغان دېگەن گەپ ــ سۆزلەر بار. تارىخىي ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، دامكا پارسلاردىن بىزگە تارقىلىپ كىرگەن بولۇپ، خەلقىمىز ئىچىدە ئوينىلىشقا باشلىغىنىغا 1000 يىلدىن ئاشقان. ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرى-

ىردە بۇ ئويۇنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالغان[1].

ئىككىنچى، «دامىنكوھ» سۆزىدىن كېلىگەن دەپ قاراش. بۇ، ئاساسەن بىر قىسىم زىيالىيلارنىڭ قارىشى بولۇپ، ئۇلار پارس-چىدىن «دامەن» بىلەن «كوھ» سۆزىنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېلىگەن، مەنىسى «تاغ ئېتىكى»، «تاغ باغرى» دېگەنلىك بولىدۇ[2] دەيدۇ. ئەمما مېنىڭچە، «دامىنكوھ» ئاتالغان مەنە، دامىكۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىغا تازا ئۇيغۇن بولمىسا كېرەك. چۈنكى، ھازىرقى دامىكۇ تاغ باغرىدا ئەمەس، بەلكى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى سۇيى مول، تۇپرىقى مۇنبەت بولغان يەلپۇگۈچسىمان تىنما (لاتقا) تۈزلەڭلىك ئۈستىگە جايلاشقان.

ئۇچىنچى، «دامىكۇ» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كېلىگەن دېگەن قاراش. بۇ، ئاساسەن بىر قىسىم زىيالىيلارنىڭ قارىشى بولۇپ، ئۇلار بۇ يۇرتتا بۇرۇن «دامىكۇ» ئاتلىق بىر موڭغۇل سانغۇنى تۇرغان ئىكەن، كېيىن ئۇنىڭ ئىسمى بۇ يۇرتنىڭ نامى بولۇپ قېلىپ، ئۆزگىرىپ «دامىكۇ» بولغان ئىكەن دەيدۇ.

ھەقىقەتەن، مىلادىيە 1218 ـ يىلىدىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە موڭغۇللار جەنۇبىي شىنجاڭدا كەڭ كۆلەمدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇللار بۇ تۇپراقتا قەدەم باسقاندا يەرلىك مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ ئۆز يۇرت نامى بار ئىدى.

يېغىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىقى قاراشلارنىڭ قايسىسىنىڭ توغرا، قايسىسىنىڭ خاتا ئىكەنلىكى، باشقا يېڭى قاراشلارنىڭ بار ـ يوقلۇقى ئۈستىدە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. ماتېرىياللارغا قارىغاندا، «دامىكۇ» دېگەن نامنىڭ پەيدا بولغىنىغا كۆپ بولغاندا 1000 يىل، ئاز بولغاندا 300 يىل بولغان بولۇپ، كونا دامىكۇ چىڭ دەۋرىدە (ھازىر قۇمغا غەرق بولۇش ئالدىدا) خەنزۇچىدە «大木固» دەپ تىلغا ئېلىنغان بولسا، ھازىر «大木固老» (كونا دامىكۇ) دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ[3]. دامىكۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تارىمغا كەلگەن ياۋروپا

ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تەرىپىدىن «دوموكو» (DOMOKO) دەپ تىلغا ئېلىنغان④. ھازىرقى دامىكۇ خەنزۇچىدە «达玛沟» دەپ، ئۇيغۇرچىدە «دامىكۇ» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىزاھلار:

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، 561 ـ بەت.

② ئەبەيدۇللا ئىبراھىم: «تۇندىكى چاقماق» رومانىدا شۇنداق نەقىل ئالغان.

③ چېن خۇا: «خوتەن بوستانلىقلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» (خەنزۇچە).

④ خاملىتون (فرانسىيە): «158 ـ 1001 ـ يىللاردىكى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ نەسەبنامىسى»، «خوتەن پېداگوگىكا كەسپىي ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1991 ـ يىللىق 1 ـ سان، 73 ـ بەت.

ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە مەنبەلەردىكى بېشبالىق

ئەخمەت سۇلايمان، ھەبىبۇللا

بېشبالىق تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي باغرىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ خارابىلىكى ھازىر جىمسار ناھىيە بازىرىنىڭ 12 كىلومېتىر شىمالىدىكى خۇپۇزا (后堡子) دېگەن جايدا. بېشبالىق تارىختا قوش (قاڭقىل)، تۈرك ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن.

بېشبالىق دېگەن نام ئەڭ دەسلەپ خەنزۇچە مەنبەلەردە ئۇچرايدۇ. «خەنناما»دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى ئەسلىدىكى بىر پۈتۈن قوش بەگلىكى بوغدا تېغىنى پاسىل قىلىپ، ئالدى قوش بەگلىكى ۋە ئارقا قوش بەگلىكگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئالدى قوش تۈرپان ۋادىسىغا، ئارقا قوش بوغدا تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. «خەنناما»دە ئارقا قوش بەگلىكى ھەققىدە «ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ مەركىزى ئۇتۇ قورغىنى (务涂沟)، 595 تۈتۈنى، 4774 نوپۇسى، 1890 ياراملىق ئەسكىرى بار»[1] دېيىلگەن.

بىر قىسىم ئارخېئولوگلار 1990 ـ يىلى جىمسار ناھىيەسىنىڭ 24 كىلومېتىر جەنۇبىدىكى دالۇڭكۇ دەريasi (大龙口河) جايلاشقان شياۋشىگۇ (小西沟) خارابىلىكىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، شياۋشىگۇ ئىزى خەن دەۋرىدىكى ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ مەركىزىي شەھىرى بولغان ئۇتۇ قورغىنىنىڭ خارابىلىكى بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراشماقتا[2].

«كېيىنكى خەنناما»دە: «ئارقا قوش بېگى ئۇتۇ قورغىندا

تۇرىدۇ، 4000دىن ئارتۇق تۇتۇنى، 15 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇسى بار، يارامسىز ئەسكىرى 3000دىن ئاشىدۇ ... ئارقا قوشتىن غەربكە قاراپ ماڭسا ئۇسۇن ئېلىگە بارغىلى بولىدۇ» دېيىلگەن[3]، بۇ، 2 ـ، 3 ـ ئەسىرلەردىكى قوش بەگلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى، ئۇنىڭ ئەينى دەۋردە غەربىي يۇرتتىكى بىرقەدەر كۈچلۈك ھەم چوڭ بەگلىككە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

3 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدىكى كىچىك پادىشاھلىقلار ئۇزۇن مۇددەت ئۆزئارا تىركەشىپ تۇرغاچقا، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىر مەزگىل ئۈزۈلۈپ قالغان، شۇڭا ئۇ دەۋردىكى خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە بېشبالىق ياكى ئارقا قوش بەگلىكىگە دائىر خاتىرىلەر ئانچە ئۇچرىمايدۇ. پەقەت «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى». ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى»نىڭ 30 ـ جىلدىدا «شىمالىي يېڭى يولدىن غەربكە قاراپ ماڭغاندا شەرقىي قۇمىد، غەربىي قۇمىد، تەڭقىن، بارىكۆل، ئوغان قاتارلىق بەگلىكلەر ئارقا قوش بەگلىكى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى. بېگى يۈلەي شەھىرى (于赖城)دە تۇرىدۇ» دېيىلگەن. لېكىن، يۈلەي شەھىرىنىڭ ئورنى توغرىسىدا ھېچقانداق ئۇچۇر بېرىلمىگەن. بىراق، نۆۋەتتە تەتقىقاتچىلار ۋېي، جىن ۋە ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ جۇملىدىن ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «بۇ دەۋردە ئارقا قوش بەگلىكى يۇقىرىدىكى بىرقانچە بەگلىكنى قوشۇۋېلىپ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى كۆچلۈك بەگلىككە ئايلانغان. بۇ خىل ئەھۋالدا مەركىزى يەنىلا تاغ جىلغىسىنىڭ ئىچىدە (يەنى جىمىسارنىڭ جەنۇبىدىكى تاغدا) تۇرۇۋەرسە، يېڭى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسىغا ماسلىشالماي قالاتتى. شۇڭا، بۇ دەۋرگە كەلگەندە ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ مەركىزىي رايونىغا جايلاشقان بىردىنبىر چوڭ ھەم ئۇزۇن مۇددەت ئىدارە قىلىش ئاساسىغا ئىگە بولغان جىنمەن شەھىرى ... بۇ يېڭى ۋەزىيەتنىڭ ئەڭ مۇۋاپىق ئورنى بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، يۈلەي شەھىرىنىڭ

ئورنىمۇ خۇپۇزا دېگەن جايدىكى قەدىمىي شەھەرنىڭ ئۆزىدۇر»[4] دەيدۇ. بىراق، يۇلەي شەھىرى ئارقا قوش بەگلىكىنىڭ مەركىزى بولۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، غەربىي يۇرتتىكى ئارقا قوش قاتارلىق بەگلىكلەر سىيانپى، روران، قاڭقىل، ئېفتالىت قاتارلىق كۈچلۈك مىللەت-لەرنىڭ قوشۇۋېلىش ئۇرۇشلىرىغا دۇچ كەلگەن، نەتىجىدە ئارقا قوش بەگلىكى 260 ـ 269 ـ يىللىرى سيانپىلار تەرىپىدىن يو-قىتىلغان.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە كۆك تۈرك خانلى-قى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن تارتىپ موڭغۇلىيە ئې-گىزلىكىگىچە بولغان رايونلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئال-دى، بېشبالىق شەھىرىمۇ بۇ خانلىقنىڭ مۇھىم پائالىيەت سورۇ-نىغا ئايلاندى. بېشبالىق شەھىرىنىڭ نامى قەدىمكى تۈركچە، ئۇي-غۇرچە يادىكارلىقلاردىن ئەڭ دەسلەپ مىلادىيە 735 ـ يىلى كې-يىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى بىلگە قاغانىنىڭ (684 ـ 735 ـ يىللاردا ياشىغان) تۆھپىسى ئۈچۈن ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دا ئۇچرايدۇ. بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ شەرقىي يۈزى 28 ـ قۇرىدا: «ئوتتۇز يېشىمدا بېشبالىققا يۈرۈش قىلدىم، ئالتە قېتىم ئۇرۇشتۇم ... قوشۇنىنى پۈتۈنلەي ئۆلتۈردۇم. شەھەر ئىچىدىكى ھەممە ئادەملەر يوقىلاتتى ... (لېكىن) ئۇلار بىزنى تەكلىپ قە-لىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بېشبالىق (ۋەيرانچىلىقتىن) ساقلى-نىپ قالدى»[5] دېيىلگەن. مانا مۇشۇنداق مەڭگۈ تاشلاردا بېشبالىق دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بۇ شەھەرنىڭ نامى خەنزۇچە ماتېرىيالىلاردا 北庭 (بېيتىڭ ـــ شىمالىي ئوردا)، 可汗浮图城 (قاغان بۇت بالىق)، 州庭 (تىڭجۇ) دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. قاغان بۇت بالىق دېگەن نام ئەڭ دەسلەپ «كونا تاڭنامە . ئاشناشىر تەزكىرە-سى»دە ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدا: «ۋۇدىنىڭ 9 ـ يىلى (مىلادىيە 626 ـ يىلى) تاردۇش، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر ئىسيان كۆتۈرۈپ يۇ-قۇق شادقا ھۇجۇم قىلدى. جېنگۇەن 2 ـ يىلى (مىلادىيە 628 ـ

يىلى) (ئاشناشىر) ئۆزىنىڭ قالدۇق قەبىلىلىرىنى باشلاپ غەربكە قاراپ قېچىپ قاغان بۇنقا ئورۇنلاشتى» دېيىلگەن.

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، 640 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى قوچو خانلىقىغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، قاغان بۇت بالىقتا غەربىي تۈركلەرنىڭ يۇقۇق شاد قاغانى بىلەن ئۇنىڭ يابغۇسى ئاشنا قۇل تۇرۇۋاتاتتى. ئۇلار قوچونىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، يۇقۇق شاد قاغان غەربكە قېچىپ كەتكەن. ئاشنا قۇل تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان. تاڭ سۇلالىسى بېشبالىقتا تىگجۇ ئايمىقى تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭ تەۋەسىدە جەنۇبتىن (762 ـ يىلدىن كېيىن 庭后 دەپ ئۆزگەرتكەن)، بارىكۆل (薄类)، ئۇرۇمتاي (台轮)، شىخەي (海西)دىن ئىبارەت تۆت ناھىيە قۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىن بېشبالىق شەھىرى تاكى 702 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى بۇ يەردە بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇرغانغا قەدەر خەنزۇچە ماتېرىياللاردا تىگجۇ دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. «كونا تاڭنامە . جۇغراپىيە تەزكىرىسى Ⅲ»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، چېنئەننىڭ 2 ـ يىلى (702 ـ يىلى) ۋۇزېتىيەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن قەبىلىلەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، بېشبالىقتا بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرىپىدىكى كەڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىنى باشقۇرغان. شۇنىڭدىن تارتىپ 13 ـ، 14 ـ ئەسىرلەرگە قەدەر بېشبالىقنىڭ نامى خەنزۇچە ماتېرىياللاردا بېيتىڭ دەپ ئاتالغان.

8 ـ، 10 ـ ئەسىردە بېشبالىق شەھىرى تۈركلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدىكى مۇھىم مەركىزىي شەھەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭمۇ غەربىي يۈرتقا ئېچىلىپ كىرىشى ۋە كېيىنچە تارىم ۋادىسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدىكى مۇھىم شەھەر بولۇپ كەلگەن. ياپونىيىلىك ئالىم ئابى تاكېئو ئېپەندى «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دىكى خاتىرىلەرنى ئا-

ساسىدا، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن بېشبالىق شەھىرىنىڭ مۇناسىۋىتى ئوستىدە توختىلىپ: «ئۇيغۇرلار بىلەن بېشبالىقنىڭ مۇناسىۋىتى يازما خاتىرىلەردىن تاڭ گاۋزۇڭنىڭ يۇڭخۇي يىللىرى (650 ــ 655 ـ يىللار)دىكى ئۇيغۇر قاغانى بايانىنىڭ 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ كۇنەس يولىغا يۇرۇش قىلغۇچى قىسىملار باش بۇغاچېنى قوۇل تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان بۇ شەھەرنى قايتۇرۇۋالىدىغان ۋاقىتقا سۇرۇشكە بولىدۇ، لېكىن شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ تېيەنباۋ يىللىرى (742 ـ 756)نىڭ ئاخىرىغىچە ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىر دائىرىسى ئاللىقاچان بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەنىدى، بۇ مەركىزىي شەھەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى پەقەت نامىدىلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قولىدا ئىدى. جېنىيۇەن يىللىرى (785 ـ 805 ـ يىللار) تەڭرى قاغانىنىڭ بېشبالىق شەھىرىنى قايتۇرۇۋېلىشى بىلەن ئۇنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ئاندىن ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتتى»[6] دەيدۇ.

مۇشۇ مەزگىللەردە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بېسىۋالغان تۇبۇتلەرنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغىمۇ كۆزى قىزىپ، بېشبالىق شەھىرىگە بولغان ھۇجۇمنى تېزلەتكەن. نەتىجىدە ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەر ئوتتۇرىسىدا ئاز كەم ئون يىل بېشبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى بولغان. «كونا تاڭنامە . ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە تۇبۇتلەر 789 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا يۇز بەرگەن ئىچكى نىزادىن پايدىلىنىپ بېشبالىق شەھىرىنى ئىشغال قىلىۋالغان بولسىمۇ، بىراق 790 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقى ۋەزىر تالاس باشچىلىقىدا 50 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن ئەۋەتىپ تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

«توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى»دا قۇتلۇق قاغان (795 ــ 805 يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە چىققاندىن كېيىن، خانلىقنىڭ قۇدرىتىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ھەرقايسى تە-

رەپلەرگە كەڭ كۆلەمدە جازا يۈرۈشى قىلغانلىقى، بېشبالىق، كۈسەن قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالغانلىقى، غەربكە يۈرۈش قىلىپ سىر دەرياسىغىچە بارغانلىقى، تۇبۇتلەرنى قوغلاپ چىقارغانلىقى، قىرغىزلارنى بويسۇندۇرغانلىقى يېزىلغان[7].

بېشبالىق شەھىرى قۇتلۇق قاغان تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، تاكى 840 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەنگە قەدەر ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم بىر شەھىرى بولۇپ كەلگەن. 840 ـ يىلىدىن كېيىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بېشبالىقتىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە قوچو ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى، بېشبالىق بۇ خانلىقنىڭ يازلىق پايتەختى (ياكى شىمالىي ئوردىسى) بولۇپ قالدى.

ئىزاھلار:

① بەنگۆ: «خەنناما»، 96 ـ جىلد، «غەربىي يۈرت تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

② كەن ياۋپىڭ قاتارلىقلار: «جىمسار ناھىيىسىدىكى شىياۋشىگۇ ئىزىنى دەسلەپكى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 1992 ـ يىللىق 4 ـ سانى.

③ فەن يى، سىمابياۋ: «كېيىنكى خەنناما»، 88 ـ جىلد، «غەربىي يۈرت تەزكىرىسى»، 518 ـ، 555 ـ، 525 ـ، 552 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

④ مېڭ فەنرېن: «بېيتىڭ (بېشبالىق)نىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات»، 28 ـ، 29 ـ، 31 ـ، 175 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى.

⑤ ئابدۇقېيۇم خوجا قاتارلىقلار: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 95 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

⑥ ئابى تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات»، 149 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى.

سايرام كۆلىنىڭ قەدىمكى نامى ــ «سۇنكۆل»

ئابدۇرېشت تۇداجى

سايرام كۆلى ــ تەكرىتاغنىڭ غەربىي شىمالىغا، جىڭ نا-ھىيىسى بىلەن قورغاس ناھىيىسىنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 3 ـ چوڭ كۆل ھېسابلىنىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتىن ئالغاندا، شەرقىي مېردىئان ''45 ′26 °81 قا، شىمالىي پاراللېل ''25 ′43 °44 قا توغرا كېلىدۇ. كۆلىمى 460 كۋادرات كىلومېتىر، ئايلانىمىا ئۇزۇنلۇقى 90 كىلومېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 90 مېتىر كېلىدۇ. سۇ كۆ-لىمى بورتالا ئوبلاستى بويىچە سۇ كۆلىمىنىڭ 45 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭ تۆت ئەتراپىنى ئېگىز تاغلار، قارلىق چوققىلار ئوراپ تۇرىدۇ. بۇ ئەتراپتا قىشتا قار كۆپ ياغىدۇ، قاتـ-تىق سوغۇق بولىدۇ، يازدا سالقىن بولىدۇ. تاغ باغرىدىكى يايلاق-تىن ھەر خىل يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋە گۈل ـ گىياھلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، كۆپكۆك قارىغايلار گويا سايرام كۆلىنى كې-چە ـ كۈندۈز مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان قاراۋۇللاردەك تىك قەد كۆ-تۇرۇپ تۇرىدۇ. سايرام كۆلى گۈزەل، مەنزىرىلىك جاي بولغاچقا، قەدىمدىن تارتىپ نۇرغۇنلىغان قەبىلە ۋە مىللەتلەر بۇ جايدا ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن ياشاپ كەلگەن ھەمدە بۇ كۆلنى ئۆز تىلىدا گۈزەل ناملار بىلەن ئاتىغان.

قەدىمدە ھۇن، ساك، تۈرك، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر بايقال كۆلى ۋە بالقاش كۆلى ئەتراپلىرىدا، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىدە ياشىغان. شۇلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قە-دىمكى ئەجدادى بولغان تۇرالار (شەرقىي تۇرالار) 487 ـ يىلى

ئاكا ـ ئۇكا ئاپاچىرو بىلەن چۆنچىنىڭ باشلامچىلىقىدا رورانلار ـ غا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيىدىن ئالتاي ۋە تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كەلگەن ھەمدە بۇ يەردىكى قان ـ قېرىندىشى بولغان غەربىي تۈرالار بىلەن قوشۇلۇپ، رووان خاد ـ لىقىنى يوقىتىپ، ھازىرقى ماناس ئەتراپىدا قاڭقىل خانلىقىنى قۇرغان. قاڭقىل خانلىقىنىڭ زېمىنى شىمالدا ئالتاي تاغلىرى، غەربتە سۈتكۆل، شەرقتە جيايۇگۈەن، جەنۇبتا قاراشەھەرنىڭ غەر ـ بى، شەرقىي جەنۇبتا كىرورانغىچە سوزۇلغان بولۇپ، 60 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇيغۇرلار ئەشۇ زامانلاردا ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن كۆلىنى ئانا سۈتىگە ياكى ھايۋانلارنىڭ سۈتىگە ئوخشىتىپ، «سۈتكۆل» دەپ ئاتاشقان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ياز كۈنلىرى كۆلدە نۇرغۇنلىغان ئاققۇلار ئۇزۇپ يۈرۈشىدۇ ھەمدە كۆلنىڭ ھەيۋەتلىك دولقۇنىدىن ھاسىل بولغان بۇزغۇنلار يىراقتىن قارىسىڭىز گويا ئاق بۇلۇتلار سايرام كۆلىنىڭ يۈزىگە چۈشۈپ قالغاندەك كۆرۈنە ـ دۇ. ئاي تولغان كېچىلەردە بولسا چوڭ بىر جانان چىنە ئىچىدە قېلىن قايماق تۇتقان سۈتتەك كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ «سۈتكۆل» دەپ ئاتىلىشىدا بۇ ئامىللارنى نەزەردىن ساقىت قىلمۇيتىشكە بولمايدۇ.

تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تاڭ تەيزۇڭ غەربىي يۈرتتىكى كۆك تۈركلەرنىڭ تەسىرىنى تامامەن يوقىتىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىنى تىكلىگەندىن كېيىن، غەلىبىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن «چېگرد ـ نى تىنچلاندۇرۇش خاتىرىسى» دېگەن مۇنداق بىر شېئىرنى يا ز ـ غان:

«تەلپۈندى پايتەختكە ئەمدى سۈتكۆل،
خانلىققا تەۋە بولۇپ قوش سۇ پۈتكۈل».

كېيىنكى كۈنلەردە يەنى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن، بۇ يەردە موڭغۇللارنىڭ كۆپلەپ ئولتۇراقلىشىشى تۈپەيلىدىن بۇ كۆل «سايرام كۆلى» دەپ ئاتالغان. موڭغۇل تىلىدا سايرام كۆلى «چاغان سەرىم نور» دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىكى «چاغان» سۆزى «ئاق» دېگەن مەنىنى، «سەرىم» سۆزى «تىنچ، دولقۇنسىز» دېگەن مەنىنى،

«نور» سۆزى «كۆل» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. ئومۇمىي مەنىسى «ئاق تىنچ كۆل» دېگەنلىك بولۇپ، ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇرچە «سۈتكۆل» بىلەن باراۋەر.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ساياھەتچى چيۇ چۈجى سەمەر-قەنتكە بېرىش سەپىرىدە سايرام كۆلى بويىدىن ئۆتكەن. شۇ چاغدا سايرام كۆلى بويىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرى ئۇنىڭ ھۆر-مىتى ئۇچۇن كاتتا زىياپەت بېرىپ، چيۇ چۈجىغا بولغان دوستلۇق رىشتىسىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن موڭغۇللارنىڭ قائىدىسى بويىچە «سەرىم»، «سەرىن» (خادا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تەقدىم قىلغان. راھىب چيۇ چۈجى ھەيران بولۇپ، «بۇ نېمە؟» دەپ سورىغىنىدا، موڭغۇللارنىڭ ئاقساقىلى چۈشەندۈرۈپ، «بۇ بىزنىڭ ئەڭ قىمەتلىك سوۋغىمىز، يەنى سەرىم»، دەپ چۈشەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن راھىب چيۇ چۈجى: «بۇ يەرنىڭ نامىمۇ سەرىم بولسۇن»، دەپ ئېيتقانىكەن. كىشىلەر بۇ رىۋايەتكە ئاساسەن، «سەرىم» كېيىن سايرام كۆلىنىڭ نامى بولغان دەپ قارايدۇ. لېكىن، چيۇ چۈجى «ئەۋلىيا چيۇ چۈجىنىڭ غەربكە قىلغان ساياھىتى» دېگەن ئەسىرىدە سايرام كۆلىنى قانداقتۇر «تەڭرى كۆلى» دەپ تىلغا ئالغان (سۇ بېيخەي: «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى» خەنزۇچە نەشرى، 273 ـ بەت).

«مەكىت» دېگەن نام ھەققىدە

تۇرسۇنبەگ ئىبراھىم

«مەكىت» دېگەن بۇ ئىسىم ھەققىدە ھازىرغىچە بىر نەچچە خىل قاراش ۋە پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان ئورتاق بىر خىل قاراش تېخى ۋۇجۇدقا چىققىنى يوق. تۆۋەندە مەن بۇ ھەقتىكى بىر نەچچە خىل قاراشقا بولغان ئىزدىنىشىمنى كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

1. «مەكىت» ــ «مىكىت گەۋرى»نىڭ ئىسمىغا قويۇلغان دېگەن قاراش.

«قەشقەر گېزىتى»نىڭ 1993 ـ يىللىق 13 ـ دېكابىردىكى سانىغا بېرىلگەن «مىكىت گەۋرى» ھەققىدىكى ئىزاھاتتا مۇنداق دېيىلگەن: «مىكىت گەۋرى ــ موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋەكىلى چىن دەيخانىنىڭ مەكىت خەلقىگە قىلغان زوراۋانلىقلىرىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن يەرلىك خەلقنىڭ پالۋانى، ھازىرقى مەكىت شۇ مىكىت گەۋرىنىڭ نامىغا قويۇلغان».

«مىكىت گەۋرى» «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1981 ـ يىللىق 4 ـ سانىدىكى «دولان مەشرېپى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىدە «دولان خەلقىنىڭ ياش ھەم تەدبىرلىك بولغان يولباشچىسى» دەپ تونۇشتۇرۇلغان. ئەمەلىيەتتە، «مىكىت گەۋرى» ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان بىر تارىخىي شەخس بولۇپ، ھېچقانداق تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ئاپتور «مىكىت گەۋرى»نى كۆتۈرۈپ چىقىرىش ئۈچۈن ماقالىدە «1743 ـ يىلدىن 1748 ـ يىلىغىچە موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋەكىللىرى

دىن چىن دەيخان قوشۇن باشلاپ كېلىپ دولان خەلقىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان ... مىكىت گەۋرى دولان خەلقىنى ھەربىكەتلەندۇرۇپ ۋە تەشكىللەپ چىن دەيخانغا قارشىلىق كۆرسەتكەن» دېگەن ئا ـ ساسسىز تەسەۋۋۇرنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭ بىردىنبىر ئاسا ـ سى سۇپىتىدە مەكىت ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى ھاڭقىلىق يېزا ـ سىدىكى ئاللىقاچان ئىستېمالدىن قالغان «قالماق جىلغىسى» دې ـ گەن بىر تاشلاندى يەرنى مىسال قىلغان. بۇ خۇددى ھازىرقى جاڭ ـ لىق تىلىمىزدا «شىياڭگاڭ بازىرى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان جايلارنى ئەشۇ ئىسىمغا قاراپلا شىياڭگاڭدىن ئادەم كېلىپ بەرپا قىلغان دېگىلى بولمىغىنىدەك ۋە ياكى شاڭخەي قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردىكى «شىنجاڭ كوچىسى»، «خوتەن كوچىسى» دېگەندەك ئىسىملارغا قاراپلا ئۇ يەرنى ئۇيغۇرلار بەرپا قىلغان دەۋالغىلى بولمىغاندەكلا بىر ئىش بولۇپ، ھېچقانداق تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىتىلى بولمايدىغان «قالماق جىلغىسى»نىمۇ «مىكىت گەۋ ـ رى»نىڭ ئىسپاتى قىلىپ كۆرسىتىشكە بولمايدۇ.

موڭغۇللارنىڭ مەكىتكە كېلىش مەسىلىسىگە كەلسەك، دەر ـ ۋەقە، تارىخىي ماتېرىياللاردا جۇڭغارلارنىڭ مەكىتتىن ئۆتكەنلە ـ كى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بار. بىراق، ئۇلار ھېلىقى ماقالىدە كۆرسىتىلگەندەك «دولان خەلقىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش» ۋە شۇ ئارقىلىق «مىكىت گەۋرى»نى مەيدانغا چىقىرىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى جاھالەت جارچىلىرى بولغان پاسىق خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ھامىيسى سۈپىتىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئەشۇ خوجىلارغا تارتىپ ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قىلغان ھەربىي يۈرۈش ـ لىرىدە «ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىر بۆلىكى ئۈچتۇرپان، كەلپىن، مارالبېشى، كالتە يايلاقتىن ئۆتۈپ، ئاتۇشقا چۈشۈپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغان، يەنە بىر بۆلىكى ئاقسۇدىن ئۇدۇل غورۇ چۆل، مەكىتنى كېسىپ ئۆتۈپ، يەكەنگە ھۇجۇم قىلغان ۋە 170 يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرۈپ ئۇيغۇرلار تارىخىدا پارلاق مەدەنىيەت يارىتقان يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان»[1].

بىراق، ھېلىقى ماقالىدە دېيىلگەندەك «1743 ـ يىلىدىن 1748 ـ يىلىغىچە» ئەمەس، بەلكى 1678 ـ يىلى ئاپپاق خوجىنى قورچاق خان قىلىپ تىكلەپ جۇڭغار خانلىقىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇر-غاندىن كېيىن قايتىپ كېتىشكەن.

دېمەك، 1743 ـ يىللاردا موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مە-كىتكە ئاتايىن بۇلاڭ ـ تالاڭغا كەلگەنلىكىنى تارىخىي پاكىتلار رەت قىلىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئاتالمىش تارىخىي شەخس «مىكىت گەۋرى» ۋە «مەكىت شۇ مىكىت گەۋرىنىڭ نامىغا قويۇلغان» دې-گەن قاراشمۇ پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

2. «مەكىت» ــ «مەنكەت»، «مەڭگەن» دېگەن ئىسىملاردىن كەلگەن دېگەن قاراش.

1981 ـ يىلى «ئاتۇش ئەدەبىياتى»نىڭ 1 ـ، 2 ـ قوشما سا-نىدا «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئارتۇچ» دېگەن بىر ماقالە ئېلان قى-لىنىدى. ماقالىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تىلغا ئېلىنغان قەش-قەر تەۋەسىدىكى يەر ـ جاي، يۇرت ناملىرى بىر ـ بىرلەپ نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، «مانكەنت» دېگەن ئىسىمغا كەلگەندە ئاپتور تىرناق ئىچىگە (مەكىت) دەپ ئىزاھلىغان. ئەينى چاغدا «تۈركىي تىللار دىۋانى» نەشرىگە تەييارلىنىۋاتقان بولۇپ، تېخى كىتابخانىلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈلمىگەن بولغاچقا، ئەسلى تېكىست بىلەن سې-لىشتۇرۇش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. شۇڭا، «مەكىت» «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى «مەنكەنت» دېگەن نامدىن كەلگەن دېگەن قاراش شەكىللەندى.

بىراق، 1984 ـ يىلى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نەشرىدىن چىققاندىن كېيىن «دىۋان»دا تىلغا ئېلىنغان قەشقەر تەۋەسىدىكى يەر ـ جاي، يۇرت ناملىرى بىۋاستە سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش نەتى-جىسىدە «مانكەنت» ھازىرقى مەكىت بولماستىن، بەلكى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بىر خاراب بولغان شەھەر ئى-كەنلىكى ئېنىقلاندى. «دىۋان»دا ئېنىق قىلىپ: «مانكەنت ــ قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەرنىڭ ئېتى. كېيىن خاراب بولغان»

دېيىلىپ، ئاستىغا بېرىلگەن ئىزاھاتتا «بۇ شەھەر خارابىسى ھا-زىرغىچە ‹mankant›, ‹mangan› نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە، شۇ شەھەر يېنىدىكى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيە توققۇزاق بازار ئىچى مەھەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ»[2] دەپ ئەسكەرتىل-گەن. بۇنىڭدىن ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەيلى خاراب بولغان شەھەرنى كۆرسىتىدىغان «مانكەنت» بولسۇن، مەيلى توق-قۇزاق بازار ئىچىدىكى مەھەللىنى كۆرسىتىدىغان «مانكەنت» بولسۇن، ھەر ئىككىلىسى توققۇزاق تەۋەسىدە بولۇپ، ھازىرقى مەكىت ناھىيىسىدىن كۆپ يىراق. شۇڭا، «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئارتۇچ» دېگەن ماقالىدىكى «مانكەنت»كە بېرىلگەن ئىزاھاتنى ئەتراپلىق بولمىغان پەرەز كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇقۇشماسلىق دېمەي تۇرالمايمىز.

بۇنىڭدىن باشقا، خەلق ئارىسىدا «مەكىت» دېگەن ئىسىم «مەڭگەن» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان دەيدىغان بىر خىل قاراشمۇ مەۋجۇت. مەكىت بۇغداي بەك ئوخشايدىغان ھەم كۆپ تېرىلىدىغان يۇرت بولۇپ، «ئويبۇغداي»، «خامان كۆيدى» دېگەن جايلارمۇ بار. ھەر يىلى يازدا خامانلارغا گويا تاغدەك دۆۋىلىنىپ كېتىدىغان مەڭگەنلەرنى كۆرۈپ، سىرتتىن كەلگەنلەر بۇ يەرلەر-نى «مەنگەنلەر»، «مەنگەن» دەپ ئاتىغان. كېيىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈ-شى بىلەن «مەكىت» دەپ ئاتىلىپ قالغان ...

بۇ بىر ئىلمىي ئاساسى يېتەرلىك بولمىغان ئاغزاكى مەلۇمات بولۇپ، تارىخىي نۇقتىدىن ۋە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەكشۈ-رۈپ كۆرۈش ھەم ئىزاھلاش ئىمكانىيىتى يوق.

3 . «مەكىت» — ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان مەركىتلەرنىڭ نامىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

بۇ قاراش ھەققىدە پىكىر بىزنى بايان قىلىشتىن بۇرۇن، مەركىت قەبىلىسى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەركىت قەبىلىسى تىلغا ئېلىنىشلا، بەزىلەر «بۇ قەبىلە قازاق ۋە موڭغۇللاردىمۇ تۇرسا، ئۇنى قانداقمۇ ئۇيغۇر قەبىلىسى

دېگىلى بولسۇن؟» دېيىشى مۇمكىن. بۇ ھەقتە تارىخىي ماتېرىياللارغا مۇراجىئەت قىلايلى: «مىلادىيە 907 ـ يىلى شەرقىي شىمالدا قىتان خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاتار قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ بەزى قەبىلە ئەزالىرى ئۇنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ‹ئاق تاتار› ۋە ‹قارا تاتار› دېگەن ئىككى قىسمغا بۆلۈندى. ئاق تاتارلار ئاساسەن، تاتار ۋە تاتار قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى قونغىرات، ئونغۇت، جالايىر، مېركىت، تۆرە قاتارلىق قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قارا تاتارلار بولسا، ئاساسەن موڭغۇل قەبىلىسىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالاتتى ... مىلادىيە 11 ـ ئەسىردە ئاق تاتارلار بىلەن قارا تاتارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. بۇ كۈرەشتە قارا تاتارلار ئۈستۈنلۈك قازىنىشقا باشلىدى ھەم بۇرۇنقى ‹تاتار› دېگەن نامنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يەنە ‹موڭغۇل› دېگەن نامنى قوللىنىشقا باشلىدى ... ئاق تاتارلار بارغانسېرى ئاجىزلاشتى ۋە پارچىلاندى، ھەتتا مېركىت، تۆرە قاتارلىق ئاق تاتار قەبىلىلىرىمۇ موڭغۇللارنىڭ يېڭى قەبىلە ئىتتىپاقىغا قاتناشتى»[3].

مەزكۇر كىتابتا يۇقىرىقى بايانلاردىن كېيىنلا ساپ قانلىق موڭغۇل قەبىلىلىرى بىر ـ بىرلەپ تىلغا ئېلىنىپ، 13 قەبىلە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مېركىت قەبىلىسى يەنىلا تىلغا ئېلىنمىغان. ئەكسىچە، «تۇرك، قىرغىز، قازاق ھەم خانلار شەجەرىسى»[4] دېگەن ئەسەردە مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ: «چىڭگىزخان دەسلىپىدىلا كېرەيگە تايىنىپ، موغۇللارنى ئاز ـ ئازدىن يىغىپ، تاتار ھەم مەركىت بىلەن دۇشمەنلىشىپ، ئونىڭدىن بۇرۇن نايمانغا تېگىشىپ ھەم ئونى يېڭىپ، ئاخىرى پۈتكۈل موغۇللارنى يىغقان چاغدا، ئۇلار ئولتۇراق لىشىپ قالغان بىر تالاي تۈركىلەر كۆچۈپ، قېچىپ كېتىشكە يېرىنى قىيالماي، نەتىجىدە موغۇللارغا قاراشلىق بولۇپ قالدۇ»[5].

چىڭگىزخان ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ھەققىدىكى باشقا تارىخىي مەلۇماتلاردىمۇ 1176 ـ يىلى چىڭگىزخان بۆرتە ئىسىملىك

بىر موڭغۇل مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەندە توي ئاخشىمى مەركىتلەر-نىڭ بەسىپ كېلىپ بۆرتەنى بۇلاپ كەتكەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ. ئارىدىن ئون ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، چىڭگىزخانىنىڭ يېقىنلىرى بۆرتەنى قۇتۇلدۇرۇپ، چىڭگىزخانغا ئەكېلىپ بەرگەندە، شۇ ئاخشىملا بۆرتەنى تولغاق تۇتۇپ بىر ئوغۇل تۇغقان. موڭغۇللار بالىغا «مېھمان» دېگەن مەنىدە «جوجىخان» دەپ ئىسىم قويغان. بەزىلەر بالىنى مەركىتلەردىن بولغانمىكىن دەپ گۇمان قىلغاندا، چىڭگىزخان ئۇلارنى شۇ كېچىسىلا مەخپىي ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان. كېيىن چىڭگىزخان ئۆزىگە تەخت ۋارىسى تالىلىغاندا قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قائىدە بويىچە تۇنجى ئوغلى جوجىخانىنى تاللىماي، ئۇنىڭ ئىنىسى ئوگىدايىنى تاللىغان.

ئەمدى مەركىت قەبىلىسىنىڭ ئۇيغۇرلاردىكى قايسى ئۇرۇق، قايسى جەمەتكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىگە كەلسەك، «مەركىتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىدىن بولغان قاڭقىللاردىكى 12 جەمەتنىڭ بىرى بولۇپ»[6]، «ئۇلار ئەڭ دەسلەپ، يەنى 4 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھازىرقى تۇرپاننىڭ غەربىگە ھەمدە تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە غەربىدىكى يايلاقلارغا كۆچكەن»[7]. مەخسۇس مەركىت قەبىلىسى تىلىغا ئېلىنغان تارىخىي مەلۇماتلاردىمۇ مەركىت قەبىلىسى ئاساسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلاتتى دېگەن بايانلار بار. يۇقىرىدا سۆزلەنگەندەك، ئەينى چاغدا «قارا تاتارلار»دىن يېڭىلىپ كۆچۈشىنى خالىمايلا، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقىغا قاتناشقانلار موڭغۇل قەبىلىسى بولۇپ، ئالتاي، تارباغاتايلاردا قالغانلىرى قازاق قەبىلەسى بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا كۆچكەنلەر ئەسلىدىكى ھالىتى بويىچە ئۇيغۇر قەبىلىسى بولۇپ شەكىللەنگەن.

دېمەك، «مەركىت» دېگەن بۇ ئىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان مەركىتلەرنىڭ نامىدىن كەلگەن. يەنە كېلىپ جانلىق تىلىمىزغا «مەكىت» دەپ ئۆزلىشىپ قالغان بۇ ئىسىم يېقىنقى يىللارغىچىلىك يېزىقتا ئەينەن ھالدا «مەركىت» دەپ يېزىلاتتى. ھازىر «مەكىت» دېگەن ئىسىم بىلەن

ئاتلىپ كېلىۋاتقان جايلار ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسىدە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى تەۋەسىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

ئىزاھلار:

① «تارىختىن قىسقىچە بايانلار»، 234 ـ، 237 ـ بەتلەر.

③ ⑦ ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ـ نىڭ تارىخى»، 1229 ـ، 1230 ـ، 752 ـ، 755 ـ، 63 ـ، 268 ـ بەتلەر.

② مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، Ⅲ تۇم، 215 ـ بەت.

④ ⑤ «شىنجاڭ ئەل ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتى»، 1986 ـ يىل 2 ـ سان.

⑥ ئىبراھىم مۇتىئىي: «ئىبراھىم مۇتىئىي ئىلمىي ماقالىلىرى»، 391 ـ بەت.

تۇرپان ئويمانلىقىدىكى بىر قىسىم يەر نامىلىرى ھەققىدە

ئابلىم قېيۇم

1. چىگبۇلاق. بۇ تۇرپان شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا تەخمىنەن 35 كىلومېتىر كېلىدىغان بىر يېزىنىڭ نامى. يەرلىك ئاھالىلەر ئۇنى «چىگبۇلاق»، «چولاق»، «چۇلاق»، «چىيلاق»، «چىگلاق» دەپ-گەندەك ھەر خىل تەلەپپۇز قىلىدۇ. بۇلارنى تۆۋەندە ئايرىم-ئايرىم ئىزاھلاپ ئۆتىمىز:

چىگبۇلاق: پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ يۇرتتا بۇرۇن ياۋا كەندىر ناھايىتى كۆپ ئۆسىدىكەن. كىشىلەر ئاشۇ كەندىر چىگىسى ئارقىلىق ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى قامدايدىكەن. كېيىن-كى كۇنلەرگە كەلگەندە ئەۋلادلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ چىگىچىلىك كەسپىنى داۋاملىق جارى قىلدۇرغان ھەمدە بۇ جايغا «چىگە بۇلاق» دەپ ئىسىم قويغان.

چولاق: بۇ باشقا يۇرت - مەھەللىلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىز بۇ يۇرتنى «چولاق» دەپ ئاتاش-قان. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا بۇ يۇرتنىڭ ئەتراپىدا باشقا يۇرت-مەھەللىلەر يوق.

چۇلاق، چىيلاق، چىگلاق: بۇلار ئەسلىي ئاتالغۇنىڭ ئىستې-مال جەريانىدىكى بۇزۇلۇشى.

«چىگبۇلاق» خەنزۇچە «七个布拉克» دەپ يېزىلغاچقا، بەزى كىشىلەر بۇ يەردە ئەسلىدە يەتتە بۇلاق بولغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. ئەمەلىيەتتە، بۇ پەرەزنىڭ قىلچە ئاساسى يوق. بۇ يۇرتنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە بۇرۇندىن تار-تىپلا «سالا قومۇش» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان پايانسىز كەتكەن

«چىغ - قومۇشلۇق بار. شۇنداق بولغانلىقتىن بۇ يۇرت ئەسلىدە «چىغ بۇلاق» دەپ ئاتالىپ، كېيىن «غ» تاۋۇشىنىڭ «گ» تاۋۇ-شىغا ئالمىشىشى نەتىجىسىدە «چىگبۇلاق»قا ئۆزگەرگەن. بۇ يۇرتنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ۋە جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ئا-ساسلانغاندىمۇ «چىغ بۇلاق» دېگەن ئىسىم بىر قەدەر مۇۋاپىق كېلىدۇ.

2. چىچانخو. بۇ تۇرپان شەھىرىنىڭ شىمالى تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان بىر يۇرتنىڭ ئىسمى بولۇپ، تۇرپان شەھىرىنىڭ ئا-ساسلىق كۆمۈر بازىلىرىنىڭ بىرى. جۇغراپىيىلىك ئورنى جە-ھەتتىن ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. سۇيى ئەلۋەك، ھەر خىل ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر، بولۇپمۇ جىغان كۆپ ئۆسىدىغان، مۇھىتى گۈزەل بىر جاي بولغاچقا، كىشىلەر جۇغراپىيىلىك ئور-نى ۋە تەبىئىي شارائىتىغا قاراپ «چىغانلىق غول» ياكى «جىغا-غول» دەپ ئاتىغان. كېيىنچە ئىستېمالدا «چىچانخو»غا ئۆزگىرىپ كەتكەن. خەنزۇچىسىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا « 七泉湖 » دەپ يېزىلغان.

3. تۇركارىز. تۇرپان ئويمانلىقىدا «تۇر كارىز» دەپ ئاتالغان يەرلەر خېلى كۆپ. تۇر بىر خىل خەۋەرلىشىش ئەسلىھەسى بو-لۇپ، دۇشمەن تاجاۋۇز قىلىپ كەلسە ياكى تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرسە، دەرھال ئوت يېقىلىپ شۇ مەھەللىگە ياكى بىر مەھەلله-دىن يەنە بىر مەھەللىگە خەۋەر بېرىلەتتى. تۇرپان ئويمانلىقىد-كى «تۇر كارىز» دەپ ئاتالغان جايلار قەدىمدىلا كىشىلەر توپلا-شىپ ئولتۇراقلىشىپ، تۇرلارنى ياساپ ئۆزئارا خەۋەر بېرىشكەن ھەمدە كارىزلارنى كولاپ دېھقانچىلىق قىلغاچقا مۇناسىپ ھالدا «تۇر كارىز» دەپ ئاتالغان.

4. «شا» بىلەن ئاتالغان جايلار. تۇرپان ۋىلايىتى تەۋەسىدە «شا» بىلەن ئاتالغان جايلار خېلى كۆپ. مەسىلەن: «تۇيۇقشا»، «ئامانشا»، «توقسۇنشا»، «ئەششا»، «قاراشا» دېگەنگە ئوخشاش، بىراق ئىستېمالدا «شا»نى «شاھ» دەپ خاتا قوللىنىۋالىدىغان ئا-

دەت شەكىللىنىپ قالدى. «شا» ھەرگىزمۇ «شاھ» مەنىسىنى بە-
رىدىغان سۆز بولماستىن، بەلكى «شاھەر» مەنىسىدىكى سۆزدىن
ئىبارەت. شۇڭا، كىشىلەر «تۈيۈق شەھىرى»نى «تۈيۈقشا»، «ئامان
شەھىرى»نى «ئامانشا» دەپ ئادەتلىنىپ قالغان. «ئەششا» ــ بۇ،
تۇرپان شەھىرى قاراغوجا يېزىسى تەۋەلىكىدىكى ئىدىقۇت (قو-
چۇ) قەدىمكى شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەينى زامانلاردا
«ۋاششەھىرى» (ۋاڑ ـ ۋاڑ شەھەر، كاتتا شەھەر دېگەن مەنىدە ــ
ئا) دەپ ئاتالغان بولۇپ، كېيىنچە كىشىلەر «ۋاششا» دەپ ئادەتلە-
نىپ قالغان.

«توقسۇنشا» ھازىرقى توقسۇن ناھىيە بازىرىنىڭ قەدىمكى
خارابىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئەسلىي «توقسۇن شەھىرى» بولۇپ،
كىشىلەر «توقسۇنشا» دەپ ئادەتلىنىپ كەتكەن.

«قاراشا»نىڭ ئەسلىسى «قارا شەھەر» («بۈيۈك شەھەر»، «چوڭ
شەھەر» دېگەن مەنىدە ــ ئا) بولۇپ، ھازىرمۇ كىشىلەردە «قاراشا
ئېتى»، «قاراشاغا بارىمەن» دېگەندەك ئادەت سۆزلىرى بار.

«تۇيۇق» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا

غاپپار روزى، ئۆمەر قادىر

«تۇيۇق» — پىچان ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 40 كىلومېتىر كېلىدىغان ئېدىرلىق باغرىغا جايلاشقان قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنىڭ بىرى. بۇ يەرنىڭ ئىقلىمى قۇرغاق بولغاچقا،ئۇزۇم ئۆستۈرۈشكە ئىنتايىن مۇۋاپىق كېلىدۇ.

«تۇيۇق»تا ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، ناھىيە دەرىجىلىك نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان «تۇيۇق مىڭ ئۆيى»، «ئەسھابۇلكەھف» («تۇيۇق غوجام») زىيارەتگاھى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىگىچە بولغان قەبرىگاھلار ھەم 18 ـ ئەسىردە ياشىغان ئالىم ۋە شائىر موللا ئەھمەد باقى غوجامنىياز قەسىۋرى مەقبەرىسى قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بار. شۇڭا، ئازادلىقتىن ئىلگىرى ياكى كېيىن بولسۇن، چەت ئەل ۋە ئېلىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى، تەتقىقاتچى خادىملىرى، ساياھەتچىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن تۇيۇققا كېلىپ زىيارەت قىلدى ھەم تەتقىقات ئېلىپ باردى.

«تۇيۇق» سۆزى توغرىسىدا تىلشۇناسلار ۋە تارىخچىلار: «بۇ سۆز ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، ‹تار› دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ سۆزنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلساق، «تۇي»+ «ئۇق» دېگەن ئىككى پېئىلدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، سۈپەت رولىنى ئۆتەپ كەلسە «ئاخىرى يوق»، «تۇيۇق يول» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كۆچمە مەنىدە كەلسە «ئاخىرىنى تاپقىلى بولمايدىغان، يېتىپ بولمايدىغان، توغرا مۆلچەرلىيەلمەيدىغان، داۋاملاشتۇرالمايدىغان» بولۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ سۆز «تار

يولغا كىرىپ قالماق» دېگەن مەنىدىمۇ كېلىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتىن تەھلىل قىلغاندا، «تۇيۇق» يېزىسىنىڭ شىمالىدا تەخمىنەن بەش كىلومېتىر كېلىدىغان جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان تەبىئىي تار جىلغا بار.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تۇيۇق» سۆزىگە مۇنداق تەبىر بېرىلگەن:

(1) «تايۇق ـــ تۇيغۇن، زېرەك، تۇيۇق
تايۇق ئەر ـــ تۇيغۇن، زېرەك ئەر»
(2) «تۇيۇق ـــ تۇيۇق، تۇتۇق، غەمكىن
تۇيۇق كىشى ـــ تۇتۇق ئادەم، غەمكىن ئادەم
تۇيۇق كۈن ـــ تۇمانلىق ۋە بۇلۇتلۇق كۈن
تۇيۇق قاپۇغ ـــ يېپىق قوۋۇق»
(3) «تۇيدۇردى ـــ تۇيدۇردى، بىلدۈردى، بىلدۈرۈپ قويدى»
(4) «تۇيدى ـــ تۇيدى، سەزدى»[1].

«ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە «تۇيۇق» سۆزى مۇنداق ئىزاھلانغان: «(1) پىچان ناھىيىسىدىكى بىر يېزىنىڭ نامى»، «(2) سەزگۈ، تۇيغۇ، تۇيۇق بولماق، تۇيۇق چۈشمەك، تۇيۇق بەرمەك، شەپە بەرمەك، تۇيدۇرۇپ قويماق، سېزىلمەك، تۇيۇلماق، شەپە بولماق»، «(3) ئەدەبىياتتىكى شېئىر شەكىللىرىدىن بىرىنىڭ نامى بولۇپ، 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ مىسرالىرى شەكىلداش سۆزلەردىن قاپىيىلىشىپ كەلگەن سۆز ئويۇنى شەكلىدىكى تولۇق ئاياغلاشقان ئوي ـ پىكىرگە ئىگە تۆت مىسرالىق شېئىرنى كۆرسىتىدۇ»[2].

«تۇيۇق» سۆزى يەنە كۆچمە مەنىدە «ئاشكارىلىنىش، سېزىلىش ياكى بۇ ئىش تۇيۇق بولۇپ قاپتۇ، سېزىلىپ قاپتۇ»[3] دېگەندەك مەنىلەرگىمۇ ئىگە بولۇپ، بىرەر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ سېزىلىش ياكى تۇيۇق بولۇپ ئاشكارىلىنىپ قېلىش، تۇيۇق يولغا كىرىپ قېلىشتەك نەتىجە ۋە ھالەتنى كۆرسىتىدۇ.

«تۇيۇ» سۆزىنى يەرلىك خەلقلەر ئىككى ئىسىمدىن تۇزۇلگەن

«تۇرغول» («تۇر+ غول») دېگەن سۆز بىلەنمۇ ئىزاھلاپ كەلمەكتە. بۇلارنىڭ ئىككىلىسى تولۇق ئۇقۇمغا ئىگە سۆز بولۇپ، ئالماشتۇرۇلۇپ ئىستېمال قىلىنغان. «تۇرغول» سۆزىدىكى «تۇر»: «باشقا جايلارنى كۆزىتىش، بەلگە بېرىش ئۈچۈن ياسالغان ئېگىز قۇرۇلما، قىيادۆڭ»[4] دېگەن مەنىنى، «غول» سۆزى بولسا، «ئىككى تاغ ياكى يار ئارىسىدىكى بوشلۇق، چوڭ جىلغا، سۇ يولى»[5] دېگەندەك مەنىلەرنى بېرىدۇ. بۇ قوشما ئىسىم ئىككى تاغ ياكى ئىككى يار ئوستىگە قۇرۇلغان تۇر، تۇر سېلىنغان قىيالىق دۆڭ دېگەننى چۈشەندۈرىدۇ. يۇقىرىدا «تۇيۇق» يېزىسىنىڭ شىمالىدا تەبىئىي تار جىلغا بارلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەنىدۇق. بۇ تار جىلغىنىڭ ئىككى تەرىپى تىك قىيالىق بولۇپ، بۇددىزم دەۋرىدە مىڭ ئۆي قېزىلغان. ھازىر مۇشۇ مىڭ ئۆيلەرنىڭ جەنۇبىدىراق ئىككى قاشتا ئىككى تۇرنىڭ خارابىسى بار. بۇ جاي ئەينى زامانداا ئەشۇ ھالىتىگە قاراپ، «تۇرلۇق غول»، «تۇرغول» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. «تۇيۇق» سۆزىنى «تۇرلۇق غول» سۆزىدە تاۋۇش ئۆزگىرىشى يۈز بېرىپ «تۇيلۇق غول»، «تۇيۇق غول» دېگەن ھالەتلەرگە ئۆزگىرىپ، كېيىن ھازىرقى «تۇيۇق» شەكلىگە كەلگەن دەپ پەرەز قىلىشقىمۇ بولىدۇ ۋە ياكى «تۇيۇق غول»، «تۇيۇق» سۆزى كېيىن بۇ يەرگە تۇر سېلىنغاندىن كېيىن، «تۇرلۇق غول»، «تۇرغول» دېگەن نامغا ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

«تۇيۇق» نامى توغرىسىدا رىۋايەتلەر ئېغىز يۇرگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى دەقيانۇس بىلەن «ئەسھابۇلكەھف» توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە باغلىنىدۇ.

قەدىمدە تۇرپاندا ياشىغۇچى ئاۋام خەلقلەردىن ئۆز دىنىدىن گۇمانلانغۇچى يەھۇدىيا، ماكسىلمىنا، ئازارپەتيۇنۇس، كاشاپەت يۇنۇس، يۇۋايۇنۇس قاتارلىق ئىخلاسمەن مۇخلىسلار ھەقىقىي تەڭرىنى ئىزدەپ تېپىش كويىغا چۈشۈپتۇ. ئۇلار بۇرۇن قۇياش، ئاي، ئوت قاتارلىقلارغا چوقۇنۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ھېچ قانائەت ھاسىل قىلالماي، پۈتۈن دۇنيانى ئىدارە قىلىۋاتقان قانداقتۇر

بىر قۇدرەتلىك تەڭرى بار، ئۇ پۈتكۈل كائىناتنى، مەخلۇقاتنى ياراتقان، ئۇنىڭ بۇيرۇقىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ، دەپ قىياس قىلىدىكەن. ئۇلار ھەقىقىي تەڭرىنى ئىزدەش يولىدا خېلى جايلارنى كېزىپ ئۆزۈن يوللارنى بېسىپ، ئاخىرى دەقيانۇس شەھىرىگە كەپتۇ. پادىشاھنىڭ ئىسمىمۇ دەقيانۇس ئىكەن. پادىشاھ ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئاپتۇ. ئۇلار شەھەردە بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ قاپتۇ. پادىشاھ بىر كۈنى ئۇلارنى ئالدىغا چاقىرىپ:

ــ ھەي جاھانكەزدىلەر، سىلەر نېمە مەقسەت بىلەن بۇ ياقا يۈرتقا كەلدىڭلەر؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ئۇلار:

ــ بىز ھەقىقىي خۇدانى ئىزلىگۈچىلەرمىز، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ، دەقيانۇس ھېچ تارتىنماستىنلا:

ــ ھەقىقىي خۇدا مەن بولىمەن، ئىشەنمىسەڭلەر مانا بۇ جەننەت ۋە دوزاق، ــ دەپ سۈنئىي ئورۇنلارنى، مەخسۇس ياساتقان چاھار باغلارنى، تېگىدە گۈلخان يېنىپ تۇرغان زىندان ۋە ئوتتەك قىزىپ تۇرغان قۇمлۇق جازا مەيدانلىرىنى بىر ـ بىرلەپ كۆرسىتىپتۇ. ئۇلار ئامالسىز، يالغاندىن ئۇنىڭ خۇدالىقىغا ئىشىنىپتۇ. دەقيانۇس خۇشال بولۇپ، ئۇلارنى ئۆز ھۇزۇرىدا بىر قانچە ۋاقىت تۇرۇشقا ئىجازەت بېرىپتۇ.

دەقيانۇس قىمار ئويناشقا بەك ھېرىسمەن بولۇپ، كۈندۈزى ئۆزىنىڭ خۇدالىقىنى تەشۋىق قىلسا، كېچىسى قىمار ئويناىدىكەن، ئۇنىڭ مەخسۇس كۆندۇرۇلگەن، بېشىغا چىراغ كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان مۇشۇكى بولۇپ، قىمار ئوينىغاندا ئىتائەتمەنلىك بىلەن بېشىدا چىراغ كۆتۈرۈپ جىم تۇرىدىكەن. بۇنى كۆرگەن ھېلىقى كىشىلەر، بىر تەرەپتىن، ھەيران بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ خۇدالىقىدىن گۇمانلىنىپتۇ. راست ـ يالغانىنى ئايرىش ئۇچۇن، ئۇلار چاشقانىنى تىرىك تۇتۇپ، قىمار سورۇنىغا يوشۇرۇن ئېلىپ كىرىپ، قىمار راسا ئەۋجىگە چىققاندا دەقيانۇسقا تۇيدۇرماي، چاشقانىنى مۇشۇككە كۆرسىتىپ قويۇپ بېرىپتۇ. مۇشۇك خۇددىنى يوقىتىپ چاشقانغا بىر ئېتىلغانىكەن، بېشىدىكى چىراغ

يەرگە چۈشۈپ چېقىلىپ كېتىپتۇ. سورۇن پاتپاراقلىققا تولۇپتۇ. پادىشاھنىڭ خۇدالىقى چېنىپ قاپتۇ. پادىشاھ دەقيانۇس ئىشىنىڭ تېگى ـ تەكتىنى بىلىپ ئىنتايىن غەزەپلىنىپتۇ. ئۇ بۇ مۇخسىلىسلارنى تېز كۆزدىن يوقاتمىسا، ئاۋام ئارىسىدىكى «خۇدا»لىق ئابرۇيىغا قاتتىق تەسىر يەتكۈزىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۇلارنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتمەكچى بوپتۇ. بۇ ئىشنى ئاللىبۇرۇن سېزىۋالغان يىگىتلەر شۇ كېچىسى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قېچىپ كېتىپتۇ. دەقيانۇس دەرغەزەپكە كېلىپ چاپارمەنلىرىنى ئۇلارنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ. يىگىتلەر قوغلاپ كېلىۋاتقان چاپارمەنلەرنى تۇيۇپتۇ. ئۇلار بىر قويچىغا يولۇقۇپتۇ. قويچى ئۇلارنى ئۆز ئىزى دائىم دەم ئالىدىغان بىر ئېغىزى بار ئۆڭكۇرگە يوشۇرۇپتۇ. بۇ ئۇلارنىڭ دەل ھازىرقى تۇيۇققا كەلگەن ۋاقتى ئىكەن. دەقيانۇسنىڭ چاپارمەنلىرى ئۇلارنى شۇنچە ئىزدەپمۇ تاپالماپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئۆڭكۇر ئېغىزىنى سىرلىق يەر، تۇيۇق يەر دەپ تونۇپ «تۇيۇق» دەپ ئاتىشىپتۇ.

«تۇيۇق» نامى چىڭ سۇلالىسىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ ئۇچرايدۇ. جاڭ يۇشىن ئەپەندىنىڭ «چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ گۇاجۇغا كۆچۈش جەريانى» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق بايانلار بار:

«كاڭشى 18 ـ يىلى (1679 ـ يىلى) يەكەن خانلىقى جۇڭغارلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلىدۇ. قومۇل، تۇرپانلارمۇ كەينى ـ كەينىدىن جۇڭغارلارغا قارايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قومۇل، تۇرپان خېلىغىچە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭغارلار تالىشىدىغان رايونغا ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇ سەۋەبلىك جۇڭغارلارنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ، قىرغىنچىلىقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن گۇاجۇغا كۆچۈشكە توغرا كېلىدۇ. 1732 ـ يىلىدىن باشلاپ قوچو ئۇيغۇرلىرى تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ئىمىن خوجا (لۇكچۇنلۇك) رەھبەرلىكىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ يارلىقىغا ئاساسەن بىر تۈمەندىن ئوشۇق ئاھالە گۇاجۇغا كۆچۈپ، چىيەنلۇڭ 21 ـ يىلى

(1756 ـ يىلى) كەبسە 9 ـ ئايغىچە شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ. 1756 ـ يىلى ئاچارچىلىق ۋە بەزى قىينىچىلىقلار تۈپەيلى ئۆز ماكانى تۇرپانغا قايتىپ كەلگەن». ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار بەش قەل ـ ئەگە بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلاشقان. 3 ـ ۋە 4 ـ قەلئەدە ئول ـ تۇراقلاشقان قوچو ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا مۇنداق خاتىرىلەر بار:

«(3 ـ قەلئەدە) ... بۇ قەلئەگە سۇ بېشى (تەخمىنەن تۈيۈق ـ نىڭ بەش كىلومېتىر شىمالىدا، غول ئېقىنىنىڭ باش قىسمىدا ـ ئا)، لەمجىن، كىچىك ئاستانە، پىچان، شۆگە قاتارلىق قەبىلىلەر ـ نىڭ بېگى ۋە ئۇلارنىڭ پۇقرالىرىدىن بولۇپ جەمئىي 307 ئۆي ـ لۈك، 1244 ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان» دېيىلگەن.

«(4 ـ قەلئەدە) ... بۇ قەلئەگە لەمجىن، ياڭخي، تۇچېڭگۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بەگلىرى ۋە ئۇلارنىڭ پۇقرالىرىدىن بو ـ لۇپ جەمئىي 327 ئۆيلۈك، 1351 ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلغان» دې ـ يىلگەن. 4 ـ قەلئەدە تىلغا ئېلىنغان تۇچېڭگۇ (土城沟)نى دەل بىز ئېيتىپ كېلىۋاتقان تۇيۇق يېزىسى دەپ جەزىملەشتۇ ـ رۇشكە بولىدۇ. چۈنكى، تارىخي خاتىرىلەردىكى بۇ يۇرت نامىلە ـ رىنىڭ تىزىلىش تەرتىپىنى جۇغراپىيىلىك ئاساستا تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساقمۇ، ياڭخي مەھەللىسىنىڭ ئىككى كىلومېتىر شىمالىدا تۇيۇق (تۇچېڭگۇ) دېگەن جايىنىڭ بارلىقىنى مۇنازىرە ـ سىز ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ھازىر پىچان ناھىيىسىگە قاراشلىق يېزا ـ كەنتلەرنى تەكشۈرۈپ كۆرسەك، تارىخي ماتېرىيالىلاردىكىگە ئوخشاشلا رەتلىك يېزىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ. مەسىلەن: تۇيۇق ـ نىڭ شىمالىدا سۇ بېشى، شەرقىدە لەمجىن، پىچان، شۆگە، جە ـ نۇبىدا ياڭخي بار. سۇ بېشى، تۇيۇق، ياڭخي قاتارلىق يېزىدىكە ـ لەر بىر ئېقىنىنىڭ سۈيىنى ئىچىدۇ. غەربىدە ئاستانە، قاراغوجا بار.

يەنە بىر تەرەپتىن، تۇچېڭگۇ ھازىرقى تۇيۇقنىڭ ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ، ھازىر خەنزۇچە تۇيۇگۇ (土峪沟) دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. تۇچېڭگۇ (土城沟)

دېگەن ئىسىمدىكى «شەھەر ـ قەلئە» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «城» سۆزى كېيىنچە «ئېدىرلىق، تاغ جىلغىسى» دېگەن مەنىنى بېرىدىغان «峪»گە ئۆزگەرگەن. بۇ خىل ئۆزگىرىش شۇ يۇرتنىڭ يەر شەكلى ئالاھىدىلىكىگىمۇ باپ كېلىدۇ.

ئىزاھلار:

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، Ⅲ تۇم، 227 ـ، 228 ـ، 267 ـ، 335 ـ بەتلەر.

② ④ ⑤ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، Ⅱ تۇم، 351 ـ، 352 ـ بەت، Ⅰ تۇم، 317 ـ بەت، Ⅲ تۇم، 901 ـ بەت.

③ «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى»، 76 ـ بەت.

⑥ ⑦ ⑧ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1984 ـ يىل 3 ـ سان.

تۇرپاندىكى بەزى يەر ناملىرى توغرىسىدا

رەۋىدۇللا ھەمدۇللا

«شىنجاڭ تارىخىدىن تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1994 ـ يىل ـ لىق 1 ـ سانىغا «بىلەمسىز، بۇ يەر ناملىرى قانداق كېلىپ چىق ـ قان» سەرلەۋھىلىك ماقالە بېسىلدى. ماقالىدە نۇقتىلىق ھالدا تۇرپاندىكى «قانىقا»، «دەپسەڭگە»، «قۇرۇتقا» دېگەن يەر ناملىرى ـ نىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكى ئۇستىدە بەزى قاراشلار ئوتـ تۇرىغا قويۇلغان. ئاپتور بۇ يەر ناملىرىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ياقۇپبەگنىڭ تۇرپاندا ئېلىپ بارغان قىرغىنچىلىق ئۇرۇشىغا باغلاپ چۈشەندۈرگەن، يەنى «قانىق»نى قان تۆكۈلگەن يەر، قان ئاققان يەر، قانغا بويالغان يەر دەپ، «دەپسەڭگە»نى ياقۇپبەگ قو ـ شۇنى خۇيزۇلارنى قوغلاپ يۇرۇپ، ئاتقا دەسسىتىپ ئۆلتۈرگەنلە ـ كى ئۈچۈن دەپسەڭگە دەپ ئاتالغان دەپ، «قۇرۇتقا»نى ياقۇپبەگنىڭ مۇھاسىرىسى ئىچىدە قالغان خۇيزۇلار پىژغىرىم ئىسسىقتا ئۇسسۇزلۇقتىن ئۇسساپ قاق بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن قۇرۇتقا دەپ ئاتالغان، دەپ چۈشەندۈرگەن.

مېنىڭچە بۇ يەر ناملىرىنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىنىڭ ئىلمىي ئاساسى يوق. مەن تۆۋەندە بۇ ھەقتە ئۆز پىكرىمنى ئوتتۇرىغا قو ـ يۇپ ئۆتىمەن.

«قانىقا» توغرىسىدا. تۇرپان شەھىرىنىڭ يار يېزىسىدا قانقا كەنتى دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنت بار. بۇ يەر نامىنىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدا «ئوغۇزنامە» داستانىغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. «ئوغۇزنامە» داستانىدا ئوغۇزخاننىڭ جۇرجىتلار بىلەن بولغان ئۇرۇشى تەسۋىرلەنگەن، جەڭدە ئوغۇزخان غالىپ

كېلىپ نۇرغۇن ئولجىغا ئىگە بولىدۇ. بۇلارنى ئېلىپ كېتىشكە ئات ـ ئۇلاغ ئازلىق قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئوغۇزخان قوشۇنىدىكى بارماق يوسۇن بىلىگ دېگەن كىشى ياغاچ ھارۋا ياسايدۇ. باش-قىلارمۇ مۇشۇ ھارۋىغا ئوخشىتىپ ھارۋا ياسايدۇ. ئولجىلار ھار-ۋىلارغا بېسىلىپ ماڭغاندا ھارۋىدىن «قاڭق، قاڭق» قىلغان ئاۋاز چىقىدۇ، ئوغۇزخان خۇشاللىقىدىن ھارۋىغا «قانقا» دەپ، ھارۋىنى ياسىغان بارماق يۇسۇن بىلگىگە «قاڭقىلى» دەپ نام بېرىدۇ. كې-يىنكى قانقا قەبىلىسىدىكەر ئەنە ئاشۇ «قاڭقىلى»نىڭ ئەۋلادلا-رىدۇر. «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ «قاڭ-قىل قەبىلىلىرى» دېگەن بابىدا «قانقا» دېگەن بۇ نامنىڭ تارىختا تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىدە تۇرغان قانقا قەبىلىسىنىڭ نامى-دىن كەلگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. دېمەك، «قانقا» دېگەن بۇ نام قە-بىلە نامىدىن كەلگەن.

«دەپسەڭگە» توغرىسىدا. تۇرپان شەھىرى ئۇزۇمچىلىك يې-زىسىدا دەپسەڭگە كەنتى دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنت بار. ئۇزۇم-چىلىك يېزىسىغا تەۋە باغرى دېگەن يەردىن ئۆتۈپ بۇيلۇققا بې-رىشتا بىر دۆڭ (تۆپىلىك) يولۇقىدۇ. مۇشۇ تۆپىلىككە قەدەم قو-يۇلىدىغان يەر «دەپسەڭگە» دەپ ئاتىلىدۇ. «دەپسەڭگە» دېگەن بۇ نام مۇشۇنىڭدىن كەلگەن. ئەگەر مېنىڭ بۇ قارىشىم ئىنكار قى-لىنسا، ئۇنداقتا قاغىلىق ناھىيىسى يېتىملىقۇم يېزىسىدىكى «دەپسەڭگە» كەنتىنى، پوسكام ناھىيىسى يېما يېزىسىدىكى «دەپ-سەڭگە» كەنتىنى قانداق چۈشەندۈرگۈلۈك؟ ئەجىبا بۇ يەرلەردىمۇ تۇرپاندىكى ۋەقەلەر يۈز بەرگەن دەپ چۈشەندۈرۈش كېرەكمۇ؟!

«ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1995ـ يىلى 9 ـ ئاۋ-غۇست سانىغا «بەزى يەر نامىلىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە» دېگەن بىر پارچە ماقالە بېسىلدى. ئاپتور ماقالىدە «تۇرپان» دېگەن سۆز-نىڭ ئېتىمولوگىيىسى ئۈستىدە توختىلىپ تۆۋەندىكىدەك قارا-شىنى ئوتتۇرىغا قويغان:

1) تۇرپان ئەسلىي «تۇرپاناھ» دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن بو-

لۇپ، تۇركچە تاغ دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. «تۇرپاناھ» دېگەن سۆز تاغلار بىلەن ئىھاتە قىلىنغان يۇرت دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

2) تۇرپان ئەسلىي «تۇرپاناھ»تىن ئۆزگەرگەن بولۇپ، «تۇر-قەلئە» دېگەنلىك بولىدۇ. تۇرا بىلەن پاناھتىن تۇزۇلگەن «تۇرپا-ناھ» پاناھلىنىدىغان قەلئە دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئاپتورنىڭ تۇرپان دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسى توغرىسىدىكى تەبىرلىرى كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ.

دەرۋەقە، تۇرپان دېگەن سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە ئېنىق ۋە ئىشەنچىلىك يازما مەلۇمات يوق. بەزى ماتېرىياللاردا بۇ سۆزنىڭ موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «مېۋىلىك» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكى يېزىلغان. ئامېرىكىلىق ئالىم دېنى سىنور ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇرلار» دېگەن ماقالىسىدە تۇرپان دېگەن بۇ يەر نامىنىڭ موڭغۇل دەۋرىدىن كېيىن كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

يەر ناملىرى تەتقىقاتى ناھايىتى ئىنچىكە ۋە ئىلمىي ئەمگەك. شۇڭا، بۇ جەھەتتە ھەرگىزمۇ ئۆزىمىزنىڭ پەرىزىگە تايىنىپ يەكۈن چىقارماسىتىن، تارىخ، جۇغراپىيە ۋە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىز كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن جامائەتچىلىكنى شۇ يەر نامىنىڭ قانداق بارلىققا كەلگەنلىكى ۋە قانداق مەنا بېرىدىغانلىقى توغرىسىدا ئىشەنچىلىك، توغرا ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتەلەيمىز.

قومۇل رايونىدىكى بەزى يەر ـ جاي ناملىرى ھەققىدە

سەمەت ئەسرا

كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە قومۇل دىيارىنىڭ قەدىمكى ساك، ھۇن، تۈرك، ئۇسۇن، توخرى، چۇمۇل، خۇ (غۇز)، ئۇيغۇر، ئەلكە، قارلۇق قاتارلىق جەڭگىۋار مىللەت، قەبىلىلەرنىڭ پائالىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ مىللەت، قەبىلىلەر بۇ رايوندا ئۆز ئىزلىرىنى قالدۇرغان. ھازىر قومۇل رايونىدا قەدىمكى ساك، تۈرك، ئۇيغۇر، قارلۇق، ئەلكە، چۇمۇل قاتارلىق مىللەت، قەبىلە ناملىرى بىلەن ئاتالغان بىر مۇنچە يەر ـ جاي ناملىرى بار. بۇ جايلارنىڭ ناملىرى يۇقىرىدىكى مىللەت، قەبىلە ناملىرىغا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا مۇناسىۋەتلىك، بۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى جەمەت لەقەملىرىنىڭ نامىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى، قومۇلدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئىسمىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرىمۇ ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. مانا مۇشۇ يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەلىرىنى ئېنىقلاش تەزكىرە خىزمىتىدىكى مۇھىم ئىشلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى مىللەت، قەبىلە ناملىرى بىلەن ئاتالغان جايلار

قومۇل قەدىمكى ساك قوۋملىرىنىڭ مۇھىم پائالىيەت سورۇنلىرىدىن بىرى ئىدى. تارىخىي خاتىرىلەردە «ساكلار مىلادىيەدىن بىر قانچە ئەسىر بۇرۇن ھازىرقى دۇنخۇاڭ ئەتراپىدىكى (قومۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) جايلاردا ياشاپ كەلگەن، كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە توخرى خانلىقىنىڭ كۈچىيىشى بىلەن ئاستا

ـ ئاستا سۈرۈلۈپ، شىمالىي شىنجاڭ تەۋەسىگە ئۆتكەن، ھۇنلار ـ نىڭ كۈچىيىشى ئارقىسىدا توخرىلارنىڭ شەرققە سۈرۈلۈشى بىـ لەن ساكلار ئىران، ھىندىستان تەرەپلەرگە كەتكەن» دەپ قەيت قىلىنىدۇ. شۇ نۆۋەتتىكى كۆچۈشتە ساكلار تەلتۆكۈس كۆچۈپ كەتمىگەن، بىر قىسمى يەنىلا ئانا ماكانلىرىدا قېلىپ، ھەر خىل پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ھازىر قومۇل رايونىدىكى ساك نامى بىـ لەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان «بۈركۈت ساقا»، «ئاراساقا»، «جۈجەم ساقا»، «دۈگگۈر ساقا»، «ئالتىزاق» قاتارلىق يەر ـ جاي ناملىرى قومۇلدا ساكلارنىڭ ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ جايلاردىن ساكلارغا مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئالتىزاق رايونىدىن 3200 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى بايقالـ دى. 1958 ـ يىلى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى بۇ جايىنى تەكشۈرۈپ كۆپلىگەن رەڭلىك ساپال قاچىلارنى، مىس قوراللارنى، تاش قوراللارنى، ئۈستىخان قوراللارنى تاپتى، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ رايونىنى كۆپ قېتىم كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈپ، تەتقىقاتنى چوڭـ قۇرلاشتۇردى. بۇ جايدىن يەنە ھەر خىل بۇيۇملار، رەڭدار توقۇل ـ مىلار، ئۇچى ئۇچلۇق كىگىز قالپاقلار تېپىلدى، تەتقىقاتچىلار بىردەك بۇ جايدا ساكلارنىڭ بىر قەدەر گۈللەنگەن مەدەنىيەتلەرنى يارىتقانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشتى. ئالتىزاق رايونىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلارغا «ئالتىزاق مەدەنىيىتى» دەپ نام بېرىلدى.

6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىستەمى خان زامانىسىدا قو ـ مۇل، باركۆللەرمۇ غەربىي تۈركىلەرنىڭ مۇھىم پائالىيەت سورۇنـ لىرىغا ئايلانغان. ھازىرقى ئاراتۇرۇك ئەينى دەۋردە تۈركىلەرنىڭ مەركىزىي سورۇنلىرىدىن ئىدى. چۈنكى، ئاراتۇرۇكنى مەركەز قىلغان تۈرك قەبىلىلىرى «غەربىي تۈركىلەر» ۋە «شەرقىي تۈركـ لەر» دەپ ئىككى چوڭ تارماققا بۆلۈنگەنىدى. «ئاراتۇرۇك» دېگەن نامدىنلا بۇ جايىنىڭ تۈرك خەلقلىرىنىڭ بىر مەركىزىي ئورنى

ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئاراتۇرۇك تەۋەسىدىن تۇركلەرگە ئائىت بىر قىسىم ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار تېپىلدى. بۇنىڭدىن باشقا ئاراتۇرۇكتە «تۇرگەن غول» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قانچە ئېقىن بار.

تارىخىي مەنبەلەردە چۈمۇل قەبىلىلىرى «قومۇل، دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىدا ياشىغۇچى تۇركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى ئىدى» دەپ كۆرسىتىلىدۇ. قومۇلدا چۈمۇللارغا مۇناسىۋەتلىك «چۆمەنتۇر» دېگەن جاي بار. بۇنىڭدىن باشقا «چۈمۇن (چۆمەن)» لەقەملىك بىرقانچە جەمەت كىشىلەر ھازىرمۇ ياشاپ كەلمەكتە.

ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ئۆز ئەسىرىدە «ئەلكە بۇلاق قەبىلىلىرى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرى» دەپ بايان قىلىدۇ. قومۇلدىكى راھەتباغ يېزىسىنىڭ 6 ـ كەنتى «ئەلكە» دەپ ئاتىلىدۇ. تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ جاينىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن ئىكەنلىكى مەلۇم.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇەنخي يىللىرىدا تۇزۇلگەن «ۋىلايەت، ناھىيە تەزكىرىلىرى» دېگەن ماتېرىيالدا «لاپچۇق شەھىرىنى پەرچانلىق (ھازىرقى چەرچەنلىك) خۇ (غۇز)لار كۆچۈپ كېلىپ قۇرغان» دەپ يېزىلغان. ھازىرمۇ قارادۆۋە تەۋەسىدە خۇلارنىڭ مەھەللىسى دېگەن جاي بار، شۇ مەھەللىدە ياشىغۇچى بىر قانچە جەمەت ئىسىملىرىنىڭ ئالدىغا «خۇ» سۆزىنى قوشۇپ «خۇ سەيدۇل»، «خۇ ئابدۇۋاھىت»، «خۇ ئىلياس» دەپ «خۇ» سۆزىنى بىر خىل فامىلە سۈپىتىدە قوللىنىدۇ.

مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىي ماتېرىيالىلىرىدا قارلۇقلارنىڭ قومۇل رايونىدا ياشىغانلىقى توغرىسىدا كۆپلىگەن پۈتۈكلەر قالدۇرۇلغان. قارلۇقلارنىڭ نامىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى، جەمەت لەقەملىرى، خەلق قوشاقلىرى قومۇلدا كۆپلەپ ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن: قومۇل شەھىرىگە تەخمىنەن 75 كىلومېتىر كېلىدىغان توغۇچىدىكى بۇگۇر تەيزاڭدىن باشلانغان غول لاپچۇق قەدىمكى شەھىرىنى قاق ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، قارادۆ-

ۋىگە باردۇ. بۇ غولنى يەرلىك كىشىلەر «قارلۇق غول» دەپ ئاتايدۇ. غولنىڭ ياقىسىدا «قارلۇقلار مەھەللىسى» دېگەن بىر مەھەللە بار، يەنە بۇ غول ياقىسىدا «قارلۇق تۇگمەن»، «قارلۇق كىرز» دېگەن جايلار بار. قارلۇقلار مەھەللىسىدە «قارلۇق» لەقەملىك بىر قانچە جەمەت كىشىلەر ياشىماقتا، ئۇلار ئۆز ئىسىملىرىنىڭ ئالدىغا «قارلۇق» سۆزىنى قوشۇپ «قارلۇق ئىساق»، «قارلۇق مەتنىياز»، «قارلۇق نىياز» دەپ ئاتايدۇ. ئالىم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قارلۇقچە، ئوغۇزچە، قىپچاقچە دەپ ئىزاھات بەرگەن سۆزلىرى ئىچىدە «قارلۇقچە» دەپ ئىزاھلىغان سۆزلەر قومۇلدا ھازىرمۇ قوللىنىلماقتا. تارىخىي خاتىرىلەردە، قارلۇقلار قومۇل رايونىدىن يەتتە سۇ تەرەپلەرگە كۆچۈپ كەتكەن، دەپ بايان قىلىنىدۇ. بىز تۆۋەندىكى خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان تارىخىي قوشاقتىن قارلۇقلارنىڭ تەقدىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز.

قارلۇغۇم قارلىق سايان،
سەگۈنچىكى سەرۋەڭ سايان.
زامانىنىڭ دۇشقارىدا[1]
سەن بىر سايان، مەن بىر سايان.

تۇغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋە قاتارلىق جايلاردا ساقلىنىپ قالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن پۈتۈنلەي دېگۈدەك قارلۇق، ئۇيغۇر پۈرىقى چىقىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: تەيزۇڭ بۇددا غارلىرى دەل قارلۇق غولنىڭ سۇ بېشىغا جايلاشقان بولۇپ، 30دەك گۇل لۇك كېمىر ياسالغان. تاڭ سۇلالىسى تارىخىي مەنبەلىرىدە بۇ جاي ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان. بۇ جايدىكى رەسىملەر تۇرپان ـ دۇنخۇاڭ رايونلىرىدىكى رەسىملەردىن قېلىشمايدۇ.

ئۇيغۇرلار قومۇل دىيارىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ياشاپ كەلگەن، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن ئەسەردە «伊吾户»، «呼得»، «揭呼»، «乌揭» دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى

① دۇشقار ـــ قىيىن، مۇشكۇل.

«ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنىڭ ھەر خىل ئاتىلىشىدۇر، دېيىلگەن. ھازىرقى ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ نوم يېزىسىدىكى «ئۇغۇر چوققا» دەپ ئاتىلىدىغان يەر جاي نامى، «كونا تاڭنامە . جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دە ھازىرقى بارىكۆلنىڭ «بارىس كۆل» دەپ خاتىرىلەنگەنلىكى ئۆز دەۋرىدە بۇ رايوندا ئۇيغۇرلار ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئالىم مەھمۇد كاشغەرىيمۇ تۇرپان، قومۇل تەرەپلەرنى «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ كۆپ قېتىم تىلغا ئالىدۇ. دەرۋەقە، يېقىنقى يىللاردىكى بىر قانچە قېتىملىق تەكشۈرۈش جەريانىدا قومۇل رايونىدا «ئۇيغۇر» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان «ئۇيغۇر بالىقلىرى (شەھەرلىرى)»، «ئۇيغۇر چوققىلىرى»، «ئۇيغۇر غوللىرى» ناھىيىسىنى كۆپ ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. مەسىلەن: ئاراتۇرۇك ناھىيىسى تەۋەسىدىلا «بەلچىر ئۇيغۇر چوققىسى»، «توپ ئۆيلەر ئۇيغۇر چوققىسى»، «تۇركۆل ئۇيغۇر چوققىسى»، «ئاداق ئۇيغۇر چوققىسى»، «ئۆرگەي ئۇيغۇر چوققىسى»، «باي ئۇيغۇر تۆپىلىكى»، «ئۆمۈر تاغلىرىدىكى ئۇيغۇر چوققىلىرى»، «قىرساي ئۇيغۇر چوققىسى»، «قىزىل غاشا ئۇيغۇر چوققىسى»، «بۇرالىق ئۇيغۇر چوققىسى»، «نوم ئۇيغۇر چوققىسى»، «قوتوغول ئۇيغۇر چوققىسى» قاتارلىق جايلار ئېنىقلاندى. پەقەت بۇلاردىن «قوتوغول ئۇيغۇر چوققىسى» تەكشۈرۈلگەندە بۇ جايدىكى تاش ئورەكلەر ئەتراپىدىن قىياتاش رەسىملىرى، رەڭلىك ساپال قاچىلار، تاش يارغۇنچاق، تاش قوراللار تېپىلدى. «نوم ئۇيغۇر چوققىسى»دا «كارسالڭ» دېگەن بىر جاي بار، «كارسالڭ» دېگەن «ساپال» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ جايدا ئۇيغۇرلار ساپال قاچا پىشۇرۇپ كەلگەن. «باي ئۇيغۇر تۆپىلىكى»نىڭ يېنىدا باي قەدىمكى ئۇيغۇر شەھەر خارابىسى بار، ئۇ، قەدىمكى يېپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسىدىكى مۇھىم توگۇن ھېسابلىنىدۇ. شەرقىي تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ ئېتەكلىرىنى ماكان قىلغان ئۇيغۇرلار تەڭرىتاغلىرىدىن ئېقىپ چۈشۈپ قومۇل بوستانلىقىنى كېسىپ ئۆتكەن توققۇز غول (ئېقىن)نى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار بۇ غول (ئېقىن)لارغىمۇ ئۇيغۇر

دېگەن نامنى ئۇلۇغلاپ قويغان. مەسىلەن: «تاشبالىق غول»، «ئۇيغۇر غول»، «ئاراتام غول»، «قىزىل يۇلغان غول»، «تۆرۈك غول»، «كۆكيار غول»، «قارلۇق غول»، «بەكنى غول» قاتارلىقلار. ئۇيغۇرلار تاشبالىق غول ياقىسىدا تاشبالىق (تاش شەھەر)نى، ئاراتام غول ياقىسىدا قەدىمكى «ئاراتام ئۇيغۇر شەھىرى»، «تاش شەھەر»، «چارلىق ئۇيغۇر شەھىرى»، «بوداق ئۇيغۇر شەھىرى»، «دۆشۈي ئۇيغۇر شەھىرى»، «بوستان گۆنچەك ئۇيغۇر شەھىرى» قاتارلىقلارنى بىنا قىلغان. بۇ مەدەنىيەت ئىزنالىرىدىن پەقەت چارلىق ئۇيغۇر شەھىرىدىن ھەرخىل ساپال قاچىلار، ساپال پىشۇرىدىغان خۇمدان ئىزى، قىياتاش رەسىملىرى بايقالدى. «ئاراتام ئۇيغۇر شەھىرى» ئەتراپىدا مەك ئۆيلەر، قىياتاش رەسىملىرى بار. بۇ جايدىن رەڭلىك ساپال قاچىلار، قەدىمكى جەسەتلەر، مىس قوراللار، ياغاچ قوراللار قېزىۋېلىندى. قىزىل يۇلغۇن غول ياقىسىدا ئۇيغۇرلار قەدىمكى دۆڭەجىن (دۇربەجىن) قەلئەسىنى بىنا قىلغان، بۇ غول ياقىسىدىن لۇجاۋەن قەدىمكى تاش قوراللار مەدەنىيىتى تېپىلدى. ئۇنىرغول ياقىسىدا ئۇيغۇرلار قامال بالىق، ئۇيغۇر بالىق قاتارلىق شەھەرلەرنى بىنا قىلغان. «ئۇيغۇر بالىق» ھەققىدە مەك سۇلالىسى مەنبەلىرىدە ئېنىق مەلۇمات قالدۇرۇلغان. يەرلىك كىشىلەرمۇ ھازىرقى راھەتباغ تەۋەسىنى «ئۇيغۇر باقىلىرى» دەپ ئاتاپ كەلگەن. پەقەت راھەتباغ تەۋەسىدىلا تۇر دەپ ئاتىلىدىغان 70 جاي بولۇپ، ھەر بىر تۇر بىر قەلئە ياكى شەھەر ئىكەن. كۆكيار غول ياقىسىدا قەدىمكى بەش شەھەرنەك ئىككىسى ئاستانە (يۇقىرى پايتەخت) شەھىرى بىلەن سۇمقاغا (سۇمۇل قارغۇي) شەھەرلىرى بىنا قىلىنغان. قارلۇق غول ياقىسىدا تۇغچى (تۇغ تۇمان، ئۇرۇش، جەڭلەر بېشى)، لاپچۇق (ناجى)، قارا دۆڭە (قارلۇق تۆپە) شەھەرلىرى بىنا قىلىنغان. بەكنى غول ياقىسىدا قەدىمكى شەھەر كىدىك شەھىرى بىنا قىلىنغان.

جەمەت لەقەملىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر - جايلار

قومۇلدا جەمەت لەقەملىرى بىلەن ئاتالغان يەر - جاي نامـ
لىرى ناھايىتى كۆپ. قومۇلدىكى ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئۇزۇن
زامانلاردىن بۇيان لەقەمنى بىر خىل فامىلە سۈپىتىدە قوللىنىپ
كەلگەن. كىشىلەر مەلۇم بىر شەخسنىڭ لەقمىنى ئاڭلاش بىلەن
ئۇ كىشىنىڭ قايسى جەمەتتىكى كىشى ئىكەنلىكىنى ھەمدە ئۇ-
رۇق - تۇغقانلىرىنىڭ كىملەر ئىكەنلىكىنى بىلۈۋىلىپلا قالماي،
شۇ جەمەتتىكى كىشىلەرنىڭ قۇمۇلنىڭ قايسى تاغ، قايسى يېزا -
كەنتىدە بىر قەدەر كۆپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنىمۇ بىلۈۋالالايدۇ.
مەسىلەن: قۇمۇلدا «تۇر» دەپ ئاتىلىدىغان يەر - جاي نامىدىن
149ى ئېنىقلاندى. مۇشۇ يەر - جاي نامىرىنىڭ 80 پىرسەنتى
جەمەت لەقەملىرىنىڭ نامىغا قويۇلغان. بۇنىڭغا «چاشقانتۇر»،
«توخۇتۇر»، «تازتۇر»، «چوپاقتۇر»، «پالۋانتۇر»، «قۇشقاچتۇر»،
«كارنەيچىتۇر»، «قاينىاقسۇتۇر»، «چايچىتۇر» قاتارلىقلار دەلىل
بولالايدۇ. تۆۋەندە بۇلاردىن بىر قانچىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتەيلى:

پالۋانتۇر — پالۋانتۇر يېزىسىنى ئەڭ بۇرۇن ماكان قىلغان
كىشى كېرەم پالۋان دېگەن كىشى بولۇپ، ھازىرقى يېزىلىق ھۆ-
كۈمەتنىڭ ئەتراپىدىكى زور كۆچىلىك كىشىلەر ئاشۇ كېرەم
پالۋاننىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى. كېيىنچە بۇ نام يېزىغىمۇ ئو-
مۇملىشىپ «پالۋانتۇر» دەپ ئاتىلىپ قالغان.

كارنەيچىتۇر — 1712 - يىلى قومۇل ۋاڭلىرىدىن ئىمىن
ۋاڭ دەۋرىدە ۋاڭ ئوردىسىدا يوغان ئىككى كارنەي بولۇپ، بۇ كار-
نەيلەرنى مەخسۇس چالىدىغان كىشىلەر بار ئىدى. بۇلار ئوردىدا
توي - تۆكۈن، ھېيت - بايرام بولغان كۈنلىرى كارنەي چېلىپ،
ۋاڭنى رازى قىلىپ تۇرغان. شۇڭا، كىشىلەر بۇ كىشىلەرنى
پالانچى كارنەيچى، پۇستانچى كارنەيچى دەپ ئاتاشقان. ۋاڭ بۇ كە-
شىلەرگە ھازىرقى كارنەيچىتۇرنى ھەدىيە قىلىپ بەرگەن. بۇ

كىشىلەر بوش ۋاقىتلىرىدا بۇ جايدا تېرىقچىلىق قىلىپ جان باققان، بۇلاردىن يەر بېجى ئېلىنمىغان. بۇ يەرلەر ئاتىدىن بالىغا مىراس قالغان. كېيىنچە بۇ جاي «كارىنەيچىتۇر» دەپ ئاتىۋە كىشى لەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ۋە شۇ كىشىلەرگە لەقەم بولۇپ كەلگەن.

چايچىتۇر — قومۇل ۋاڭلىقى دەۋرىدە ياش ۋاقىتىدا ۋاڭ ئور دىسىدا مەخسۇس چاي قاينىتىدىغان بىر كىشى بولۇپ، ۋاڭ ھا زىرقى چايچىتۇرنى بۇ كىشىگە ھەدىيە قىلىپ بەرگەن، كېيىن كىشىلەر بۇ كىشىنى چايچى پالانچى دەپ ئاتىغان ۋە بۇ جايغىمۇ «چايچىتۇر» دەپ نام قويغان.

قاياقسۇتۇر — بۇ ھەقتە ناھايىتى قىزىقارلىق بىر رىۋايەت بار. شامەخسۇت ۋاڭ دەۋرىدە ئىلىدا مۇستەبىت ياڭ زېڭشىنغا قارشى ئىنقىلاب پارتلايدۇ. ئۇلار تېز ئىلگىرىلەپ جىڭ ناھىيىسى تەۋەسىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ جەددىي پەيتتە ياڭ زېڭشىن قوز غىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ھەرقايسى جايلاردىن ئەسكەر ئالىدۇ. جۇملىدىن قومۇل ۋاڭىغىمۇ مەكتۇپ يوللاپ، قومۇلدىن ئەسكەر تەلەپ قىلىدۇ. ۋاڭ دەرھال 200 دېھقانىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئۇ رۇمچىگە ماڭدۇرىدۇ. ئۇلار جىڭدا سوقۇشقا قاتنىشىدۇ. ئۇرۇشتا ئىككى تەرەپ تىركىشىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا قومۇل قوشۇنى تە رەپتىكى تۇغ (ئەلەم) بېگى ئۇسساپ كېتىپ، يېنىدىكى بىر ئەس كەردىن سۇ تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ ئەسكەر قاپاقتا يېڭىلا قاياقاسۇ قاچىلىۋالغانكەن. ئۇ، جەددىيچىلىكتە ئالدىراپ كېتىپ تۇغ بېگىگە قاپاقنى بېرىدۇ، تازا ئۇسساپ كەتكەن تۇغ بېگى قاپاقنى قولىغا ئېلىپلا سۇنى ئىچىدۇ، قىزىق سۇدا تۇغ بېگىنىڭ ئاغزى كۆيۈپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ قولىدىكى قاپاق ئىگەرگە تېگىپ چېقى لىپ، ئىچىدىكى قاياقاسۇ ئاتقا تۆكۈلۈپ كېتىدۇ. ئات ئىسسىققا چىدىماي ئالدىغا تېز چېپىپ كېتىدۇ. تۇغ بېگىنىڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن قوشۇن بىراقلا ئالغا ئېتىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ قېتىمقى ئۇرۇش غەلىبىلىك ئاخىرلىشىدۇ.

ئارقىدىن كەلگەن ئەسكەر بېگى توغ بېگىنى «سەن نېمىشقا بۇيرۇق بەرمەيلا ھۇجۇمغا ئۆتمىسەن» دەپ ئەيىبلەيدۇ. لېكىن، توغ بېگى تىلىنىڭ كۆيۈپ كېتىشى سەۋەبلىك «قاينىقسۇ! قاينىقسۇ!» دەپلا باشقا سۆز قىلالماي قالىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئەسكەر بېگى «نېمە ئۇ قاينىقسۇ دېگەن؟ ھۇ، لومودى قاينىقسۇ» دەپ تىللايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن توغ بېگىنىڭ لەقمى «قاينىقسۇ» بولۇپ قالىدۇ. ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ، قوشۇن قومۇلغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ كىشىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى بەدىلىگە ھازىرقى قاينىقسۇتۇر ھەدىيە قىلىپ بېرىلگەن ھەمدە بۇ جايمۇ ئاشۇ كىشىنىڭ لەقمى بىلەن «قاينىقسۇتۇر» دەپ ئاتالغان.

مەشھۇر شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جايلار

قۇمۇلدا نۇرغۇن مەشھۇر تارىخىي شەخسلەر ئۆتكەن. ئۇلار قۇمۇلدا تىللاردا داستان بولغۇدەك ئىشلارنى قىلغان. قومۇل خەلقى ئۇلارنى ياد ئېتىش، ئۇلۇغلاش ئۈچۈن، ئۇلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان تاغ، غول، كارىز، بۇلاق، مەھەللە قاتارلىق جايلارغا شۇ كىشىنىڭ ئىسمىنى قويۇپ ئەسلەپ كەلگەن. مەسىلەن: ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە «ئۆمەر تاغلىرى»، «ئۆمەر غول» دېگەن جايلار بار. بۇ تاغلار ناھايىتى ھەيۋەتلىك، ئارىسى مۇرەككەپ، جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە جۇڭغارلار كۈچىيىپ، قومۇلنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغاندا، خەلق ئىچىدىن چىققان ئۆمەر باتۇر بىر قىسىم خەلقىگە باش بولۇپ، خوتۇنتام، شوپۇل، باي، نوم قاتارلىق جايلاردا جۇڭغارلارنىڭ كۆنچەك ئىسمىلىك ھەربىي قوماندانى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى تاغ ئارىسىدا مەغلۇپ قىلىپ، بىر يوغان تاشقا يۆلەپ ئۆلتۈرگەن، يەرلىك كىشىلەر بۇ تاشنى «كۆنچەك تاش» دەپ ئاتايدۇ. كىشىلەر بۇ تاغلارنى «ئۆمەر تاغلىرى» دەپ ئاتاپ كەلگەن. بىر بۆلەك جۇڭغارلار بىتچىت قىلىنغان غول «ئۆمەر غول» دەپ ئاتالغان.

سوپا بۇلاق ـــ 1895 ـ يىلى سوپا ئىسىملىك بىر كىشى بۇ بۇلاقنى تېپىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. شۇڭا، بۇ جاي «سوپا بۇلاق» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.

تەيجى بەگ كارىز ـــ تۇغۇچى ئەتراپىدا بىر كارىز بولۇپ، بۇ كارىزنى قومۇل ۋاڭلىرىنىڭ بىر تەيجى بېگى قازدۇرغان. شۇڭا ھازىر بۇ جاي «تەيجى بەگ كارىز» دەپ ئاتالماقتا.

شوتا يېزىسى نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە شوتا تەۋەسىدىكى يەر ـ جاي ناملىرى

قۇربان رەھىم

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدىكى شوتا يېزىسى ئىلى رايونى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنى تۇتاشتۇرىدىغان قەدىمكى قاتناش يولىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان. تارىخىي خاتىرىلەر ۋە تاش ئابىدىلەرگە قارىغاندا، بۇ يېزا ئىلى ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئەڭ قەدىمكى يېزىلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمدىن تارتىپ قاتناش تۇگۇنى بولغان بۇ يېزىنىڭ نامىنى ۋە بۇ يېزا تەۋەسىدىكى «شوتا سېيى»، «شوتا ئارشىڭى»، «شوتا پەللەك»، «شوتا بۇلاق»، «شوتا ئاغزى» (شوتا سېيىنىڭ ئاغزى)، «شوتا دەريا سى»دىن ئىبارەت ئالتە ئورۇن نامىنى مۇشۇ قەدىمكى يولدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر يولۇچىلىرى ۋە بۇ ئەترايقا ماكانلاشقان ئۇيغۇر ئاھالىسى بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسلىنىپ قويغان.

«شوتا» دېگەن نامىنىڭ قويۇلۇشى بۇ تەۋەدىكى مۇھىم ئىككى ئورۇنغا مۇناسىۋەتلىك. بۇنىڭ بىرى، جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلى رايونىغا چىققان يولۇچىلار مەشھۇر مۇز داۋانغا كەلگەندە، شوتىغا ئوخشاش ياسالغان 70 ـ 80 پەللىلىك مۇز يول ئارقىلىق داۋان ئۈستىگە ئۆرلەيدۇ. يەنە بىرى، يولۇچىلار شوتا پەللەكتە قارىغاي قويۇپ ياسالغان 20 ـ 30 پەللىدىن چىقىپ، شوتا بۇلاق ئاغزىغا كېلەلەيدۇ. ئىلى رايونىدىن بۇ يول ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭغانلارمۇ ئەنە شۇ شوتىغا ئوخشاش ياسالغان پەللەلەردىن تۆۋەنگە چۈشۈشى لازىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر يولۇچىلىرى بۇ قو-

نالغۇغا «شوتا قونالغۇسى» دەپ نام قويغان، بۇ قونالغۇ كېيىن «شوتا يېزىسى» دەپ ئاتىلىپ قالغان. يۇقىرىدا تىلغان ئېلىنغان دەريا، ساي، ئارشاق، بۇلاق ناملىرىمۇ مۇشۇ ئىككى جايغا مۇناسىۋەتلىك «شوتا» نامى بىلەن ئاتالغان.

«شوتا سېيى» شوتا يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئورمان بىلەن قاپلانغان چوڭ ساينىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇ مۇز داۋانغا قەدەر بولغان تاغ جىرالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غول سايدىن ئىبارەت. ساينىڭ شىمالىي ئۇچى شوتا دەرياسى بىلەن ئوتتۇرا ساي دەرياسىنىڭ قوشۇلۇش ئورنىغا قەدەر بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، «شوتا ئاغزى» (شوتا سېيىنىڭ ئاغزى) دەپ ئاتالمىدۇ، شوتا سېيىنىڭ جەنۇبىي قىسمى توغرا سۇ، شىپالىق، ئايغىر يايلىق («ئايغىر ئالدى» دەپمۇ ئاتالمىدۇ) خادا مۇز، مۇز داۋانغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «شوتا بۇلاق» شوتا سېيىنىڭ ئاغزىدىن ئىككى كىلومېتىرچە جەنۇبقا توغرا كېلىدىغان غەربىي جەنۇبىي تەرەپتىكى كىچىك سايدىن چىقىدىغان بۇلاق سۇيىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان تار ساي نامى. ئۇنىڭدىن جەنۇبقا 200 مېتىرچە ماڭغاندىن كېيىن «شوتا پەللەك»كە بارىمىز. بۇ، مۇشۇ يولدىن ئۆتكەن يولۇچىلار تاغ باغرىدىكى قورام تاشلارنى كېسىپ، قارىغايلارنى شوتىغا ئوخشاش ياتقۇزۇپ، ئارىسىغا توپا ـ تاش تۆكۈپ ياسىغان پەللەك يول، ئىلگىرى بۇ يەردىن ئات ـ ئۇلاغ بىلەنلا ماڭغىلى بولاتتى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە بۇ يول مەۋلانوپ پولكىدىكىلەر تەرىپىدىن بىر قۇر كېڭەيتىلىپ ياسالغان بولسىمۇ، يەنىلا بىر ئاز كېڭەيتىلگەن پەلەمپەي شەكلىدىكى يول بولۇپ قېلىۋەرگەن. ھازىر بۇ يول ماشىنا قاتنىيالايدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، «شوتا پەللەك» دېگەن نام ساقلىنىپ قالدى.

«شوتا ئارشىقى» شوتا يېزىسىدىن 28 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئارشاق نامى، شوتا سېيىنىڭ كۈن چىقىش قاپتىلىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان بۇ ئارشاق ئۆزۈن تارىخقا ئىگە. ئارشاقنىڭ

بىر بۇلىقى 1902 - يىلى بىرىنچى قېتىم بىر ئېغىز ياغاچ ئۆي بىلەن قورشالغان. «شوتا دەريا‌سى» شوتا سېيىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىن باشلانغان ئاساسىي ئېقىنغا چوڭ ساي ئىچىدىكى تاغ جىرالىرىدىن كەلگەن تارماق ئېقىنلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولغان دەريا بولۇپ، شوتا سېيىنىڭ ئاغزىغا كەلگەندە ئوتتۇرا سايدىن چىققان بىر چوڭ ئېقىن بىلەن قوشۇلۇپ شوتا دەريا‌سىنى هاسىل قىلىدۇ. بۇ دەريا شىمالغا قاراپ 27 كىلومېتىر ئېقىپ بېرىپ، نارىنقول ۋە چوڭ مۇزات سۇيى بىلەن قوشۇلۇپ، تېكەس دەريا‌سىنى هاسىل قىلىدۇ.

«شوتا يېزىسى» شوتا سېيىنىڭ ئاغزى ۋە ئوتتۇرا ساي ئاغزىنىڭ شىمالىغا، شوتا دەريا‌سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان يېزا نامى. بۇ يېزا جايلاشقان مەھەللە 1959 - يىلى ئىلگىرىكى ئورنىدىن ئىككى كىلومېتىر شىمالغا يۆتكەلگەن بولسىمۇ، يەنىلا «شوتا يېزىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

شوتا يېزىسى تەۋەسىدىكى يەر - سۇ ئىسىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۇيغۇرچە نام بىلەن، بىر قىسمى موڭغۇل ۋە باشقا مىللەتلەر قويغان نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن: «توغرا سۇ»، «يىلقا بۇلاق» (موڭغۇلچە «ئادىن بۇلاق» دەپ ئاتىلىدۇ)، «شەهەر بۇلاق» (موڭغۇلچە «خوتىن بۇلاق» دەپ ئاتىلىدۇ)، «ئارشاڭ»، «ئۇزۇن بۇلاق»، «تاللىق بۇلاق» (موڭغۇلچە «تالدى بۇلاق» دەپ ئاتىلىدۇ)، «سۆسەر بۇلاق»، «نارىن قاراسۇ»، «شارقىراتما» («گۈركىرەتمە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «شوتا بۇلاق»، «بۇلاق بېشى» (تارىختا «مىڭ بۇلاق» دەپ ئاتالغان)، «قارا ئۆتكەل»، «تەڭتەك قاراسۇ»، «يېڭى بۇلاق» (هازىر موڭغۇلچە «شىنئۇسۇن» دەپ ئاتىلىدۇ)، «سالاسۇ»، «مارالئاتا سۇيى» قاتارلىق بۇلاق، ئېقىن ناملىرى؛ «مۇز داۋان»، «بارسا كەلمەس»، «خادا مۇز»، «ئايغىر ئالدى»، «پاقلىق كۆل»، «شىپالىق»، «خان يايلاق»، «پالاس قارىغاي»، «كوچا قارىغاي»، «قىزىل تاغ»، «مۇز تاغ»، «ئاي دېڭىز» («ئايدىڭدا قونغان يەر» دېگەن مەنىدە)، «كۆك يايلاق»، «چوڭ

تاش»، «ئارچىلىق تۆرە»، «پىيازلىق»، «كالا پاچىزا»، «مۆيدىنگەر» («مودىنگەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «قەشقەر كۆۋرۈك»، «كەچ ئېغىز» («چوڭ ئېغىز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «بۇختى» (موڭغۇلچە «گۈزەل يەر» دېگەن مەنىدە)، «مارالقا» (مارالئاتا)، «قۇرۇق ساي»، «قوش چوققا»، «چولاق كۆنگەي»، «چولاق ساي»، «تاش ئۆڭكۈر»، «تۇمشۇق داۋان» (موڭغۇلچە «خامىر داۋان» دەپ ئاتىلىدۇ)، «ياقۇتلۇق» (موڭغۇلچە «ئېرەنتى» دەپ ئاتىلىدۇ)، «مۇڭ چوڭقۇر»، «يايلاق»، «كۆك قارىغاي»، «تاش دۆۋە»، «تام تاش»، «تارچۇق ساي»، «قاراڭغۇ ساي»، «شالاڭ قارىغاي»، «دۆگىلەك قارىغاي»، «سۇلۇق ساي»، «كەچ ئارال»، «ئوتتۇرا ساي» (موڭغۇلچە «دوندىغول» دەپ ئاتىلىدۇ) قاتارلىق يەر ـ جاي ناملىرى ھېلىھەم شۇنداق ئاتىلىپ كەلمەكتە.

چېگدې ۋە ئىلى

ئابلىمىت مەھەممەت

مەن 1987 ـ يىلى 5 ـ ئايدا بېيجىڭدا ئوقۇش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، يۇرتۇمدىن نەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چېگدې شەھىرىگە بېرىپ، بۇ شەھەرگە سېلىنغان پادىشاھ جەمەتى ئارامگاھى ۋە «ئىلى ئىبادەتخانىسى» قاتارلىق سەككىز ئىبادەتخانىنى زىيارەت قىلدىم.

خېبېي ئۆلكىسىگە جايلاشقان، جۇڭگو ۋە چەت ئەل ساياھەتچىلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرغان بۇ شەھەرگە چىڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك يازلىق ئوردىسى بىنا قىلىنغان. ئەسلىي نامى «رېخې» بولغان بۇ شەھەرنىڭ يېقىنقى زامان جۇڭگو تارىخىدىكى مەشھۇر بىر ئورۇنغا ئايلىنىپ قالغانلىقى بۇ يەرگە بىنا قىلىنغان، ھازىرغىچە ئەتىۋارلىنىپ مۇھاپىزەت قىلىنىپ كېلىۋاتقان، نۆۋەتتە مەملىكىتىمىز بويىچە كۆلەمى ئەڭ چوڭ بولغان چىڭ ئوردىسى پادىشاھ جەمەتى ئارامگاھى ۋە چوڭ تىپتىكى ئىبادەتخانىلار توپى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چىڭ ئوردىسىنىڭ پادىشاھ جەمەتى ئارامگاھى ۋە نەزىر ـ چىراغ، دۇئا ـ تىلاۋەت ئىبادەتخانىلىرى بۇ شەھەرنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ مەنزىرلىك تاغ باغرىغا جايلاشقان. ئارامگاھنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي تەرەپ سېپىل سىرتىغا ئارامگاھنى چۆرىدەپ يېرىم چەمبەر شەكلىدە سېلىنغان سەككىز ئىبادەتخانا «سىرتقى سەككىز ئىبادەتخانا» دەپ ئاتىلىدىكەن. چېگدې شەھىرى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ سىرتىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، بۇ سەككىز ئىبادەتخانا پۈتۈنلەي ئىبادەتخانىسى، ئىلى ئىبادەتخانىسى، پۇلۇ ئىبادەتخانى

نسى، كىچىك بۇدالا سارىيى، جۇشىياڭ ئىبادەتخانىسى، فۇشۇ ئىبادەتخانىسى، پۇشيەن ئىبادەتخانىسى، پۇرېن ئىبادەتخانىسىدىن ئىبارەت.

ئىلى ئىبادەتخانىسى «ئەنيۇەن ئىبادەتخانىسى» (安远庙 يەنى «يىراقنى تىنچلاندۇرۇش ئىبادەتخانىسى») دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىبادەتخانا 1764 ـ يىلى ياسالغان. 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جۇڭغارلارنىڭ كاتتىبېشى ئامۇرسانانىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندا، جۇڭغارلارنىڭ داشىداۋا قەبىلىسى چىڭ سۇلالىسىگە بېقىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدىن ئۇلاستاي، جاڭجىياكۇ ئارقىلىق چېگىدىغا كۆچۈپ كەلگەن. چيەنلۇڭ خان جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئارزۇسىنى نەزەرگە ئېلىپ، شۇ قېتىملىق تىنچىتىش ئۇرۇشىدا كۆيۈپ كەتكەن ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى غۇلجا ئىبادەتخانىسىغا تەقلىد قىلىپ مۇشۇ ئىبادەتخانىنى ياساتقان. لېكىن، ئىبادەتخانىنىڭ كۆلىمى ئەسلىدىكىدىن ناھايىتى كۆپ كىچىك بولغان. ئەينى چاغدىكى غۇلجا ئىبادەتخانىسى ھەققىدە موڭغۇل تارىخچىسى باخى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «جۇڭغار خانلىقىنىڭ غالدان سېرىن دەۋرىدە (1727 ـ يىلىدىن 1745 ـ يىلىغىچە) ئىلى دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىدا مەشھۇر ئىككى ئىبادەتخانا ياسالدى. دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى ‹غۇلجا ئىبادەتخانىسى›، جەنۇبىدىكىسى ‹قاينۇق ئىبادەتخانىسى› دەپ ئاتالدى. بۇ ئىككى ئىبادەتخانا بىر ـ بىرىگە روبىرو قارىشىپ تۇراتتى. غۇلجا ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۆگزىسىگە ئالتۇن ھەل بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن كۈن نۇرىدا ژالىلداپ چاقناپ تۇراتتى. شۇڭا يەرلىك خەلقلەر ‹ئالتۇن قۇببىلىق ئىبادەتخانا› دەپ ئاتىغانىكەن. تارىخي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، غۇلجا ئىبادەتخانىسى بەكمۇ ھەيۋەتلىك، ھەشەمەتلىك بولۇپ، تام ـ تورۇسلارغا پۈتۈنلەي ئاق كىگىزدىن يوپۇق تارتىلغان، ئىشىك ـ رۇجەكلەرگە تامامەن ئالتۇن ھەل بېرىلگەنىكەن. ئىبادەتخانا ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىكلىكى جەھەتتە قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل رايونلىرى

تەۋەسىدە ئەڭ ئالدى بولۇپ سانلىدىكەن. ئەڭ روناق تاپقان ئاۋات مەزگىللىرىدە لاما راھىبلىرى 6000غا يەتكەنىكەن. ھەر قېتىم-لىق ھېيت ـ بايرام، نەزىر ـ چىراغ مەزگىللىرىدە ھەر يەر ـ ھەر يەردىن كەلگەن لاما مۇرتلىرى ھەددى ـ ھېسابسىز ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئۇنچە ـ ياقۇت ۋە مال ـ چارۋىلارنى ئېھسان قىلاتتىكەن («غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» 39 ـ جىلد «ئۆرپ ـ ئادەتلەر»). بۇ-نىڭدىن ئەينى چاغدىكى غۇلجا ئىباداەتخانىسىنىڭ جۇڭغار خانلى-قىدا تۇتقان ئورنىنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ» («شىنجاڭ تارىخ تەتقىقاتى»، خەنزۇچە 1986 ـ يىللىق 1 ـ سانى، «جۇڭغارلار رايونىدىكى سېرىق تونلۇقلار لاما مەزھىپى ۋە ئۇلار-نىڭ ئىبادەتخانىلىرى»). ئەينى ۋاقىتتىكى غۇلجا ئىبادەتخانىسى ھازىرقى غۇلجا شەھىرىنىڭ قارادۆڭ يېزىسى تەۋەسىدىكى شەر-قىي تۆپىلىككە جايلاشقان.

چېگىدىغا سېلىنغان ئىلى ئىبادەتخانىسى قۇرۇلۇشى چاسا شەكىللىك بولۇپ، بىر ـ بىرى بىلەن مەھكەم جىپسىلاشتۇرۇل-غان نەقىشلىك ياغاچ قۇرۇلمىلاردىن تۇرغۇزۇلغان. ئىبادەتخانا ئىچىگە ھەر خىل ئىلاھىي بۇت ـ ھەيكەللەر جايلاشتۇرۇلغاندىن باشقا، بارلىق تەرەپلىرىگە بۇددا رىۋايەتلىرىگە ئائىت ھەر خىل تام رەسىملەر سىزىلغان.

ئىلى ئىبادەتخانىسىدىن باشقا، چېگىدې شەھىرىگە سېلىنغان سەككىز ئىبادەتخانا ئىچىدە يەنە ئىككىسى ئىلىغا مۇناسىۋەتلىك. بۇلار: پۇنىڭ ئىبادەتخانىسى ۋە پۇلۇ ئىبادەتخانىسى.

پۇنىڭ ئىبادەتخانىسى 1755 ـ يىلى ياسالغان. شۇ يىلى 5 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ جۇڭغار قەبىلە خا-نى داۋاچىخانىنىڭ توپىلىڭىنى بېسىقتۇرغان. 10 ـ ئايدا پادىشاھ چىيەنلۇڭ چېگىدىدىكى يازلىق ئوردىسىدا ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تۆت قەبىلە ئاقساقىلىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنىڭ شەرىپىگە زد-ىياپەت بەرگەن ھەمدە مەخسۇس يارلىق چۈشۈرۈپ، تىبەتتىكى سەنمۇيى ئىبادەتخانىسىغا تەقلىد قىلىپ بىر ئىبادەتخانا سېلىش-

نى بۇيرۇغان. بۇ ئىبادەتخانىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇش گەۋدىسىدىن خەنزۇ ـ تاڭغۇت بىناكارلىق ئۇسلۇبىنىڭ مۇجەسسەملەنگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

پۇلۇ ئىبادەتخانىسى 1766 ـ يىلى ياسالغان. بۇ ئىبادەتخانا جۇڭغار توپىلىڭى پۇتۇنلەي تىنچىتىلغاندىن كېيىن، پادىشاھقا مىننەتدارلىق بىلدۇرۇش ئۈچۈن زىيارەتكە كەلگەن بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەت يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىنى دىنىي پائالىيەت سورۇنى بىلەن تەمىن ئېتىش مەقسىتىدە پادىشاھ چىيەنلۇڭنىڭ مەخسۇس يارلىقى بىلەن ياسالغان. ئۇنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى بېيجىڭدىكى تيەنتەن ئىستىقامەتگاھىغا تەقلىد قىلىنىپ ھەشەمەتلىك بېزەلگەن.

خوتەننىڭ قەدىمكى نامى ھەققىدە

ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە كۆپلىگەن جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرى خوتەننىڭ قەدىمكى نامى ھەققىدە ئىزدەندى ۋە تەتقىقات ئېلىپ باردى. ئەمما، ئۇلارنىڭ بۇ ھەقتە چىقارغان يەكۈنلىرى، كۆز قاراشلىرى ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرى ئوخشاش بولماي كەلدى.

1. چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ تەبىرلىرى

سىتەين، پېللىئوت، ھېدىن، چېندىر، ھارتمان، توماس، چوللېن، سابلې قاتارلىقلارنىڭ بەزىلىرى يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان تارىشا پۈتۈكلەرگە ئاساسەن خوتەننىڭ قەدىمكى نامىغا تەبىر بەرگەن بولسا، بەزىلىرى بۇددا نوملىرى ۋە قەدىمكى كىتابلاردىكى بايانلاردىن نەقىل ئېلىپ تەبىر بەردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە پېللىئوتنىڭ ئىزدىنىش دائىرىسى كەڭ، تەتقىقاتى خېلى چوڭقۇر بولۇپ، نىسپىي ھالدا كىشىنى قايىل قىلىش ئاساسلىرىغا ئىگە.

ئۇ مۇنداق قارىغان:

خوتەننىڭ نامى ئەڭ بۇرۇن تىلغا ئېلىنغان ھۆججەت غەربىنىڭ قەدىمكى ھۆججەتلىرىدىن بىرى بولغان دامىتتا بولۇپ، ئۇ، 1221 ـ يىلى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەرەب تىلىدىكى بىر پارچە ھۆججەتتۇر. بۇ ھۆججەتنىڭ مەزمۇنىدا تاكى مۇڭغۇللار مۇسۇلمان رايونلىرىنى ئىشغال قىلغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى تارىخ بايان قىلىنغان. بۇ ھۆججەتتە خوتەننىڭ نامى Chetem ۋە chacem دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىككى تاۋۇش

chetan دىن كېلىپ چىققان؛ 1603 ـ 1604 ـ يىللىرى ماركو ـ پولودىن كېيىن بىرىنچى بولۇپ خوتەننى زىيارەت قىلغان گوس ـ مۇ ماركوپولوغا ئوخشاشلا خوتەننىڭ نامىنى Gotan دەپ خاتىرە ـ لىگەن. بۇ Gotan كېيىنكى خوتەن (Hotan)، يەنى ھازىرقى بىز ئاتاۋاتقان خوتەن (Khotan 和阗)دىن ئىبارەت.

خوتەن دېگەن نامنىڭ مەنىسى توغرىسىدا روسىيىلىك چېن ـ دىر مۇنداق قارىغان: «تارىخىي خاتىرىلەر. پەرغانە تەزكىرىسى» (大宛列传 . 史记)دىكى يۈتيەن (于阗) دېگەن سۆز «قاشتېـ ـشى» (Jade) دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ ۋە ھاكازا. ستەيىنمۇ بۇ قاراشقا قوشۇلۇپلا قالماي بەلكى ئۇنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچـ ـرىغان ھەمدە بۇ قاراشنى ئۆز ئەسەرلىرىدە كەڭ ئىستېمال قىلـ ـغان. پائول پېللىئوت بولسا، بۇ كۆز قاراش ئەمەلىيەتتە پۈتۈنلەي خاتا، «قاشتېشى» دېگەن سۆز بىلەن «خوتەن» دېگەن نامنىڭ مە ـ نىسى مۇناسىۋەتسىز دەپ قارىغان. پېللىئوت يەنە سانسكرىت تىـ ـلىدىكى Udyana (خوتەننىڭ سانسكرىت تىلىدىكى ئاتىلىشى) دېگەن سۆزنىڭ ھەقىقىي مەنىسى «مېۋىلىك باغ» ياكى «گۈللۈك باغ» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ قارىغان ھەمدە بۇ سۆزنىڭ تومۇرىنى خەن دەۋرىدىكى ھۇنلارنىڭ تىلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئەنگلىيىلىك ئالىم جۇللىن بولسا خوتەننىڭ قەدىمكى نامى «Kostana» (كوستانا) ئىدى، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراش يەنە سىتەيىن، ھارتمان، توماس قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ ئەكس ئەتكەن ۋە «Kostana» دېگەن نامنى ئەمەلىي ئىستېمال مەنىسىـ ـدە قوللانغان. ئۇلارنىڭ ئاساسى:

كارۇشتى يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن بىر تارشا پۈتۈكتە راپسون يازغان «كارۇشتى ۋەسىقىلىرى» دېگەن كىتابتىكى «Kustanagasa» دېگەن يەر (خوتەن)نىڭ نامى بۇگۈنكى خوتەننىڭ كۆرسىتىدۇ، دېيىلگەن.

فرانسىيىلىك ئالىم لېۋى بولسا «khostan, Custana

دېيىلگەنلەرنىڭ ھەممىسى «qostani, Kustand, Costani, ئوخشاش مەزمۇندا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئارىسىدا «qostani» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «ئۈزۈم» (grape) دەپ كۆرسىتىلگەن، شۇڭا خوتەننىڭ قەدىمكى نامى qostani (قوستانى) بولۇپ، «ئۈزۈم» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، دەپ قارىغان.

ئەنگلىيەلىك ئالىم بەيلېي ئۆزىنىڭ «سۆزلۈكلەر قوللانمىسى» نامىلىق ئەسىرىدە (مەزكۇر ئەسەر پائول پېللىئوتنىڭ دۇنخۇاڭدىن ئېلىپ كەتكەن خوتەن ۋەسىقلىرىگە ئاساسەن رەتلەپ ئىشلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا سانسكرىت يېزىقى بىلەن خوتەن يېزىقى پاراللېل يېزىلغان) «khotan» (خوتەن)نىڭ سانسكرىتچە نامى «Gaustana ياكى Gaus-atana» بولىدۇ، ھەر ئىككىسىنىڭ مەنىسى «Gostans»دىن ئىبارەت بولىدۇ، دەپ قارىغان.

تارىخشۇناس ۋاتېرس ئۆزىنىڭ «شۇەنزاڭنىڭ سایاھەت خاتىرىسى» نامىلىق ئەسىرىدە خوتەننىڭ نامىنى «tan, yu - tien - Gosthan, Godan, chu» دەپ ئالغان ھەمدە بۇ ناملار ئالدى بىلەن تۇركىي تىلدا پەيدا بولغان، ئۇنىڭدىن كېيىن ھىندى تىلى دېئالېكتىدا پەيدا بولغان، ئۇنىڭ مەنىسى «كالا باقىدىغان قوتان» ياكى «كالا باقىدىغان جاي» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ قارىغان.

تىبەتشۇناس داس ئۆزى تەرجىمە قىلغان قەدىمكى تىبەت يېزىقىدىكى بىر پارچە ھۆججەتتىن «Gostana» دېگەن جاي ئىسمىنى ئۇچراتقان ۋە ئۇنى بۇگۈنكى خوتەن دەپ جەزملەشتۈرۈپ، «Gostana» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «دۆلەت»، «ئەل»، «يۇرت» ياكى «گۈزەل جاي» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ قارىغان.

تۈركولوگ بارتولد، كوردىر، توماس قاتارلىقلار خوتەننىڭ قەدىمكى نامى «yotken» بولۇپ، ئۇ «khotan» دېگەن نامدىن ئىلگىرى قوللىنىلغان، دەپ قارىغان.

ياپونىيەلىك ئالىم خاتانى لیوتكى ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم» نامىلىق ئەسىرىدە خوتەننىڭ قەدىمكى نامى ھەققىدە توختىلىپ: جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى «كوستانا» دېگەن نامنىڭ شۇەنزاڭ-

نىڭ خاتىرىسىدىن باشلانغانلىقىنى، تاڭ دەۋرىدىن ئىلگىرى خو-تەننىڭ نامى «于阗» (utien) ئىكەنلىكىنى، «كوستانى» دېگەن نام بۇددا دىنىي مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن قويۇلغان سانسكرىت تىلىدىكى نام ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلغان[1].

شۆبۈتسىيىلىك ئالىم سۈيېن ھېدىن ئۆزىنىڭ بىر ئەسىرىدە: «بىز 1896 - يىل 1 - ئايىنىڭ 5 - كۈنى خوتەنگە يېتىپ كەلدۇق، بۇ قەدىمكى شەھەر سانسكرىت تىلىدا «Gustana» (گوستانا) دېيىلىدۇ، بۇ شەھەردىكىلەر نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىلا شەرق - غەرب بىلەن سودا ئالاقىسىنى باشلىغانىدى ...»[2] دەپ يازغان.

ياپونىيىلىك ئالىم شىراتورى كۈراكىچى خوتەننىڭ قەدىمكى نامى ئۇستىدە توختىلىپ: «خوتەننىڭ ئەسلىي نامى «khuten» بولۇپ، ئۇ، «قاشتېشى شەھىرى» ياكى «قاشتېشى ماكانى» دېگەنلىك بولىدۇ، بۇ نام قەدىمكى تىبەت تىلىدا ۋە باشقا تىللاردىكى ماتېرىياللاردىمۇ شۇنداق ئاتىلىدۇ»[3] دەپ يازغان.

يەنە ياپونىيىلىك ئالىم شايىشيوكى ئۆزىنىڭ «كىچىك توخارلار ۋە ۋىسا ئۇرۇقى» دېگەن ئەسىرىدە، خەنزۇچە مەنبەلەردىن نۇرغۇنلىغان پاكىتلارنى ئىزدەش ئارقىلىق، خوتەننىڭ قەدىمكى نامىنىڭ ۋىسا (visa بەزىدە vifaya دەپمۇ يېزىلىدۇ) ئۇرۇقىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى، ۋىسا ئۇرۇقى بولسا توخارلارنىڭ بىر تارمىقى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن[4].

يەنە بەزى غەرب ئالىملىرى «خوتەننىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن بۇرۇنقى نامى «Gotan» بولۇپ، ئۇ، «دوڭلەت»، «ئەل»، «يۇرت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى ...» دەپ تەبىر بېرىشىسە، يەنە بەزىلىرى «شەھەر دۆلىتى»، «غەربتىكى دۆلەت»، «قاشتېشى دۆلىتى» دېگەندەك مەنىنى بىلدۈرەتتى، دەپ تەبىر بېرىشىدۇ[5].

2. جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ تەبىرلىرى

خەنزۇچە مەنبەلەردە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرى

ېرىدىن باشلاپ قەدىمكى خوتەننىڭ نامى 阗于، 田于 ... دېگەن-دەك ئاھاڭ تەرجىمىسى ۋە ئېغىزغا ئاسانراق كېلىدىغان ھەرپ شەكىللىرى بىلەن خاتىرىلىنىپ كەلدى.

پەقەت تاڭ سۇلالىسىدىن ھىندىستانغا بۇددا نومى ئالغىلى بارغان شۇەنزاڭلا خوتەننىڭ نامىنى «霍萨旦那» دەپ خاتىرىلەگەن ھەمدە بۇ يۇرت نامىنى ھۇنلارنىڭ «于遁» دەپ ئاتايدىغانلىقى، باشقا 胡لار بولسا «豁丹» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەن[6]. شۇەنزاڭ يەنە بۇ سۆزگە «تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىلى بويىچە يەر ئەمچىكى دېمەكتۇر» (唐言地乳) دەپ ئالاھىدە ئىزاھات بەرگەن[7].

ئازادلىقنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپ فىڭ چىڭجۇن قاتارلىقلار مەخسۇس غەربىي دىيار يەر نامىلىرى ھەققىدە كۆپ يىللار ئىزدەنگەن. ئۇلار ئاخىرقى خۇلاسىسىدە شۇەنزاڭنىڭ خوتەن ھەققىدىكى يۇقىرىقى ئىزاھىنى توغرا دەپ قاراشتىن باشقا يېڭى ئىلمىي نەتىجىلەرگە ئېرىشەلمىگەن[8].

ئۇنىڭدىن كېيىن، خې جاڭچۇن قاتارلىقلارمۇ خوتەننىڭ قەدىمكى نامى ھەققىدە كۆپ يىللار باش قاتۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئاخىرقى ھېسابتا شۇەنزاڭنىڭ يۇقىرىدىكى ئىزاھىنى توغرا دەپ قارىماي مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى[9].

ھازىر بىزدە يازما ئىسپات ۋە تىل تارىخىي ماتېرىياللىرى يېتەرلىك بولمىغاچقا، قەدىمكى خوتەن دېگەن نامنىڭ مەنىسىنى ئىسپاتلاشقا قۇربىمىز يەتمەيدىغانلىقىنى ئوچۇق ئېيتىمىز. شۇڭلاشقا ھازىرچە بىز پەقەت بۇنىڭدىن 1200 يىل ئىلگىرى تاڭ سۇلالىسىدىن كۆچا، خوتەن ۋە ھىندىستانغىچە بېرىپ قايتقان راھىب شۇەنزاڭنىڭ نەق مەيدانداً يازغان ئەمەلىي خاتىرىسىنى، يەنى «Khotana» دېگەن نامنىڭ مەنىسى «تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا يەر ئەمچىكى دېمەكتۇر (唐言地乳) دېگەن خاتىرىسىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن تارىخىي ھۆججەت دەپ قارايمىز.

ئىزاھلار:

① خاتانى ليوتكى: «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم»، 1956 ـ يىلى شاڭخەي كىتابخانىسى نەشرى، 188 ـ، 189 ـ بەتكە قارالسۇن.

② سۇبن ھېدىن: «ئاسىيانىڭ مەركىزىگە ساياھەت»، 1934 ـ يىلى، كايمىڭ كىتابخانىسى نەشرى، 199 ـ بەتكە قارالسۇن.

③ خاتانى ليوتكى: «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم»، 1956 ـ يىلى، شاڭخەي كىتابخانىسى نەشرى، 183 ـ، 184 ـ بەتكە قارالسۇن.

④ شايىشيۇكى (ياپونىيە): «كىچىك توخرىلار ۋە ۋىيسا ئۇرۇقى»، «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمە مەجمۇئەسى»، 1980 ـ يىللىق 3 ـ، 4 ـ سانلىرىغا قارالسۇن.

⑤ «خوتەن پېداگوگىكا تېخنىكومى» ئىلمىي ژۇرنىلى، 1983 ـ يىلىق 6 ـ سان، 38 ـ، 39 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑥⑦ قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، 225 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑧ فېڭ چېڭجۇن: «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، 1957 ـ يىلى، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرى، 44 ـ بەتكە قارالسۇن.

⑨ خاتانى ليوتكى: «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم»، 1956 ـ يىلى، شاڭخەي كىتابخانىسى نەشرى، تەرجىمانىنىڭ مۇقەددىمىسى 18 ـ بەتكە قارالسۇن.

يەنە «تارىم» ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەققىدە

ئېلى غوپۇر

«تارىم» ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدا تەتقىقات ساھەسىدە ھەرخىل كۆز قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. يېقىندا يەنە «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1991 - يىللىق 1 - سانىدا «تارىم ئاتالغۇسىنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەققىدە پاكىتلىق قاراش» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «پاكىتلىق قاراش» دېيىلىدۇ) دېگەن تېمىدا بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالىدە ئاپتور بىر قىسىم تارىخىي پاكىت ۋە ئاساسلىقى تىلشۇناسلىق نۇقتىئىنەزىرىنى چىقىش قىلىپ، «تارىم» ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى چاغاتايچىدىكى «تارەم» ئاتالغۇسىدىن كەلگەن، مەنىسى «پەلەك، ئاسمان» دېگەنلىك بولىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ ئاتالغۇ توغرىسىدىكى تەبىرلەرنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا بېيىتتى.

ھازىرغا قەدەر «پاكىتلىق قاراش»تىكىدىن باشقا، «تارىم» ئاتالغۇسىغا بېرىلگەن تەبىرلەر تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، «تارىم» ئاتالغۇسى ئەڭ دەسلەپ خەنزۇچە مەنبەلەردە «تارىخىي خاتىرىلەر . ھۇنلار تەزكىرىسى»دە « 林» شەكلىدە خاتىرىلەنگەن[1]. «ۋېينامە»دە «جىرۇڭ سۇيى»، «كىتابلار جەۋھىرى»دە «جىشۇ سۇيى»، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا «تارىم» (塔林) شەكلىدە خاتىرىلىنىپ، چەڭ دەۋرىدىن باشلاپ ھەقىقىي «تارىم» دېگەننى ئىپادىلەيدىغان «木里塔» دېگەن ئۇچ خەت بىلەن ئىپادىلىنىشكە باشلىغان[2].

ئىككىنچى، «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى ئۇستىدە

تەتقىقات» نامىلىق ئەسەردە مۇنداق دېيىلگەن: «تارىم، كۇچانىڭ جەنۇب تەرىپىدە، تارىم دەرياسى بويىدىكى بىر كىچىك كەنتمۇ ‹تارىم› دېيىلىدۇ، يۇەن دەۋرىدىكى ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنغان ‹林先塔曲›، (ئۇسمى تارىم) بەلكىم شۇ بولۇشى مۇمكىن»[3].

ئۇچىنچى، «غەربىي يۇرت سۇ يوللىرى خاتىرىسى» (1819 ـ يىلى يېزىلغان)دە «تارىم، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بولۇپ، ‹تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەر› دېگەنلىك بولىدۇ[4]» دېيىلگەن.

تۆتىنچى، «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»دا «تارىم، تارىم دەرياسى، سانسكرىتچە ئىسمى Sita، ‹سالنامە›دە ‹جەنۇبىي دەريا› دېيىلگەن. ‹غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەپسىرى›دە ‹ئېرگوگول›، ‹يۇنانچە قەدىمكى يەر نامىلىرى تەزكىرىسى›دە ئۇيغۇرداس (oikhardas) دېيىلگەن»[5] دەپ يېزىلغان.

بەشىنچى، «سانسكرىتچە ـ خەنزۇچە ـ ئىنگلىزچە لۇغەت»تە «Sita سوغۇق دەريا. بۇ ھازىرقى يەكەن دەرياسى بولۇپ، Siricol (سارىكۆل)نىڭ شىمالىنى ئايلىنىپ ئېقىپ لوپنور كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بىر قىسمى قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ. يەر ئاستى ئېقىنى خۇاڭخېنىڭ باشلىنىش مەنبەسى»[6] دېيىلگەن.

ئالتىنچى، «ئوكيانۇس»تا «تارىم ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، مەنىسى ‹ئېكىنزار›، ‹تېرىقچىلىق› دېگەنلىك بولىدۇ»[7] دېيىلگەن.

يەتتىنچى، «تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ 1 ـ تومىدا مۇنداق دېيىلگەن: «تارىم. كۆل ۋە قۇملۇقلارغا قۇيۇلىدىغان دەريا تارماقلىرى (تارماق دەريا)، ‹تارىم› ئۇيغۇرلار چېگرىسىدىكى ‹كۇچا› دېگەن يەرنىڭ يېنىدىكى بىر جاي. بۇ يەر ‹ئۇسمى تارىم›مۇ دېيىلىدۇ. بۇ يەردە ئاقىدىغان بىر دەريامۇ تارىم دېيىلىدۇ»[8].

«ئۇسمى تارىم. ئىسلام ئېلىدىن ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا، بۇ دەريا شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ»[9].

سەككىزىنچى، «تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ 1 ـ تومىدا يەنە «تارىم. تېكىنلەرگە (شاھزادىلەرگە)، ئافراسىياپ ئەۋلادلىرىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ـ ئۇششاق بالـ-

لىرغا خاس بىر سۆز. خاقان ئوغۇللىرىدىن باشقىلارغا ھەرقانچە يۇقىرى مەرتىۋىدە بولسىمۇ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاغىچا ـ خېنىملارغا ئۇنۋان ئورنىدا (altun tarim) دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ» دېيىلگەن[10].

توققۇزىنچى، «تارىمدىن تامچە»دە مۇنداق دېيىلگەن: «خەن زامانىسىدىكى غەربىي ئەللەر خەرىتىلىرى ھەققىدە» دېگەن كىتابنىڭ كىرىشمە چۈشەنچىسىدە بايان قىلىنىشچە، تارىم دەريا-سىنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە «جوبىن دەريا»، «جىشۇ سۇيى»، «جىشى سۇيى»، «جىشۇي سۇيى» ۋە «سېرىق دەريا» دەيدىغان ھەر خىل ناملىرى بار ئىكەن. بۇ ناملاردىن «سېرىق دەريا» دېگىنى ئۇنىڭ سۇپىتى بولغاندىن تاشقىرى، قالغانلىرى بولسا تارىم دەرياسىنىڭ باش ۋە ئاياغلىرىدىكى تارماقلارنىڭ يەرلىك ناملىرى، يەنى گەز، تىزناپ، چىلچىل، چاتچاش ۋە كۆكچى (ھازىرقى كۆنچى) دەريا-لىرىنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلىنىشى بولسا كېرەك.

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تارىم ـــ كۆل-گە ئاقىدىغان ۋە قۇمغا سىڭىپ كېتىدىغان بىر ۋادىنىڭ نامى، كۆچا يېنىدىكى بىر دەريامۇ شۇ سەۋەبتىن «ئۇسمى تارىم» دەپ ئا-تىلىدۇ» دەپ شەرھلىگەن. بىزنىڭچە، بۇ نامنىڭ «ئۇسمى» دېگەن ئېنىقلىغۇچى تەركىبى، ئېھتىمال، قۇم بېسىپ كەتكەن «ئۇشـ-مى» ياكى «ئېشەم» شەھىرىنى بىلدۈرسە كېرەك: «تارىم»، «تار» (تەمەل)دىن ياسالغان ھەربىكەتنام. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «تار» تېرىلغۇ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ «تار» سۆزىدىن ياسالغان ۋە تې-رىقچىلىققا مۇناسىۋەتلىك بولغان سۆزلەر ئاز ئەمەس. دېمەك، «تارىم» ـــ «ئېقىن ـ ۋادى»، «ئېتىز ـ ئۆلكە» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ[11].

ھەممىزگە مەلۇم، «تارىم» ئاتالغۇسى بىلەن ئاتىلىدىغان رايونىمىزدىكى تارىم دەرياسىدىن باشقا، يەنە تارىم كەنتى ۋە مۇ-شۇ ئاساستا قوللىنىلغان تارىم ئويمانلىقى بار. تارىم دەرياسى بولسا ئاقسۇ دەرياسى، يەكەن دەرياسى ۋە خوتەن دەريالىرىنىڭ

ئاۋات ناھىيە تەۋەسىدە قوشۇلۇشى بىلەن ئاندىن ھەقىقىي تۈردە «تارىم دەرياسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقىرىقى كۆز قاراشلارنى يېغىنچاقلىغاندا، تۆۋەندىكىدەك خۇلاسە چىقىدۇ: «تارىم» دېگەننىڭ مەنىسى، «پەلەك، ئاسمان»، «تېرىلغۇ يەر»، «تارماق ئېقىن»، «ئېقىن ـ ۋادى»، «ئېتىز ـ ئۆلكە» ۋە «تارىم» دېگەندىن ئىبارەت ئەمەل ناملىدىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئىچىدە «تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەر»، «ئېقىن ـ ۋادى»، «ئېتىز ـ ئۆلكە» دېگەنلەر ئاساسەن ئوخشاش ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر بولۇپ، بۇ، ئاساسەن، تېرىقچىلىققا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەردۇر. «پەلەك، ئاسمان» دېگەننى ئىپادىلەيدىغان «تارىم» ئاتالغۇسىغا كەلسەك، بۇ ھەرگىزمۇ «تارىم» ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى بولالمايدۇ. پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى پاكىتلاردىنلا «تارىم» ئاتالغۇسىنىڭ قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە چاغاتاي تىلى مەيدانغا كېلىشتىن بىر نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا خېلى ئومۇملاشقان ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

چاغاتاي تىلى پەقەت چىڭگىزخان ئۆزى ئىگىلىگەن زېمىنلارنى تۆت ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ بەرگەندە، ئىكىنچى ئوغلى چاغاتايغا بۆلۈپ بېرىلگەن ئىلى دەرياسىدىن ئامۇ دەرياسىغىچە، ماۋەرا ئۇننەھىر ۋە شىنجاڭ رايونىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا، ئەنە شۇ چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە شەكىللەنگەن، 14 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرگە قەدەر يۇقىرىقى رايونلاردىكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلىنى تەشكىل قىلغان تىلدىن ئىبارەت.

«پاكىتلىق قاراش»تا ئاپتور يەنە 19 ـ ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن خوتەنلىك تارىخشۇناس موللا ئىسمەتۇللا بىننى نېمەتۇللا مۆجىزى يازغان «تەۋارىخىي مۇسقىيۇن» دېگەن كىتابتىن «سۇلتان (ئابدۇرەشىتخان) ۋۇزەرا، ئۇمەرا، لەشكەرلىرى بىلەن پايتەخت ياركەندىن ئاتلىنىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ تەرك ماكان دەشتكە

شكارغا يۈزلەندىلەر» دېگەن جۈملىلەرنى نەقىل ئېلىپ، بۇنى ئۆز كۆز قارىشىنىڭ مۇھىم دەلىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان. بىراق، 1982 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىكى ئەسلى قول يازمىسىنىڭ فوتو نۇسخىسىدىن «تارىم» سۆزىنىڭ «تارەم» شەكلىدە ئەمەس، بەلكى ئېنىق ھالدا «تارىم» شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

دېمەك، «تارىم» ئاتالغۇسىنىڭ ھەقىقىي ئېتىمولوگىيىسى ئۇيغۇر تىلىدىكى «تارىم» دېگەن ئەمەل نامىدىن كەلگەنلىكىدە شەك يوق. بۇ ئەمەل نامىنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردە بىر دەريا، بىر كەنت ۋە بىر ئويمانلىقنىڭ نامى بولۇپ قېلىشى كېيىنكى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ «تارىم» ئۇنۇانىغا مۇيەسسەر بولغان بىرەر شاھزادىسىنىڭ ھازىرقى ئاۋات ناھىيىسىنى سۈيۈرغال قىلىپ ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، يەر ـ جاي نامىلىرى شۇ جايىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، تەبىئىي شەرت ـ شارائىت ئالاھىدىلىكى، مەشھۇر كان بايلىقلىرى، يېزا ـ ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى، ئاتاقلىق كىشىلەر، قەھرىمانلارنىڭ نامى، شۇ ئورۇننىڭ تاپقۇچىلارنىڭ نامى، يۇز بەرگەن تەبىئىي ھادىسىلەر ... قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئاساسەن قويۇلغان بولغاچقا، «تارىم» دېگەن ئەمەل نامىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەر نامى شەكلىدە قەيت قىلىنىشىدىن ئەجەبلىنىشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك.

ئىزاھلار:

① سېن جۇڭمىيەن: «جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى ئۇستىدە دەلىل»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1962 ـ يىل نەشرى، 1 ـ قىسىم، 72 ـ بەت.

② جاۋشياڭرۇ: «تارىم، سۆزىنىڭ مەنىسى ۋە كېلىپ چىقىشى ئۇستىدە تەتقىقات»، «ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»،

1986 ـ يىللىق 4 ـ سان خەنزۇچە 36 ـ بەت.

③ ئابې تاكېئو (ياپونىيەلىك): «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 351 ـ بەت.

④ شۇسۇك: «غەربىي يۇرت سۇ يوللىرى خاتىرىسى»، 1 ـ جىلد.

⑤ «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1982 ـ يىلى نەشرى، 93 ـ بەت.

⑥ «سانسكرىتچە ـ خەنزۇچە ـ ئىنگلىزچە لۇغەت»، توكيو، 1904 ـ يىلى نەشرى، 155 ـ بەت.

⑦ «ئوكيانۇس»، كېچىكلىتىلگەن نۇسخا، 543 ـ بەت.

⑧ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ تۇم، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 514 ـ بەت.

⑨ ⑧گە ئوخشاش 175 ـ بەت.

⑩ يۇقىرىقى ئىزاھاتقا ئوخشاش، 514 ـ بەت.

⑪ ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 424 ـ، 425 ـ بەتلەر.

تۇرپاننىڭ تارىختىكى ناملىرى توغرىسىدا

ئەركىن ئىمىننىياز قۇتلۇق

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تۇرپان رايونىدا ياشىغان ئەڭ دەسلەپكى خەلق قوشلار («گوشلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بولۇپ، قوشلارنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا مۇشۇ رايوندا پائالىيەتتە بولغانلىقى ئېنىق. مىلادىيەدىن 11 ئەسىر بۇرۇنلا قوشلار سىنىپىي جەمئىيەتكە كىرگەن بولۇپ، پادىشاھلىقنىڭ مەركىزى ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ ئون كىلومېتىر غەربىدىكى يارغول قەدىمكى شەھىرىدە ئىدى.

شۇڭا تۇرپان خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە مۇشۇ رايوندا ياشىغان خەلق قوشلارنىڭ نامى بىلەن 车师 ياكى 姑师 دەپ خاتىرىلەنگەن. خەنزۇچە قەدىمكى ئەسەرلەردە شىڭيۈەننىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 63 ـ يىلى) قوشلار «ئالدى قوش»، «ئارقا قوش» دەپ ئايرىلدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن 姑师 (قوش) دەپ ئاتىلاتتى[1] دېيىلگەن. بۇ يەردىكى ئالدى قوش (车师前部) تۇرپاننى ھەم تۇرپان رايونىدىكى قوشلارنى كۆرسەتكەن، ئارقا قوش (车师后部) تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى جىمسارنى پايتەخت قىلغان ئارقا قوش خانلىقىنى كۆرسىتەتتى. قوش (قوشو) نامىلىرى كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشىدا Qosu ياكى Qusu دەپ خاتىرىلەنگەن. فرانسىيىلىك پېللىئوت (1876 ـــ 1945) قوشلارنىڭ مىللەت تەۋەلىكى ھەققىدە توختىلىپ، «Qosu تاڭنامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى»دىكى گۇشۇ (孤舒)غا ئاساڭ جەھەتتىن يېقىن. 孤舒 نى 哥舒 (گېشۇ) دېيىشكىمۇ بولىدۇ. 哥舒 لار ئەسلىدە تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. گوش دۆلىتى (姑师)لار

گەرچە شەھەر دۆلىتى بولسىمۇ، بىراق غەربىي خەن سۇلالىسى-نىڭ ئاخىرلىرىدا ھۇنلار قوشلار رايونىنى ئۇرۇش بازىسى قىلىۋالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھونلار ئىچىدە قوشلار بار ئىدى. كېيىن ئۇلار تۈركلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن» دەيدۇ②.

تۇرپان قەدىمكى زامانىدا قوش پادىشاھلىقى (车师王国) دەپ ئاتالغاندىن سىرت، يەنە قوچو (高昌) دەپمۇ ئاتالغان. بۇ نام غەربىي خەن مەزگىلىدىلا مەۋجۇت ئىدى. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ھەقىقىدە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە «قوچو قوشۇلار پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنى ئىدى. بۇ يەرنىڭ ئورنى ئېگىز، خەلقى بايلىقى بولغاچقا، 高昌 دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، قەدىمكى زامانىدا تۇرپاندا قوشلار ياشىغان بولۇپ، تۇركىي تىلدىكى مەنبەلەردە qusi، qushu، qusu، qusu، Qocu، Qoco، Khooc ... دېگەندەك خاتىرىلەنگەن بولسا، خەنزۇچە مەنبەلەردە 车师، 姑句، 姑师، 孤舒، 哥舒، 和卅، 火卅، 火绰 دېگەندەك خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خەنزۇچە 车师 ۋە 姑 师 نامىرى ئۇيغۇرچە قوش (qusi ياكى qushu) سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، تەدرىجىي ھالدا 高昌غا ئايلانغان.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىردە قوشلار يېپەك يولىنى كۆزىتىش ئۈچۈن، سىڭگىم ئېغىزىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاستانە بەلەن قاراغوجا ئارىلىقىدا سېپىللىرىنى ئېگىز قىلىپ بىر قورغان سالغانىدى. شۇڭا، بۇ يەر خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە 高昌 دەپ ئاتالغانىدى. بۇنى مەلۇم مەنىگە ئىگە جۇغراپىيىلىك يەر نامى ھەم قوش دېگەن مىللەت نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. 442 ـ يىلى شىمالىي لياڭنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان قۇتقۇ ئۇرۇقدىكىلەر ئەسكەر چىقىرىپ قوش پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى يارغولنى ئىشغال قىلدى. قوشلار شاھى قايلۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى قالغان قوۋملەرنى باشلاپ غەربتىكى

قاراشەھەرگە قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن قوشلار پادىشاھلىقى يوقالدى. 460 ـ يىلى شىمالىي لىياڭنىڭ شاھى قۇتقۇئەنجۇ ئاۋارلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇ يىلى ئاۋارلار غابوجو دېگەن كىشىنى قوچودا بىرىنچى بولۇپ پادىشاھ قىلىپ تىكلىدى. شۇ ـ نىڭدىن ئېتىبارەن قوچو خانلىقى ئىلگىرىكى قوش پادىشاھلىقىنىڭ ئورنىنى رەسمىي باستى. دۆلەت نامىنى قوچۇ خانلىقى (国昌高) دەپ ئاتىدى. 500 ـ يىلى ئەتراپىدا كۇي (چۇ) جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل ئالدى. 640 ـ يىلى كۇي جەمەتىنىڭ ھاكىمىيىتى غەربىي تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ تاڭ ئوردىسىغا قارشى چىققاندىن كېيىن ئۇچۇن، تاڭ ھۆكۈمىتى چوڭ سانغۇن خۇجۇنچىنى قوچوغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، كۇي ھاكىمىيىتىنى يوقاتتى ھەم بۇ يەرنى «غەربىي ئايماق» (西卅) دەپ ئاتىدى[3]، بۇ يەردىكى خەلقنى «غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى» (鶻西卅回) دەپ ئاتىدى. «سۇڭنا ـ مە . قوچو تەزكىرىسى»دە: قوچو تاڭ سۇلالىسىنىڭ چىگگۈەن يىللىرى (627 ـ 649) خۇجۇنچى باشچىلىقىدا قوچو تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ «غەربىي ئايماق» دەپ ئاتالدى. لېكىن ئەن لۇشەن ـ شى سىمىڭ توپىلىڭىدا قوچو دۆلىتى ئەسلىگە كەلدى. بۇ يەردە ئەسلىدىلا ئۇيغۇرلار كۆپ بولغاچقا ،ئۇلۇغ قوچو ئۇيغۇر ئېلى، دەپ ئاتالغان[4]، دېيىلگەن. 840 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ھەر خىل تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يىمىرىلىپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى پىتىراپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى ئۆز ماكانىدا قېپقالغاندىن سىرت، مۇتلەق كۆپ قىسمى غەربىي جەنۇبقا قاراپ كۆچتى. غەربكە قاراپ كۆچكەنلەر 15 قەبىلە بولۇپ، بۇلار پانتېكىن باشچىلىقىدا تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بەشبالىق ئەتراپىغا كېلىپ، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە تايىنىپ تۇبۇت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بەردى. 9 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى بەشبالىق ئەتراپلىرىدا تۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلار ئىچىدىن بۆگۈ تېكىن ئىسىملىك يېڭى يولباشچى ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ كىشى قوچو

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھەقىقىي قۇرغۇچىسى ئىدى. 866 ـ يىلى بۆگۈ تېكىن قوچو رايونىدىكى تىبەت ئاقسۆڭكەكلىرىنىڭ ھۆ-كۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆ-كۈمرانلىقىنى قولغا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن قوچو ۋە بەشبالىق شەھەرلىرىنى مەركەز قىلغان ئۇلۇغ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى (866 ـ 1350) قۇرۇلدى. خانلىقنىڭ پادىشاھلىق نامى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى» دەپمۇ ئاتالدى. ئىدىقۇت (دەقىيانۇس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئەسلى 7 ـ ئەسىردە شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئالتۇنبا-لىق (جىمسار) تەرەپلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى باسمىل قەبىلىسى ئاقساقىلىنىڭ نامى ئىدى. كېيىن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى «ئىدىقۇت»نى ئۆزىگە نام قىلىش بىلەن ياد ئەتكەن. مەنىسى «بەخت ئىگىسى» دېگەن-لىكتۇر[5]. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىدىقۇت قۇرغان قوچو شەھىرى «ئىدىقۇت شەھىرى» دەپمۇ ئاتالدى. تارى-خىي ماتېرىياللاردا دېيىلگەن ئىدىقۇت شەھىرى قوچۇ شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ. قاراغوجا 2 ـ قەلئەنى، ئاستانە 3 ـ قەلئەنى كۆر-سىتىدۇ. بۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى ئىدىقۇت شەھىرىنى مەركەز قىلغاندا، ئاستانە جەنۇبتا، قوچو ئوتتۇرىسىدا، قاراغوجا شەرق تەرەپكەرەك جايلاشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىدىقۇت قوچو شەھىرى ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان شەھەر ھېسابلىنىدۇ.

قاراغوجا توغرۇلۇق يەرلىك خەلق مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ: ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ئۇلۇغ سانغۇنى قاراغوجىنى قوچو دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ئىدىقۇت-نى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتىپتۇ. قاراغوجا باتۇر، قارام، ئۇرۇش قە-لىشقا ماھىر ئىكەن. قوچو دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ئىدىقۇت كۈچ-لۈك قوشۇننىڭ تەھدىتى ئاستىدا ئادەم ئەۋەتىپ قاراغوجا بىلەن سۈلھى قىلىشقا مەجبۇر بوپتۇ، قاراغوجا قوچو پادىشاھى ئىدى-قۇتقا ئۆز مەلىكىسىنى بېرىش ئارقىلىق ئۇرۇشنى توختىتىشنى شەرت قىپتۇ. قوچو پادىشاھى ئىدىقۇت بۇ شەرتكە ماقۇل بوپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش توختاپتۇ. ئۇرۇش توختاپ ئۇچ يىل ئۆتۈپ كەندىن كېيىن قاراغوجا قوچولۇقلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، جەسىتى قۇدۇققا تاشلىۋېتىلىپتۇ. ئاڭغىچە قاراغوجىلىقلار ئىز-دەپ كېلىپ ئاخىرى قاراغوجىنىڭ جەسىتىنى قۇدۇقتىن تېپىپ چىقىپ، تۆگىگە ئارتىپ دۆلىتىگە قايتىپتۇ. تۆگە 3 ـ قەلئە (ئاستانە)گە كەلگەندە ماڭغىلى ئۇنىماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قاراغو-جا 3 ـ قەلئەگە دەپنە قىلىنغان ئىكەن (هازىرغا قەدەر ئاستانە-دىكى قەبرىلەر ئىچىدە قاراغوجا قەبرىسى ئەڭ ياخشى ساقلانغان قەبرە بولۇپ هېسابلىنىدۇ)، شۇنداقتىمۇ قاراغوجا هايات چاغلى-رىدا 2 ـ قەلئەدە تۇرغان بولغاچقا، قوچو پادىشاهى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، كىشىلەر قاراغوجىنى ياد ئېتىش يۈزىسىدىن 2 ـ قەلئەنى «قاراغوجا» دەپ ئاتايدىغان بولغان[6].

قوچو قەدىمكى شەهىرى قوچو ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پادىشا-هىنىڭ نامى بىلەن «ئىدىقۇت شەهىرى» دەپ ئاتالدى. 3 ـ قەلئە «ئاستانە» دېگەن سۆز «پايتەخت» دېگەنلىك بولىدۇ. «مىڭ سۇلا-لىسى تارىخى»دا 火卅 (قوچو)نىڭ شەرق تەرىپىدە سېرىق تۇپراقلىق شەهەر بار، ئۇ قوچو دۆلىتىنىڭ پايتەختىدۇر، دېيىل-گەن[7]. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوچونىڭ پايتەختى بۇرۇنقى قوچۇ دۆلىتىنىڭ پايتەختى «ئىدىقۇت» شەهىرىنىڭ غەربىدىرەك بولۇپ، دەل 3 ـ قەلئە ئاستانىگە توغرا كېلىدۇ. قوچو دۆلىتى-نىڭ كونا پايتەختىنىمۇ ئاستانە دېيىشكە بولىدۇ. ئىتتالىيەلىك سەييياھ ماركوپولو بۇ يەرنى carachoco دەپ خاتىرىلىگەن. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»دا خاتىرىلەنگەن قاراقوچو بىلەن «تارىخى رە-شىدىي»دە خاتىرىلەنگەن قاراقوچو ئوخشاش پارس تارىخچىسى جۇۋەينىنىڭ «تارىخى جاهان كۇشاي» (دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچى-نىڭ تارىخى)دا «قاراخۇاجە» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭ مەنىسى «چوڭ خوجا»، «ئۇلۇغ خوجا» دېگەنلىك بولىدۇ. يۇەن دەۋرىدىكى قاراقوچو شەهىرى هازىرقى ئىدىقۇت شەهىرى بولغان بولىدۇ. ئۇلۇغ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى غۇلا-

دى. خانلىق غۇلىغاندىن كېيىن خانلىقنىڭ پايتەختى خارابلى-شىپ قوچۇ ئىدىقۇت شەھىرى پايتەختلىك رولىنى يوقاتتى.

يۇەن دەۋرىدىكى قاراغوجا بىلەن قوچو شەھىرى بىر جاي ئەمەس. شۇڭلاشقا، ھازىرقى قاراغوجا 2 ـ قەلئە بىلەن ئىلگىرى-كى قاراغوجا ئىدىقۇت شەھىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى يۇەن سۇلالىسى دەۋر-لىرىگىچە ناھايىتى كېڭەيگەن بولۇپ، ئۇ جەنۇبتىن شىمالغىچە تۇرپان، تارىم، جۇڭغار ئويمانلىقلىرىدىن ھالقىپ ئۆتكەن. شەرق-تە دۇنخۇاڭغىچە، غەربتە ئاقسۇغىچە يېتىپ بارغان. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن سەييا ۋاڭ يەندې يازغان «قو-چوغا ساياھەت» دېگەن سەپەر خاتىرىسىدە، ئۇلۇغ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپى ئىران (پې-رىسىيە) ۋە ئەرەبىستانغا تۇتىشىدۇ، غەرب تەرىپى ھىندى دەريا ۋادىسىدىكى نىشاپورغىچە يېتىپ بارىدۇ، دېيىلگەن[8]. دېمەك، ئۇ-لۇغ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى خېلى كەڭ زېمىنغا ئىگە كۇچلۇك دۆ-لەتكە ئايلانغاچقا، يۇەن دەۋرىگە كەلگەندە ئىلگىرىكى ئۇلۇغ ئۇي-غۇر خانلىقى دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ئۇلارغا مەنداش بول-غان ئۇلۇغ، بۇيۇك، ئالىي، كەڭ، چوڭ ... دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «قارا» سۆزى ئالمىشىپ، قارا قوچو ياكى «قاراغو-جا» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن. تارىخىي ماتېرىياللاردا: «يۇەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى «ئۇلۇغ قوچو ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتال-غان. بۇ يۇرت يۇەن دەۋرىگە كەلگەندە «قارا قوچو»، «قاراخوجا» ياكى «قاراغوجا» (哈剌火绰، 哈剌火者، 哈剌火卅) دېگەندەك ناملاردا ئاتالغان، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە «تۇرپان» (蕃鲁吐) دەپ ئاتالدى[9]، دېيىلىدۇ. بىراق، «خوتەن ساك يېزىقىدا يېزىلغان خەت ـ چەكلەر (خېشىدىكى ئەلچىلىك خاتىرىلىرى) ھەققىدە جۇغراپىيىلىك تەتقىقات» دېگەن ماقالىنىڭ يەر نامىلىرى قىس-مىدا «تۇرپان» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ «تۇرپان» دېگەن نام ھەققە-دىكى ئەڭ يېڭى مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ، 925 ـ

يىلى ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن يېزىلغان قولىيازما بولۇپ، ئۇنىڭدا Tturpana دەپ خاتىرىلەنگەن. دېمەك، بۇنىڭدىن «تۇرپان» دېگەن نام تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ھارپىسىدا خاتىرىگە ئېلىنغانلىقى مەلۇم. «تۇرپان» ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «چوڭ شەھەر» ياكى «پايتەخت شەھىرى» دېگەنلىكتۇر. بۇ، ئەسلىدە «Tturpara» بولۇپ (بۇنىڭ بەزى ئالىملار «Tturpana» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىشقان)، يەنى «Ttur» (تۇر) «تەخت»، «پەشتاخ» مەنىسىدە، «para» (پارا) ياكى pana (پاناھ) «چوڭ، ئۇلۇغ» دېگەن مەنىدە، دېمەك، بۇ يەردىكى «تۇر» (تەخت) دېگەن ئىسىمنى، «پان» (ئۇلۇغ، چوڭ) دېگەن سۆپەت سۆپەتلەشتۈرۈپ «چوڭ شەھەر»، «چوڭ پايتەخت» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان خاس ئىسىمغا ئايلاندۇرغان. 18 ـ ۋە 19 ـ ئەسىرلەردە تۇرپاندا ۋاڭلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، «تۇرپان ۋاڭلىقى» دەپ ئاتالدى. 1882 ـ يىلى تۇرپان جۇڭگو ـ روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى سودا شەھىرى قىلىپ بېرىلدى. 1884 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇرپان ئۆلكە مەركىزى ئورۇنىغا بۇۋاستە قاراشلىق ۋازارەت قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1913 ـ يىلى تۇرپان ئۇرۇمچىنىڭ قارىمىقىدىكى بىر ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

ئىزاھلار:

① ② مېڭ فەنرېن: «بەشبالىقنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيەسى توغرىسىدا تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى 17 ـ، 266 ـ بەتلەر.

③ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى 11 ـ ئاي، نەشرى 110 ـ بەت.

④ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوچو تەزكىرىسى»، 490 ـ بەت.

⑤ «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى 4 ـ ئاي، خەنزۇچە 2 ـ نەشرى، بېرىنچى كىتاب، 58 ـ بەت.

⑥ ئابې تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 267 ـ بەت.

⑦ «مىڭ سۇلالىسى تارىخى . قوچو تەزكىرىسى»، 329 ـ جىلد.

⑧ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1984 ـ يىللىق 2 ـ سان، خەنزۇچە، 62 ـ بەت.

⑨ «ئوكيانۇس»، 727 ـ بەت.

خاتا ئىزاهلانغان بىر قانچە يەر نامى توغرىسىدا

يۈسۈپ پاۋان

«پەيزاۋات ناھىيىسى يەر نامىلىرى تەزكىرىسى»نىڭ خەنزۇ-چىسى 1988 - يىلى ئىچكى ماتېرىيال قىلىپ بېسىپ تارقىتىلدى. كىتابقا 876 يەر نامى كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە مەنىسى توغرا ئىزاهلانغىنى 634، 80 يەر نامىنىڭ مەنىسى خاتا ئىزاهلانغان، 20 يەر نامىغا پەقەتلا ئىزاھ بېرىلمىگەن. تۆۋەندە مەنىسى خاتا ئىزاهلانغان يەر نامىلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمەن:

جايقۇم قۇم ئۈستىدىكى مازار دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ، يەر نامىلىرى تەزكىرىسىدە ئۇ جاھىلقۇم دەپ خاتا ئىزاهلانغان.

تۆڭگان بازىرى بۇ نامنىڭ كېلىش مەنبەسى ئەسلىي مۇنداق: مۇشۇ يۇرتلۇق توختى جانباز ئىسىملىك چامباشچىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بىر پارتىزانلار ئەترىتى ياقۇپبەگكە قارشى جەڭ قىلىدۇ، جەڭدە قوشۇندىكى بىر تۆڭگان بالىغا ئوق تېگىپ ئۆلگەندىن كېيىن، مۇشۇ يەرگە كۆمۈلگەن، شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر بۇ يەرنى تۆڭگان مازىرى دەپ ئاتاپ كەلمەكتە، لېكىن يەر نامىلىرى تەزكىرىسىدە چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇشتا ئۆلگەن بىر تۆڭگان ئەسكەرنىڭ مازىرى دەپ خاتا ئىزاهلانغان.

ئابدال ئېرىقى بۇ يەر نامىدىكى ئابدال سۆزى ئەسلىي خەتنە قىلغۇچى دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، يەر نامىلىرى تەزكىرىسىدە نامراتلار ئېرىقى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دەپ خاتا ئىزاهلانغان.

لەگگەر بۇ خىل يەر نامىدىن ناھىيە بويىچە 15ى بار بولۇپ، مۇتلەق كۆپ قىسمىغا ھاردۇق ئالمىدىغان جاي دەپ، ئاز بىر قىسمىغا ئۆتەك دەپ ئىزاھ بېرىلگەن، ئىزاھلاش بىردەك بولمىغان.

ئاقتوقاي بۇ يەر نامىمۇ تۇرۇپ ئاق توقاي دېگەن گەپ دېسە، تۇرۇپ قۇملۇق دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلانغان، ئىزاھ نائېنىق بولۇپ قالغان.

لىغلدىما بۇ يەر نامى ئۇزۇندىن بۇيان يېزا نامى بولۇپ كەلگەندى. يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان كەنت نامى بولۇپ كەلمەكتە. بۇ يەر نامىنىڭ ئەسلىي كېلىش مەنبەسى مۇنداق: بۇ رۇن بىر قېتىملىق زور كەلكۇن ھەم يەر تەۋرەشتە بۇ جاي زەيلەپ نەگە دەسسىسە شۇ يەر لىغلداپ پاتقاق بولۇپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بۇ جاينى لىغلدىما دەپ ئاتاشقانكەن، بىراق يەر نامىلىرى تەزكىرىسىدە بۇ جاي سۇيى ئەلۋەك، سۇ راۋان ئاققاچقا شۇنداق ئاتالغان دەپ ئىزاھلانغان.

باغچە بۇ يەر نامى قوغۇنلۇق دېگەن گەپ دەپ نائېنىقلا ئىزاھلانغان.

شاخياردا بۇ نام ناھىيىنىڭ بىر قانچە يېرىدە بار، بۇ نامنىڭ كېلىش مەنىسى شاخ قېنى؟ دېگەن سوئالغا قارىتا شاخ ياردا دەپ جاۋاب بېرىشتىن كەلگەن، بىراق يەر نامىلىرى تەزكىرىسىدە ئۇ قوپال، يىرىك دېگەن مەنىلەردىكى گەپ دەپ ئىزاھلانغان.

تەم ئەسلىي ئوت ياكى تۇتۇن ئارقىلىق ئۇچۇر يەتكۈزۈش قۇرۇلمىسىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، سۇپا ۋە دۆڭلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان تۇرلاردۇر، بىراق يەر نامىلىرى تەزكىرىسىدە تەم دېگەن نام جەمجىتلىق، ئون ـ تۆنشىز جاي دەپ ئىزاھلاپ قويۇلغان.

قاز ئېرىق بۇ نام ناھىيە تەۋەسىدە تۆت جايدا بار، بۇ نامنىڭ ئەسلىي كېلىش مەنبەسى مۇنداق: 1960 ـ يىللاردا قازى بۇ يەرگە بىر ئېرىق چاپتۇرغان، نەتىجىدە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ قالغان. بۇ يەردىن كۆچۈپ كەتكەنلەرمۇ بۇ نامنى يېڭى ماكانلاشقان

يۇرتىغا ئىشلەتكەن، لېكىن يەر نامىلىرى تەزكىرىسىدە قازما ھا-شىرىدا چېپىلغان ئېرىق دەپ ئىزاھلانغان.

مۇنار بۇ نامىنىڭ ئەسلىي كېلىش مەنبەسى مۇنداق: كۇچالىق راشىدىن خوجا خان بولغاندىن كېيىن، يۇرت ئارىلاپ بۇ يەرگە كەلگەندە خەلق بۇ خان خوجامنىڭ بۇ يۇرتقا قەدەم باسقانلىقىدىن خۇشال بولۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن سوۋغىلار قويغان، خەلق ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلار راشىدىن خوجامنىڭ ئالدىدا ئېگىز دۆ-ۋىلىنىپ كەتكەچكە، خوجام ئۇنى ۋاي - ۋۇي سوۋغىلاردىن مۇنار ياسۇېتىپسىلەرغۇ؟ دېگەن، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يۇرتنىڭ نامى مۇنار دەپ ئاتىلىپ قالغانىكەن. لېكىن، يەر نامىلىرى تەزكىرە-سىدە بۇ يەردىكى كىشىلەر بەك بەختلىك ياشىغاچقا شۇنداق ئا-تالغان دەپ ئىزاھلانغان.

ئايدۆڭ بۇ نامىنىڭ كېلىش مەنبەسى مۇنداق: ئەسلىي بۇ يۇرتنىڭ يەر شەكلى ئايسىمان ھەم ئېگىز بولغاچقا، كىشىلەر بۇ-رۇندىن شۇنداق ئاتاپ كەلگەنكەن. لېكىن، يەر نامىلىرى تەزكە-رىسىدە بۇ جاي ئاي يورۇقى چۈشكەن جاي بولغاچقا، شۇنداق ئا-تالغان دەپ ئىزاھلانغان.

بۇقەنە بۇ نام ئەسلىي بۇۋى قېنى؟ دېگەن سۆزدىن كەلگەن، كېيىنچە كىشىلەر بۇقەنە دەپ ئاتاشقا كۆنۈپ قالغان، لېكىن يەر نامىلىرى تەزكىرىسىدە مەنزىرىسى گۈزەل، سۇيى ئەلۋەك بولغاچ-قا، شۇنداق ئاتالغان دەپ ئىزاھلانغان.

بولغۇچى بۇ يەر نامى ئەسلىي بولغاچ دېگەن قەبىلە نامىدىن كەلگەن، بىراق يەر نامىلىرى تەزكىرىسىدە بۇلاڭچى مەنىسىدىكى بۇلىغۇچى سۆزىدىن كەلگەن دەپ ئىزاھلانغان.

ئەگەتبرەك بۇ يەر نامى ئەگرىتبەرەك سۆزىدىن كەلگەن، يەر نامىلىرى تەزكىرىسىدە لىكشۇاتقان تېرەك دەپ ئىزاھلانغان.

جانباز بۇ يەر مۇشۇ يۇرتتا ياشىغان توختى جانباز ئىسىملىك چامباشچىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان، بىراق يەر نامىلىرى تەزكە-رىسىدە جانباز سۆزى تىرىكچىلىك قىلغۇچىلار دېگەن مەنىدە دەپ

ئىزاھلانغان.

چىگلى بۇ يەر نامى ئەسلىي 1902 ـ يىلى ناھىيە يامۇلى مۇشۇ جايدا قۇرۇلغاچقا كىشىلەر بازار ئىچى، شەھەر ئىچى دېگەن مەنىدىكى بۇ نامنى خەنزۇچە تەلەپپۇزدا چېگلى دەپ ئاتىغان، شۇنىڭدىن بۇيان بۇ جاي چىگلى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن، بىراق يەر ناملىرى تەزكىرىسىدە بۇ چىگلار دېگەن گەپ بولۇشى مۇمكىن، بۇنىڭ مەنىسى پىخسىق، چىڭ خەق دېگەن مەنىدە دەپ ئىزاھلانغان.

تاشقورغان رايونىنىڭ تارىختىكى ناملىرى توغرىسىدا

شېرىن قۇربان

تاشقورغان رايونىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخى خېلى ئۇزۇن. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ھازىرقى نا-ھىيە مەركىزىنىڭ 30 نەچچە كىلومېتىرچە جەنۇبىدىكى جىرغال[1] دېگەن جايدىن كونا تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت ئىز-لىرى، ئىككى كىلومېتىرچە شىمالىدىكى «شامبابا قەبرىستانلە-قى»[2]دىن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت ئىزلىرى تېپىلدى. دەسلەپكى بېكىتىشتىن قارىغاندا، بۇ، تاشقورغان رايو-نىدا ئىنسانىيەت پائالىيىتىنىڭ كەم دېگەندە 10 مىڭ يىلدىن ئاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مۇشۇنداق ئۇزۇن تارىخىي تەرەق-قىيات جەريانىدا، تاشقورغان رايونى خىلمۇخىل مۇرەككەپ ئىج-تىمائىي، سىياسىي ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن ھەمدە ھەر بىر دەۋردە ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ ماقا-لىدە تاشقورغانىنىڭ ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخلىرىدا يېزىلغان ھەر خىل ناملىرىنىلا قىسقىچە تونۇشتۇرىمەن.

بۇگۈنكى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى غەربىي خەن سۇلالىسى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 ـ يىلىدىن مىلادىيە 23 ـ يىلىغىچە) دەۋرىدە غەربىي دىيارىدىكى 36 دۆلەت ئىچىدىكى پۈلى (犁蒲)، يىنەي، شىيې (西夜) قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ يېرى ئىدى. «خەننامە»دە خاتىرىلىنىشىچە، پۈلىنىڭ «650 ئائىلىسى، 5000 نوپۇسى»، يىنەينىڭ «125 ئائىلىسى، 670 نوپۇسى»، شە-يىنىڭ «2733 نوپۇسى» بار ئىكەن («خەننامە»، 1975 ـ يىلى نەشرى. 3882 ـ، 3883 ـ بەتلەر).

شەرقىي خەن دەۋرى (25 ـ يىلىدىن 220 ـ يىلىغىچە)دە بۇ يەر دېرو (德若) دەپ ئاتالغان. بۇ قەدىمكى شەرقىي ئىران تىلـ ىدىكى «ئىككى يول» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك.

ۋېي دەۋرىدە (220 ــ 260 ـ يىللار)دە بۇ يەر مەنلى (满犁) دەپ ئاتالغان. تارىخشۇناسلار بۇ غەربىي خەن دەۋرىدىكى پۇلى (蒲犁)نىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشى بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ.

جىن دەۋرى (265 ــ 420 ـ يىللار)دە بۇ يەر يىرو (亿若) دەپ ئاتالغان. بۇ قەدىمكى شەرقىي ئىران تىلىدىكى «بىر يول» دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن.

ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە مەنلى بىلەن يىرو سۇلې (勒疏)غا، يەنى قەشقەرگە قارىغان.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى (386 ــ 534 ـ يىللار)دىن تارتىپ تاكى تاڭ دەۋرى (618 ــ 907 ـ يىللار)دە بۇ يەردە قىرپاند ياكى قىرپانە بەگلىكى ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى 500 يىلچە داۋام قىلغان. «قىرپاند» تاجىكچە «تاغ يولى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «يېڭى تاڭنامە . غەربىي رايون تەزكىرىسى»دە قىرپاند بەگلىكى قارىمىقىدا يەنە خەنتۇ (汗陀) قاتارلىق تۆت كىچىك يەرلىك ھاكىمىيەتنىڭ بارلىقى خاتىرىلەنگەن. قىرپاند بەگلىكى دەۋرىدە، تاشقورغاتدا شەھەرلەر بىنا قىلىنغان، خەلق دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، بۇددا مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلغان. بۇ دەۋر تاشقورغان تارىخىدىكى گۈللەنگەن دەۋر ھېسابلىنىدۇ.

«يېڭى تاڭنامە . غەربىي يۈرت تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، كەيىۋەن يىللىرى (مىلادىيە 713 ــ 727 ـ يىللىرى) تاڭ خانىدانلىقى بۇ يەردە «سۇڭلىڭ (كۆكئارت) بوقالى»نى تەسىس قىلىپ، ئۇنى دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمىدىكى مۇھىم ئىستېھكامى سۈپىتىدە باشقۇرغان. «سۇڭلىڭ» (葱岭) قەدىمكى پامىرنىڭ نامى. «خەننامە . غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» قاتارلىق تارىخلاردا پامىر «سۇڭلىڭ» دەپ ئاتالغان.

سۇڭ (960 ــــ 1279 ـ يىللىرى)، يۈەن (1279 ــــ 1368 ـ يىللار) دەۋرلىرىدە تاشقورغانىنىڭ نامى ئىنتايىن ئاز تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭ يۈتيەن (于阗)، يەنى ھازىرقى خوتەنگە قاراشلىق ئىكەنلىكىلا قەيت قىلىنغاندىن باشقا ھېچقانداق يازما ماتېرىيال چېلىقمايدۇ.

مىڭ دەۋرى (1368 ــــ 1644 ـ يىلىغىچە)دە تاشقورغان يەكەنگە قارىغان. بۇ دەۋردىمۇ تاشقورغان رايونى ھەققىدە تۇزۇك تەپسىلات يوق.

چىڭ دەۋرى (1644 ــــ 1911 ـ يىللار)گە كەلسەك، 1759 ـ يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئىلىدا جياڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندا تاشقورغان «سەرىكوي مۇسۇلمانلار دىيارى» نامى بىلەن يەكەنگە ئايرىپ بېرىلگەن. بۇ يەردىكى «سەرىكوي» تاجىكچە تاشقورغان رايونىنىڭ ئەنئەنىۋى جۇغراپىيىلىك نامى بولۇپ، ئۇ، «ئېگىز جاي»، «تاغلارنىڭ بېشى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

1878 ـ يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ يەردە لەڭگەر، راباتلارنى تەسىس قىلغان ۋە چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەن.

گۇاڭشۈي 18 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ يەردە يەكەنگە قاراشلىق «پۈلى شۆبە مۇداپىئە ئىشلىرى ۋازارىتى»نى قۇرۇپ، تاشقورغانىنىڭ خەن دەۋرىدىكى «پۈلى» دېگەن نامنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئۇ چاغدىكى پۈلى ۋازارىتىگە بۈگۈدىكى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي قىسمى قارىغان. ۋازارەتنىڭ ئورگىنى تۇرۇشلۇق جاي ھازىرقى ناھىيە مەركىزى بولغان. ۋازارەتكە قارايدىغان 27 كەنت ئىچىدە بۈگۈنكى تاشقورغان ناھىيىسىگە تەۋە ئون نەچچە كەنتتىن باشقا يەنە، ئاقتۇ ناھىيىسىگە تەۋە تاشى، يانبۇلاق، تال بۇلۇڭ، ئالمىلىق، چارلۇق، تار، گەز، كوسراپ، سۇباشى، كەڭشىبەر، بۇلۇڭكۆل، مۇجى، ئويتاغ قاتارلىق كەنت، تاغلىق مەھەللىلەر قارىغان. ئەينى زامانىدىكى مەلۇ

ماتلاردىن قارىغاندا، پۇلى ۋازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا 1562 ئائىلە، 9201 نوپۇس بار ئىدى، پۇلى ۋازارىتى قەشقەر مەمۇرىيىتىگە قارىغان.

1913 ـ يىلى پۇلى ۋازارىتى پۇلى ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن ھەمدە قەشقەر ۋىلايىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

1945 ـ يىلى تاشقورغاندا «تاشقورغان ئىنقىلابى» پارتلىغاندا، تاشقورغان مىللىي ئارمىيىسى پۇلى ناھىيىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىپ پۇلى ۋالىي مەھكىمىسىنى قۇرغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تاشقورغان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىنغان. 1954 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى بۇگۈنكى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى مەيدانغا كەلگەن.

«تاشقورغان» دېگەن نام تاشقورغان ناھىيە بازىرى يېنىدىكى ھەيۋەتلىك قەدىمكى تاش شەھەر قەلئەسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇ، تاشقورغان رايونى بىلەن تاجىكلارنىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە سەلتەنەتلىك مەدەنىيىتىنىڭ گۈۋاھچىسى. بۇ قەدىمكى تاش شەھەر خەن دەۋرىدىكى پۇلى دۆلىتى، تاڭ دەۋرىدىكى قىرغىز بەگلىكىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان. تارىختىكى «يىپەك يولى» مۇشۇ يەردىن ئۆتەتتى. تاڭ دەۋرىدىكى «پامىر بوقالى» ئاشۇ شەھەر قەلئەسىدە تۇرغان.

بۇگۈنكى تاشقورغان ناھىيىسىگە تاغارما، تىزناپ، ۋەرشىدە قاتارلىق 11 يېزا، ئىككى مەيدان ۋە ناھىيە بازىرى، 64 كەنت قارايدۇ. ناھىيىدە تەخمىنەن 3350 ئائىلە، 21 مىڭ نوپۇس بار.

نىسپىي ئوچۇق بولغان (يېزىقتا ئېلىنغان) 2000 يىللىق تارىخ جەريانىدا، تاشقورغان رايونى ھەر زامان، ھەر دەۋردە خىلمۇخىل نامىلار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ نامىلار تاجىك خەلقىگە زادىلا سىڭمىدى، ئۇلار دىيارىنى يەنىلا ئەنئەنىۋى نامى بىلەن «سەرىكوي»، ناھىيە مەركىزىنى «ۋەرشىدى» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

ئىزاھلار:

① «جىرغال» — تاجىكچە قوش ئېغىل دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ، تاشقورغان ناھىيە مەركىزىدىن 30 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ھەيۋەتلىك «پەرھات ئۆستىڭى» يېنىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت خارابىسى. «شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى ژۇرنىلى»نىڭ 1985 - يىللىق 4 - سانىدىكى «تاشقورغان ناھىيە جىرغالدىكى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئىزنى تەكشۈرۈش» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن.

② «شامبابا قەبرىستانلىقى» — تاشقورغان ناھىيە مەركىزىدىن ئىككى كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بىر قەدىمكى قەبرىستانلىقنىڭ نامى. «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1981 - يىللىق 2 - سانىدىكى «پامىر ئېگىزلىكىدىكى قەدىمىي قەبرىلەر» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن.

قومۇلدىكى «ساقا»، «دۇگگۇرساقا»، «ئالتىزاق» دېگەن يەر ناملىرى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە

شەۋكەت ھامۇت

قومۇل ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەڭ شەرقىگە جايلاشقان ۋىلا-يەت، شۇنداقلا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ بىرى. بۇ جايدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى شەكىللەندۈرگۈچى ھەر-قايسى تۈركىي ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى بىلەن زىچ باغلاۇ-غان «ساقا» (قومۇل شەھىرىنىڭ 20 كىلومېتىر شەرقىدە)، «دۇگ-گۇرساقا» (قومۇل شەھىرىنىڭ شىمالىدا)، «ئالتىزاق» (雁不拉大队) (يانبۇلاق) (قومۇل شەھىرىنىڭ 60 كىلومېتىر غەربىدە) دېگەنگە ئوخشاش يەر - جاي ناملىرى ھېلىھەم مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. بۇ يەر - جاي ناملىرى تاسادىپىي بارلىققا كەلگەن بولماستىن، بەلكى شۇ جايدا ياشىغۇچى خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، تۇرمۇشى، تارىخى، تىلى قاتارلىقلار ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قومۇل رايونىدا ئېلىپ بارغان تۇرلۇك پائالىيەتلىرىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى، شۇنداقلا مۇھىم ۋە قىم-مەتلىك يېپ ئۇچى ھېسابلىنىدۇ، مېنىڭچە «ساق»، «ساقا» دېگەن سۆزلەرنى بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى قەدىمكى چاغلاردا كى-شىلەر ئۆزلىرى ياشاپ كەلگەن پائالىيەت ماكانلىرىنى بىرەر ئۇ-رۇق ياكى ئۆزى تەۋە بولغان مەلۇم قەبىلىنىڭ نامى بىلەن ئاتى-غان. بۇ خىل ئاتاش كېيىنكى چاغلاردا مەلۇم جاينىڭ خاس نامى-غا ئايلانغان.

مېنىڭچە بۇ يەر - جاي ناملىرىنى تارىخىمىزدىكى «ساق»لارنىڭ نامى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈش ئەقىلگە مۇۋاپىق.

چۈنكى، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە ساقلىنىۋاتقان يازما تارىخىي خاتىرىلەر ھەم يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يۈرتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار «ساق»لارنىڭ ئەسلى ئانا ماكانىنىڭ بىرى — قەدىمكى قومۇل ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار ئىكەنلىكىنى، ئۇلار سۇيى ئەلۋەك، تۇپرىقى مۇنبەت، مۇھىتى گۈزەل بۇ جايدا تاش قوراللار دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ساپالچىلىق، مېتالچىلىق ۋە بوياقچىلىق، توقۇمىچىلىق سەنئىتى قاتارلىقلارنىڭ نادىر ئۇلگىلىرىنى يارات-قانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. مەسىلەن: 1978 - يىلى قومۇلنىڭ قارا دۆۋە يېزىسىدىن 29 قەدىمكى قەبرە قېزىلىپ، بۇ قەبرىلەر-دىن چىققان جەسەتلەرنى كاربون 14 (C14) ئارقىلىق تەكشۈر-گەندە ئۇ جەسەتلەرنىڭ بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرىكى جەسەت ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. جەسەتلەرگە «ئۇچلۇق كىگىز بۆك، جۇۋا، تېرە ئىشتان، ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن. قەبرىدىن ياغاچ سايە-مان، سۇركەپ ياسالغان تاش بۇيۇملار، ساپال قاچىلار، مىس بې-زەك، مىس پىچاقلار چىققان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كالا، قوي، ئات سۆڭەكلىرى ۋە تېرىق نېنى، ئارپا قاسرىقى تېپىلغان. ئايالنىڭ جەسىتىنىڭ چېچى سارغۇچ، بۇدرە بولۇپ، ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈل-گەن»[1]. تەتقىقاتچىلار ئەينى ۋاقىتتا «قومۇل قارا دۆۋە قەبرىسە-تانلىقىدىن چىققان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى باشقا جايدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن چىققان نەرسىلەردىن ئىلگار، ئۇلار-نىڭ ماددىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىيات سەۋىيىسى خېلى يۇقىرى. قومۇلدىن چىققان رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىلار بىلەن قە-دىمكى قەبرىستانلىقتىن چىققان بوياقسىز يۇڭ توقۇلمىلار ئىك-كى تەرەققىيات باسقۇچىنى كۆرسىتىدۇ»[2]، دەپ ھۆكۈم قىلغان.

ۋاڭ شياۋيۇ ئۆزىنىڭ: «ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان ساكلار»[3] دېگەن ماقالە-سىدە، «قومۇل قارا دۆۋىدىن چىققان قەدىمكى جەسەتلەر ساكلار-نىڭ» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

ساكلار ھەققىدە تاڭ داۋشۇەن «گىۋاڭ خۇمىڭ توپلىمى»دا، شۇن جىلياڭ خاندانلىقىنىڭ خانى ۋۇدىغا تەقدىم قىلغان «بۇددا شەجەرىسى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىردە: «ساق قەۋمى ئەسلىدە يۇەن فامىلىلىك رۇئىلاردىن بولۇپ، دۇنخۇاڭ ئەتراپلىرىدا ياشايتتى. توخرىلار ئۇلارنى زېمىنىدىن قوغلاپ چىقارغانلىقى ئۈچۈن كۆكئارتىنىڭ جەنۇبىغا كەتتى ... ‹塞种› (ساق قەۋمى) دېگەن خەت ‹释种› قىلىپ خاتا يېزىلغان، ئەمەلىيەتتە بىر يەرنى كۆرسىتىدۇ»[4] دېيىلگەن بولسا، «يۇەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت ـ ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە: «يۇگۇك قاتارلىق توققۇز ئوبلاستنىڭ سىرتىدا قەدىمكى رۇئىلارنىڭ جايى بار. ئۇ جايىنىڭ كونا ئىسمى كۇنئۇ (昆吾) دەپ ئاتىلىدۇ. جۇمۇۋاڭ غەربىي رۇئىلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، كۇنئۇ جۇمۇۋاڭغا قىزىل شەمشەر تەقدىم قىلغان، كېيىن كۇنئۇ ئېۋىرغۇل دەپ ئاتالغان. جۇ دۆلىتى گۈمران بولغاندا رۇڭ، دى (戎،狄)لار جاڭ، ۋېي دەرياسىنىڭ شىمالىدا ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان، قۇمۇل يەنە ھۇنلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن»[5] دەپ خاتىرىلەنگەن.

دېمەك، بىز بۇ يازما تارىخىي خاتىرىلەر ۋە يۇقىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن ھازىر قومۇل خەلقى «ساق»، «ساقا» دەپ ئاتاۋاتقان بۇ قەدىمىي خەلق ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئىنسانلارنىڭ قەبىلىچىلىك دەۋرىدىن باشلاپلا قومۇلنى مەركەز قىلغان ھالدا تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى، دۇنخۇاڭ بويىلىرى ۋە خۇاڭخې دەرياسى ۋادىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت ماكانى قىلىپ، بۇ جايلاردا ياشاش شارائىتى ھازىرلاپ، تۇرلۇك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغانلىقىنى، يەنە بىر تەرەپتىن «ساق»لارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خەلقلەر تەرىپىدىن ئەڭ دەسلەپ رۇڭ دەپ ئاتالغانلىقىنى، كېيىنكى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا سەي (塞)، شى (释) دەپ ئاتالغانلىقىنى بىلەلەيمىز. بۇ نامالار دەل قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»دە تىلغا ئېلىنغان «ساقلاپ» دېگەن قوۋمدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار تۈركىي قەۋملەرنىڭ، جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشىدە

نىشىده رول ئوينىغان ئېتنىك تەركىبلەردىن بىرى بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھىرودود ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «تا-رىخ»تا: «پارسلار بارلىق سېكىتىئانلارنى ساكلار دەپ ئاتايدۇ ... سېكىتىئانلارغا تەۋە ساكلار بىر خىل ئېگىز قالپاق كىيىدۇ، قال-پىقى ھەم تىك ھەم قاتتىق، ئۇستى تەرىپى ئۇچلۇق كېلىدۇ... ئۆز ئېلىدە ياسالغان ئوقيا ۋە خەنجەرلەردىن باشقا، ئۆزلىرى سانگارس دەپ ئاتايدىغان جەڭ پالتىسى ئېسىۋالىدۇ»[7] دەپ كۆر-سىتىدۇ. بۇ، قەدىمدىن بۇيان ئۇيغۇرلار «ساق»، «ساقا» دەپ ئاتاي-دىغان خەلقنى پارسلارنىڭ «ساك»، يۇنانلىقلارنىڭ «سېكتىيئان» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قىسقىسى، قومۇل قارا دۆۋىدىن تېپىلغان ئۇچلۇق كىگىز قالپاق ساقلارنىڭ كىيىنىش ئالاھىدىلىكى جەھەتتىكى ھازىرقى روشەن ماددىي پاكىتى بولۇپ، بۇ، 1) خاۋما ۋارگ ساقلىرى (مە-نىسى ــ ئېتىقاد قىلىدىغان دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى ئۆز يېنىدا ئېلىپ يۈرىدىغان ساقلار)، 2) تىگراخائۇد ساقلىرى (مەنىسى ــ ئۇچلۇق قالپاقلىق ساقلار)، 3) تىئاي پەرادارايە ساقلىرى (مەنە-سى ــ دېڭىز كەينىدىكى ساقلار، قارا دېڭىزنىڭ نېرى ياقىسە-دىكى ساقلار) دېگەن ئۇچ چوڭ ساق قەبىلىسىنىڭ بىرى تىگرا-خائۇد ساقلىرى (يەنى ئۇچلۇق قالپاقلىق ساقلار)نىڭ بىر قىس-مىنىڭ ئەينى زامانداا قومۇلدا ياشىغانلىقىنى دەللەپ بېرىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① ② ③ ۋاڭ شياۋپۇ: «ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئېلىد-مىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان ساكلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەن-لەر تەتقىقاتى»، 87 ـ يىللىق 3 ـ سان، 124 ـ بەت.

④ داۋ شۇەن: «گۇاڭخۇڭمىڭ توپلىمى»، 7 ـ جىلد.

⑤ 卷十四《元和郡县图志》

⑥ تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 80 ـ يىلى نەشرى، 50 ـ، 51 ـ بەتلەر.

⑦ ئابلەت نۇردۇن: «ساكلار ۋە ئۇلارنىڭ غەربىي رايونغا كۆرسەتكەن تەسىرى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 88 ـ يىللىق 1 ـ سان، 33 ـ بەت.

«قومۇل» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارغا تولۇقلىما

ئابلىز مەمتىلى

شىنجاڭدىكى نۇرغۇنلىغان تارىخىي يەر ناملىرى قاتارىدا «قومۇل» نامىمۇ تەتقىق قىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرماقتا. مۇشۇ ئە-سىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن تارتىپ تا ھازىرغا قەدەر بۇ ھەقتە نۇرغۇن كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەقتىكى بەس - مۇنازىرىلەر تېخى ئاياغلاشقىنى يوق. مەنمۇ بۇ مۇنازىرە سورۇنىغا كىرىپ، بۇ ھەقتە مەيدانغا چىققان بىر نەچچە نۇقتىلىق كۆز قاراش ھەققىدىكى مۇلاھىزەمنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن تەڭ ئۆزۈمنىڭ بۇ ھەقتىكى تولۇقلىمامنى كىتابخانلار نە-زىرىگە ھاۋالە قىلماقچىمەن.

زور كۆپ ساندىكى تەتقىقاتچىلار «قومۇل» نامىنى «قام» (قۇم) بىلەن «مول» (مىل)نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان، دەپ قارايدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ ئىككى سۆزنىڭ تىل تەۋەلىكى، مە-نىسى ھەققىدىكى تەبىرلىرى ئوخشاش ئەمەس. بەزىلەر «قومۇل» نامىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «قام (شامان، تېۋىپ، ھېكىم)» سۆزىگە «مول»نىڭ ئۇلىنىشىدىن ياكى «قۇم» سۆزىگە «مول»نىڭ ئۇلىنىشىدىن ياسالغان، دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر ئەرەبچە «قوۋم (ئاھالە، خەلق)» سۆزىگە سۇپەت سۆزى «مول»نىڭ ياكى موڭغۇل-چە «قەم (مېۋە - چېۋە)» سۆزىگە «مول»نىڭ قوشۇلۇشىدىن يا-سالغان سۆز، دەپ قارايدۇ؛ يەنە بەزى ئاپتورلار «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا خاتىرىلەنگەن «كەمى تالاس ‹كىچىك شەھەر›»نى ھازىر-قى قومۇلنىڭ ئۆزى شۇ دەپ قارىسا، يەنە بەزى ئاپتورلار تارىخ-

تىكى تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلانغان چۇمۇللارنىڭ قومۇل رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىغا ئاساسەن «قومۇل» بىلەن «چۇمۇل»نى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. نۆۋەتتە «قومۇل» نامى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىغا يىغىنچاقلانماقتا:

1. «قومۇل» نامى خەنزۇچە خەنمى (汗采) سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش. چىيەنلۇڭ خان «قازاق ئەلچىلىرى يارلىقا بىنائەن ئۇيغا چىققاندا» نامليق شېئىرىنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق دېگەن: «تارىخنامىلەردە يېزىلىشىچە، خەنمى بىلەن ئۇدۇن پەرغانىنىڭ شەرقىدە ئىكەن. ‹خەنمى› دېگەن ئىسىم ھازىرقى ‹خامى› (密哈) دېگەن ئىسمىغا ئاھاڭ جەھەتتىن ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ ... خەن سۇلالىسى يىۆ (ئۇيغۇرغول)نى ئىگىلەپ، ئۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەندە، خەنمىلىقلار غەربكە كۆچۈپ ئۇدۇنغا بېرىپ ماكانلاشقان، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكى سۇلالىلەر ئاجىزلاشقاندا، خەنمىلىقلار يەنە بۇرۇنقى ماكانغا قايتىپ كەلگەن» دەپ يېزىلغان. «يۆ› بىلەن ‹خامى›نىڭ ئاھاڭى بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ. خەنمىلىقلار دائىم بۇ يەرنى ماكان قىلىپ كەلگەچكە، بۇ يەرنىڭ نامى ‹خەنمى›دىن ئۆزگىرىپ ‹خامى› بولۇپ قالغان... خەنمىلىقلارنىڭ زادى قاچان كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى ئېنىقلاش قىيىن، لېكىن ‹خامى› دېگەن ئىسمىنىڭ ‹خەنمى›دىن كېلىپ چىققانلىقى خاتا بولمىسا كېرەك»[1].

مېنىڭچە، يۇقىرىقى كۆز قاراشتىكى «خەنمى» بىلەن «خامى»نىڭ ئاھاڭداشلىق مەسىلىسىدە «خامى» (密哈) خېتىنىڭ ئەسلى «خاملى» (力密哈) سۆزىنىڭ قىسقارتىلمىسى ئىكەنلىكى ئېتىبارغا ئېلىنمىغان. شۇڭا، بۇ يەردە ئاھاڭداشلىق مەسىلىسىنى تىلغا ئېلىشنىڭ ئورنى بولمىسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىز تارىختا ئىزچىل ھالدا كونكرېت يەر نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان «汗采» ئاتالغۇسىنى تېخى ئۇچراتمىدۇق. يەنە كېلىپ بۇ يەرنىڭ زادى قەيەردە ئىكەنلىكىمۇ تېخى تالاشتىكى

مەسىلە.

2. «قومۇل» نامى «قارامال» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش. چاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يېزىلغان «خان بېكىتكەن دۆلەت زېمىنى ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە» (钦定河源纪略) ۋە «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» (西域同文志) نامىلىق ئىككى ئەسەردە «خامى دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە ‹قارامال›، دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان. قارا ــ كۆزىتىش دېگەن مەنىنى، مال ــ تۇر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ يەردە ئەتراپىنى كۆزىتىدىغان تۇرا بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان»[2] دەپ تەبىر بېرىلگەن.

3. «قومۇل» نامى «جۇمى» (俱密) سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دېگەن كۆز قاراش بولۇپ، بۇنى چاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان ئالىم تاۋ باۋلىيەن ئوتتۇرغا قويغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «شىنماۋ يىللىرىدىكى ھەمراھلىق سەپەر خاتىرىسى» نامىلىق ئەسىرىدە «يۇەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەر تەزكىرىسى»دە «ئېۋىرغول ئايمىقىدىكى ناجى (لاپچۇق) ناھىيىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە ‹جۇمى› دەپ ئاتىلىدىغان بىر تاغنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان، قومۇل ئەنە شۇ تاغ نامى بىلەن ئاتالغان... ھازىرقى توغۇچىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى خامۇر داۋان قەدىمكى جۇمى تېغىدۇر. غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ تىلىدا خا، جۇ، كۇ، كې تاۋۇشلىرى ئوخشاش قوللىنىلىدۇ... ‹جۇمى› (俱密)، ‹خامى› (哈密)، ‹خامىلى› (哈密力)، ‹خامىلى› (哈梅里)، ‹خامۇر› (哈木尔) دېگەنلەر بىر سۆزنىڭ ھەر خىل تەرجىمىسىدىن ئىبارەت»[3] دەپ يازغان.

ئاتاقلىق تاتار ئالىمى ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغان «بۇگۈنكى تۈركىستان ۋە ئۇنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى» نامىلىق ئەسىرىدە «تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي ياقىسىدىكى قومۇل سوغدى ۋەسىلىسىدە قىمىد (Khimid) دەپ ئاتالغان»[4] دەپ مەلۇمات بېرىدۇ.

بىراق، تارىخچى فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى 俱密 (قۇمىد) ئاتالغۇ-سىغا بەرگەن تەبىرىدە بۇ ئورۇنىنى سۇرغاپ دەريا ۋادىسىدا (ھا-زىرقى ئافغانىستان تەۋەسىدە)[5] دەپ كۆرسىتىدۇ.

تاۋ باۋلىيەننىڭ يۇقىرىقى بىر نەچچە خىل ئاتالغۇنى بىر-لەشتۇرۇپ ئۇنى «جۇمى»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارىشى تازا مۇۋاپىق ئەمەس. بۇ، ئۆز نۆۋىتىدە، ئۇيغۇرچە يازما پاكىتلارغىمۇ زىت. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئاپتورنىڭ «غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر-نىڭ تىلىدا خا، جۇ، كۇ، كې تاۋۇشلىرى ئوخشاش قوللىنىلىدۇ» دېگەن يەكۇنىمۇ تىلشۇناسلىققا زىت.

4. «قومۇل» نامى «كۇنمۇ» (昆莫) سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دېگەن قاراش بولۇپ، بۇ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللىرىدا تارىخچى سۇبېيخەي قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇلار بۇ كۆز قاراشنى مۇنداق دەللىلەيدۇ: «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 176 ـ يىلى ھۇنلار لەشكەر تارتىپ غەربكە يۇرۇش قى-لىپ ئۇسۇن، توخرى قاتارلىق 36 قەبىلە بەگلىكىنى تارمار قى-لىشتىن بۇرۇن، ئۇسۇنلار قومۇل دېياردا ياشىغىلى بىر نەچچە ئەسىر بولغانىدى. ئۇلار قومۇلنى بەگلىكنىڭ پايتەختى قىلىپ، بەگلىك نامىنى ‹كۇنمو› (كۇنمى) دەپ ئاتىغان. مانا شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ قۇمۇل دېيارى ‹كۇنمو› (كۇنمى) نامى بىلەن ئاتالغان»[6].

سۇبېيخەي ئەپەندى «كۇنمو» سۆزىنىڭ مەنىسىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «ئۇسۇنلارنىڭ ‹كۇنمۇ› دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، قەدىمكى تۈرك تىلىدا ‹كۇن› (昆) دېگەن سۆز ‹قۇياش› دېگەننى بىلدۇرەتتى. خەنزۇچە ‹莫› (مۇ) ياكى ‹弥› (مى) دېگەن خەتلەر ‹伯› (بەي يەنى بەگ) خېتىنىڭ ئۆزگەرگەن ئاھاڭى بو-لۇپ، ‹ھۆكۈمران› ياكى ‹باشلىق› مەنىسى بىلدۇرەتتى... بۇنىڭدىن ‹قومۇل› دېگەن ئىسىمنىڭ ئەسلىدە ‹قۇياشقا ئوخشاش ھۆ-كۈمران› دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىغان ‹كۇنبەگ› سۆزىدىن كەل-گەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ»[7].

يۇقىرىقى ئىككى سۆزنىڭ مەنىسىنى ئىزاھلىغاندا، ئاپتور

باشقا ـ باشقا مەنىلىك «كۇن» ۋە «قۇم» سۆزلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىشسىز ھالدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقانلىقى ھەمدە ئۇيغۇر تىلىدا «ك» تاۋۇشىنىڭ «ق» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىشىنىڭ ئەمەلىيەتكە قانچىلىك ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى بىلەن قىلچە ھېسابلاشماي، يېنىكلىك بىلەن ھۆكۈم چىقارغان.

مەن تۆۋەندە «قومۇل» نامىنى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە مەنبەلەر ئاساسىدا دەلىللەپ كۆرمەكچىمەن: قومۇل شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنى ئۆزئارا باغلاپ تۇرىدىغان مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇن. بۇ رايوندا قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا قەدەر ھەرقايسى مىللەت ۋە ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدا بۇ رايونىنى تالىشىش يۈزىسىدىن ساۋاسىز قېتىم قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن. شۇڭلاشقا جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمال قىسمىدا ياشىغان قەدىمكى نۇرغۇن لىغان مىللەتلەرنىڭ تارىخىتا قالدۇرۇپ كەتكەن تۇرلۇك مەدەنىيەت ئىزلىرى قومۇل رايونىدىن تېپىلىدۇ.

قومۇل ئەڭ دەسلەپ خەنزۇچە ماتېرىياللاردا «كۇنۇڭ» 〈昆吾〉 (ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىدە) دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ تاكى يۈەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغىچە «يەۋۇلۇ» 〈伊吾卢〉 (ئۇيغۇرغول)، «يېۋۇ» 〈伊吾〉، «يىجۇ» 〈伊州〉 دەپ خاتىرىلەنگەن. ھازىرقى «خامى» (哈密) خېتىنىڭ ئەسلى تولۇق يېزىلىشى «哈密力» (خاملى) بولۇپ، بۇ ئۇچ خەن، يۈەن سۇلالىسىدىن تاكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە قەدەر «哈密力»، «合迷里»، «渴密里»، «感木鲁»، «哈梅里» شەكىللىرىدە خاتىرلىنىپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە خەنزۇ تىلىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئاخىرقى «(力) 里» خېتى قىسقارتىلىپ، ھازىرقى «哈密» خېتىگە ئىخچاملانغان.

ئۇزۇندىن بۇيان قومۇل نامى ھەققىدە يۇقىرىقى خەنزۇچە مەنبەلەردىن باشقا، بۇ نامنىڭ ئەسلىي مەنبەسىنى يورۇتۇپ بېرە-

لىگۈدەك تۈزۈكرەك ئۇيغۇرچە يازما خاتىرىلەر تېپىلمىغانلىقى سەۋەبلىك، بۇ نامنىڭ تىل تەۋەلىكى، مەنىسى، يىل دەۋرى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېيىشكە بولمايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋە يېڭىدىن مەلۇم بولغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما خاتىرىلەرنىڭ مەيدانغا چىقىشى بىزنى بۇ ھەقتە مەلۇم ئاساس بىلەن تەمىنلىدى. بۇ يازما خاتىرىلەر تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، 1891 ـ يىلى ن . م . يادرىنتسېۋ تەرىپىدىن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئونگىن دەريا بويىدىن تېپىلغان كېيىنكى كۆك تۈرك خانلىقىغا مەنسۇپ «ئونگىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ ئوڭ تەرەپ 1 ـ قۇرىدا مۇنداق دېيىلگەن: «قامىل شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدىم، ئورۇنلاشتىم، ئالدىم، قوشۇنى كەلدى، خەلقىنى يەڭدىم، بەگلىرى قاچتى»[8]. بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ ئورنىتىلغان ۋاقتى ھەققىدە ئالىملارنىڭ پىكرى بىردەك ئەمەس. لېكىن، مەڭگۈ تاشتا تىلغا ئېلىنغان ۋەقەلەرنىڭ 680 ـ يىللىدىن 690 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تەئەللۇقلۇقى ئېنىق. لېكىن، بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ قويۇش كېرەككى، مەڭگۈ تاشتىكى «قامىل» سۆزىنىڭ تىرانسكرىپسىيە قىلىنىشىمۇ تېخى تازا ئېنىق ئەمەس. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇنى «ھەممە، بارلىق» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «قامۇق»[9] شەكلىدە ئوقۇسا، يەنە بەزى ئالىملار ئۇنى كونكرېت جاي نامى سۈپىتىدە «قامىل»[10] دەپ ئوقۇماقتا.

ئىككىنچى، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان 10 ـ، 11 ـ ئەسىرلەرگە ئائىت قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى سالام خەتلەردە ئىككى يەردە «قامىل»، «قامال»[11] دېگەن يەر ناملىرى ئۇچرايدۇ.

ئۇچىنچى، تۇرپاندىن تېپىلغان 10 ـ ئەسىرگە ئائىت مانى دىنىغا تەئەللۇق ھۆججەت پارچىلىرىدىمۇ تۆت نەپەر مانى مۇرىتىنىڭ ئەسلىي يۇرتى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى قامىل (Kamilr)لىق، يەنە بىرى سۇلمى (Sulmilr)[12]لىق دېيىلگەن.

تۆتىنچى، ئىتالىيىلىك مەشھۇر ساياھەتچى ماركوپولو

(1254 ـ 1324) ئۆزبىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە قومۇلنى «قامۇل (Kamul)» شەكلىدە خاتىرىلىگەن. مانا مۇشۇنىڭدىن كېيىنكى چاغاتاي تىلىغا مەنسۇپ ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە قومۇل «قامۇل» شەكلىدە يېزىلغان. مەشھۇر تارىخچى، ئالىم موللا مۇسا سايرامىمۇ ئۆزبىنىڭ «تارىخى ھەمدي» ناملىق ئۇلۇغ ئەسىرىدە «قومۇل»نى بىردەك «قامۇل» شەكلىدە تىلغا ئالىدۇ.

يۇقىرىقى مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان «قامىل، قامال، قامۇل» ئاتالغۇلىرى ھازىرقى «قومۇل» نامىنىڭ ئەسلى تېگى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەكۈن خېلى بۇرۇنلا زور كۆپچىلىك ئالىملار تەرىپىدىن تەستىقلانغان. ئەمدى خەنزۇچە مەنبەلەرىدىكى «خامىلى» (里密哈)، «گەنمۇلۇ» (鲁木感)لار بولسا، دەل يۇقىرىقى ئاتالغۇلارنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر.

بۇ نامنىڭ يىل دەۋرى مەسىلىگە كەلسەك، بىز گەرچە ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ «قومۇل» نامى ھەققىدىكى تۇنجى مەنبە قىلىپ بېكىتىلمىگەن تەقدىردىمۇ، لېكىن بۇ نامنىڭ مەيدانغا كېلىگەن دەۋرىنى ھەرگىزمۇ 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردىن كېيىنكى دەۋر لەرگە مەنسۇپ قىلالمايمىز. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەر نامىلىرىنىڭ قوبۇلۇشى، خەلق تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئومۇملىشىش، يازما خاتىرىگە ئېلىنىشىغا مەلۇم جەريان كېرەك. «قامىل» شەكلىدە بارلىققا كېلىپ، چاغاتاي تىلى (13 ـ، 14 ـ ئەسىرلەردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر) دەۋرىگە كەلگەندە بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ئى (i)» تاۋۇشى «ئۇ (u)» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ «قامۇل» بولۇپ ئۆزگەرگەن. «قامىل» سۆزى ئىككىنچى قېتىملىق ئۆزگىرىش ياساپ «قامۇل»دىن «قومۇل»غا ئۆزگەرگەندە بولسا، بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئا (A)» تاۋۇشى «ئو (O)» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. بۇنى تۆۋەندىكى ئىسخېما بويىچە كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

قامىل ← قامۇل ← قومۇل

ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ يۇقىرىقىدەك ئۆزگىرىش ھادىسى

سىسى، پۈتكۈل تىل تەرەققىيات تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، نورمال فونېتىكىلىق قانۇنىيەت ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: بۇنىڭغا

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا	چاغاتاي تىلىدا	ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
قاپىغ	قاپۇغ	قوۋۇق
ئارىغ	ئارۇق	ئورۇق
ياريغ	ياروق	يورۇق
ئاچىغ	ئاچۇق	ئوچۇق
تاقىغۇ	تاۋۇق	توخۇ
تابىشغان	تاۋۇشقان	توشقان

تۆۋەندىكى مىساللار ياخشى دەلىل بولالايدۇ:

ئەمدى مەزكۇر ئاتالغۇنىڭ مەنىسى ھەققىدە توختالساق، بۇ ھەقتە قولىمىزدا يېتەرلىك ماتېرىيال يوق. شۇنداق بولسىمۇ، بىز تۆۋەندىكى تەبىرنى بۇنىڭغا كۆپايە قىلىدۇ دەپ ئويلايمىز. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك»تە بۇ سۆزگە «مۇھاسىرە» دەپ تەبىر بېرىلگەن بولسا، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»دە بۇ سۆز «ئايلىنىپ كەتمەك، يىقىلىپ چۈشمەك» مەنىسىدە دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. ئالدىنقى ئىزاھلاش «قومۇل» نامىنىڭ مەنىسىگە يېقىن كېلىدۇ. «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىلىق ئەللەرنىڭ تەزكىرىسى» ناملىق ئەسەردە گەرچە بۇ نامنىڭ ئەسلى مەنبەسى باشقىچە ئىزاھلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن تەبىر يۇقىرىقى بىرىنچى ئىزاھلاش بىلەن بىر يەردىن چىقىدۇ.

دېمەك، «قامىل» نامى قەدىمدە قومۇل رايونىدىكى بىرەر قەدىمكى قورغانغا ياكى بىرەر كۆزىتىش مۇنارىغا قارىتا ئېيتىلغاندىن كېيىنكى بىر نەرسە دېيىش قىيىن. ئۇنى پەقەت قومۇلنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، كۆرۈنۈشى، ئىستراتېگىيىلىك ئورنىغا قارىتا ئېيتىلغان ئابستراكت ئۇقۇم دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.

«قومۇل» نامىنىڭ مەنىسى ھەققىدىكى تەبىر يەنە ھازىرقى

«قامال» مەنسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ «قومۇل» نامىنىڭ ئەسلىدىكى «قامىل» شەكلىگە ھەم ئۇنىڭ ئىستېمال مەنىسىگە مۇ ناھايىتى يېقىن. بۇنداق ئىزاھلاش قومۇل رايونىنىڭ رېئال ئەھۋالىغىمۇ تازا ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، قومۇل يىراق قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا شىڭشىڭشيانى پاسىل قىلغان ھالدا ئىچكىرىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ۋە ھۆكۈمرانلار بىلەن غەربىي ئەلدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ بىر - بىرىدىن ئۆزئارا قوغدىنىدىغان، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مىللىي مەنپەئەتلىرىنى قوغدايدىغان تەبىئىي «مۇھاپىزەت قورغىنى» بولۇپ كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ زېمىنىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم بولۇشى سەۋەبلىك، بۇ يەرنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىمۇ ناھايىتى تىنچسىز بولغان. شۇڭا، بۇ يەردە ئۆزئارا مۇھاپىزەت قىلىشنى ئاساس قىلغان، ئۇيغۇر تىلىدا «قورغان، قەلئە» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان خەنزۇچە باۋ (堡 — «پۇ» دەپمۇ ئوقۇلىدۇ) خەتلىك يەر ناملىرىمۇ نىسبەتەن كۆپرەك. مەسىلەن: «头堡» (سۇمقاغا)، «二堡» (ئاستانە)، «三堡» (توغۇچى)، «四堡» (لاپچۇق) «五堡» (قارا دۆۋە) قاتارلىق. ئۇنىڭدىن باشقا، قومۇلدا يەنە «تۇرا، قەلئە» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «قارغا» سۆزى بىلەن بىرىكىپ كەلگەن يەر ناملىرىمۇ خېلى كۆپ سانى ماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن: سۇمقارغا، چاقارغا، ئامانقارغا قاتارلىق. قۇمۇلدا كىشىلەرگە ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان يەنە بىر مۇھىم نەرسە شۇكى، ئۇ يەنە «قامىل» سۆزىنىڭ مەنىسىگە تەڭ كېلىدىغان «تۇر (تۇرا)» سۆزى بىلەن ئاتىلىدىغان يەر ناملىرىدۇر. بۇنداق يەر ناملىرى قۇمۇلدا جەمئىي 120دىن ئاشىدۇ. مەسىلەن: پالۋانتۇر، قۇمتۇر، دۆشتۇر، چۆلتۇر، چۆمەلتۇر، ئولاتۇر ... قاتارلىق.

قىسقىسى، قومۇل كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، شىنجاڭنىڭ شەرقىي چوڭ دەرۋازىسى، شۇنداقلا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن ئۆزئارا باغلاپ ھەم ئايرىپ تۇرىدىغان تە-

بىئىي مۇھاپىزەت قورغىنى (پاسىل) بولسا، تار مەنىدىن ئېيىتقاندا، ئۇنىڭ ئۆزى نۇرغۇنلىغان قورغان، قەلئە، قارغا، تۇرالاردىن تەشكىل تاپقان تارىخىي زېمىندۇر.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

① ② ③ ⑥ ⑦ «قومۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 66 ـ بەتتىن 69 ـ بەتكىچە.

④ شۇ ناملىق ئەسەر، 1982 ـ يىلى، ئەنقەرە، تۈركچە نەشرى، 56 ـ بەت.

⑤ «غەربىي يۈرت يەر ناملىرى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1982 ـ يىلى، خەنزۇچە 4 ـ نەشرى، 56 ـ بەت.

⑧ ⑩ لىن گەن: «تۈرك تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، قوشۇمچە «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 1991 ـ يىللىق ئۇيغۇرچە 2 ـ سان، 44 ـــ 47 ـ بەتلەر.

⑨ س. يې . مالوف: «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزستاندىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى»، رۇسچە 1959 ـ يىلى، موسكۋا ـ لېنىنگراد نەشرى، 7 ـ بەت.

⑪ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 1988 ـ يىللىق 1 ـ سان.

⑫ «غەربىي يۈرت تارىخىغا ئائىت مەجمۇئە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ كىتاب، 252 ـ بەت.

تارىختىكى ئاراتۇرۇك ۋە «ئاراتۇرۇك» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئايشەمگۈل ئايۇپ

ئاراتۇرۇك ناھىيىسى — شەرقىي شىنجاڭنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا جايلاشقان تاغلىق رايون، ناھىيە مەمۇرىي جەھەتتىن قومۇل ۋىلايىتىگە قارايدۇ.

ئاراتۇرۇك ناھىيىسى گەرچە كىچىك ناھىيە بولسىمۇ، جۇغراپىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. 1957 - يىلى ئارخېئولوگلار ئاراتۇرۇكتىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت ئىزلار (قىرسايى خارابە ئىزى، توپ ئۆيى خارابىلىكى)نى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بۇنىڭدىن 3000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇشۇ زېمىندا ياشاپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

«چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئاراتۇرۇك ھۇنلارنىڭ چارۋا باقىدىغان جايى ئىدى. غەربىي خەن ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان مەزگىلدىمۇ، ئاراتۇرۇك يەنىلا ھۇنلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە (73 — 94 - يىللىرى) ئارقا قاتقىل خانلىقىغا تەۋە بولغان ئاراتۇرۇك زېمىنى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە بويسۇنغان. كېيىنكى دەۋرلەردە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ ۋەزىيىتىدە بىر مەھەل داۋالغۇش بولغانلىقتىن، ئۇ ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن. 4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، رورانلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققاندا، ئاراتۇرۇك ئۇلارنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكەن. 6 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇ-

رىلىرىدا، تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. 630 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرغول ئايمىقىنى تەسىس قىلغاندا، ئاراتۇرۇك ئۇيغۇرغول ئايمىقىغا قاراشلىق بولغان. 10 ـ ئەسىردە، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، گەنسۇ ۋاقىتلىق دىۋان ۋازاراتى تەسىس قىلىنغاندا، ئاراتۇرۇك ۋە باركۆل شۇ ۋازارەتكە تەۋە بولغان، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ رايون يۇز نەچچە يىل موڭغۇللارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونىغا ئايلانغان. 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلار توپلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، توپىلاڭنى تىنچىتىشقا تۆھپە قوشقان قومۇل ۋاڭى يۈسۈپ ۋاڭغا ئاراتۇرۇكنى سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن بېرى ئاراتۇرۇك خەلقى قومۇل ۋاڭنىڭ يانچىلىرىغا ئايلانغان، ئاراتۇرۇكتىكى نوم يېزىسى قومۇل ۋاڭنىڭ جىنايەتچىلەرنى سۈرگۈن قىلىدىغان جايىغا ئايلانغان. ۋاڭلىق تۈزۈمى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، 1930 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قومۇل رايونىدا ئاراتۇرۇك، باركۆل، قومۇل ناھىيىلىرىنى تەسىس قىلدى، «قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى» پارتلىغاندىن كېيىن، ناھىيە تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى توختىتىپ قويۇلدى، 1943 ـ يىلى يەنە ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

ئاراتۇرۇك نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇنداق بىر نەچچە خىل قاراش بار. بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەر: ئاراتۇرۇك قەدىمكى دەۋردە شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرا كەلگەن جاي بولغاچقا «ئاراتۇرۇك» دەپ ئاتالغان. بۇ ھەقتە «خەنناما . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «ئاراتۇرۇك شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان» دەپ خاتىرىلەنگەن[1].

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «تۈرك ـــ تۈرك شەھەرلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى»[2] دەپ خاتىرىلەنگەن. دەرۋەقە، مىلادىيە 581 ـ يىلى تۈرك خانلىقى شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك دەپ ئىككىگە

بۆلۈنگەن، ئاراتۇرۇكنىڭ شەرقىدىكى ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق جايلاردا ياشىغان تۈركلەر شەرقىي تۈركلەر، ئاراتۇرۇكنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى باركۆل، ئالتاي ياياقلىرىدا ياشىغان تۈركلەر غەربىي تۈركلەر دەپ ئاتالغان. ئاراتۇرۇك غەربىي تۈركلەر بىلەن شەرقىي تۈركلەر ياشىغان جايلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرا كەلگەن. شۇڭا ئاراتۇرۇك رايونى «ئاراتۇرۇك» (ئوتتۇرىدىكى، ئارىدىكى تۈركلەر) دەپ ئاتالغان دەپ قارايدۇ.

ئىككىنچى خىل كۆز قاراشتىكىلەر مۇنداق قارايدۇ: ئاراتۇرۇك ئالتە يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسى بولغىنى ئۈچۈن، كېيىنكى مەزگىللەردە، كىشىلەر «تۈرك»نى «تۆرۈك»كە ئۆزگەرتىپ «ئاراتۆرۈك» دەپ ئاتىغان. 1866 - يىلى قومۇل ۋاڭى ئاراتۇرۇكتىكى دورغىلارغا تامغا تارقىتىپ بېرىدىغان چاغدا، «ئاراتۇرۇك» دېگەن ئىسىمنىڭ نېمە مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى سورىغان، ئاراتۆرۈك شۇ چاغدىكى مىرابى شاھتۆمۈر دېگەن كىشى: ئاراتۇرۇك نوم، باي، ئاداق، تۇركۆل، نېرىنكىر، شوپۇل قاتارلىق ئالتە يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسى ھەم ئۇزۇن بۇلاق، بۇرالىق بۇلاق، بېدىلىك بۇلاق، ياپسار بۇلاق، شار ئۆيلەر بۇلاق، بەلچىر تۇڭگانبۇلاق قاتارلىق ئالتە بۇلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغاچقا بىز بۇنىڭدىن كېيىن ئالتە يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسى، ئالتە بۇلاقنىڭ ئوتتۇرىسى دېگەن ئۇقۇم بويىچە «ئارا تۆرۈك» دەپ ئاتىساق مۇۋاپىق بولغىدەك، دېگەن[3]. شۇڭا قومۇل ۋاڭى «ئاراتۆرۈك» دېگەن ئىسمىنى بىكىتىپ، تامغا ئويدۇرۇپ تارقاتقان، «تۆرۈك» قومۇل شېۋىسىدە «يۇمىلاق، دۇگىلەك، ئوتتۇرا» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

ئۈچىنچى خىل قاراشتىكىلەر مۇنداق قارىغان: «ئاراتۇرۇك خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە «يىۋۈلۇ» (卢伊)، «يىۋۇ» (吾伊) دەپ تىلغا ئېلىنغان. «يىۋۈلۇ»، «يىۋۇ» ئەسلى ئۇيغۇر دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، ئۇيغۇر ئەسلى قومۇل رايونىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قومۇلدا ئۇيغۇر ئايمىقى تەسىس قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ نام ئۇيغۇر، قو-

مۇل رايونىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ قالغان. 1281 ـ يىلى گەنسۇ ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلىنىپ، قومۇل ۋە ئارا-تۇرۇك مۇشۇ ۋازارەتكە قاراشلىق بولغان ھەم شۇنىڭدىن باشلاپ ئىۋىرغول «ئاراتۇرۇك»نىڭ نامى بولۇپ قالغان»[4]. ئىۋىرغول قەدىمكى تۈرك تىلى بويىچە ئەگرى ـ بۈگرى غول دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «غول» قومۇل شېۋىسىدە «دەريا، ئېقىن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

«ئاراتۇرۇك» نامى توغرىسىدىكى يۇقىرىقى ئۇچ خىل كۆز قاراش ئاراتۇرۇكنىڭ تارىخىي، جۇغراپىيەۋى ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. مېنىڭچە، بۇ نامنى ئاراتۇرۇكنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىغا باغلاپ چۈشەندۈرۈش مۇۋاپىقراق.

ئاراتۇرۇك نامىنى تۈركلەرگە باغلاپ بېكىتىش ۋە تەتقىق قىلىش تارىخىي پاكىتلارغا ئانچە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى، تۈرك خانلىقى شەرقىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەندە، ئۇ خانلىق ھەرگىزمۇ ئاراتۇرۇكنى پاسىل قىلمىغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە، «شەرقىي تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەر ئالتۇن تاغنى پاسىل قىلغان. غەربىي تۈركلەر ئالتۇن تاغنىڭ غەربىدە بولۇپ، ئۇسۇنلارنىڭ قەدىمكى زېمىنىنى ئىگىلەپ، غەربىي كۈسەنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا تەڭرىتاغ تىزمىسىدىكى مۇھىم قاتناش يولى ۋە سۇيى ئەلۋەك، ئوت ـ چۆپى مول بولغان يۇلتۇز ۋادىسىدا (ھازىرقى قارا شەھەر دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى يۇلتۇز جىلغىسىدا) ئوردا قۇروپ، ئۇنى قىشلىق پايتەخت (جەنۇبىي بارىگاھ) قىلغان. كېيىن شاش بەگلىكىنىڭ شىمالىدىكى مىڭ بۇلاق (بۈگۈنكى چۆ دەرياسىنىڭ غەربى، قىرغىز تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكى)تا يازلىق پايتەخت قۇرغان». شۇڭا، ئاراتۇرۇك نامىنى ئوتتۇرىدىكى تۈرك دېگەن مەنىنىدە چۈشىنىش تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. 2 ـ خىلدىكى قاراشتىكىلەرنىڭ يەكۈنى بويىچە ئالتە بۇلاقنىڭ ئوتتۇرىسى، ئالتە يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسى دېيىشمۇ كىشىنى قايىل قىلال-

مايدۇ. چۈنكى، ئاراتۇرۇك ھەرگىزمۇ بۇ ئالتە بۇلاقنىڭ ۋە ئالتە يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرا كەلمەيدۇ. بۇ ئالتە بۇلاق ۋە ئالتە يۇرت جۇغراپىيىلىك جەھەتتە ئاساسەن، ئاراتۇرۇكنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان. 3 ـ خىل قاراشتىكىلەرنىڭ يەكۈنىمۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس، يەنى ئاراتۇرۇك نامىنى ئۇيغۇرغول مەنسىدىن چۈشىنىشىمۇ مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، شىنجاڭدىكى يەر ـ زېمىنلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەگرى ـ بۈگرى دەريا ـ ئېقىنلار ـ نىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان.

ئاراتۇرۇك ناھىيىسى تەڭرىتاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي ئۇچىغا جايلاشقان تاغلىق رايون. ئۇنىڭ ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، ئاراتۇرۇك نامى «ئارت تۇرۇك»تىن كەلگەن دېيىش بىر قەدەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن. چۈنكى، ئاراتۇرۇكنىڭ ئەسلى ئاتىلىشى «ئارت تۇرۇك» بولۇپ، تىلىمىزدىكى تەلەپپۇز ئۆزگىرىشى جەريانىدا بىر «ت» تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان. ھازىرمۇ ئاراتۇرۇكتىكى خېلى كۆپ قىسىم كىشىلەر «ئات تۇرك» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ.

«ئارت» قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، داۋان، ئېگىزلىك دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مۇشۇ بويىچە قارىغاندا، «ئاراتۇرۇك» ـــ «داۋان ئۈستىدىكى قەلئە»، «تاغلىق شەھەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ، ئەمەلىيەتتىمۇ ئاراتۇرۇكنىڭ تارىختا ئېگىزلىكتىكى تاغلىق يۇرت ۋە مەشھۇر ھەربىي قورغان بولۇپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىتقا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىزاھلار:

① «مىللەتلەر ئىتتىپاقى»، 1996 ـ يىلى، 5 ـ سان، ئابدۇكېرىم راخمانىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى بىر قىسىم يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدىن.

② ③ «قومۇل» ناملىق كىتاب، 6 ـ، 15 ـ بەتلەر.

④ «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 131 ـ بەت.

لوپ رايوندىكى يەر نامىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى

غالىپ بارات ئەرك

لوپ رايونى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى چاقىلىق ۋە لوپنور ناھىيىلىرىنى مەركەز قىلىپ ياشاپ كەلگەن قەدىمىي، يەرلىك ئاھالە ــ لوپلۇقلارنىڭ پائالىيەت رايونىنى كۆرسىتىدۇ. لوپلۇقلاردىن ئىبارەت بۇ قەدىمىي، يەرلىك ئاھالە قەدىمدىن تارىم، كۆنچى، چەرچەن دەريالىرى ۋادىلىرىدا ياشاپ كەلگەن، ئەمما ئوتتۇرا ئەسىردىن باشلاپ، قۇرۇقلۇق يىپەك يولىنىڭ رولىنىڭ ئاجىزلىشىشى، لوپ رايونىدىن ئۆتىدىغانلارنىڭ ئازىيىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ زېمىن يېتىم ئارالغا ئايلىنىپ قالغاچقا، يەرلىك ئاھالە پۈتۈنلەي بېكىنمە ھالەتتە ياشاپ كەلگەن. ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مولا مۇسا سايرامى 1908 ــ يىلى يازغان «تارىخى ھەمىدي»دە «... ئالتە شەھەرنىڭ شەرق ۋە جەنۇب بۇرچىنىڭ ئارىلىقىدا لوپ دېگەن بىر چوڭ مەشھۇر زېمىن بار... بۇ زېمىندىن خوتەن، ياركەنت، ئاقسۇ، كورلا دەريالىرى ئۆتىدۇ... بۇ دەريالارنىڭ ئەتراپ ۋە ياقىلىرىدا يىلكى ئارالچە ۋە شاخاپچىلىرىدا تەخمىنەن ئون ئىككى مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قەدىمىي ئاھالىنىڭ ياشايدىغانلىقى مەلۇم. ئۇلار زىرائەت تېرىشنى بىلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ باغ-ئىمارەت، ھويلا ــ ئارام ۋە يەل ــ يېمىشلىرىمۇ يوق، بەلكى ئۇلار بۇ خىل نەرسىلەرنى ئەسلا كۆرمىگەن ياكى بىلمىگەن بولسا كېرەك. ئۇلار دەريادىن بېلىق تۇتۇپ تائام قىلىپ يەيدۇ. ھەتتا بېلىقنى قۇرۇتۇپ تالقان قىلىپمۇ يەيدۇ. قومۇشتىن كەپە ۋە ئۆي ياسايدۇ. ئۇلارنىڭ چارۋىسى كۆپ... ئۇلار ئۆز يۇرتىدىن ناھايىتى كەم چىقىدۇ. بەزىلىرى پەقەت چىق-

مايدۇ ۋە بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزگە كەلمەيدۇ. بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزدىكى ئادەملەر بارسا، ئۇلار قورقۇپ يېقىن كەلمەيدۇ. دېمەك، باشقا ئادەملەر بىلەن ئارىلاشمايدۇ، بېرىش - كېلىش قىلمايدۇ»[1] دەپ يازغان.

لوپ رايونى 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ غەرب ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن جەلبكار رايونغا ئايلاندى، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ئارقا - ئارقىدىن لوپ رايونىغا كېلىپ بۇ جايىنى تەكشۈردى ۋە نۇرغۇن تەتقىقات ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلدى. ئەنە شۇ ئېكسپېدىتسىيىچىلەر — پىرژېۋالىسكىي (1876 - يىلى)، كوزلوف، بونۋالوت (1899 - يىلى)، سۋېن ھېدىن (1900 - يىلى)، ستەين (1906 - يىلى)، مالوف (1914 - يىلى)، تاچىبانا زۇئىچۇ قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ناھايىتى قىممەتلىك ئۇچۇرلارغا ئېرىشەلەيمىز. ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن مىرسۇلتان ئوسمانوف (1960 - يىلى)، ھاشىم تۇردى، مېھراي ياقۇپلار (1982 - يىلىرى) لوپلۇقلارنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن، مەرھۇم ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا (1985 - يىللىرى) مىللەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلغان. مويىدىن سايىت ۋە ئابدۇكېرىم راخمانلار ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش بىلەن شۇغۇللانغان، لېكىن تەتقىقات ناھايىتى تار دائىرىلىك بولغانلىقتىن، لوپلۇقلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە باشقا جەھەتلەردىن كۆپ پەرەزلەر بولدى. تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئىشلىرى ئاز كەم ئىككى ئەسىر داۋام قىلغان بولسىمۇ، بەزى ئالىملار ئومۇمىيلىقتىن كۆرە قىسمەنلىككە ئېسىلىپ، ئۇلارنى موڭغۇل ئەۋلادى دېسە، يەنە بەزىلەر قېرىغىزلاردۇر دېگەندەك قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. مەن بۇ ماقالەمدە 1900 - يىلى ئەتراپىدىكى يەر نامىلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن. بۇ يەر نامىلىرى شۋېتسىيەلىك سۋېن ھېدىننىڭ «لوپ كۆلىنىڭ سىرىنى ئىزدەپ» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى.

سۋېن ھېدىن جۇغراپىيە ئالىمى، شۇنداقلا داڭلىق ئېكسپې-

مەتىسىمچى، ئۇ 1896 ـ يىلى لوپ رايونىغا كېلىپ لوپلۇقلار بىلەن تونۇشقان. بىز مەنبە قىلغان «لوپ كۆلىنىڭ سىرىنى ئىزدەپ» ناملىق كىتابى 1900 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن باشلانغان، 1901 ـ يىلى تاماملانغان تەكشۈرۈشى ئاساسىدا يېزىلغان. بۇ كىتاب 1904 ـ يىلىدىن باشلاپ نەشر قىلىنغان سەككىز تومۇق «1899 ـــ 1902 ـ يىلىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى»نىڭ 2 ـ تومىدۇر (1 ـ تومى «تارىمنىڭ سىرىنى ئىزدەپ»). «لوپ كۆلىنىڭ سىرىنى ئىزدەپ» ناملىق بۇ كىتاب شۆبتسىيە پايتەختى ستوكھولمدا 1905 ـ يىلى ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىنغان. چوڭ ھەجىملىك بۇ ئىلمىي ئەمگەك ۋاڭ ئەنخۇڭ، سۇي يەنخۇ قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئېنگلىزچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، 1997 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. شۆبتسىيىلىك داڭلىق دىپلومات، ئۇيغۇرشۇناس، دوكتور گۈننار يارىڭنىڭ ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى يەر ناملىرى ئاساسىدا ئىشلىگەن «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي يەر ناملىرى ـــ لوپنور ۋە تارىم ۋادىسى» ناملىق كىتابى 1997 ـ يىلى ستوكھولمدا نەشر قىلىندى. مەن گۈننار يارىڭنىڭ ئاشۇ كىتابىدىن پايدىلىنىپ، سۆبن ھېدىننىڭ «لوپ كۆلىنىڭ سىرىنى ئىزدەش» ناملىق كىتابىنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىدا خاتىرىلەنگەن، 1900 ـ يىلىدىكى لوپ رايونىنىڭ يەر ناملىرىنى ئەسلىگە قايتۇردۇم ۋە كىتابخانلارنىڭ مۇلاھىزىسىگە سۇندۇم.

1 ـ باب: «كۆنچى دەريا سىدىن قۇرۇقتاغ باغرىغىچە»: قۇم دەريا، كۆنچۇ (كۆنچى) دەريا، لوپنور، ئاختارما، سەكسۇر ـــ سەكسۇر، قىزىل سەكسۇر، ئاتمىشبۇلاق، ياكشكۆل، قاراقۇم، ياماندىلەك دەريا سى، چوكۆل ئۆرتەك، دۇرال، كورلا، چاقىلىق، بولجۇمال (دەريا سۇيى قەيىپ ئاندىن تۆز ئاققان بىر خىل يەر شەكلى)، كونا تەگىرمەن (توگمەن)، ئاغىش (ئاغىز)، ئاقتاش، دىلىپار، سۇلاقسۇ، كۈنچىقىش تارىم، بوزئىلەك، ئىنچىكە دەريا،

چوڭكۆل، يارداڭ، قالماق تۇشتى (چۇشتى)، ئارۇقبالىق، چىچا-لى، ئاقئوردەكداشى، ئارپالىق، سايچىكە، ئورۇسچىكە، بوغازچە-كە، دۆڭئوتاق، سۆكئاقتى، گالبخان، دۆتۆ، تۇگەباشى، سالىنى سۆرىسۇ، قاچقان ئۇي، ياغانلىق، ئاقباشقىياق، توققۇز توللۇق، ماينې ـــ ماينى، قۇرۇقئۆي، يەتمياغاچ، قالپۇق ئۇچۇغۇ، تولى (توللاق) دەريا سى، قوڭئۇرچۇقچىكە، قازچىپ ئولتۇرغان، ماس (ماسار ـــ مازار)، داغسلىق، سىچپار، قازان سىندى، شىرداق ئۆي، ئارۇزۇ (روزى) بەگنىڭ چايلىقى، تۇرپان قاراۋۇل، باش-تۇغراق، توغرىكۆل، كالتا، ياڭىكۆل، سۇگەت بۇلاق، يىڭپەن، كۆمۇرسالدى، چورچور، كۆتەكلىك، قۇلانباشى، چىگەبۇلاق. بۇ بابتىكى يەر ناملىرى 68، بۇلارنىڭ ئىچىدە يەر ناملىرىدىن پەقەت تۆتلا ئۇيغۇر تىلىدا قويۇلمىغان بولۇشى مۇمكىن.

2 ـ باب: «قۇرۇقتاغ بىلەن يىڭپەن»: ئالتىنبۇلاق، قۇرۇق-ئاقسۇ، قۇربانچىكە، توغراقبۇلاق، بۆجەنتۇ بۇلاق، مەردەك شە-رى، كوناشەھەر ـــ ئەسكىسار، بۆجەنتۇ، ئاچچىقبۇلاق، پاسابەگ-نىڭ بۇلىقى، ئازغانبۇلاق، ئۇزۇنبۇلاق، باشبۇلاق، تاركابۇلاق، شوربۇلاق، ئۇجمەدەڭ، ئاشىربۇلاق (ھاشىربۇلاق)، يۇلغۇن تۇزى، ئاسىسا (ھازار) شەرى، مۇسلۇق (مۇزلۇق)، ئىگەچىتاغ، قىزىلتاغ. بۇ بابتىكى يەر نامى 22، بۇنىڭ ئىچىدە بۆجەنتۇ موڭغۇل تىلىغا تەۋە سۆزلۈك ھېسابلىنىدۇ.

3 ـ باب: «قۇرۇقتاغنىڭ جەنۇبى ۋە قۇرۇق دەريا»: ئايرىلغان (ئارغان) دەريا سى، تارىم، جىگدەبۇلاق، چارچاقتاغ (ئادەمنى چار-چىتىۋېتىدىغان تاغ)، بوزئىلەك، ئويكۆبرۇك (كۆبرۇك، ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈك)، چايدام، يارداڭبۇلاق، ئاچچىق يارداڭبۇلاق، يۇقارقى يارداڭبۇلاق، تۆمەنكى (تۆۋەنكى) يارداڭبۇلاق، ياقا يارداڭبۇلاق، چاقايارداڭبۇلاق (چاقا، بىر خىل ئۆسۈملۈك). بۇ بابتا جەمئىي 13 يەر نامى بار.

4 ـ باب: «يارداڭ چۆللۈكىنى كېسىپ ئۆتۈپ ئاتمىشبۇلاققا بېرىش»: مۇچلاي بۇلاغى، كۆكسۇ، نوغۇسۇن، تېپىزبۇلاق، ئولۇز-

تۇمبنتۇ، بۇرۇتۇ. بۇ ئالته نامدىن ئىككىسى ئۇيغۇرچه، تۆتى موڭغۇلچه. دوكتۇر سۈبن هېدىن بۇ ناملار ئۇيغۇر تىلى بىلەن موڭغۇل تىلىنىڭ چېگرىسىدا تۇرماقتا، يەر ناملىرىنى قوللىنىشتا، موڭغۇل تىلى تەدرىجىي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورنىنى ئالماقتا، دەپ ئىزاهات بەرگەن (63 ـ بەت).

5 ـ باب: بولتا، بەشبۇلاق، ئالچۇقبۇلاق، ئويمانبۇلاق، قىرىقسای، چىخىل سۇتۇم، سىندان، مىڭئۆي، مىرتوختاسۇن، يەتمىبۇلاق، شالدىراق، قاتاريۇلغۇن، ئىلىتىرغۇچ، موللامەتبۇلاق، چۆلتاغراقنىڭ تېغى، سېرىتۇ، گانىسشىن توغراق، ۋەرگەنتۇ، تورۇقجاڭال، سوقۇجاڭال، سولاقئاغىز، تاللىق، ئاقبۇلاق، بايىنئوتاق، ئوغرىبۇلاق، هاغىنابۇلاق، قازانبۇلاق، قاپچالبۇلاق، يادىبۇلاق، ئەگىربۇلاق، ياتىبۇلاق، تاتلىقبۇلاق، قوشئۆيداۋان، بايبۇلۇڭ، ئاتچىبۇلاق، سەكسەنبۇلاق، تەگىرمەن، يۇلغۇنبۇلاق، سايبۇلاق، ئوتۇننوجا، پاۋانبۇلاق، قۇرۇقتوغراق، تاشئارتۇداۋان، قاتاريۇلغۇن، تۆگىتاغ، ئورۇس كىيىك ئۇردى تاغ، ساتى، بۇرۇپتۇ (موڭغۇلچه ئىككى تاغ ئارىسىدىكى بۇلاق مەنىسىده)، قۇرۇقتوغراق، ئولتۇرغانبۇلاق، چودچا يۇلغۇن. بۇ بابتىكى يەر ناملىرى 51، بۇلارنىڭ ئىچىده يەر نامىدىن ئالتىسى موڭغۇلچه ياكى باشقا مىللەت تىلىدا قويۇلغان.

6 ـ باب: ئاغابۇلاق، قاراقسىل، توڭغۇزلۇق، گېنسوچولو، چارايلىقتاغ، قانتىبۇلاق، قىزىلسەڭگىر، يۇمۇلاقتاغ، سايچىن ئۇلا، پودچۇنا، ئەرپىشمە، نانچانچور. بۇ بابتىكى يەر ناملىرى 12، بۇلارنىڭ ئىچىده باشقا مىللەت تىلىدىكىسى تۆت.

7 ـ باب: قالماقئۆلدى، چۇرتۇقتاغ، چارانۇر، قارلىقتاغ. بۇ بابتىكى يەر نامى تۆت.

8 ـ باب: سەكسىزيار، پانشابۇلاق، قوراتبۇلاق، ئاستىن يول، ئوتۇنبۇلاق. بۇ بابتىكى يەر نامى بەش.

9 ـ باب: قاناتباغلاغان كۆل، شىرگەچاپقان، قارابوران كۆلى، توققۇزتارىم دەرياسى، يۇرتچاپقان كۆلى، قۇمچاپقان كۆلى،

مىيان ـــ مىرەن، تۇرسۇن چاپقان. بۇ بابتىكى يەر نامى سەككىز.

10 ـ باب: قاراكۆل، ئۇزۇنكۆل، بەلچاپقان، نۇمۇتچاپقان، شاقىرما، قۇمكۆل، غولكۆل، ئوتاقكۆل، تۇياخۇنكۆل، چىگىلىك-ئۈي، ئارقاتاغ، ئاياغكۆل، جاڭگاللىقكۆل، كۆكمەكچۇشكەن كۆل، لاقۇنى تېرىسى قالغان كۆل، شاپتىقكۆل، تۇرقۇماقكۆل، ئۇچۇ-كۆل، بايانكۆل، ساتىكۆل، دۆڭلۇك، تاتلىقبۇلاق، يەكەنلىك كۆل، گۆلمە كەتكەن كۆل، كۆگىك. بۇ بابتىكى يەر نامى 25، بۇلاردىن بىرىلا ئۇيغۇرچە ئەمەس.

11 ـ باب: تۇغداقى چاپقان، كوچوكئاتامنىڭ كۆلى، قامىش-لىق كۆل، تۇرقۇماقتىقكۆل. بۇ بابتىكى يەر نامى تۆت.

12 ـ باب: ياڭمىيەر، تۇزكۆل، چارانۇر، چىندىبىللىك (موڭ-غۇلچە، يارلىق مەنسىدە)، بۇغۇلۇق، لاشىم، ئاچچىققۇدۇق، بۇ-لۇڭگىرغول، چولىيول، پارچاشور، يامانشورلۇق، خوڭلوغۇ. بۇ بابتىكى يەر نامى 12، بۇنىڭ ئىچىدە بىرى ئۇيغۇرچە ئەمەس.

13 ـ باب: باشكۆل.

14 ـ باب: چاقىرنى ئاغزى، قۇربان قۇللۇنۇ كۆلۇ، ياتى ئارالى، يوداقكۆل، مۆكمەكۆل، چاينوتكۆل (چايان+ ئوت)، ياغىزما كۆل، قىرچىن كۆل، ساغىزلىق كۆل، ئەشەك قۇرماچلىق كۆل، جەگرەنلىك قىر، سېمىللاقۇ كۆل (سېمىز لاقۇ كۆل). بۇ بابتە-كى يەر نامى 12.

15 ـ باب: چوڭتارىم، بىگتارىم، قىرچىنلىق كۆل، ئايسۇ نىيازنى كۆلۇ، ئالىم خوجانى كۆلۇ، ئايبىس ئۇللۇغ چاپقان، ئاق-كۆل، ياڭمىيەر، قوڭۇرچاقتىق كۆل، كونا ئابدال، ئابدال كۆل، مۇھەممەدى قوشۇرۇ، ئۆينى ئالدى كۆل، چاياتتىق كۆل، يانداش-قاق، مىيان ئاياغى، نادچى يىچرە، يايۇق، نادچىبىدچىن، سارىق-لىق، توللۇق قۇلۇ، ئەندىر، قېقىر، قاراۋۇل دۆڭ، ئەخمەت قۇ-دۇق، تېزياتقان، چىمەن، ئىقانى قۇللۇ كۆل، يولئارلىش، چولا-قى مىيانى. بۇ بابتىكى يەر نامى 29، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىككىسى ئۇيغۇرچە ئەمەس.

18 ـ باب: چۈللىقكۆل، ئىلەك، ئاۋۇلكۆل، قاراكۆل، تايىز كۆل، ئارقاكۆل، ساداقكۆل، نىيازكۆل. بۇ بابتىكى يەر نامى سەككىز.

19 ـ باب: قۇلاچا، ئېتەك تارىم، قوشلاش، نوكىتۇ داۋان. بۇ بابتىكى يەر نامى تۆت.

20 ـ باب: چىمەنكۆل.

23 ـ باب: سېيىت كۆل، ياتىم تارىم، قارائولنۇ كۆلى، بەگ ـ لىك كۆل، يېنمىشىك كۆكئالا، چۇقۇن، تاغقۇم، مالتاقكۆل، مەردەككۆل. بۇ بابتىكى يەر نامى توققۇز.

35 ـ باب: خەمىت مىراب لەنگىرى، كەسكەن توغراق، مۇر ـ تۇق قويغان، قۇدۇق كولىغان، دۆڭئوتاق، يۇلغۇنلۇق تېرىمنىك دەريا‌سى، قۇربانبەگنىك ئارىشى، قورغان، يېكەنبۇلجۇمال، تۇرنا ـ باغلىدى چېكە، تۇقۇم، تارقىرچىن ساي ، ئالمۇنچۇق، ئارغامچە ـ باغلاغان چېكە، مۇسا ئەلەم، ساتۇغقان، ئاقياغاچ، يۇگەنتاراۋالدى چېكە، ئوتاق چېكە، قارۇنا چېكەسى، تارشى سىندى كۆل، قاراداي ئۆرتەك، شام قويغان چېكە، تېلېپ كۆلى، دىلگەرنىك ئۆيى، ئابدال چاپقان، ستمبت قويغان كېمى، قاراۋۇل تۇرغان كۆل، پا ـ تما ئۆلگەن ئۆي، سادىق ئۇن كۆمگەن دۆڭ، ئاتامەت كۆلچۇ، تا ـ ۋۇز يېگەن دۆڭ، ئابدال بەگنىك كونا كۆلى، سەفەر قازدى، مۇ ـ سىنىك (مۇسانىك) ئۆيى، قاتىق ئارىق چېكەسى، ئاراقۇم، گۇن كۆرۈك، تام ئۆي، قۇربان كۆلنىك تەلەم باشى، تۆلۈگۆنىك ئۇك ـ تۇسى، كۇزلەك مەللە، قارادۆڭ، تاشلاپ كەتكەن ئۆي، كەسكەن تارىم، قوداق كونا ئۆي، ئۇلۇغكۆلنىك ئاقتارمىسى، توڭگىنى تۇشدى چېكە، تالاش قوتان، ھازىر ئۆلگەن ئۆي، چودسام قالدە ـ نىك توڭغۇس ئۆي، مۇت ئاشۇر تۇرغان ئاقتارما ئۆي، بىرىنچى بايىر كۆل، ئىككىنچى بايىر كۆل، ئۈچىنچى بايىر كۆل، قۇمە ـ كۆل، توپاق ئۆلدى، ياڭسۇنىك كۆلى، بەشتوغراق، ئارقا قارا ـ كۆل، كالاسۇغا ياغلىغان يەر، قودايلىق كۆل، قۇشقاچكۆل، ئۇزۇن تامنىك قۇشلاچى، چاپقانكۆل، كونا كۆللۇك ئېتەك كۆل، قور ـ

چاقنىڭ ئۆيى، قارائۇنىلىق كۆل، يەكەن ئۇقۇلۇق، تاتىر ئىلەك، چان دارىنىنىڭ ئوسىسى، كۇنچىقىش تارىم، بوزكۆل، سوسۇك كۆل، چوڭ كۆك ئارا، تورقاماق كۆل، تارىمنىڭ قوشلاچى، سا-مارنىڭ تاغمانى، ساپايى قالدى كۆل، سالاتۇ قالغان كۆل، كەركى چۆككەن كۆل، چەنگو مالاك كۆل، چەنگەر سالدى كۆل، مايات قالدى كۆل، ئەنۇ قۇلۇنىڭ كۆلى، ئابباس جىلگەن كۆل. بۇ بار-تىكى يەر نامى 88.

تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف لوپ رايونىدا (لوپنور ۋە چاقىلىق ناھىيىسىدە) 1960 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە ئالتە ئاي تىل تەكشۈرگەن، ئۇنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى-نىڭ لوپنور دىئالېكتى» ناملىق كىتابىدا شۇ چاغدىكى يەر نام-لىرىنى خاتىرىلىگەن بولۇپ ئاساسىي قىسمى تۆۋەندىكىچە:

شىنغى، توڭچىكە، باراي چىكە، سىڭگىرتاغ، يول مەللە، قوداي (غوداي)، تەنجىلىك، ئالتاغۇلاقنىڭ (ئالتە ئوغۇللۇقنىڭ) مەللىسى، توغراقلىق مەللە، يۇقۇرى ئۇقۇر، تۆۋەن ئۇقۇر، ئاۋۇل كۆل، ئاتمىشبۇلاق، ئالماشساقال (ھاشىم ئاقساقال)، ئالمانچۇق، پوتقۇ، ئەرگىم چېكە، ئەۋەلە، تارىم كەلدى، تېۋەت (تىبەت)، چا-قۇ دۆڭ، چوڭ تارىم، چىچالى، دۆڭئوتاق.

تىلشۇناس ھاشىم تۇردى بىلەن رەپىقىسى مېھراي ياقۇپلار 1982 ـ يىللىرى ئەتراپىدا لوپنور ۋە چاقىلىق ناھىيىسىدە تىل تەكشۈرگەن. تۆۋەندىكىلەر ئۇلارنىڭ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپ-نور تەلەپپۇزى ئۇستىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابىدىكى يەر نام-لىرى:

چوڭكۆل، جىگدىلىك ئۆي، يايلۇق ـــ يايلىق (كۆل)، يا-غۇزما (ياغىزما)، يىكەللىك (يىكەنلىك)، يالغۇز قۇيچىن (قۇر-چىن)، كۇن كۆيۈك، قارچۇغا، قايلاش، قىرقى (تارىمنىڭ كونا ئېقىنى)، قوغالا (ئابدالغا يېقىن يەر)، قۇتمەتچۆل، قالۇن ئالدى، قاراقۇشۇن، قاقما چەچتىن، قىز ئوتۇقتۇ، قۇشتۇق چاپقان، قانات پاغلاغان كۆل.

80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باشلانغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش داۋامىدا بىر قىسىم يەر ناملىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا خاتىرىلەنگەن. تارىخ ماتېرىيالىرىنى رەتلەش، نەشر قىلىش داۋامىدىمۇ بىر قىسىم يەر ناملىرى ئەسلىمىلەر ئارقىلىق تارىخ بېتىگە يېزىلدى. تۆۋەندە «لوپنور خەلق قوشاقلىرى»، «لوپنور خەلق چۆچەكلىرى»، «بايىنغولىن تارىخ ماتېرىيالىرى»دا كۆرۈلگەن بىر قىسىم يەر نام-لىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

تىكەنلىك رايونى، يەنى ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 2 ـ شى 34 ـ تۈەن تۇرۇشلۇق جايدا 1940 ـ يىللىرىغا تەئەللۇق يەر ناملىرى-دىن خاتىگۈڭ مەھەللىسى، لاشىم مەھەللىسى، تۇرپان مەھەللە، كوكۇلا (كۆك ئالا) مەھەللىسى، ئويمانكۆل، يېڭىسۇ، غول مەھەل-لە، باش مەھەللە، كۇزلەك، تىكەنلىك بازار ئىچى مەھەللە قاتار-لىق 10 مەھەللە بولغان. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا كۆرۈلگەن يەر ناملىرى تۆۋەندىكىچە:

جاڭقۇلى، ئاگاينىق (يالغۇز قەبرە لوپلۇقلاردا ئاگاي دېيىلە-دۇ)، ئاقسۇپۇ ـــ ئاقسۇپا، ئاختاش (ئاقتاش)، بوسسون (بوس-تان)، بۇرگەلىك ئۆي، دىلپار، دۆڭقوتون (دوڭقوتان)، كۆنچۇ (كۆنچى)، كۇلقوتان، كۇززەك (كۇزلەك)، مەرسالى، مەرەن، مۇزاسسى (مۇڭگۇز ئاستى)، ئونلۇق، ئويمونكۆل (ئويمانكۆل)، پوتقۇ، چارا، چايان دەريا‌سى (تارىمنىڭ تارمىقى)، چاقۇدۇڭ، چە-گىلىك ئۆي، چۈەن كۆل (چۈنلىق)، چوڭ مەھەللە، چوڭ تا-رىم، سولومو، تارىم، تىكەنلىك، توققۇز تارىم، تۇڭ چىكە، تەس-كەن، تۇمەنىپۇ، ئۇلۇق كۆل، شۇتاڭ، ياڭىكۆل، ياڭىسۇ، يامان خۇۋا، يار قارۇل، غودوي (غۇداي ~ قوداي)، قارادۆڭ، ئەسكى تا-رىم، ئۆگۈن (قەدىمكى ئۇيغۇرچە، دەريا دېگەن مەنىدە)، تۆگە بې-شى، شىكىدى، تاغ شەھەر، سەكسەن كۆۋرۈك، يولۇاس چۆكتى، قاراچاچ، تېرىم شەھىرى، ئاغدۆڭ، باش ئاقسۇپا، سالدام، تال-باشلام، ئاياقچى (دىلدىرەم)، لايسۇ، چۆل قۇدۇق، جىگدە باشلام،

ئاراقۇم، نۇرمەت كۆلى، ئابدۇش كۆلى، ئارال، تاتلىق، ياڭىكۆل، قوۋراق، تەسكەن، ئاقكۆرۈك، ھابدال ــ ئابدال، توكام تۇزى، قاراچى، بۇلۇڭشور، ئات باغلىغۇچ، چاچما، لايباستى، باش ئۆكتە تۇغى، قارامچى، يامبۇلاق، ئايدىڭكۆل، دۆڭبەل، دۇنياڭ (دۇرال)، پاتقۇچۇم، ئېشەك سۇرگۈچ، بەگلەر چىققان دۆڭ.

لوپ رايونىدىكى يەر ناملىرىدىن مۇنداق ئىككى ئالاھىدىلىكنى بايقىيالايمىز:

1. لوپ رايونىدىكى يەر ناملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپىنى ئۇيغۇر تىلىدىكى يەر ناملىرى تەشكىل قىلىدۇ. بىز يۇقىرىدا 1900 ـ يىللىرىغا تەۋە يەر ناملىرىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق، بۇلاردىن تەكرارلانمىغان يەر ناملىرى 383، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر تىلىغا يات بولغىنى 40 قا يەتمەيدۇ. يەر ناملىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، لوپلۇقلارنىڭ ئۆزۈن زاماندىن بېرى مۇشۇ زېمىنىدا ياشاپ كەلگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەۋەلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. لوپلۇقلار ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيان لوپ رايونىدا بېكىنمە ھايات كەچۈرۈپ، تىل جەھەتتىن ئۆز خاسلىقىنى ساقلاپ قالغانلىقتىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپ دىئالېكتىنى شەكىللەندۈرگەن. لوپلۇقلار ئىزچىل تۇرده دەريا-كۆل بويلىرىدا ياشىغانلىقتىن تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەت، ئىشلەپچىقىرىش جەھەتلەردىن باشقا بوستانلىقلاردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن پەرق ھاسىل قىلغان. بۇ خىل ئادەت پەرقىنى موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەمىدي» دېگەن كىتابىدا چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن.

2. لوپ رايونىدىكى يەر ناملىرى ئارىسىدا ئىنتايىن ئاز ساندا موڭغۇلچە، زاڭزۇچە يەر ناملىرى ساقلىنىپ قالغان. سۆزىن ھېدىن «لوپ كۆلىنىڭ سىرىنى ئىزدەپ» ناملىق كىتابىنىڭ 4 ـ بابىدا خاتىرىلىگەن يەر نامى ئالتە، بۇنىڭ ئىككىسى ئۇيغۇرچە، تۆتى موڭغۇلچە بولۇپ، ئالىم موڭغۇل تىلىدىكى يەر ناملىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى يەر ناملىرىنىڭ ئورنىنى ئېلىشتۇرۇشقانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەن، ئالىمنىڭ بۇ بايانلىرى تارىخىي ئەھمىيىتكە

ئۇيغۇن. چۈنكى، 13 ـ ئەسىردىن باشلاپ موڭغۇللار شىنجاڭ تا-رىخىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتىپ كەلدى. لوپلۇقلارنىڭ ئارد-سىدا ھازىرمۇ بىر قىسىم كىشىلەر (سانى كۆپ ئەمەس) ئۆزلە-رىنى «قالماقتار» دەپ ئاتايدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، تۇغلۇق تۆ-مۈرخان دەۋرىدە ئىككى موڭغۇل بىر بالىنى ئېلىپ لوپ رايونىغا كەلگەن ھەمدە بۇ بالىنى گۈلمۆ قاتارلىق بەزى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىغا تېگىشكەن. بۇ بالا چوڭ بولۇپ مۇشۇ يەردە ئۆي ـ ئوچاقلىق بولۇپ ئەۋلاد قالدۇرغان، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى «قالماق-تار» دەپ ئاتالغان. يەنە بىر نۇقتىنى ئېيتساق، بىر بۆلۈك موڭ-غۇللار دىنىي ئېتىقاد سەۋەبىدىن لاساغا تاۋاپ قىلىپ ماڭغاندا، لوپ رايونىدىن ئۆتىدىغانلىقى مەلۇم. چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى جۇڭغارلارنى قوغلاپ لوپ رايونىغا كىرگەن، مۇشۇ خىل تارىخىي ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، نوپۇسى ئانچە كۆپ بولمىغان موڭغۇل ئاھالىسىنىڭ لوپ رايونىغا كېلىپ ياشاپ قالغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. «قالماق تۇشتى»، «موڭغۇل ئۆلگەن»، «قالماق ئۆلدى» دېگەن يەر ناملىرى ۋە سانى ئاز ئاشۇ موڭغۇلچە يەر ناملىرى شۇ تارىخنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. سۆھبەتداش ھېيتقاندەك، بۇ يەرگە كەلگەن موڭغۇللار جايلارغا ئۆز ئادىتى بويىچە نام قويغا-چقا، بەزى يەر ناملىرى لوپ دىئالېكتىدىكى يەر ناملىرىنىڭ ئو-رنىنى ئالغان، لېكىن موڭغۇللارنىڭ سانى چەكلىك، ياشىغان دائىرىسى تار بولغاچقا، موڭغۇلچە ئىسىملارمۇ ئىنتايىن ئاز بول-غان، خالاس.

لوپ رايونىدىكى يەر ناملىرىدىن بىز لوپلۇقلارنىڭ جايلارغا ئات قويۇشتىكى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلىرىنى بايقىيالايمىز:

1. لوپ رايونىدىكى يەر ناملىرىنىڭ كۆپىنچىسى جۇغراپىيە-لىك ھالەتلەرگە ئاساسەن قويۇلغان. بۇنىڭغا قىزىل سەڭىر، بۆلجۇلمال، قاراقۇم، قۇمكۆل، ئاغىش، كۈنچىقىش تارىم، يارداڭ، ئاقباشقىياق ... قاتارلىق يەر ناملىرىنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ.

2. تارىخىي ۋەقە ـ ھادىسىلەر ئاساسىدا يەر ناملىرى ياساپ

چىقىلغان. مەسىلەن: پاتمە ئۆلگەن، قالماق تۇشتى، ئوروس كىـ
يىك ئوردى بۇلاق، لاقۇنى تېرىسى قالغان كۆل، گۆلمە كەتكەن
كۆل، قارائۇل دۆڭ ...

3. بەزى تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئىشلىرى بىلەن باغلانغان
ياكى تەۋەلىكىنى بىلدۇرىدىغان يەر ناملىرى بولغان: خەمىت
مىراب لەنگىرى، قۇربانبەگنىڭ ئارىشى، ئابدال بەگنىڭ كونا
كۆلى، سەفەر قازدى، چان دارىننىڭ ئوسېسى، ئەخمەت قۇدۇق،
ئىفانى قۇللۇ كۆل، ئالىم خوجانى كۆلى ...

4. كۆل ۋە دەريا ناملىرى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. كۆل ۋە
دەريا ناملىرىنىڭ كۆپ بولۇشى لوپلۇقلارنىڭ سۇ بويلىرىدا يا-
شىغانلىقىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ياغىزما كۆل، قىچىن كۆل، سە-
مىللاقۇ كۆل، ئەشەك قۇرماچلىق كۆل، چول كۆل، يوداق كۆل،
مۆكمە كۆل، چاينۇت كۆل، ساداق كۆل ...

خۇلاسە قىلغاندا لوپ رايونىدىكى يەر ناملىرى مۇشۇ رايونىدا
ئەزەلدىن ياشاپ كېلىۋاتقان لوپلۇقلارنىڭ تىلى، ئىشلەپچىقە-
رىش، تۇرمۇش ئادەتلىرى، جۇغراپىيىلىك مۇھىتى قاتارلىقلارنى
چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان مۇھىم مەنبەلەردىن ھېسابلىنىدۇ. بۇ
يەردە شۇنىمۇ ئىزاھلاش زۆرۈركى، بىز قوللىنىپ كەلگەن لوپ
نامى قەدىمىي ئاتالغۇ بولۇپ، 8 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق تۇبۇچە يا-
دىكارلىقتا «nop» دەپ يېزىلغان، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»
قاتارلىق ئۇيغۇرچە تەرجىمە ئەسەردە سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ ئۇيـ
غۇرچە «نوپ» دەپ خاتىرىلىگەن، ماركوپولو «lop» دەپ خاتىرە-
لىگەن. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى كلاسسىك ئەسەرلەردىمۇ «لوپ»
دەپ يېزىلغان بولۇپ، چاقىلىق تەۋەسىدىكى ئاھالىلەر ھېلىھەم
«لوپ» دەپ قوللىنىدۇ، مەسىلەن: لوپ لەڭگەر، لوپلۇق، لوپنىڭ
قېقىرى، لوپ مەھەللىسى... لوپنور ئاتالمىسى چىڭ سۇلالىسى
دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ «لوپ» دېگەن تۇپ يەر نامىغا موڭغۇل ـ
مانجۇ تىللىرىدىكى كۆل مەنىسىدىكى «noor» نىڭ قوشۇلۇشـ
دىن ياسالغان. كۆنچى نامى 1945 ـ يىلىدىن باشلاپ كۆنچى ۋە

لوپنور دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان، 1958 ـ يىلى يەر ناملىرىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا لوپنور نامى بىكىتىلگەن بولۇپ شۇنىڭدىن باشلاپ كۆنچى نامى ئەمەلدىن قېلىپ لوپنور نامى قوللىنىلغان. مەن بۇ ماقالىدە لوپ رايونىنىڭ لوپنور ناھىيىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن چاقىلىق ناھىيىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ ئەڭ قەدىمىي يەر نامى ـــ لوپنى رايون نامى سۈپىتىدە قوللاندىم.

ئىزاھلار:

① مولا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 706 ~ 703 ـ بەتلەر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. سۈبن ھېدىن: «لوپ كۆلىنىڭ سىرىنى ئىزدەپ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

2. ھاشىم تۇردى، مېھراي ياقۇپ، سۇڭ جېڭچۇن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دېئالېكتى ئۇستىدە تەتقىقات»، مەركىزى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

3. GUNNAR YARRING <<CENTRAL ASIAN TURKIC PLASE NAMES – LOPNOR AND TARIM AREA>> 1997 STOCKHOLM

4. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دېئالېكتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

5. «لوپنور خەلق قوشاقلىرى»، 1982 ـ يىلى، لوپنور ئۇچ توپلام ئىشخانىسى نەشرى.

قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئەسلىي نامى ھەققىدە ئىزدىنىش

ئابدۇغېنى سەيدىن

ھازىرقى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى خەنزۇچە سۇلې (疏勒) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ قەدىمىي قەشقەرنىڭ ئەسلىدىكى «سۇلاغ» دېگەن نامىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكى ھەققىدە تەتقىقاتچىلار ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كېلىپ بولدى ۋە بىرقىسىم تەتقىقات ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلىپ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. بىراق، ھازىرقى يېڭىشەھەر دەپ ئاتىلىۋاتقان ناھىيىنىڭ ئەسلىي نامى ھەققىدە ھازىرغىچە ھېچكىم ئېنىق بىر كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويمىدى. بۇ نامنىڭ ئۆزىدىنلا «يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان شەھەر» دېگەن مەنە چىقىپ تۇرىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ چىڭ سۇلالىسى قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن مەخسۇس قوشۇن تۇرغۇزۇش ئۈچۈن يېڭىدىن بىر شەھەر بىنا قىلىش زۆرۈر بولۇپ قېلىپ سېپىل سوقتۇرۇپ، ھازىرقى يېڭىشەھەرنى بىنا قىلغانلىقى دەلىللەنگەن.

لى فېڭشىڭ «قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «1759 ـ يىلى چىڭ كىچىك خوجىلار ئۆلتۈرۈلۈپ شىنجاڭ تىنچلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، 回城 (مۇسۇلمانلار شەھىرى، ھازىرقى قەشقەر شەھىرى)نىڭ يەتتە چاقىرىم غەربىگە 汉城 (خەنزۇ شەھىرى) سېلىندى. بۇ شەھەردە ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئولتۇراقلاشتى، سودا رايونلىرى بەرپا قىلىندى. 1826 ـ يىلى جاھانگىر خوجا يېغىلىقىدا بۇ شەھەر سۇغا باستۇرۇلۇپ ۋەيران قىلىندى. 1828 ـ يىلى مىللەتلەرنى ئايرىش، كوناشەھەردىكى ئاھالىلەر ـ

نىڭ زىچلىقىنى پەسەيتىش، ئەسكەر توپلاپ چېگرانى قوغداش ئۈچۈن نۇرغۇن ئەمگەك ۋە پۇل سەرپ قىلىنىپ، بۇ شەھەر سېلىندى. داۋگۇاڭ خان بۇ شەھەرگە خۇيۇۋچېڭ (恢武城) دەپ نام بەردى. مانجۇ، خەنزۇ ئەمەلدارلار، ئەسكەرلەر، سودىگەرلەر بۇ شەھەرگە كۆچۈپ كىردى. كونا شەھەر بىلەن يېڭىشەھەر ئايرىلىغانلىقتىن، يەرلىك خەلق يېڭىدىن سېلىنغان بۇ شەھەرنى يېڭە شەھەر دەپ، قەشقەر شەھىرىنى كوناشەھەر دەپ ئاتىدى. يېڭىشەھەردە مانجۇ، خەنزۇ ئەمەلدار ـ پۇقرالار كۆپ ئولتۇراقلاشقانلىقى ۋە شەھەر ئەتراپىدا سەككىز خەنزۇ كەنتى بەرپا قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، بۇ جاي 汉城 (خەنزۇ شەھىرى) دەپ، كوناشەھەردە مۇسۇلمانلار كۆپ بولغانلىقتىن 回城 (مۇسۇلمانلار شەھىرى) دەپ ئاتالدى».

قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى، پالتاخۇن ئەۋلاخۇن «شىنجاڭ يەر نامىلىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى» دېگەن كىتابىدا: «قەشقەر يېڭىشەھەر (疏勒) قەشقەر ۋىلايىتىدىكى شۇ نامدا ئاتىلىدىغان بىر ناھىيىنىڭ نامى، بۇ نامنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى قەدىمكى خەنزۇچە ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنغان ‹سۇلى ـ سۇلاغ ئېلى› (国疏勒)نىڭ نامىدىن قالغان ۋارىس نام. بۇ نام قەدىمكى ‹سۇللاغلا› دەپ ئاتىلىدىغان بىر شەھەرنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى ئاتىلىشى بولۇپ، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا ‹سۇللاغ› دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزا بار. ھازىرقى ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىدە ‹سۇلى› (疏勒) دېگەن بۇ نام بىردەك ‹قەشقەر› ياكى ‹سۇلى› دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ، بۇ خاتا. توغرىسى ‹سۇللاغ› (ئەسلىسى ‹سوغداق›). ئەگەر بۇ نامنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن دېيىلسە، ئۇ ھالدا ‹قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى› دېگەن بۇ نامنى ‹سۇللاغ ناھىيىسى› دەپ ئالساق، ھەم ئىلمىيلىقتا، ھەم ئەنئەنىۋىلىككە ئىگە نام بولغان بولىدۇ. ‹قەشقەر يېڭىشەھەر› قەشقەر يېڭىشەھەر رايونىنىڭ نامى بولۇپ، تەۋەلىك نامىدىن باشقىچە مەنە بېرەلمەيدۇ» دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق «قەشقەر يېڭىشەھەر نا-

ھىيسى» دېگەن نامنى «سۇللاغ ناھىيسى» دەپ ئاتاشنى ئىلمىي ئاتاش بولىدۇ دەپ قارايدۇ. لېكىن، بىزنىڭچە بۇ خىل قاراش ئىلمىي ئەمەس. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم، 606 ـ بەتتە «سۇللاق. بىر يەرنىڭ نامى» دېگەن ئىزاھاتقا نەشرگە تەييارلىغۇچىلار شۇ بەتنىڭ ھاشىيىسىگە «قەشقەر كونا شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدا ھازىرمۇ «سۇللاغ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر يېزا بار» دەپ تولۇقلىما ئىزاھات بەرگەن. دەرۋەقە ھازىرقى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدە «سۇلا ـــ سۇللاغ» دېگەن كەنت بار. يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە بۇنداق كەنت ھازىرغىچە ئەنگە ئېلىنمىغان. قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ ھازىر خەنزۇچە «سۇلې» (疏勒) دەپ ئاتىلىشى ئورۇن جەھەتتىن بۇگۈنكى سۇلىنىڭ ئۆزى ئەمەس. بۇ ھەقتىكى مەلۇماتقا قىزىققۇچىلار ئابلەت ئاببباس ئەپەندىنىڭ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 ـ يىللىق 3 ـ سانىغا بېسىلغان، بۇ تېما ئۇستىدە بىر قەدەر ئومۇملاشتۇرۇپ، خۇلاسە شەكلىدە يېزىلغان «تارىختىكى «سۇلى» بىلەن بۈگۈنكى «سۇلى» بىر جاي ئەمەس» دېگەن ماقالىسىگە مۇراجىئەت قىلسا بولىدۇ. بۇيەردە ئادىل مۇھەممەت تۇرانىنىڭ ««سۇلې» نامىنىڭ ئېتىمولوگىيسى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدە تىلغا ئېلىنغان «سۇلې» نامىدا ئاتىلىدىغان جايدىن ئېلىمىزدە قەشقەرنىڭ قەدىمكى نامى، ھازىرقى يېڭىشەھەرنىڭ خەنزۇچە ئاتالمىسى «سۇلې»؛ تەكرىتاغنىڭ شىمالىدىكى جىمسار ئەتراپىدىكى سۇلې؛ گەنسۇ خېشى كارىدورىنىڭ غەربىدىكى سۇلې دەرياسىدىن ئىبارەت ئوچى بارلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشنىڭ ئۆزىمۇ يوقىرىقى قاراشنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشنىڭ تېخى بالدۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

چوقان ۋەلىخانوفمۇ «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى» ناملىق ئەسىرىدە: «چىڭ ئىمپېرىيىسى كېچىك بۇخارا (قەشقەر)نى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ يېنىدا ياكى شەھەردىن ئىككى چاقىرىمدىن يەتتە چاقىرىمغىچە بولغان يىراق-

لمقتا باشقىدىن سېپىل سوقتۇرۇپ يېڭى قەلئەلەرنى بەرپا قى-
لىپ، ئۇ شەھەرلەرنى مەنچېڭ (مانجۇلار شەھىرى) دەپ ئاتىدى،
ئالتە شەھەرلىكلەر بولسا شۇ سۆزلەرنى يېڭى شەھەر ياكى گۈل-
باغ دەپ ئاتىشىدۇ. ئىچكىرىدىن يۆتكەپ چىققان ئەسكەرلەر بىلەن
پۇقرالار مۇشۇ شەھەرلەردە تۇرىدۇ. مانجۇ، خەنزۇ پۇقرالار ئەس-
لىدىكى كونا شەھەرلەرگە پەقەت كۈندۈزلا كىرىپ چىقالايدۇ.»
دېگەن مەلۇماتلىرىمۇ يېڭىشەھەر نامى بىلەن بىرگە ھازىرقى يې-
ڭىشەھەرنىڭ 1828 ـ يىللىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بەرپا قى-
لىنغانلىقىنى تەستىقلايدۇ. ھازىرمۇ قەشقەر شەھىرىدىن يېڭى-
شەھەر ناھىيىسىگە ئۆتىدىغان قىزىل دەرياسىدىكى كۆۋرۈكنى
ئۇيغۇرلار «قىزىل كۆۋرۈك» دەپ ئاتىسا خەنزۇلار «七里桥» دەپ
ئاتايدۇ. كۆۋرۈك نامىغىمۇ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە قىلىنىپ «يەتتە
چاقىرىم كۆۋرۈكى»، «七里桥» دەپ يېزىلغان. بۇ يەتتە چاقىرىم
ئارىلىقتىكى يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان شەھەر ھازىرقى يېڭىشە-
ھەر ناھىيە بازىرىغا سوقۇلغان كونا سېپىل ئىچىدىكى دائىرىنى
كۆرسىتىدۇ. ئۇنداقتا بۇ ناھىيە بەرپا قىلىنىشتىن ئىلگىرى بۇ
ئورۇن نېمە دەپ ئاتالغان دېگەن سوئال بىزنى قىزىقتۇرماي قال-
مايدۇ. بۇنىڭغا يەنىلا تارىخىي ماتېرىياللار ئىشەنچلىك ئۇچۇرلار-
نى بېرىدۇ.

ئا .ن . كروپاتكىن «قەشقەرىيە» ناملىق ئەسىرىدە «قەشقە-
رىيە مەمۇرىي جەھەتتىن مۇنداق 10 چوڭ ئاساسىي رايونغا ۋە
نۇرغۇنلىغان كىچىكرەك جايلارغا بۆلۈنىدۇ: قەشقەر، يېڭىسار،
يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، بای، كۇچا ۋە تۇرپان قاتارلىق
جايلار ئاساسلىق رايونلار ھېسابلىنىدۇ. ھەر بىر رايوندا بىردىن
شەھەر ۋە نۇرغۇنلىغان چوڭ ـ كىچىك مەھەللە ـ كەنتلەر بار.
قەشقەر رايونىغا تەۋە يەرلەردىن سەمەن، توققۇزاق، قوغان، قارا-
قىر، بەشكېرەم، ئاۋات، قىزىلبۇي، يانداۇرما، شاپتۇل، ئاقيار،
يامانيار، تۆۋەنكى يانداۇرما، بايتوقاي، قوشئاۋات، پەيزاۋات، كۆپ-
سەڭگى، تۇپراقلىق، قاراباغ، پاراچ، بوراخىتاي، ناچۇق، دۆلەتباغ

ۋە قىزىل دۆۋە قاتارلىق جايلار بار». بۇ ئۇچۇرلاردا كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك ئەينى دەۋردىكى قەشقەرىيەنىڭ چوڭ رايونلىرى قاتارىدا يېڭىشەھەر يوق. مەھەللىلەردىن قەشقەرگە تەۋە مەھەللىلەر قاتارىدا تىلغا ئېلىنغان ياندۇرما، يامانيار، بايتوقاي، ناچۇق كەنتلىرى ھازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى يېزا، مەھەللىلەر نىڭ نامى. بىرلا قاراقىردىن باشقا ناملار ھازىرقى قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونا شەھەر ، يېڭىسار، پەيزاۋات ناھىيىلىرى تەۋەسىدىكى كەنت، مەھەللىلەرنىڭ نامى. ئۇنداقتا قاراقىر قەيەرگە كەتتى؟ ھازىرقى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن يازما ئۇچۇرلار ھازىرقى يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ 1828 ـ يىللاردىن ئىلگىرى قاراقىر دەپ ئاتالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قەمەرجان قابىل «قەشقەر شەھىرىنىڭ سېپىل ـ دەرۋازىلىرى» ناملىق ماقالىسىدە: «قاراقىر دەرۋازىسى: بۇ دەرۋازا شەھەر نىڭ جەنۇب تەرىپى يەنى ھازىرقى چاسا كوچا ئىش باشقارمىسىنىڭ ساقىيە ئاھالە كومىتېتى تەۋەسىدىكى كەتمەن بازىرى مەھەللىسىگە جايلاشقان. بۇ دەرۋازا نامىنىڭ قاراقىر دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى مۇنداق: قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ قېچىچا، ئاراباغ، بارىن قاتارلىق كەنتلىرى ئەينى چاغدا ئومۇملاشتۇرۇلۇپ قارا-قىر يېزىسى دەپ ئاتىلاتتى، شۇڭا شەھەرنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى ئۆزىنىڭ يۇقىرىسىدىكى قاراقىر يېزىسىنىڭ نامى بىلەن قاراقىر دەرۋازىسى دەپ ئاتالغان».

1825 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى يازدۇرۇلغان، راجىھ ئابدۇرېشىت ئىبراھىم، ئابلا سايىت ھاجى نەشرگە تەييارلىغان «ئافاق خوجا مازىرى ۋەخپىسى»دە مۇنداق ئۇچۇرلار بېرىلىدۇ: «مازارغا قاراقىرغا تەۋە ياندۇرمىدىكى بايرىن شور ئېرىقلىق بور-ياچىلاردىن ئالتۇن ـ كۈمۈشكە سېتىپ ئالغان تەخمىنەن ئاتمىش ئالتە پاتمانلىق يەرنى، بىنامغا تەۋە يۈز پاتمانلىق يەرنى قوشۇپ جەمئىي بىر يۈز ئاتمىش ئالتە پاتمانلىق يەرنى ئۆز مۈلكى تە-

سەررۇپلىرىدىن چىقىرىپ ۋەخپە مۇتلەق ۋە مەڭگۈلۈك تەسەددۇق قىلدى.

قاراقىرغا تەۋە ياندۇرمىدا ۋەخپە قىلىنغان بىر يۈز ئاتمىش ئالتە پاتمانلىق يەرنىڭ چەك-چېگرىسى:

شەرقىي چېگرىسى يامان يارغا ۋە بەزىسى قارا كۆلگە تۇ-تاش.

شىمالىي چېگرىسى سېغىزلىق يەرگە، بەزىسى ھىمىتنىڭ بېگى، سامۇ خوجە، قاسىم تۆڭچىلارغا بەرگەن يەرگە ۋە بەزىسى ئايرىلىپ قالغان يىگىرمە پاتمانلىق بىنام يەرگە ۋە بەزىسى ئايغى لۇڭ نىنىڭ قوۋمىنىڭ بۇتخانىسىگە چىقىپ، ئۇشبۇ ۋەخپە يەرگە سۇ كىرىدىغان ئۆستەڭگىچە.

جەنۇبىي چېگرىسى ھەم ئابدۇل باقى بەگنىڭ لەڭگىرىنىڭ يېرىگە تۇتاش پاسىل بويىرىچى يولى. بەزىسى جىلغا ۋە بەزىسى ياندۇرمىنىڭ شۇبۇ ۋەخپە يەرگە سۇ كىرىدىغان ئۆستەڭ، كالا قوتىنىدىن باشلاپ يامان يارغىچە جىلغا.

قاراقىرغا تەۋە بايرىن كەنتىدە غوجەك لەنگىرىنىڭ ئالدىدىكى يار ئاغىچە ۋەخپە قىلغان ئالتە غەلبىرلىك يەر». ئادىل مۇ-ھەممەت تۇران «قەشقەردىكى قەدىمىي ئىزلار» ناملىق ئەسىرىدە تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «قەشقەر يېڭى-شەھەر ناھىيىسى ئەسلىي قەشقەر شەھىرى بىلەن قوشۇلۇپ، قەدىمكى غەربىي يۇرتتىكى سۇلۇ بەگلىكىنىڭ مەركىزىي رايونىدىن ئىدى. 1827 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى قەشقەر شەھىرىگە يېقىن بولغان «قاراقىر» دېگەن يەرگە مۇستەھكەم قورغان سېلىپ شەھەر بىنا قىلدى. نامىنى خەنزۇلار شەھىرى (汉城) دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇرلار قەدىمكى قەشقەر شەھىرىگە ئۇدۇل قارىتىپ بىنا قىلىنغان بۇ شەھەرنى «يېڭىشەھەر» دەپ ئاتىدى».

يۇقىرىقى پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھازىر بىز يېڭىشەھەر ناھىيىسى دەپ ئاتاپ كېلىۋاتقان ناھىيە بازىرى مەركىزىدىكى كونا سېپىل ئىچىگە جايلاشقان ئىلگىرىكى يېڭى-

شەھەر ناھىيىسىنىڭ تارىختىكى ئەسلىي نامى قاراقىر بولۇپ، ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدا ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن بەرپا قىلىنغان. ھازىر سابىق يېڭىشەھەر ناھىيىلىك 1 ـ بىناكارلىق ـ قۇرۇلۇش شىركىتىنىڭ قورۇسى ئىچىدە بىر ئاز سېپىل قالدۇقى (ئۇزۇنلۇقى 10 مېتىرچە، قېلىنلىقى بىر مېتىر ـ چە) قالغاندىن باشقا، بارلىق ئىزلار ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن يوقىلىپ كەتكەن.

ھازىر قاراقىر دېگەن بۇ نام پەقەت قەشقەر شەھىرىنىڭ جە ـ نۇب تەرىپى، يەنى ھازىرقى چاسا كوچا ئىش باشقارمىسىنىڭ سا ـ قىيە ئاھالە كومىتېتى تەۋەسىدىكى كەتمەن بازىرى مەھەللىسـ ـ ىدىكى كوچىنىڭ نامى سۈپىتىدە «قارقى دەرۋازا» دېگەن نام بىلەن ساقلىنىپ قالغان.

قاراقىرنىڭ مەنىسى جەھەتتە «پوپاك يەر، قارغا ئاتىدىغان جايغا چىقىدىغان ئېغىز، قاراقچىلار بار جاي» دېگەندەك مەنىلەر ـ نى بەرگۈچىلەر بولدى. بىزنىڭچە بۇ خىل ئىزاھلاش سەل يەڭ ـ گىلىتەكلىك بولۇپ قالسا كېرەك. بىزدە «قارا» دېگەن سۆزنىڭ «ئۇلۇغ، كەڭ، چوڭ، يوغان، ھەيۋەتلىك» دېگەندەك مەنىلەرنى بە ـ رىدىغانلىقى، «قىر»نىڭ يايلاق، دەريا، ئۆستەڭ، ئېرىق، شۇنداقلا چوڭقۇرچاق نەرسىلەرنىڭ پاسىلىنى، چېتىنى، يەنى قىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ھەممەيلەنگە ئايان. بۇ ھەقتە «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم، 425 ـ بەتتە «قىر ـ تۆپىلىك، دۆڭ» دېگەن ئۇچۇرمۇ بار. ئابلىمىت ئەھەت بىلەن دىلدار مەمتىمىن تۇزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»دىمۇ ئوخشاشلا يۇقىرىقىدەك ئىزاھات بېرىلگەن. ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ياشاش ۋە يەر نامىلىرى ـ نى قويۇش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قاراقىرنىڭ «كەڭ قىر، كەڭ يايلاق، چوڭ قىر، چوڭ دامبا» دېگەندەك مەنىلەرنى بېرىدىغانلى ـ قىنى قىياس قىلالايمىز.

قىسقىسى، يېڭىشەھەرنىڭ ئەسلىي نامى سۇلى «سۇلاق، سۇلاغ، سۇلۇق» بولماستىن، بەلكى «قاراقىر»دۇر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 1 ـ سان، يېڭىشەھەر ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللار ھەيئىتى تۈزگەن. 1993 ـ يىلى نەشرى، 2 ـ، 3 ـ بەتلەر.

2. قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى، پالتاخۇن ئەۋلاخۇن: «شىنجاڭ يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى نەشرى، 40 ـ، 41 ـ بەتلەر.

3. «قەشقەر تارىخ ماتېرىياللىرى» 2 ـ توم، قەشقەر ۋىلايەتلىك سىياسىي كېڭەش خىزمەت كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللار ھەيئىتى تۈزگەن، 1994 ـ يىلى نەشرى، 12 ـ بەت.

4. مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى: «قەشقەردىكى يادىكارلىقلاردىن تەرىملەر»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.

5. ئادىل مۇھەممەت تۇران: «سۇلىي، نامىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1993 ـ يىللىق 3 ـ سان، 118 ـ بەت.

6. چوقان ۋەلىخانوف: «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى»، «شىجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 2001 ـ يىللىق 2 ـ سان، 46 ـ بەت.

7. ئا . ن . كروپاتكىن: «قەشقەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى، 36 ـ، 37 ـ بەتلەر.

8. قەمەرجان قابىل: «قەشقەر شەھىرىنىڭ سېپىل ـ دەرۋازىلىرى»، «شىجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1997 ـ يىللىق 4 ـ سان 80 ـ بەت.

9. راجىھ ئابدۇرېشىت ئىبراھىم، ئابلا سايىت ھاجى نەشرگە تەييارلىغان «ئافاق خوجا مازىرى ۋەخپىسى»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىللىق 1 ـ سان 31 ـ، 32 ـ، 35 ـ بەتلەر.

10. ئادىل مۇھەممەت تۇران: «قەشقەردىكى قەدىمىي ئىزلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى.

كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپانلارنىڭ قەدىمكى ناملىرى

پائۇل پېللىئوت (فرانسىيە)

لېكوك قىزىل ۋە شورچۇقتىن تاپقان قەدىمكى قوليازمىلار ئارىسىدىن ئاتاقلىق ئالىم لۇدېرس كۇچانىڭ يەرلىك تارىخىغا دائىر ئاتالغۇلارنى بايقىدى[1]، بۇنىڭ ئىچىدە كۇچانىڭ سانسكرىتچە ئاتىلىشى بولغان Kuca سۆزى بىرنەچچە ئورۇندا ئۇچرايدۇ، بۇ ئاتالغۇنىڭ ئۇچرىشى كىشىلەرنىڭ ئېسىگە شۇەن زاڭنىڭ سايياھەت خاتىرىسىدىكى چۇجى (Kuci 屈支) دېگەن ئاتالغۇنى سالىدۇ، بۇ سانسكرىتچە ئاتالغۇنىڭ نەق ئۆزى، خالاس. بۇنى سانسكرىتچە بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش دېيىشكە بولمايدۇ، چۈنكى بۇ سانسكرىتلاشمىغان يەرلىك نامدۇر. بىز خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ كۇچا نامىنىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردە ھەر خىل يېزىلىپ كەلگەنلىكىنى بىلىمىز، بۇ خەنزۇچە ناملار ئاساسەن بىرلا خىل كۇسى (Kuci) دېگەن يەرلىك ئاتالغۇنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشىدىنلا ئىبارەت، بۇنى ھەرگىزمۇ كۇچى (Ku ç i)نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دېگىلى بولمايدۇ[2]، لۇدېرس ھازىرقى كۇچا نامىنىڭ قانداق مەنبەدىن كەلگەنلىكىنى ئېنىقلىيالمىغان بولسىمۇ، بۇ ئاتالغۇنىڭ 17 ـ ئەسىرلەرنىڭ باشلىرىدىمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلگەن، چۈنكى بېنوئىت دېگويېس بۇ نامنى كۇسيا (Cucia) دەپ يازغاندى. ئەمەلىيەتتە 1330 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى كلاسسىك ئەسەرلەردە بۇ نام ئاھاڭى شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان كۇچا (苦叉) دېگەن خەت بىلەن يېزىلغان، بىراق بۇ مەزكۇر ئاتالغۇنىڭ موڭغۇلچە تەرجىمىسى ئەمەس، بىز موڭغۇللارنىڭ بۇ سۆزنى نېمە ئۈچۈن «كۇسەن» دەپ يازغاد-

لىقىنى بىلمىدۇق، مانا بۇ «يۇەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى»دىكى كۆچا نامىدۇر. خەنزۇلار مانا بۇنى ئايلاندۇرۇپ چۈشەن، كۈشىيەن دەپ خاتىرلىگەن. بۇ ئەملىيەتتە خوتەن نامىنىڭ يەنە ئۇدۇن دەپ يېزىلغانلىقىغا ئوخشاش ئىش. شۇڭا، موڭغۇلچە كۈسەن نامىنىڭ «تارىخى رەشىدىي»دە دائىم كۆرۈلۈشى نورمال ئىش، بۇ بەلكىم تىبەتچە «دازاڭ تانجۇر» دېگەن نومدا ئۇچرايدىغان Khusenنىڭ ئۆزى بولۇشى مۇمكىن.[3] مەن بۇ يەردە بۇ ھەقتە قىسقىچە توختالماقچىمەن، تەپسىلىي توختىلىش كەلگۈسىگە قالدۇرۇلىدۇ.

لۇدېرس تەتقىق قىلغان ھۆججەتلەردە كۈسەن خانلىرىدىن ئىككىسىنىڭ نامى ئۇچرايدۇ. بىرىنىڭ ئىسمى ۋاسۇياساس (Vasuyasas)، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى ئارتېپ (Artep)، بۇلارنىڭ قايسى زامانىدىكى ئادەملەر ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا لۇدېرس س . لېۋى تەتقىق قىلغان Suvarnadeva) Svarnate) دېگەن نامىنىڭ تولۇق ئەمەسلىكى، ئۇنىڭ چوقۇم سۋارناتېپ (Svarnatep) دەپ يېزىلىشى كېرەكلىكىنى ئىسپاتلىغان. مەنمۇ ئىلگىرى خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن سۇفادىي (叠伐苏)غا ئاساسەن مۇشۇنداق بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلغانىدىم. بۇنى لۇدېرسنىڭ تەتقىقاتىغا بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، بۇ پەرەزنىڭ خاتا ئەمەس ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قەدىمكى كۈسەن تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى كۆچلۈك بىر بەگلىك ئىدى. بىراق، ئۇ تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بىردىنبىر بەگلىك ئەمەس ئىدى. كۈسەنىنىڭ غەربىدىكى مۇھىم بەگلىك خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن 姑墨 بەگلىكىدۇر. شۇەنزاڭنىڭ سايامەت خاتىرىسىدە بۇ يەر 跋禄迦 (بارۇكا) دەپ يېزىلغانىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋاتېرس (Watters) «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربكە سايامەت خاتىرىسى»دە تىلغا ئېلىنغان يەنجى (بۇگۈنكى قاراشەھەر)نى

سانسكرىتچىدىكى ئاگنى (Agni)نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن، بۇ «ئوت» دېگەن مەنىدە بولۇپ، تۈرك تىلىدا ئوت «ياز-غى» دېيىلىدۇ، ئاگنى سۆزى مانا مۇشۇ سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن دېگەنىدى. ئۇ يەنە 跋禄迦 سانسكرىتچىدىكى بالۇكا (ئەسلىدە ۋالۇكا بولۇشى كېرەك)نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، مەنىسى قوم دېگەنلىكتۇر، شۇڭا بۇ يەر خەنزۇچە مەنبە-لەردە گۇمو(قوم ـ 姑墨) دەپ يېزىلغان، دەيدۇ. بۇنداق دەللەش تەلەپپۇز نۇقتىسىدىن قارىغاندا توغرىدەك قىلىدۇ، ئىلگىرى مەنمۇ مۇشۇنداق قاراشتا بولغان. كۆپچىلىك غەربىي يۇرتنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنىڭ ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋردە تۈركلەر-گە تەۋە ئىكەنلىكىگە ئىشەنگەن بولسا، بۇنداق چۈشەندۈرۈش نا-ھايىتى تەبئىي بولغان بولاتتى. بىراق، مىلادىيە 10 ـ ئەسىر-دىن ئىلگىرىكى پۈتكۈل غەربىي يۇرتتا بىر قىسىم ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىنىڭ مەۋجۇت بولغانلىقى بايقالغاندىن كېيىن ، بۇ مەسىلە مۇرەككەپ بىر مەسىلىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۇسۇ-لىگە 姑墨 نىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى قوم ئەمەس بەلكى دىماق تا-ۋۇشىدىكى ھەرپلەردە «قۇماق» ياكى «قۇماغ» بولۇشى كېرەك. بۇ-نى تۈركچە يېزىلىشى بويىچە ئەمەس بەلكى موڭغۇلچە يېزىلىشى بويىچە سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش كېرەك. لۇدېرس ئۆزى تەد-قىق قىلىۋاتقان كەمتۈك ۋاراقلار ئىچىدىن بارۇكا (Bharuka) دېگەن دۆلەت نامىنى بايقاپ قالغان ۋە بۇنى خەنزۇچە مەنبەلەردە-كى 跋禄迦 دۆلىتىنىڭ نەق ئۆزى دەپ قارىغان.[4] ناۋادا ئۇنىڭ تەتقىقاتى خاتا بولمىسا نۇرغۇن قىيىن مەسىلىلەردىن خالىي بولغان بولاتتۇق، بىراق كۇنلەرنىڭ بىرىدە مەن بۇ مەسىلىنىڭ يەنە ئوتتۇرىغا چىقىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيمەن.

بۇ نام نارېندرايا‌ساس تەرجىمە قىلغان «يۆسۈك نومى»دا 婆楼迦 دەپ يېزىلغان، بۇ نامنىڭ بۇنىڭدىن باشقا يېزىلىشلىرىمۇ بو-لۇشى مۇمكىن. خۇي لىننىڭ «بارچە نوملارنىڭ شەرھى» دېگەن كىتابىدا بارۇكا دۆلىتىدىن 末禄 مولۇ پاختا رەختى چىقىدۇ،

شۇەن زاڭنىڭ «ساياھەت خاتىرىسى»دە خۇددى «يېڭى تاڭنامە»نىڭ «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكىگە ئوخشاش «بارۇكا دۆلىتىدىن نەپس پاختا رەخت، نەپس كىگىز چىقىدۇ» دېيىلگەن. بۇ يەردە كى 末禄نى بارۇكانىڭ باشقىچە يېزىلىشى دېيىشكە بولىدۇ.[5]

يۇقىرىقىلار سانسكرىتلاشقان بەگلىك ناملىرى، بۇ ناملارنىڭ يەنە يەرلىك ئاتىلىشلىرىمۇ بار. ئۇ بولسىمۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇمو، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى باخۇەن (拔换) لەردۇر. گۇمو دېگەن بۇ نام «تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»نىڭ «غەربىي يۇرت»قىسمىدا 12 ئايماق ئىچىدە كەلگەندە خېمو ... دەپ يېزىلغان. بىراق، جيا شېننىڭ «يوللار تەزكىرىسى»دە گۇمو دەپ يېزىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى ناملارنىڭ يېڭىچە قوللىنىلىشىدىنلا ئىبارەت. چۈنكى، بۇ يەر تاڭ دەۋرىدە يەنە داۋاملىق گۇمو دەپ ئاتالغان ئەمەس. بىراق، مەن بۇ نامنى 4 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ساقلىنىپ كەلگەن دەپ قارايمەن. ئەينى دەۋردە كۇچادا جيەنموۋاڭ (王慕剑) ئىبادەتخانىسى دېگەن بىر ئىبادەتخانا بار ئىدى[6]. مەن بۇ يەردە گۇمونىڭ ھەر خىل خەنزۇچە يېزىلىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلماقچى ئەمەسمەن. بىز جيەنمونىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشىنىڭ كامۇ (Kammo)، كامبو (Kambo) ئىكەنلىكىنى بىلىشىمىز كېرەك. گۇمو دەل مۇشۇ ئىبادەتخانا جايلاشقان كۇچا بىلەن ۋېنسو بەگلىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىدى. كامبو بەلكىم گۇمونىڭ ئۆزى بولۇشى مۇمكىن، ياكى ھىندىستاندىكى كامبوجا دېگەن دۆلەتنىڭ نامى خاتا ھالدا بۇنىڭغا باغلاشتۇرۇپ قويۇلغان. بۇ خۇددى Kusinagara دىكى Kusi نىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى كۇچاغا ئىسىم بولۇپ قالغىنىغا ئوخشاش ئىش[7].

باخۇەن نامىغا كەلسەك، بۇنىڭدىن خېلى يىللار ئىلگىرى مەن بۇ ئىسمىنى ئىدىرىسىنىڭ جۇغراپىيە تەزكىرىسىدىن كۆرگەنلىكىمنى چۈشەندۈرگەنىدىم. بۇ قارىشىمدىن ھازىرمۇ يانمايمەن[8].

لۇدېرس ئۆزىنىڭ جۇغراپىيە تەتقىقاتىدا مۇنداق بىر كونا

كۆزقاراشنى تىلغا ئالمىغان، ئىلگىرى كىشىلەر خاتا ھالدا گۇ-مونى ئاقسۇ بىلەن كۇچانىڭ ئوتتۇرىسىدا دەپ قارىغان. ئەمەلىيەتتە مۇنداق كۆزقاراشنى دەللىلەشكە ھېچقانداق ئورۇن يوق. چۈنكى گۈمو دېمەك ئاقسۇ دېمەكتۇر. ستەيىن ئۆزىنىڭ «سېرىندىيە»دېگەن كىتابىنىڭ 1297 ـ يىلىدە بۇ جايغا مۇناسىۋەتلىك بارلىق تەتقىقاتلارنى بىرمۇ بىر كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

لۇدېرس تەتقىق قىلغان ھۇججەتتە يەنە ئىككى يەر نامى ياكى دۆلەت نامى بار، بۇنىڭ بىرى ھىپپۇكا (Hippuka) بولۇپ ئورنى مەلۇم ئەمەس[9]. يەنە بىرى H.çyuka (باشتىكى ھەرپ تۈتۈق بولۇپ a بولۇشى مۇمكىن ياكى o, e, i بولۇشىمۇ مۇمكىن، لېكىن ھەرگىز u ئەمەس)، لۇدېرس بۇنى خوچيۇكا (Hocyuka) دەپ ئۇقۇشقىمۇ بولىدۇ، بۇ تۇرپان ئەتراپىدا بولۇپ، قەدىمكى قوچونىڭ باشقىچە ئاتىلىشى دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە مۇنداق دېيىش توغرا بولمىسا كېرەك. 6 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تەرجىمە قىلىنغان «يۆساڭ نومى»غا كىرگۈزۈلگەن دۆلەتلەردىن بولۇكانىڭ كەينىدە شىجۇجيا 溪周迦 دېگەن دۆلەت نامى بار. لېۋي بۇنى ھېجۇكا (Hejuka) دەپ ئەسلىگە ياندۇرغان (يىراق شەرق فرانسىيە مەكتىپىنىڭ ژۇرنىلى، 5 ـ جىلد، 362 ـ بەت.) يىراق 周 خېتى قەدىمكى ئوقۇلۇشى بويىچە تىل ئالدى تاۋۇشى بىلەن ھېچۇكا يا-كى ھېچيۇكا دەپ ئوقۇلۇشى كېرەك، لۇدېرس كۆرگەن ئەسلىي نامنى مۇشۇنداق تۈزىتىشكە بولىدۇ. يىراق، قوچونىڭ باشقىچە ئاتىلىشى دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلغىلى بولمايدۇ.[10]

ئۇنداقتا ھېچيۇكا زادى قەيەردە؟ بۇ دۆلەت نامى «يۆساڭ نو-مى»دا بالۇكا دۆلىتى بىلەن بىر قاتاردا تىلغا ئېلىنغان. بالۇكا دۆلىتى دەل ھازىرقى ئاقسۇ. ئاقسۇنىڭ غەربىدىكى جاينىڭ نامى ئۇچتۇرپاندۇر. تۇرپان نامى كېيىنكى يىللاردا قوشۇلۇپ قالغان. قەدىمكى يۇرت نامى بولغان ئۇچ 1330 ـ يىلى 倭赤 دەپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋېنسۇ (温宿) دەپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يۇجۇ (于祝) دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنغان[11]. جۇ 祝 خېتى

قەدىمكى ئوقۇلۇشى بويىچە تىل ئارقا تاۋۇشى بىلەن ئۇچۇك (ucük) دەپ ئوقۇلۇشى كېرەك. مەن سانسكرىتلاشقان ھېچيۇكا، ھېچۇكا دېگەن ناملارنى دەل مۇشۇ 祝于 نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دەپ قارايمەن[12]. ئەمدى ۋېنسۇغا كەلسەك، ۋېنسۇدىكى سۇ تىل ئالدى تاۋۇشىغا تەۋە[13]. ۋېنسۇ قەدىمكى تەلەپپۇزى بويىچە ئۇرسۇك ياكى ئۇرچۇك دەپ ئوقۇلۇشى كېرەك. لىكىنى تەشەببۇس قىلىمەن. بۇمۇ خەنزۇچە يۇجۇ، شىجۇجيالارىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن.

مانا مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا لۇدېرس بايقىغان بىر نەچچە خىل نام ھەققىدىكى تەتقىقات ئاقسۇ، كۇچا، ئۇچتۇرپان ناملىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ئۇنىڭ كەلگۈسىدە تېخىمۇ زور بايقاشلارنى قولغا كەلتۈرۈشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئىزاھلار:

① 1922 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «پرۇسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى خاتىرىلىرى»نىڭ 243 ـــ 261 ـ بەتلىرىدىكى «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىي يەر ناملىرى ھەققىدە تەتقىقات»دېگەن ماقالىگە قارالسۇن.

② 龟 خېتى دائىم 归 دەپ ئوقۇلۇپ قالىدۇ، بۇ يەردە جيۇ 鸠 دەپ ئوقۇلۇشى كېرەك. جۇڭگودا يەرلىك تىلدىكى بۇ باش ھەرپىنى ئىپادىلەيدىغان تەڭداش يۇنمۇ بولمىسا كېرەك. ئۇنىڭدىكى يۇنمۇ ياكى U ھەرپىدىن بۇ سۆزنىڭ Kusi ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. بىراق، بۇ سۆزنىڭ بەزى ـ بەزىدە 归兹 دەيدىغان ئالاھىدە يېزىلىشىمۇ ئۇچراپ قالىدۇ. بىز u ھەرپىنىڭ بىراخما يېزىقىدا uu دەپ، ئۇيغۇر يېزىقىدا ui دەپ ئوقۇلىدىغانلىقىنى بىلىشىمىز كېرەك. كەينىدىكى 兹 خېتىغا كەلسەك جارالغلىق ئوقۇلىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ تەڭدىشى Kuji (hz = j) بولسا كېرەك. بۇ خىل جارالغلىق تاۋۇش بىلەن يېزىلىش مەسىلىسىنى 4 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى 拘夷 بىلەن باغلاشقا بولىدۇ. مانا بۇ جۈيىنىڭ يەرلىك تىلدا ئوقۇلۇشى كۇجى (Kuji) بولسا كېرەك. جۈيى خېتى ئىلگىرى 拘尸那揭罗 (kusinaraga) دەپمۇ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنغان، بۇ كىشىلەرگە تونۇشلۇق.

③ پ . كوردىيېرنىڭ «تىبەت خاتىرىلىرى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 3 ـ

جىلد، 433 ـ بېتىگە قارالسۇن.

④ بارۇكا دۆلىتى «بۇيۇك توز نومى»دا بارۇكاچچا (婆卢揭车) نامى بىلەن تەلغا ئېلىنغان. لېۋى ئۆزىنىڭ «بۇيۇك توز نومى. يېچا نامىلىرى»دا بۆتلىكىنىڭ لۇغىتىدە بارۇكا دېگەن بىر پادىشاھنىڭ نامى بارلىقىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەقتە ئالاھىدە چۈشەنچە بەرمىگەن.

⑤ «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى»دە «بارۇكا بىر كىچىك بەگلىك» دېيىلگەن بولسا، «تاجىكلار تەزكىرىسى»دە «شەرقتە مولۇ 末禄 دېگەن بىر كىچىك بەگلىك بار» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە»نى خاتا پايدىلىنىپ قالمىغان بولسام بۇ ئىككىسىنى ھەرگىز بىر نام دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

⑥ 1913 ـ يىلىدىكى «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2 ـ تۇم، 338 ـ بېتىدىكى لېۋىنىڭ ماقالىسىگە قارالسۇن.

⑦ مەن 288 ـ يىلى تەرجىمە قىلىنغان نومدىكى كامبو (剑浮) دۆلىتىنى 姑墨 دۆلىتىنىڭ ئۆزى دەپ قارايمەن.

⑧ «تۇڭباۋ»نىڭ 1907 ـ يىللىق سانىنىڭ 553ـ بېتىدىن 556 ـ بېتىگىچە بولغان جايلارغا قارالسۇن. ستەيىن ئۆزىنىڭ «سېرىندىيە» دېگەن كىتابىدا باخۇەن 拔换 نامىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى دەللىلىمىگەن. بىراق، بۇ ماقالە 1906 ـ يىلى مەن قەشقەردە چاغدا يېزىلغان، شۇڭا ئۇنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى تۈزىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

⑨ «يۆساڭ نامى»دا تىلغا ئېلىنغان 25 بەگلىك ئىچىدە 溪浮迦 بەگلىكى دېگەن بىر نام ئۇچرايدۇ. بۇ بەلكىم Hecyuka نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن. بىراق بۇ بەگلىكنىڭ ئورنى تېخىچە ئېنىقلانمىدى.

⑩ مېنىڭچە «يۈ» يۈنمۇسى براخما ۋە تۈرك يېزىقلىرىدا «ئۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشى كېرەك، «قوچو» نامىدا مۇنداق ھەرپ يوق. تۈرپاننىڭ قەدىمكى نامى 288 ـ يىلى تەرجىمە قىلىنغان نومدا ئالدى قوش بەگلىكى دەپ ئېلىنغان. بۇ دەل ئىلگىرىكى ئالدى قوش بەگلىكىدۇر. قىسقىسى، بۈگۈنكى تۈرپان بىلەن بېشبالىق ئىككىسى ئوخشاش. ئالدى قوش دۆلىتى ھەققىدە «ئاسىياشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1912 ـ يىللىق 1 ـ سانىدىكى مېنىڭ 579 ـ بەتتىن 580 ـ بەتكىچە بولغان چۈشەندۇرۇشۇمگە قارالسۇن.

⑪ شاۋاننىڭ «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دېگەن كىتابنىڭ 9 ـ بېتىگە، ستەيىننىڭ «سېرىندىيە» دېگەن كىتابنىڭ 1299 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑫ ھازىرقى خوتەن خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يۈتيەن 于阗، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئودون (斡端) دەپ يېزىلغان، نېمە ئۈچۈن مۇنداق يېزىلغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ھېچيۇكا (迦周溪)دىكى e بىلەن ئۈچ (于祝)تىكى u نى سېلىشتۇرساق بۇ بەلكىم توخرى تىلىدا دائىم كۆرۈلىدىغان تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش قانۇنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئىش بولسا كېرەك. لېۋى «ئاسىياشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1913 ـ يىللىق 2 ـ توم 372 ـ بېتىدە بۇنىڭغا مىسال كەلتۈرگەن.

⑬ 宿 خېتى تىل ئالدى ۋە تىل كەينى تاۋۇشلار بىلەن ئىككى خىل ئوقۇلىدۇ. ۋېنسۇ يەنە جيا شېننىڭ «يوللار تەزكىرىسى»دە 宿肃 دەپمۇ يېزىلغان، بۇ يەردىكى肃 خېتى تىل كەينى تاۋۇشى بىلەنمۇ ئوقۇلىدۇ.

1995 ـ يىلى بېيجىڭ سودا نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «غەربىي يۈرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسىگە ئائىت تەتقىقاتلار» ناملىق توپلامنىڭ 1 ـ تومىدىن تەرجىمە قىلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابلىز ئورخۇن

ئېمىل دەرياسى ۋە ئېمىل شەھرى

تاھىر تاشباپىق

چۆچەك شەھرىنىڭ 75 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان دۆربىلجىن ناھىيىسى تارىخى ئۇزۇن، بىر نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان ناھىيە.

ئېمىل دەرياسى ئۆز مۇساپىسىدە تۇنجى بولۇپ، دۆربىلجىن ناھىيىسىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ ناھىيە خەنزۇ تىلىدا «ئېمىن» (敏额) دەپيىلىدۇ. نېمە ئۈچۈن بىر ناھىيىگە يەرلىك مىللەتلەر تىلىدا بىر خىل، خەنزۇ تىلىدا يەنە بىر خىل نام قويۇلىدۇ؟ خەنزۇچە «ئېمىن» سۆزى دۆربىلجىن ناھىيىسىنىڭ تارىختىكى نامى «ئېمىل» سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، سۆزنىڭ ئەسلىي تېگىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. تارىختىكى ئېمىل شەھرى ئۆزىنىڭ نەچچە يۈز يىللىق گۈللىنىش دەۋرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدا خاراب بولغاندىن كېيىن، يەنى 18 - ئەسىردە موڭغۇللار بۇ خارابىنى « تۆت چاسا» دېگەن مەنىدە دۆربىلجىن دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ئېمىل دېگەن تارىخىي نامى ئۇنتۇلۇپ، دۆربىلجىن نامى سىڭىپ قالغان. ئەمما خەنزۇچە ماتېرىيالىلاردا بۇ نام ئىزچىل ھالدا «里密也»، «叶密力»، «勒门也» دەپ خاتىرىلىنىپ كەلگەچكە، 1918 - يىلى مىنگو ھۆكۈمىتى ھازىرقى دۆربىلجىن ناھىيىسىنى چۆچەك شەھرىدىن ئايرىپ چىقىپ، ناھىيە تەسىس قىلغاندا، خەنزۇچە مەنبەلەردىكى ئاھاڭ تەرجىمىسىنى تەلەپپۇزغا تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرۇپ «ئېمىن»(额敏) دېگەن ئىككى خەتكە مۇقىملاشتۇرغان. ئەمما، يەرلىك خەلق تىلىدا موڭغۇلچە دۆربىلجىن نامى

داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. نەتىجىدە بۇ ناھىيە نامىنى ئىككى خىل ئاتاش ھادىسىسى شەكىللەنگەن. مەن مۇشۇ خىل ھادىسە ئۈستىدە ئىزدىنىپ، تەھلىل يۈرگۈزۈپ، يەر ناملىرىدىكى مۇنداق ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان، بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان ئەھۋالغا خاتىمە بېرىپ، تارىخىي پاكىتقا ھۆرمەت قىلىش ئۈچۈن خەنزۇچە «ئېمىن» سۆزىنىڭ ئەسلىي تېگى ھېسابلانغان «ئېمىل» دېگەن نامنى «دۆربىلجىن» نامىنىڭ ئورنىغا قايتا دەسسىتىپ، بۇ جايىنىڭ ھەقىقىي تارىخىي جۇغراپىيەۋى نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىمەن. شۇڭا، تۆۋەندە مەن «ئېمىل» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۆزگىرىش جەريانى، مەنىسى ۋە بۇ نام بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان، مەزكۇر ۋادىدا بولۇپ ئۆتكەن تارىخىي ۋەقەلىكلەر توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش نەتىجىلىرىمنى ئوقۇرمەنلەرگە سۇنماقچىمەن.

«ئېمىل» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئىلىم ساھەسىدە «ئېمىل» سۆزى ئۇزۇندىن بېرى موڭغۇلچە «ئىگەر» مەنىسىدىكى «ئېمالى» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان دەپ قارىلىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ كونا تۈركىي تىلىدىكى «ئېمىكلى، ئېمىكلىك» سۆزىدىن كېلىپ چىققان، چۈنكى بۇ جايدا ئەڭ دەسلەپ تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ياشىغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1- توم 99 - بېتىدە «ئېمىك» دېگەن سۆزگە «ئەمچەك، ئەرلەرنىڭ ئەمچىكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ»دەپ؛ 207 - بەتتە «ئېمىكلىك: ئېمىكلىك ئىشلەر - بالا ئېمىتىدىغان خوتۇن» دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. 2 - توم 40 - بەتتىن 92 - بەتكىچە «قائىدىلەر، پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى ۋە سۈپەتلەرنىڭ بايانى ھەم ئۇلارنىڭ تەتبىقلىنىشى» دېگەن تېمىدا «ئىشلىگۈچىنىڭ بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت... بۇنداق سۈپەتلەر ئىزافەتلىك مەستەرلەردىن ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزى مەستەر بولسىمۇ، لېكىن Li/Li قوشۇلۇش بىلەن سۈپەتكە ئايلىنىدۇ... تەركىبىدە g, k كەلگەن سۆزلەرگە

مسال ئالساق (Ol manga tawar bärgäli ol ئۇ ماڭا تاۋار بەرگەلىۋاتىدۇ) دېگەن سۆزلەرگە ئوخشاش» دېيىلگەن. مۇشۇ قائىدە بويىچە«ئېمەك» سۆزىگە ئىش ـ ھەرىكەتنى كۆرسىتىدىغان قوشۇمچە «لى» نى قوشساق «ئېمەكلى» بولۇپ، ئانا يەرنىڭ چىگىلىپ تۇرغان ئەمچىكىنى بارلىق جان ـ جانىۋار، ئۆسۈملۈك، مەخلۇقاتلارغا ئېمىتكىلىۋاتقان ھالىتى شەكىللىنىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 1 ـ توم، 663 ـ 665 ـ بەتلىرىدە «بىر نەرسىنىڭ ئۇنىگەن، ئۆسكەن جايىنى ياكى بىر نەرسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرگە، سۆزلەر ـ نىڭ ئاخىرى گ، ك بىلەن تۈزۈلگەنلىرىگە ياكى ئومۇمەن يۇمشاق سۆزلەرگە lik قوشۇلىدۇ، بۇ ھەممە تۈركىي تىللار ئۈچۈن ئورتاق ئۆزگەرمەس قائىدىدۇر» دېيىلگەن.

تەتقىقاتچى چىەن بوچۇەن: «ئۆز ۋاقتىدا يالۇغ تاشىن ئېمىل دەريا سى بويىغا سالدۇرغان شەھەرنى يەرلىك تۈركىي خەلقلەر yemeklik دەپ ئاتىغان. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى بۇ يەرگە جايلاشقاندىن كېيىن، ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش قىسقارتىلىپ، yemeli ياكى yemili بولۇپ قالغان. شۇڭا، خەنزۇچىغا ‹叶密力›، ‹也密里› دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلىنغان. غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەر تىلىدا Y, E تاۋۇشلىرى بىر ـ بىرىگە يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغاچقا Emil دەپ خاتىرىلەنگەن. ئېمىل خارابىسى ھازىرقى دۆربىلجىن ناھىيىسىدىن ئالتە كىلومېتىر يىراقلىقتا، كۆلىمى ناھايىتى چوڭ» دەپ يازغان.

دېمەك، «ئېمىل» سۆزى ئەسلىي «ئېمالى» دېگەن سۆزدىن ئەمەس، بەلكى كونا تۈركىي تىلدىكى «ئېمەك» ياكى «ئېمەكلى» دېگەن سۆزنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى مۇنازىرىسىز جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ. شۇڭلاشقىمۇ ئېمىل شەھرى ۋە ئېمىل دەريا سى ۋادىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار «دۆربىلجىن» نامىدا ئەمەس، بەلكى «ئېمىل» نامىدا تارىخىي خاتىرىلەردە تىلغا ئېلىنىپ كەلمەكتە.

ئەجدادلىرىمىز باشقا دەريالارغا ئەمەس، نېمىشقا ئۇچۇن پەقەت مۇشۇ دەريانىلا «ئېمىل» دەپ نام بېرىدۇ؟

بۇ دەريا تارباغاتاي تېغىنىڭ جەنۇبى، ئورقاچار تېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى، جايىر، مايلى تاغلىرىنىڭ شىمالى ھەمدە بار-لىق تېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىدىن ئېقىپ چىققان سانسىزلىغان چوڭ - كىچىك دەريا سۇلىرى ۋە بۇلاق سۇلىرىنىڭ قوشۇلۇشى-دىن ھاسىل بولغان. بۇ تاغلار پەس، پاسىل تاغلار بولۇپ، يازدا قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرمايدۇ. ئۇلاردىن چىقىدىغان سۇلار قىشتىكى قارنىڭ ئەتىيازدا ئېرىپ، سىڭىشىدىن، يازدىكى يامغۇر سۇيىنىڭ سىڭىشىدىن ھاسىل بولغان يەر ئاستى سۇلىرى تاغ باغرى ۋە تۇزلەڭلىكتە يەر يۈزىگە بۇلاق بولۇپ ئېتىلىپ چىقىپ، دەريا سۇيىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇڭا، ئەجدادلىرىمىز يەر يۈزىگە ئېتىلىپ چىققان سانسىز بۇلاقلارنى ئانا زېمىنىنىڭ كۆكسىگە ئوخشىتىپ «ئېمىكلىك دەريا» دەپ ئاتىغانلىقىنى جەزملەشتۇ-رۇشكە بولىدۇ.

ئېمىل دەرياسىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى 220 كىـ-لومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 21 مىڭ 50 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ دۆربىلجىن ناھىيىسىنى ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، چۆچەك، تولى، چاغانتوقاي ناھىيىلىرىنىڭ پاسىلى بولغان قۇلىتاي ئويـ-مانلىقىدىن ئۆتۈپ، غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، قازاقىستانىنىڭ ئالاي كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

ئېمىل دەرياسىنىڭ مۇساپىسى قىسقا، ۋادا كۆلىمى كىچىك بولسىمۇ، لېكىن تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكى تۇپەيلىدىن نۇرغۇن بوران - چاپقۇنلۇق تارىخنىڭ شاھىدى بولغان.

ئېمىل شەھرىنىڭ بىنا قىلىنىشى

تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە،ئېمىل دەرياسى ۋادىسىدا ئەڭ دەسلەپ تۇرك قەبىلىلىرىدىن تېلېلار ياشىغان. 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قارلۇقلار ئېمىل ۋادىسى ۋە سايرام كۆ-لى ئەتراپىغا توپلىشىپ، بولات، جۇز (ساپەك)، تاشلىق قەبىلە-

لىرىدىن تەشكىللەنگەن ئىتتىپاقنى قۇرۇپ كۆچەيتكەن. بۇلار - نىڭ ئىچىدىكى تاشلىق قەبىلىسى تارباغاتاي تېغىنى ماكان قىلغان. بۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى كۆك تۈرك خانلىقى شەرق، غەرب دەپ ئىككى خانلىققا بۆلۈنگەندە ئىككى خانلىقنىڭ ئارىلىق پاسىلىدا تۇرغاچقا، قايسى تەرەپ كۈچەيسە شۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن. ئۇلار ھالسىرغاندا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇپ، ئۇلار بىلەن ئۇرۇشقان. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»دا «كۆلتېكىن 27 ياشتا ئىدى. قارلۇقلار مۇستەقىل بولۇپ، بىز بىلەن دۇشمەنلەشتى. بىز ئۇلار بىلەن تاماغ دېگەن ھېكمەتلىك چوققىدا (تاغدا) ئۇرۇشتۇق» دېيىلگەن. بۇ دەل 715 ـ ۋە 716 ـ يىللىرى تارباغاتاي تېغىدا تۈركلەرنىڭ قارلۇقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشى ئىدى. قارلۇقلار كېيىنكى مەزگىللەردە توققۇز ئوغۇز، ئون ئوغۇزلار (ئۇيغۇرلار) ۋە باسمىللار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، شەرقىي تۈرك خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، 754 ـ يىلىدىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇشقا كۈچ چىقاردى. كېيىن يەنە كۆچەيىشكە باشلاپ، ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا قارشى چىققانلىقتىن 757 ـ يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يەتتىسۇ تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ چاغدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تازا كۈچىيىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى شەرقتە ھىنگان تېغىنىڭ شەرقىگە قەدەر، شىمالدا بايقال كۆلى ۋە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا قەدەر، غەربتە كاسپىي دېڭىزىغا قەدەر، جەنۇبتا 757 ـ يىلىدىن كېيىن تارىم ۋادىسىغا قەدەر كېڭەيتكەنىدى. بۇ چاغدا ئېمىل ۋادىسى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە بۇ جاي ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا قالدى. «قاراخانىيلار خانلىقى كۈچەيگەندىن كېيىن بۇ جاينى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزدى. شەرقىي شىمالىي جۇڭگو رايونىدا قۇرۇلغان قىتان خانلىقى ھىجىرىيە 401 ـ يىلى ماھى مۇھەر -

رەمىنىڭ 11 ـ كۈنى مىلادىيە 1013 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈ-
نى ياللۇغ خۇاگې باشچىلىقىدا 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋە-
تىپ، موڭغۇل يايلاقلىرى، ئالتاي تېغى ۋە يەتتىسۇ رايونىنى ئە-
گىلىدى. ئۇلارنىڭ قوشۇنى بالاساغۇن شەھىرىگە يەنە يەتتە كۈن
ماڭسىلا يېتىپ باراتتى. بۇ چاغدا توغانخان زور قوشۇن باشلاپ
چىقىپ، قىتان قوشۇنلىرى بىلەن شىددەتلىك جەڭلەرنى قىلدى
ۋە ئاخىرىدا قارا قىتانلارنى ئېمىل دەريا ۋادىسىدا مەغلۇپ
قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئەسىرگە ئالدى. ئۇلارنىڭ ئە-
چىدىكى 10 مىڭ كىشىنى مۇسۇلمان قىلىپ، ئۇلارنى ئېرتىش
ۋە ئېمىل دەريا ۋادىلىرىغا ئورۇنلاشتۇردى».

1115 ـ يىلى قىتانلار جۇرجىتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قە-
لىندى. 1122 ـ يىلى خان ئەۋلادى ياللۇغ تاشىن 200دىن كۆپ-
رەك ئادەمنى باشلاپ، غەربىي شىمالغا قاراپ قېچىپ، يەنسەي
دەريا‌سى ۋادىسىغا بېرىپ قىرغىزلارنى بويسۇندۇرماقچى بولغاندا،
قىرغىزلار ئۇنى قوغلاپ چىقاردى. ئۇ 1017 ـ، 1018 ـ يىللىرى
قاراخانىيلار سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇشقا كېلىپ، تۇتقۇن قىلە-
نىپ ئېمىل دەريا ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان قىتانلارنىڭ
يېنىغا كەلدى. بۇ چاغدا بۇ يەردە تەخمىنەن 40 مىڭدىن ئارتۇق
قىتان ياشايتتى. بۇ يەردە ئۇ 81 قەبىلە كېڭىشىنى چاقىرىپ،
ئېمىل شەھىرىدە قىتان خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۇرگەنلىكىنى
جاكارلىدى ھەمدە شەرققە يۈرۈش قىلىپ، جۇرجىتلارنى بويسۇ-
ندۇرماقچى بولدى. لېكىن، ياللۇغ تاشىن 1125 ـ يىلى قىتان خا-
نى ياللۇغ يەنشىنىڭ تۇتقۇن قىلىنىپ، قىتان خانلىقىنىڭ تامامەن
يوقالغانلىقىنى ئاڭلاپ بۇ ئويىدىن ۋاز كەچتى.

قارا قىتان خانلىقى قۇرۇلغان چاغدا ئېمىل ۋادىسىدا يا-
شاۋاتقان قىتانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دېھقانچىلىق بىلەن
شۇغۇللىناتتى. ياللۇغ تاشىن بۇ يەردە قىتان خانلىقىنى قۇرغا-
دىن كېيىن، قىتان ئادىتى بويىچە ئېمىل دەريا‌سىنىڭ جەنۇبىي
قىرغىقىغا ئېمىل شەھىرىنى بەرپا قىلدى.

يالليۇغ تاشىن بىر نەچچە يىل ئۆزىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئالدى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقىنى يوقىتىش، ئاندىن بۇ يەردىكى كۈچلەرنىڭ يار-دىمى بىلەن جۇرجىتلاردىن قىساس ئېلىش پىلانىنى تۈزدى. ئۇ مۇشۇ پىلان بويىچە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا ئۆز دوستلۇقىنى ئىزھار قىلىپ خەت يازدى. بىلگە قاغان يالليۇغ تاشىنىڭ ئۆز پايتەختىگە تەكلىپ قىلىپ، ئۇچ كۈن داغدۇغىلىق زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، 600 ئات، 100 تۆگە، 3000 قوي تەقدىم قىلدى. چۈنكى بۇ چاغدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت بار ئىدى. شۇڭا، ئىدىقۇت خانلىقى يالليۇغ تاشىنىڭ قاراخانىيلار خانلىقىغا قارشى ئۇرۇشىنى قوللىدى.

1130 ـ يىلى يالليۇغ تاشىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوللىشىدا قوشۇننى ئىككى يولغا بۆلۈپ، غەربكە يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭ جەنۇبىي يۆنىلىش قوشۇنى قەشقەر، يەكەن، خوتەنگە قاراپ يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قاراخانىيلار قوشۇنى تەرىپىدىن ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. يالليۇغ تاشىن بىۋاستە قوماندانلىق قىلغان شىمالىي قوشۇنى بالاساغۇنغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ چاغدا يەتتىسۇ ۋە تالاس رايونىدىكى قاڭلى ۋە قارلۇق قەبىلىلىرى قاراخانىيلار خانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى. شۇڭلاشقا بالاساغۇندا تۇرۇشلۇق ئەخمەت بۇغراخان سانى (ئىبراھىم بىننى ئەخمەت) يالليۇغ تاشىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، بۇ قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش نىيىتىدە قىتان قوشۇنلىرىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ بالاساغۇنغا ئورۇنلاشتۇردى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان يالليۇغ تاشىن ئۆز كۈچىنى زورايتىپ، 1131 ـ يىلى ئۆزىنى گۈرخان دەپ ئاتاپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ غەربىي قىسمىنى پۈتۈنلەي ئىگىلىۋالدى. مانا بۇ جۇڭگو تارىخىدىكى «غەربىي لياۋ خانلىقى» ئىدى.

ئېمىل شەھىرى دەسلەپ بىنا قىلىنىشىدا قارا قىتان خاندانلىقىنىڭ پايتەختى بولۇپ خىزمەت قىلغان بولسا، كېيىنكى نەچچە يۈز يىللىق تارىخ جەريانىدىمۇ باشقا خانلىقلارنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە مۇھىم رولالارنى ئويناپ كەلدى.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى ئېمىل شەھىرى

13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار كۈچىيىپ، قۇدرەتلىك موڭغۇل ئىمپېرىيىسى جاھان سوراشقا باشلىدى. چىڭگىزخان بويسۇندۇرغان زېمىنلىرىنى تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەردى. 3 ـ ئوغلى ئوكتايغا ئالتۇنتاغنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى، تەڭرىتاغنىڭ شىمالى، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى جايلارنى، جۈملىدىن ئېرتىش ۋە ئېمىل دەريا ۋادىلىرىنى بەردى. ئوكتاي ئۆزىگە بېرىلگەن زېمىنىدا ئوكتاي خانلىقىنى قۇرۇپ، ئېمىل شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. ئوكتاي چىڭگىزخانىنىڭ ئۆلۈش ئالدىدىكى ۋەسىيىتى بويىچە، 1229 ـ يىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ خانى بولدى. ئۇ تەختكە ئولتۇرۇپ 7 ـ يىلى ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا قاراقۇرۇم شەھىرىنى سالدۇردى. ئېمىل دەريا ۋادىسىنى ئوغلى كۈيۈككە بەردى. «تارىخى رەشىدىي» ۋە «قۇبلايخان» قاتارلىق كىتابلاردا يېزىلىشىچە، ئوكتاي خاقان بولغاندىن كېيىنمۇ، كۆپىنچە ۋاقىتلاردا يەنىلا ئېمىل شەھىرىدە تۇرۇپ، ئەيشى ـ ئىشرەت قىلىشنى ياخشى كۆرەتتىكەن.

1241 ـ يىلى ئوكتايخان بىلەن چاغاتايخانلار كەينى ـ كەينىدىن ئالەمدىن ئۆتتى. ئوكتاينىڭ 6 ـ خوتۇنى نامىلجى بەش يىل هوقۇق تۇتۇپ تۇرغاندىن كېيىن، ئۆز ئوغلى كۈيۈكنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ خانلىقىغا تىكلىدى. بۇ قۇرۇلتايغا باتۇخان قېرى كۆرسىتىپ قاتناشمايي قويدى. بۇنىڭدىن گۇمانلانغان كۈيۈك 1248 ـ يىلى ئېمىل دەرياسى بويىدا دەم ئالىمەن دېگەن باھانە بىلەن ئېمىل شەھىرىگە كېلىپ كۈچ توپلاپ، باتۇخانغا يۈرۈش قىلدى، بىراق ئۇ قۇمسىقىر دېگەن جايغا كەلگەندە كېسەل بولۇپ ئۆلدى. 1249 ـ يىلى باتۇخانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئالا-

كۆلىنىڭ شەرقىدىكى ئالىكتاغ دېگەن جايدا(ھازىرقى بارلىق تېغى) قۇرۇلتاي چاقىرىلىپ تولىنىڭ ئوغلى مۆڭكۇ خان قىلىپ تىكلەندى. مۆڭكۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن ئوكتايىنىڭ زېمىنلىرىنى پارچىلاپ ئوكتايىنىڭ ئەۋلادلىرىغا بۆلۈپ بەردى. ئوكتايىنىڭ نەۋرىسى توقتونى ئېمىل شەھىرىدە تۇرۇپ ئېمىل دەريا ۋادىسىنى باشقۇرۇشقا قويدى.

1259 ـ يىلى مۆڭكۇخان جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىش يۈرۈشىنى باشلاپ، شۇ يىلى سىچۇەندىكى بىر جەڭدە ئۆلىدى. 1260 ـ يىلى ئۇنىڭ ئۇكىسى قۇبلاي كەيپىگدا خان بولغاندىن جاكارلىدى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى ھېسابلانغان مانا مۇشۇ قۇبلايخان 1215 ـ يىلى ئېمىل شەھىرىدە تۇغۇلغانىدى. 1219 ـ يىلى چىڭگىزخان پۇتۇن كۈچىنى توپلاپ غەربكە يۈرۈش قىلغاندا قۇبلايخان ئەمدىلا بەش ياشقا كىرگەنىدى. بىر پارس تارىخشۇناسىنىڭ مۇشۇ مەزگىل ھەققىدە يازغان ئەسىرىدە: «1225 ـ يىلى ئۇلۇغ غەلىبىلەرنى قۇچۇپ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىۋاتقان چىڭگىزخاننى ئېمىل دەرياسى بويىدا قارشى ئالغان قۇبلاي ئېسىنى بىلگەندىن بېرى ئۆز بوۋىسىنى تۇنجى قېتىم كۆرگەنىدى. 11 ياشتىكى قۇبلاي بىلەن توققۇز ياشتىكى ئىنىسى ھۇلاكۇ ئىككىسى ئوۋلىغان توشقانلىرى بىلەن بۇغلىرىنى غانجۇغلىرىغا باغلاپ كەلگەندە دۇنيانى بېقىندۇرغان پادىشاھ ئۆز قولى بىلەن ئىككى نەۋرىسىنىڭ ئوتتۇرا بارمىقىنى باغلاپ قويغانىدى» دەپ يازغان. ئۇلار توققۇز ئوغۇل، بىر قىز بولۇپ، جەمئىي 10 بالا ئانىسى سۇرخوكتانىڭ تەربىيىسىدە چىڭگىزخان ئىگىلىگەن زېمىنلار ئىچىدىكى ئەڭ ھاۋالىق جاي ئېمىل دەريا بويىدا باشقىلارنىڭ نەزەرىدىن خالىي ئۆسۈپ يېتىلدى.

1266 ـ يىلىغا كەلگەندە ئوكتايىنىڭ نەۋرىسى قايدۇ موڭغۇل خانلىرىنىڭ «سەھرادا تۇرۇۋېرىمىز، شەھەرگە قەدەم باسمايمىز» دېگەن قارارى بويىچە ئېمىل، تالاس، چۇ دەريالىرىنى بازا قىلغان ھالدا، ئۇزۇندىن بۇيان توپلىغان كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، قۇبلاي

بىلەن ئۇرۇشۇپ جەڭدە غەلىبە قىلدى. 1275 ـ يىلى قارا قۇ-رۇمنى بېسىۋالدى. 1277 ـ يىلى قۇبلاي ئالمىلىقنى ئىشغال قىلىشقا ئەۋەتكەن قوشۇنلارنىڭ سەردارلىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك قايدۇغا تۇتقۇن بولدى. 1287 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ ئىسيان شەر-قىي موڭغۇلىيىگە تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئۆكىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ناياننىڭ باشچىلىقىدا قايدۇ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى. گەرچە قايدۇ 30 نەچچە يىل قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، يۈەن سۇلالىسى شىنجاڭدا مۇستەھكەم قوغدىنىش چارلىرىنى قوللانغانلىقتىن مەقسىتىگە يېتەلمىدى. 1302 ـ يىلى يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى قايدۇنى مەغلۇپ قىلدى. ئاردىن ئۇزۇن ئۆتمەي قايدۇ ئۆلدى. 1306 ـ يىلى قايدۇنىڭ ئوغلى جەبە ئېمىل شەھىرىدە يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئوكتاي خانلىقى تەل-تۆكۈس يىمىرىلىپ، چاغاتاي خانلىقىغا قوشۇۋېتىلدى. ئېمىل شەھىرى چاغاتاي خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدىكى ئېمىل شەھىرى

15 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئويرات موڭغۇللىرى كۈچەيىشكە باشلىدى. ئۇۋەيسخان ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ، ئىلى دەريا ۋادىسىغا بېرىپ ماكانلاشتى. جۇراس، بارىن قەبىلىلىرىنىڭ ئە-مىرلىرى ئويراتلارغا تەسلىم بولدى. 15 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا-لىرىغا كەلگەندە ئېمىل دەريا ۋادىسى پۈتۈنلەي ئويرات موڭغۇل-لىرىنىڭ ھەربىي دائىرىسىگە كىرىپ كەتتى.بۇ دەۋردىكى ئېمىل دەريا ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ تارىخىي ئۆزگە-رىشىگە نەزەر سالساق، 1462 ـ يىلى يەتتىسۇنى مەركەز قىلغان قازاق خانلىقى قۇرۇلدى. بۇ خانلىق ئۆزلىرى ئۇچۇن مۇقىم زې-مىن ۋە بازارنىڭ بولۇشىغا تەقەززا ئىدى. شۇڭا، دائىم ئويراتلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ تۇردى. ئۇلار مۇنبەت ئېمىل ۋادىسىغا كۆز تىككەنىدى. خالخا موڭغۇللىرى ئويراتلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھا-مىيلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولۇشىنى خالىمايت-

تى. شۇڭا، 1562 ـ يىلى ۋە 1587 ـ يىللىرى ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ كېلىپ زور قوشۇن بىلەن ئويراتلارغا ھۇجۇم قىلدى. بىرىنچى قېتىم غەلىبە قىلغان ۋە سۈبۈتايىنى ھۆكۈمران قىلىپ تىكلىگەن بولسىمۇ، ئىككىنچى قېتىمدا 80 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن كېلىپ ئېمىل دەرياسى بويىدا مەغلۇپ بولۇپ، سەرداری ئوباش خۇنتەيجىنىڭ كاللىسى ئېلىندى. گەرچە بۇ چاغدا ئويراتلار بىر پۈتۈن خانلىق بولۇپ شەكىللەنمىگەن بولسىمۇ، جۇراس قەبىلىسىدىن چىققان خوتۇخوچىڭ بىلەن خوشۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بايباغىس قەبىلىلەرنى ئورتاق باشقۇراتتى. بايباغىس ئېمىل ۋادىسىغا جايلاشقاندىن كېيىن، ئېمىل دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا بىر قورغان بىنا قىلدى. بۇ قورغان ئۇنىڭ قول ئاستىدا دائىملىق زاپاس ساقلايدىغان 16 مىڭ ئەسكەرنى سىغدۇرالايتتى. شۇڭا، ئۇ خاراب بولغان ئېمىل شەھىرى بىلەن كارى بولمىدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ئويراتلار مۇقىم تەرەققىي قىلىش باسقۇچىغا ئۆتكەن بولسىمۇ، ھەر خىل زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن تۇرغۇتلار خارلۇكنىڭ باشچىلىقىدا ئولگا دەريا بويلىرىغا، خوشۇتلار تۇربايغۇنىڭ باشچىلىقىدا قىدا كۆكنۇرغا كۆچتى. 1635 ـ يىلى باتۇر تايشى جۇڭغار خانلىقىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ، ئۆزىنى باتۇر خۇنتەيجى دەپ ئاتىدى ھەمدە بايباغىس بىنا قىلغان ئېمىل شەھىرىنى مەركەز قىلدى. ئۇ خانلىقنى تىكلىگەندىن كېيىن كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ شەھەر بىنا قىلىشقا كىرىشتى. 1646 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ھۇنەرۋەنلەرنى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ ئېمىل، قوبۇق، كۆرخاراۋۇسۇ (شىخۇ) قاتارلىق جايلاردا شەھەر بىنا قىلدى. دېھقانلارنى كۆچۈرۈپ كېلىپ تېرىقچىلىق قىلدۇردى. مىس، تۆمۈر تاۋلاش، قورال ـ ياراق ياساشتەك ئىشلەپچىقىرىش تۈرلىرىمۇ بارلىققا كەلدى. نەتىجىدە ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلاندى، سىرتىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرالايدىغان قۇدرەتكە ئىگە بولدى. شۇڭا، باتۇر خۇنتەيجى تەرەپ ـ

تەرەپكە پىتراپ كەتكەن ئويرات قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، شەرقتىكى خالخا موڭغۇللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلىماقچى بولدى. ژولگا بويىدىكى تۇرغۇتلارنى يۇرتىغا قايتىپ كېلىشكە ئۇندەپ كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، شۇ چاغدىكى تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەملگە ئاشمىدى. ئۇ 1640 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ بېشىدا ئېمىل دەرياسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىدىكى قىرىق ئوچاق دېگەن جايدا تۆت ئويرات قەبىلىسى بىلەن خالخا موڭغۇللىرىنىڭ ۋەكىللىرىدىن 44 كىشى قاتناشقان قۇرۇلتايىنى ئېچىپ، دۇنياغا داڭلىق «ئويرات قانۇنى» نى ماقۇللىدى.

باتۇر خۇنتەيجىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن چوڭ لاما زايابەندىدا ئېمىل شەھىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقىغا ماسلاشمايدىغان ھەرپلەرنى ئىسلاھ قىلىپ ۋە تولۇقلاپ، ھازىرقى موڭغۇل يېزىقىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى. «زايابەندىدا تەزكىرىسى» دە بايان قىلىنىشىچە، بۇ زات پۈتكۈل ھاياتىنى ئويراتلار بىلەن خالخا موڭغۇللىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە لامادىنغا بېغىشلاپ، شەرقىي موڭغۇلىيە، كۆكنۇر (چىڭخەي)، ئېمىل، ژولگا ئارىلىقلىرىدا كېزىپ يۈرگەن. 1653 ـ يىلى باتۇر خۇنتەيجى ئۆلدى. كېيىنچە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەخت ۋە زېمىن تالىشىپ جەڭ ئۇرۇشلارنى قىلدى. ئەڭ قاتتىق ئۇرۇشلار 1657 ـ، 1660 ـ ۋە 1661 ـ يىللىرى ئېمىل شەھىرىنى تالىشىش تۈپەيلىدىن ئېلىپ بېرىلدى. ئاخىرىدا ھوقۇق سۇۋان ئارابدانغا مەركەزلەشتى.

17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇڭغار خانلىقى كۈچىيىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا، نىڭشيا، چىڭخەي ۋە خالخا موڭغۇللىرىنىڭ زېمىنلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. مۇشۇ جەريانىدا ئېمىل شەھىرى ۋە ئېمىل ۋادىسىدىكى رايونلار ئارقا سەپ تەمىنات بازىسى بولدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا سۇۋان ئارابدان يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ

سۇ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆزىگە سېلىق تۆ-
لەشكە قىستىدى ھەمدە بۇ يەرلەردىكى بەگ، بايلارنى ئېلىپ كې-
تىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا سالدى. كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى جەر-
يانىدا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى ۋە بېقىندۇرۇلغان رايونلاردىكى
پۇقرالارنى ئېمىل ۋادىسىغا يۆتكىدى. روسىيە دىپلوماتى ئۇنكو-
ۋىسكى 1734 ـ يىلى روسىيىگە قايتىقاندىن كېيىن، پادىشاھقا
يازغان دوكلاتىدا: «ھازىر ئۇلار تېرىقچىلىقنى بارغانسېرى كېڭەي-
تىۋاتىدۇ، پەقەت بۇخارالىقلار(ئۇيغۇرلار) لا تېرىقچىلىق قىلىپ
قالماستىن، قالماقلارمۇ تېرىقچىلىق قىلىدىغان بولدى. چۈنكى
خۇنتەيجى بۇ توغرىدا يارلىق چۈشۈرگەنكەن. ئۇلارنىڭ زىرائەت-
لىرى ئوخشىغان. بۇغداي، تېرىق، ئارپا قاتارلىقلار بار. يەرلىرد-
نىڭ شور تەركىبى يۇقىرى بولغاچقا، كۆكتاتلارمۇ ياخشى ئوخ-
شايتۇ. خۇنتەيجى بىر قانچە يىل ئىلگىرىلا قورال ـ ياساق يا-
ساشقا كىرىشكەنكەن. ئاڭلىشىمىزچە، ئۇلارنىڭ يېرىدىن مىس،
تۆمۈر چىقىدىكەن... ھازىر تېرىدىن رەخت ئىشلەپچىقىرىشقا
كىرىشىپتۇ، ھازىرقى ۋاقىتتا قەغەز ئىشلەپچىقىرىۋاتىدۇ» دەپ
يازغان. ئۇنىڭ بىلەن سەپەرداش بولغان تۇبولىسكىلىق كىنەز
ئەيدىگىروف ئۆز خاتىرىسىدە: «بىز ئوتلاقتىن ئۆتتۇق، خۇنتەي-
جىنىڭ يېرىدە بۇخارالىقلار بىلەن قالماقلارنىڭ ئېتىزلىقى بار
ئىكەن... بىز چاغانسۇ دەريالىسىنىڭ ئوڭ قانىتىدىكى بۇخارا-
لىقلارنىڭ ئېتىزلىقىنىڭ يېنىدىن مېڭىپ ئۆتتۇق» دەپ يازغان.
بۇ يەردە دېيىلگەن «چاغانسۇ» دەل ئېمىل دەريالىسىنىڭ تارماق ئې-
قىنى بولغان ئاقسۇنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەر ئېمىل شەھىرىنىڭ
ئالتە كىلومېتىر جەنۇبىدا.

18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، جۇڭغار خا-
نلىقى زاۋالىلىققا يۈزلەندى. 1757 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى زور
قوشۇن چىقىرىپ، ئامۇرسانانىڭ كۈچلۈك قوشۇنىنى تەلتۆكۈس
تارمار قىلىپ، ئېمىل دەريا ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ
زېمىننى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. 1764 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھا-

زىرقى قازاقستاننىڭ ئورجار ناھىيىسى تەۋەسىگە قورغان سالـ دۇرۇپ، مەسلىھەتچى ئامبال قويدى. بۇ قورغان يەرلىك كىشىلەر «ئىبى» دەيدىغان شامال ئۆتكىگە توغرا كېلىپ قالغاچقا، ئامبال ھاۋارايىغا كۆنەلمەي، چىڭ ئوردىسىنىڭ رۇخسىتى بىلەن 1766 ـ يىلى ھازىرقى چۆچەك شەھىرىگە بىر قورغان سالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئېمىل دەرياسى بويىغا سېلىنغان ئېمىل شەھىرى خارابـ لىشىپ كەتتى. كېيىن كىشىلەر بۇ قورغان خارابىسىنى مۆڭـ غۇلچە دۆربىلجىن دەپ ئاتاشتى. ھازىر، يېقىنقى زامانىدىكى بىر شەھەر خارابىسىغا قويۇلغان دۆربىلجىن دېگەن بۇ نام يەرلىك مىللەتلەر تىلىدا پۈتكۈل بىر ناھىيىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، خەنزۇچىدە يەنىلا دەسلەپكى نامى ئاساسىدا «ئېمىن» دەپ قوللـ نىلماقتا. شۇڭا، مەن ئەڭ ئاخىرىدا يەنە دۆربىلجىن دېگەن بۇ نامنى مەزكۇر ناھىيىنىڭ تارىختىكى ھەقىقىي قەدىمىي نامى بولغان «ئېمىل» غا قايتۇرۇشنى تەكرار ئۇمىد قىلىمەن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1999 ـ يىللىق 2 ـ سان.
2. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، قازاقچە، 1 ـ قىسىم.
3. مىرزا ھەيدەر: «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە، 1 ـ توم.
4. باكلوۋىچ زىلاتكىن: «جۇڭغار خانلىقى تارىخى»، خەنزۇچە.
5. «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، خەنزۇچە.
6. ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، ئۇيغۇرچە.
7. «قازاق سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 6 ـ 7 ـ، 10 ـ توملىرى، قازاقچە.
8. م . جولداسبېكوف، ب . كېنجىبايېف: «ئاسىل ئارنالار»، 1990 ـ يىلى قازاقچە نەشرى.
9. ئوتاگى ماتسۇئو: «قۇبلايخان»، قازاقچە.
10. زېڭ ۋېنۋۇ: «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى»، خەنزۇچە.

يەر ناملىرى تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەر

قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى

80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىن بۇگۈنگىچە بولغان ئاز كەم 20 يىلدا شىنجاڭدىكى يەر ناملىرى ھەققىدە كۆپلىگەن تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، يەنە بەزى خاتا قاراشلار تەتقىقات نەتىجىسى سۈپىتىدە كۆپچىلىكنىڭ دىققىتىگە سۇنۇلدى.

خاتالىقىمىز ئاز بولمىدى. شىنجاڭنىڭ يەر ناملىرى تەتقىقاتى خاتالىقلارنىڭ يىغىندىسى بولماستىن، بەلكى ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىسىنىڭ يىغىندىسى بولۇشى كېرەك. مەن تۆۋەندە يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا ساقلانغان بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمەن.

بىرىنچى، يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا ئاددىي فونېتىكىلىق تەڭلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، يەر ناملىرىنىڭ قاتلىمىغا بولغان چۈشىنىش ئايدىڭلاشتۇرۇلمىدى.

يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا تىل نۇقتىسى جەھەتتىن فونېتىكىلىق تەڭلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىر قەدەر ئىلمىي ۋە ئومۇمىي تەتقىقات يۆنىلىشى بولۇپ، ئۇ يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، لېكىن ھەرقانداق ۋاقىتتا، ھەرقانداق يەر نامىنى فونېتىكىلىق تەڭلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن تەتقىق قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇنداق بولمىسا، يەر ناملىرىنىڭ دەۋر قاتلىمىغا بولغان چۈشەنچىمىز سۇسلىشىپ، قەدىمكى يەر ناملىرىنى ھازىرقى زامان يەر ناملىرى قاتارىدا چۈشىنىش كېلىپ چىقىدۇ، شۇڭا يەر ناملىرىنىڭ دەۋر قاتلىمىنى يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن، ئاددىي فونېتىكىلىق تەڭلەشتۈرۈش ئۇسۇلىغىلا ئەھمىيەت بەرمەستىن، شۇ جايىنىڭ تارىخىغىمۇ كۆڭۈل بۆلۈش كې-

رەك. مەسىلەن: بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ يېڭىسار يېزىسىدا «توخۇلا» دېگەن بىر كەنت بار. بۇ كەنت 1978 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە «قارا جىگدىلىك» (哈拉吉格代) دەپ ئاتالغان. شۇ يىلىنىڭ ئا-خىرلىرىدا يەر ناملىرىنى تەكشۈرگەندىن كېيىن «توقۇلۇق» دەپ ئۆزگەرتىلگەن، ئەمما يەرلىك كىشىلەر بۇ جايىنى يەنىلا «توخۇلا» دەپ ئاتاپ كەلگەن[1]. نەتىجىدە بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ يەر نامىلىرى-نى تەكشۈرگۈچى خادىملار بۇ ئىككى نامنىڭ قايسىسىنىڭ توغرا ۋە نېمە مەنىدە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ قالغان، كېيىن بىر قېتىملىق سۆھبەتتە بۇ مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلغاندا، شۇ يەرلىك ياشانغان بىر كىشى «توخۇلا» نامىنىڭ مەنىسىنى يېشىپ بەرگەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شۇ يەرلىك بىر كىشى بىر قېتىم توخلا (ئىككى ياشلىق قوي)دىن بىرنى سېتىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي توخلا دەپ ئاتالىپتۇ[2]. ئېھ-تىمال، «بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ يەر نامىلىرى خەرىتىلىك تەزكىرە-سى»نى تۈزگۈچى خادىملار «توخۇلا» نامىنى ئاددىي ھالدا فونېتە-كىلىق ئۇسۇل بىلەن تەتقىق قىلىپ، ئاشۇ كىشى ئېيتىپ بەر-گەن «توخلا» نامىدىن ئۆزگەرگەنلىكىگە ئىشەنگەن. بۇ نامىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىنى مۇنداق كۆرسىتىشى مۇمكىن: tohla → toh(a)la → tohula. ئەمما، مۇنداق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش «توخۇلا» نامىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى يورۇتۇپ بې-رەلمەيدۇ. ئېنىقكى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بىر توخلىنى سې-تىۋېلىش بىلەن بىر كەنتنىڭ نامىنىڭ توخلا دەپ ئاتىلىپ قې-لىشى ئەقىلگە مۇۋاپىق ئەمەس. توخلىنى سېتىۋېلىشتىن بۇرۇن بۇ كەنتنىڭ نامى يوقمىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇگۇر ناھىيىسىدىن باشقا يەنە كۇچا، ئاراتۇرۇك، ئونسۇ، قاراقاش قاتارلىق ناھىيە-لەردىمۇ «توخۇلا» نامىدا ئاتىلىدىغان بىرمۇنچە يېزا ـ كەنت بار. بۇ جايلارنىڭ نامىنىڭ ھەممىسى بىر توخلا سېتىۋېلىشتىن كې-لىپ چىققانمۇ؟ ياق، بۇ بىر پەرەز، پۈتۈنلەي خاتا قاراشنى ئىلـ-گىرى سۈرگەنلىك ياكى يەر ناملىرىنىڭ دەۋر قاتلىمىغا توغرا

باھا بېرەلمىگەنلىك. مەيلى قانداقلا بولسۇن، يۇقىرىقى جايلاردىكى «توخۇلا» نامىغا شۇ ئورۇننىڭ «يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە قانداق مەنا بەرگەنلىكى نامەلۇم. پەقەت «ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە كۆرسىتىلىشچە، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھۆججەتلەردە بۇ يەر نامى خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «توخۇلۇكې» (克图呼鲁)، «تۇگۇلىكې» (克图古力)، «تۇگۇلۇ» (鲁古土)، «توخۇلۇ» (鲁乎土) دەپ ئاتالغان بولۇپ، موڭغۇلچە «يۇمىلاق يەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. بۇ «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى»دىكى «توقۇلۇق (克力古图) موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، يۇمىلاق بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان»[3] دېگەندىن كەلگەن، بىراق بۇ كىتابتا تىلغا ئېلىنغان «克力古图» دېگەن سۆزنى «توخۇلا» دېيىشكە ئاساسمىز بولمىسا كېرەك. «توخۇلا» دېگەن بۇ نام قەدىمكى دەۋرلەردە شىنجاڭنىڭ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بىر پايان زېمىنلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك تەركىبىنى شەكىللەندۈرۈشتە مەلۇم رول ئوينىغان توخار قەبىلىسىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتىلىش بولغان «توقرى» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئۇنىڭدىن باشقا، «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە «ئوتاق» دېگەن يەر نامىنى «ئورتاق» (ئەمەلىيەتتە «ئوتاغ» بولۇپ، مەھەللە دېگەن مەنىدە كېلىدۇ)، «سوزاق» دېگەن يەر نامىنى «سۇغا ئۇزاق» دەپ (ئەمەلىيەتتە يېزا، كەنت دېگەن مەنىدە)، «ئەگۇس» دېگەن يەر نامىنى «ئەگىش» دەپ (ئەمەلىيەتتە ئەرگوز)، «مۇش» دېگەن يەر نامىنى «مۇشت» دەپ (ئەمەلىيەتتە چىگىلچە «مۇشۇك» دېگەنلىك بولىدۇ)، «بەلدىر» دېگەن يەر نامىنى «بالدۇر» دەپ (ئەمەلىيەتتە «بالدىر» تۇمشۇق دېگەن مەنىدە)[4] چۈشەندۈرۈپ، ئاددىي فونېتىكىلىق تەڭلەشتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بىر مۇنچىلىغان يەر نامىنى

خاتا ئىزاھلىۋالغان.

ئىككىنچى، يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان يەر ناملىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تارتىش ياكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يەر ناملىرىنى باشقا تىللارغا تارتىش خاھىشى بىر قەدەر ئېغىر.

يەر ناملىرىنىڭ تىل مەنبەسىنى ئېنىقلاپ چىقىش — يەر ناملىرى تەتقىقاتىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە. شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنىڭ تىل مەنبەسى ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە خىلمۇخىل. بۇ شىنجاڭدا ياشىغان مىللەتلەر تەركىبىنىڭ مۇرەككەپلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەيلى قەدىمكى دەۋردە بولسۇن ياكى يېقىنقى زاماندا بولسۇن ۋە ياكى ھازىرقى زاماندا بولسۇن، شىنجاڭدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ تەركىبى ئوخشاش بولماي كەلدى. شۇڭا، يەر ناملىرى ئاشۇ مىللەتلەر تىلىنىڭ بەدئىي ئىنكاسى سۈپىتىدە بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا. بىراق، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلىۋاتقان يەر ناملىرىغا ئائىت تەتقىقاتلارنىڭ مەزمۇنى ۋە خاراكتېرىدىن قارىغاندا، باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان يەر ناملىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا تارتىش، ئۇيغۇر تىلىدىكى يەر ناملىرىنى باشقا تىللارغا تارتىشتەك ناچار خاھىشلار خېلىلا ئېغىر. بولۇپمۇ كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلغاندا، ھە دېسىلا موڭغۇل تىلىغا قىستاپ ئاپىرىدىغان، قانداقلىكى شەكىلدىن بولسۇن مەنا چىقىرىشقا تىرىشىدىغان خاھىشلار ساقلىنىۋاتىدۇ. بەزىلەر «ئاراتۆرۈك» نامىنى موڭغۇلچە «شامالىلىق» دېگەن مەنىدە، شەھەرنىڭ شىمالىدىكى چۆللۈكتىن دائىم شامال چىقىپ تۇرىدىغان بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان[5] دېدى، بەزىلەر بۇ نام قازاقچە دېگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ مەنىسىنى چىقىرالمىغان[6]. نيۇرۇجىن ئەپەندىمۇ ئالدىنقى قاراشقا قوشۇلمىغانلىقىنى بىلدۈرگەن[7]. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «غەربىي تۈركلەر بىلەن شەرقىي تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان تۈرك دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ»، «ئالتە يۈرتنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان»[8] دېگەنگە ئوخشاش

قاراشلارمۇ بار. يېقىندا، بۇ نام ئەسلىي «ئارت تۇرۇك» بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «داۋان ئۇستىدىكى قەلئە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ ئىزاھلاندى[9]. مەيلى قانداقلا بولسۇن، بۇ نام موڭغۇلچە ئەمەس، بەلكى ساپ ئۇيغۇرچە سۆزدۇر، يەنە بىرى «سايرام كۆلى» نامىنى بەزىلەر موڭغۇلچە سۆز دەپ قاراپ، موڭغۇللار «چاغان سەرىم نور» دەپ ئاتايدۇ، بۇ «ئاق تىنچ كۆل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرچە «سۇتكۆل» بىلەن باراۋەر دەپ ئىزاھلىدى[10]، بۇ توغرا ئەمەس، تېخى بەزىلەر بۇ نامنى ئۇيغۇرچە «راھەت» دېگەن مەنىدە دېسە، يەنە بەزىلەر قىرغىز تىلىدا «سۇتكۆل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ[11] دەپ قارايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر تەرەپلىمىلىك قاراشتۇر. «سايرام» دېگەن سۆزگە «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا مۇنداق تەبىر بېرىلگەن: 1) «سايرام، ئىسپچاپ دەپمۇ ئاتىلىدىغان «بەيزا» شەھىرىنىڭ ئېتى، «ساريان»مۇ دېيىلىدۇ. 2) «سايرام، سايرام سۇ ـ تېيىز سۇ، ئوشۇقتىن ئاشمىغان سۇ». مەھمۇد كاشغەرىي يەنە «سايرام» سۆزىنى پېئىل شەكلىدە ئېلىپ، «سايراملاندى ـــ تېيىزلەشتى، سۇ سايراملاندى ـــ سۇ تېيىزلەشتى» بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن[12]. دېمەك، بۇ يەردىكى «سايرام» سۆزى «تېيىز سۇ» مەنىسىدە كېلىۋاتىدۇ. «سايرام كۆلى»نىڭ نامىغا كەلسەك، ئۇ «تېيىز سۇ» مەنىسىدە كەلگەن «سايرام» سۆزىنىڭ كۆچمە مەنىدە كېلىشى بولۇپ، «چوڭقۇر كۆل»، «تېگى يوق كۆل» دېگەن مەنىدە بولسا كېرەك.

باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان بەزى يەر ناملىرى بۇاسىتە ئۇيغۇر تىلىغا تارتىۋېلىنغان. مەسىلەن: «قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەر ـ جاي ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە «پاينىاپ ـــ پايلاپ» (توغرىسى پارسچە پاي + ئاب بولۇپ، سۇنىڭ ئايىغى)، «ئوقاپ ـــ ئويمان» (توغرىسى ئەرەبچە «بۇركۇت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ)، «نوقەت ـــ سۇ ئۆتكۈزىدىغان نو» (توغرىسى ئەرەبچە «چېكىتلەر»، «نۇقتىلار» دېگەن مەنىدە بولۇپ، كىچىك مەھەللە دېگەنلىك بولىدۇ)، «كا ـــ ئاكا» (توغرىسى پارسچە ياساۋۇل مە-

نسىدىكى «كا» سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشى) قاتارلىق يەر ناملىرىغا پۇتۇنلەي ئۇيغۇر تىلىغا تارتىلىپ ئىزاھ بېرىلگەن[9]. بۇنداق قىلىش ياخشى ئادەت ئەمەس. يەر ناملىرىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى بۇرمىلاش ياكى ئۇنىڭ دەۋر قاتلىمىنى ئۆزگەرتىۋېتىشكە بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا ئەتراپلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش، تولۇقلانمىغان، سېلىشتۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىغان يەر ناملىرى ئۈستىدە ئالدىراپ يەكۈن چىقارماسلىق كېرەك.

ئۈچىنچى، يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى يەر ناملىرىنى تەھلىل قىلغاندا، بۇاستە ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ فونېمىسىغا ئاساسەن تەھلىل قىلىش ئۈسۈلى قوللىنىلۇاتىدۇ.

شىنجاڭنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىغا ئائىت يەر نامىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن بولغاچقا، بۇ يەر ناملىرى قەدىمكى خەنزۇ تىلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى فونېمىسىغا ئاساسەن ئاتالغان ۋە يېزىلغان. قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى يەر ناملىرىنى چوقۇم شۇ دەۋردىكى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېمىسىغا ئاساسەن تەھلىل قىلىش كېرەك. بىراق، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلۇاتقان يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا، قەدىمكى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېمىسىغا ئاساسەن ئاتالغان ۋە يېزىلغان يەر ناملىرىنى ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ فونېمىسىغا ئاساسەن تەتقىق قىلىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈۋاتىدۇ. مۇنداق بولغاندا شىنجاڭدىكى يەر ناملىرىنىڭ تىل تەركىبى، مەنىسى ۋە دەۋر قاتلىمى ھەققىدە ھېچقانداق ئاساسقا ئىگە بولالمايمىز. يەنە بىر تەرەپتىن، خەنزۇ تىلىنىڭ فونېمىسىغا قائىدىسىگە ھۆرمەت قىلمىغان ياكى شۇ دەۋرنىڭ فونېمىسىنى ھازىرقى زامان ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرالمىغان بولىمىز. خەنزۇ تىلىنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان تەلەپپۇزى ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن: قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان كۈسەن (كۇچا)نىڭ خەنزۇچە نامى «龟兹»نى ھەرگىزمۇ ھازىرقى زامان فونېمىسىغا ئاساسەن «guizi» دەپ ئوقۇماستىن، بەلكى «qiuci» دەپ، چەر-

چەننىڭ خەنزۇچە نامى «且末»نى ھازىرقى زامان فونېمىسىغا ئاساسەن «qiemo» دەپ ئوقۇماستىن «jumo» دەپ[15] ئوقۇساق، ئاندىن شۇ يەر نامى ۋە شۇ تىل ھەققىدە مەلۇم كۆز قاراشقا ئىگە بولالايمىز.

ئۇنىڭدىن باشقا يەر ناملىرىنى قەدىمكى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېمىسىغا ئاساسەن تەتقىق قىلىش ئىلگىرىكى خاتالىقلىرىمىزنى تۈزىتىشىمىزدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، بۇ قەدىمكى يەر ناملىرىنىڭ ئورنىنى بېكىتىشتىمۇ ربئال ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن: ھازىر بىزدە «ياركەند» دەپ تەرجىمە قىلىۋاتقان قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى «莎车» دېگەن بۇ يەر نامىنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېمىسىغا ئاساسەن ئوقۇلۇشى «saku ياكى saka» بولۇپ[16]، سېن جۇڭمېيەن ئەپەندىنىڭ ئىزاھلىشىچە، خەنزۇچە مەنبەلەردىكى «莎车» ھازىرقى «يەركەند» بولماستىن، بەلكى تاشقورغان ناھىيىسىدىكى سارىكۆل (sarikol)دۇر[17]. يەنە بىرى قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان «菇羌» دېگەن يەر نامىنى بىز ھازىرغىچە رۇچياڭ دەپ ئوقۇپ «چاقىلىق» دەپ تەرجىمە قىلىۋاتىمىز. ئەمما، بۇ ئىككى خەتنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى «yerkand»كە يېقىن كېلىدۇ. شۇڭا، سېن جۇڭمېيەن ئەپەندى يەنە بۇ يەر نامىنى ھازىرقى «يەركەن»نىڭ دەل ئۆزى دەپ قارايدۇ[18]. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلغاندا چوقۇم قەدىمكى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېمىسىغا ئاساسەن تەتقىق قىلىش، سېلىشتۇرۇش، شۇ ئارقىلىق شۇ يەر نامىنىڭ تىل تەركىبىنى ئېنىقلاش كېرەك. مەسىلەن: بىز «بارىكۆل» دەپ ئاتاۋاتقان بۇ يەر نامى قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردە «پۇلېي» «类蒲» دەپ ئاتالغان بولۇپ، بەزى تەتقىقاتچىلار مۇشۇ نامنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشىنى كۆزەتمەيلا خىلمۇخىل مەنىلەرنى چىقاردى. ئەمەلىيەتتە بولسا، بۇ يەر نامىنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى بىزنى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. يەنى «پۇلېي» دېگەن بۇ ئىككى خەت قەدىمكى خەنزۇ تىلى فونېمىسىدا «buoluai» دەپ

ئوقۇلىدۇ[9].

تۆتىنچى، يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا بەزى يەر ناملىرىغا ئائىت رىۋايەت-لەر نوقۇل ھالدا شۇ يەر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ مەنبەسى قىلىۋېلىندى.

يەر ناملىرى بىلەن رىۋايەتنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق. شىنجاڭدىكى ھەر بىر يەر نامىنىڭ ئۆزىگە خاس كېلىپ چىقىش تارىخى بار، شۇنىڭدەك كۆپلىگەن يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مۇناسىۋەتلىك ياكى شۇ يەر نامىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان رىۋايەتلەرمۇ خېلى كۆپ. ئەمما، ھەممىلا رىۋايەت شۇ بىر يەرنىڭ نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئاساسى بولۇۋەرمەيدۇ. مەسىلەن: «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا يېقۇپ ئەمەتنىڭ «يەكەن دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى» سەرلەۋھىلىك ماقالىسى ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭدا «يەكەن» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى 950 ـ 1110 ـ يىللار ئەتراپىدا يەكەن دەرياسىغا زور كەلكۈن كېلىپ، يەكەن شەھىرىنى ۋەيران قىلىۋەتكەنلىكى، بىر كىچىك كەنتنىڭ يار لېۋىدە ساقلىنىپ قالغانلىقى، كېيىنچە بۇ جايىنىڭ «يار لېۋىدىكى كەنت» مەنىسىدە «ياركەند» دەپ ئاتالغانلىقىغا ئائىت رىۋايەت بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈلگەن. ئەمما، «ياركەند» دېگەن نام قەدىمكى خەنزۇچە مەنبەلەردە يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىز-دەك «yerkand» «莎车» دەپ تىلغا ئېلىنغان، بۇ ھال بۇ يەر نامىنىڭ مەيدانغا كېلىش دەۋرىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە سۈرىدۇ.

بەشىنچى، يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا يەر ناملىرى ھەققىدىكى مۇلاھىزە-لەر ناھايىتى چولتا، قىلچە ئىلمىيلىكى بولمىسىمۇ، مەتبۇئات ئورۇنلىرى بۇ-نىڭغا پول قويۇۋاتىدۇ.

يەر ناملىرى تەتقىقاتى بىزدە تېخى ئەمدىلا قولغا ئېلىنىۋاتقان پەن، شۇڭا بۇ تەتقىقاتتا خىلمۇخىل قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە ئاخىرىدا تولۇقلىنىدۇ. لېكىن، يەر ناملىرى تەتقىقاتىدا ئىلمىيلىك مەسىلىسى ھامان مۇھىم ئورۇندا تۇرۇشى كې-

رەك. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئېلان قىلىنىۋاتقان يەر نامىرىد-
نىڭ مەنبەسى، تىل تەركىبى ۋە دەۋر قاتلىمى ھەققىدىكى تەتقى-
قاتلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ قىلچە ئىلمىيلىكى يوق تۇرۇقلۇق مەتبۇ-
ئات ئورۇنلىرى چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزمەيلا ئۇنى ئېلان قىلىپ
كەلدى، ئۇنداق بولغاندا شۇ يەر نامىنىڭ ئىلمىي ياكى ئىلمىي
ئىزاھلانغانلىقى، توغرا ياكى خاتا بولغانلىقى بىر چەتكە قايرىلىپ
قېلىپ، مۇتلەقلىشىپ كېتىدۇ، نەتىجىدە مەنا بۇرمىلىنىپ
كېتىدۇ.

**ئالتىنچى، يەر نامىرى تەتقىقاتىدا يەر نامىرى ئىلمى ھەققىدە ئۇلگە-
لىك قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى ياكى بۇ ھەقتە ھېچقانداق نەتىجە قوبۇ-
غا كەلتۈرۈلمىدى.**

يەر نامىرىنى تەتقىق قىلىش ئۇچۇن، ئاۋۋال چوقۇم يەر
نامىرى ئىلمىنى چۈشىنىش كېرەك. يەر نامىرى ئىلمى بىر
خىل مۇستەقىل ئىجتىمائىي پەن كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولۇ-
غان ئىلىم. يەر نامىرى ئىلمىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى، ۋەزىپە-
سى، دائىرىسى، شۇنىڭدەك ئۆز دائىرىسىگە چېتىلىدىغان پەنلەر
بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى نەزەرىيىۋى قاراشلار بىزدە
تېخى ئومۇملاشمىدى. ئىلگىرى بىر نەچچەيلەن بۇ ھەقتە ئىزدە-
نىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نەتىجىسىنى كۆرەلمىدۇق.
يەر نامىرىنىڭ تۇزۇلۇشى، دەۋر قاتلىمى، تىل ئالاھىدىلىكى،
تۇرلىنىشى، مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە يەر نامىرى تەتقىقاتىنىڭ تا-
رىخى ۋە تەرەققىياتىغا ئائىت قاراشلار سىستېمىلىق ئوتتۇرىغا
قويۇلمىدى. يەر نامىرى ۋە يەر نامىرى ئىلمىغا ئائىت نەزەرد-
يىۋى قاراشلارنى تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ياكى پرىنسىپ-
لىرى، قائىدىسى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزمەيلا ئۆزىمىز
«قىزىقىپ» قالغان يەر نامىرىنى ئۇ يەردىن، بۇ يەردىن يۇلۇپ
ئېلىپ «تەتقىق» قىلىۋەرسەك بولمايدۇ. ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتى نا-
ھايىتى ئېغىر.

ئىزاهلار:

① ② «بۇگۈر ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، خەنزۇچە نەشرى، 146 ـ بەت.

③ «ئارا تۈرۈك ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، خەنزۇچە نەشرى، 63 ـ بەت.

④ ⑭ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1997 ـ يىللىق 4 ـ سان، ئۇيغۇرچە، 65 ـ، 66 ـ، 67 ـ بەتلەر.

⑤ ⑥ يۇ ژۇبىچاڭ: «شىنجاڭنىڭ يەر تۈزۈلمىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يەر ناملىرى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە، 23 ـ بەت.

⑦ ⑪ ⑮ نيۇ رۇجېن: «شىنجاڭ يەر ناملىرى ھەققىدە ئومۇمىي باياڭ»، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، خەنزۇچە، 124 ـ بەت، 156 ـ بەت، 70 ـ بەتلەر.

⑧ ⑨ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1997 ـ يىللىق 2 ـ سان، ئۇيغۇرچە، 49 ـ، 50 ـ بەتلەر.

⑩ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىللىق 3 ـ سان، ئۇيغۇرچە، 67 ـ بەت.

⑫ ⑬ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 ـ توم، 243 ـ، 184 ـ بەتلەر.

⑯ شۇەنزاڭ: «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»گە شەرھى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، خەنزۇچە نەشرى، 991 ـ بەت.

⑰ ⑱ سېن جۇڭمىيەن: «خەننامە : غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»نىڭ جۇغراپىيە قىسمىغا ئىزاھ»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ قىسىم 328 ـ بەت، 1 ـ قىسىم 2 ـ بەت.

⑲ قۇربانجان ئابلىمىت نوروزى: «بارکۆل، سۇزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 1996 ـ يىللىق 4 ـ سان.

كەلپىندىكى بەزى يەر نامىلىرىغا ئىزاھات

مامۇت قۇربان

كەلپىندىكى يەر نامىلىرىنى تەتقىق قىلىش كەلپىن خەلقىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم رول ئويناپدۇ. كەلپىندىكى بەزى يەر نامىلىرى قەدىمكى خوتەن ساك تىلى (تۇخار تىلى)غا تەۋە، ئەمما بۇ ھەقتە يازما ماتېرىيال يوق دېيەرلىك، ئۇ-نىڭ ئۈستىگە زامانىلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ يەر نامىلىرىنى تەلەپپۇز قىلىشتا ئۆزگىرىش، ھەتتا بۇزۇلۇش بولدى، شۇڭا بىر-مۇنچە يەر نامىلىرىنى ئىزاھلاش قىيىن بولماقتا. مەن بۇ ماقالىدە ئۆز ئىزدىنىشلىرىمگە ئاساسەن، بەزى يەر نامىلىرىنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتمەكچىمەن. مەن، بىرىنچىدىن، بۇ ساھەنىڭ ئەھلى بولمىغانلىقىم ئۈچۈن، ئىككىنچىدىن، كېرەكلىك قىممەتكە ئىگە ماتېرىيال كەم بولغانلىقتىن، بەرگەن ئىزاھلىرىم يۈزەلىك ۋە بىر تەرەپلىمىلىكتىن خالىي ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئوقۇرمەنلەرنىڭ توغرا چۈشىنىشىنى، تەتقىقاتچىلارنىڭ قىممەتلىك پىكىر ۋە تولۇقلىما بېرىشىنى سورايمەن.

جۈغراپىيىلىك شارائىتقا ئاساسەن بېرىلگەن يەر نامىلىرى

1. قاراكۈت: كەلپىن ناھىيىسى يۇرچى يېزىسىنىڭ قارىمىقىدىكى بىر مەۋرىي كەنتنىڭ نامى، ئۇ ئىككى ئېقىن ئوتتۇرىسىدىكى سېرىق توپلىق تۈزلەڭلىككە جايلاشقان.

كەلپىن ناھىيە تەۋەسى ئاقسۇ قۇمباش بەگلىكىگە قارىغان مەزگىللەردە، قاراكۈتكە سۇ باشلاپ دېھقانچىلىق قىلىش قىيىن بولغاچقا، ئاقسۇ ئايكۆلنىڭ پۇقرالىرىغا داۋاملىق ھاشار چۈشۈپ تۇرىدىكەن، ھاشارنىڭ يولى ئۇزۇن، نامى يامان، ئىشى مۇشكۈل

بولغاچقا، بۇ هاشار «قايغۇلۇق (قايمدىغان يەر)نىڭ هاشىرى» دەپ ئاتالغانىكەن. كېيىنكى چاغلاردا هاشارغا كەلگەن ئايكۆل پۇقرا-لىرى يۇرتىغا كېتەلمەي بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان، شۇنداق قىلىپ بۇ هاشار «قالغۇلۇق هاشىرى» دەپ ئاتالغان. كې-يىن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ سۆز بارا - بارا «قىلىپ كۆت»، «قاراپ كۆت» دېگەنگە، ئاخىرىدا «قاراكۆت» دېگەنگە ئۆز-گەرگەن. شۇنداق قىلىپ قاراكۆت بىر كەنتنىڭ نامى بولۇپ قال-غان. 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا 110 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن قاراكۆتلۈك مۇھەممەت يۇز بېگى (مەممەت خۇكى) ئۆزلىرىنىڭ دەل قايغۇلۇق هاشىرى ئۈچۈن ئايكۆلدىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنى رىۋايەت قىلاتتى. قاراكۆتلۈك توختى سامساق ئاكا قاراكۆتتە ئەينى زاماندا «قايغۇ-لۇق هاشىرى» دېيىلىدىغان بىر مۇشكۈل هاشارنىڭ ئۆزۈن داۋاملاشقانلىقىنى بۇۋىسى ئەيساهاجى رىۋايەت قىلىدىغانلىقىنى ماڭا سۆزلەپ بەرگەنىدى.

2. قارىغۇي: قاراكۆت كەنتى تەۋەسىدە قاراكۆت بىلەن توما-ئېرىق كەنتىنى ئايرىپ تۇرىدىغان توغرايار ئېقىنلىقىنىڭ غەر-بىي قىرغىقىدا «قارىغۇي» دېيىلىدىغان بىر قەدىمىي خارابە ئىزى بار. «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - تۇم 555 - بەتتە «قارغۇ» قارا-ۋۇل، تۇر، ئېگىز تۆپىلىك ئۇستىگە مۇنار شەكلىدە ياسالغان تۇر، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوت يېقىلىپ، دۇشمەننىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بېرىلىدۇ، دەپ ئىزاهلانغان. قارىغۇي ئاستىدا قارىغۇي جىلغىسى دېگەن كىچىككىنە بىر تېرىلغۇ مەيدانى بار. ئاپام ئاي-سىخان (2008 - يىلى 88 ياش)نىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، ئاپام-نىڭ بۇۋىسى قارىغۇي جىلغىسىدىن يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلغان. يار ئۇستىدە بىر قورغان بولغان، ئاپامنىڭ بۇۋىسى ئۇ يەردىن مىس يارماق، هېجىر سۇنۇقلىرى، هەر خىل چىرايلىق مارجان تاشلارنى ئۇچراتقان. قاراكۆتلۈك يۇسۇپ بايىنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ خارابە ئەتراپىدا يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق

قىلىۋېتىپ، ئالتۇن بۇقۇسا بىلەن ئالتۇن سۆرەم مودېلىنى تې-
پىۋېلىپ بېيىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا بىر رىۋايەت بار.

3. گەزلىك: كەلپىن ناھىيىسى گەزلىك كەنتىنىڭ نامى، كېيىن پۈتۈن گەزلىك يېزىسىنىڭ نامى قىلىنغان. «گەز» دېگەن سۆز «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 955 ـ بەتتە مۇنداق ئىزاھلانغان: 1) سۇتكە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قازان تېگى ۋە گىرۋىكىگە يېپىشىپ قالغان قىسىرمىقى؛ 2) ئىسىق تۇتۇپ قېلىش تۈپەيلىدىن ئادەمنىڭ لېۋىدە پەيدا بولىدىغان قاسراقسى-
مان قېتىشما؛ 3) «گەز» ئۇزۇنلۇقى 33 ـ 40 سانتىمېتىر كې-
لىدىغان ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ «قېرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسـ-
لەن: «بىر قېرى ماتا» (بىر گەز ماتا) دېگەندەك. «گەز» دېگەننىڭ «شور» دېگەن مەنىسى بار، شۇڭا «گەز باغلاش» دېگەننى «شور باغلاش»مۇ دەيمىز. دېمەك، «گەزلىك» دېگەن سۆز «شورلۇق» دې-
گەن بولىدۇ. بەزى كىشىلەرنىڭ «گەزلىك» «يۇلغۇنلۇق» دېگەن مەنىدە بولىدۇ، دېيىشىنىڭمۇ بەلگىلىك ئىلمىي ئاساسى بار، ئەلۋەتتە.

4. سايات قەدىمىي شەھىرى خارابىسى: باغلىق كەنتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئېقىنلىقنىڭ غەربىي قىرغىقىدا سايات دېگەن قەدىمىي شەھەر خارابىسى بار. سايات دېگەن سۆز «سايىدا يات» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن. بۇ خارابىدىن تېپىلغان مىس يارماق، ھېجىر سۇنۇقلىرى، كۈل ۋە داشقاللارنى تەكشۈرۈش نەتىجىسى بۇ شەھەرنىڭ مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بەرپا قە-
لىنغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ھازىر بۇ قەدىمىي شەھەر ئورنىنىڭ بىر قىسمى باغلىق كەنتىنىڭ قەبرىستانلىقى قىلىندى. قەدىمىي شەھەر ئىزناسىنى ئاساسەن بايقىغىلى بولمايدۇ.

5. تومۇرتۇق: بۇ يۇرچى يېزىسىنىڭ تومۇرتۇق كەنتىنىڭ نامى بولۇپ، «تومۇرتۇق» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلـ-
گەن. تومۇرتۇق كەنتىنىڭ ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئىككى ـ ئۈچ كىلومېتىر كېلىدۇ.

6. ئەسكەنت قەدىمىي شەھىرى خارابىسى: ئەسكەنت «ئەسكى كەنت» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىگەن، «تاشلىۋېتىلگەن كەنت»، «كونا كەنت»، «قەدىمىي مەھەللە» دېگەن مەنىدە، بۇ شەھەر خارابىسى قاراكۆت كەنتى بىلەن تومۇرتۇق كەنتىنى ئايرىپ تۇرىدىغان توغرا يانىڭ شەرقىي شىمال قىرغىقىغا، يەنى تومۇرتۇقنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى كەلكۈننىڭ يارنى يالاپ كېتىشى ۋە كىشىلەرنىڭ دېھقانچىلىق قىلىشى ئۈچۈن بۇ يەردىن يەر ئېچىشى، بايلىق ئىزدىشى نەتىجىسىدە، شەھەر كۆلىمى كىچىكلەپ ۋە ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، روشەن ئىزناسى قالمىغان.

7. گەمە: بۇ قاراكۆت كەنتىنىڭ ئۇستۇن بېشىغا جايلاشقان، غەربىي شىمال تەرەپكە سوزۇلغان ئۆستەڭبويى مەھەللىسىنىڭ نامى بولۇپ، «ئويمان مەھەللە» دېگەن مەنىدە. گەمە مەھەللىسىدە گەمە تۈگمىنى بولۇپ، تۈگمەن كولىسى ئەتراپىدىن قەدىمكى ھېجىر سۈنۈقلىرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن.

8. دۆڭئېرىم: بۇ يەر كەلپىن بازىرىنىڭ غەربىدىكى ئېقىنلىق (ئۇلۇغيار) بىلەن قىسماق سېپىنى ئايرىپ تۇرىدىغان ئېگىز تۇزلەڭلىكنىڭ باشلىنىش قىسمىدىكى بىر بۆلەك يەرنى كۆرسىتىدۇ. دۆڭئېرىم ئەسلىدە «دۆڭ تېرىم»، «دۆڭلۈكتىكى تېرىم» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىگەن.

9. ئاچال: ئاچال يېزىسىنىڭ نامى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ تۇم 131 ـ بەتتە «ئاچال» ئايرىلىش، ئىككىگە ئايرىلغان يولىنىڭ بېشى دەپ ئىزاھلانغان. ئاچال ئاچال جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتە كەلپىن بازىرى بىلەن مارالبېشىغا ئايرىلىدىغان جايغا جايلاشقان بولغاچقا، «ئاچال» دەپ ئاتالغان.

10. لوپ: تومۇرتۇقنىڭ ئايىغىدىكى قۇملۇققا تۇتىشىدىغان بىر كىچىك تۇزلەڭلىكنىڭ نامى، «سۇ يىغىلىپ قالغان يەر»، «جاڭگاللىق» دېگەن مەنىدە. بۇ يەرنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە جەنۇبقا سوزۇلغان ئېقىنلىق بولۇپ، ئاللىقاچان تېرىلغۇ مەيدا-

نىغا ئۆزگەرگەن. بۇ تېرىلغۇ يارىتىلىق «يۇرچى يېرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

11. ساغان: بۇ يەر ساغان تېغى ئېتىكىدىكى كۆلىمى 5000 مودىن ئاشىدىغان چارۋىچىلىق نۇقتىسى ـــ ساغان جىلغىسىنىڭ نامى. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 598 ـ بەتتە «ساغان» قاپقان، يېڭىسار ناھىيىسىدىكى بىر يېزىنىڭ، كەلپىن ناھىيىسىدىكى بىر جايىنىڭ نامى دەپ ئىزاھلانغان. «تۇركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم 571 ـ بەتتە «سارغان» شورتاڭ يەردە ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت (قومۇش)، بۇ خىل ئوت ئۇنگەن يەر «سارغان» دېيىلىدۇ. قومۇشلىرى قۇرۇپ كەتكەن يەرمۇ «سارغان» دېيىلىدۇ، دەپ ئىزاھلانغان.

12. سۇمبۇلا: قىسىلتاغ ئېغىزىدىن كىرىپ غەربىي جەنۇبنى بويلاپ تەخمىنەن 1.5 ~ 2 كىلومېتىر ماڭغاندا قارا تاشلىق تاغقا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 400 ~ 500 مېتىر كېلىدىغان بۇ تاغ قاپتىلى «سۇمبۇلا» دەپ ئاتالغان. سۇمبۇلا ئەسلىدە «سۇنبۇل» دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن بولۇپ، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 645 ـ بەتتە سۇنبۇل: 1) بىر خىل خۇشپۇراق ئۆسۈملۈكنىڭ نامىنى؛ 2) ئۆرۈمە چاچنى بىلدۇرىدۇ، دەپ ئىزاھلانغان. شۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ يەردىكى تاشلار خۇددى ئۆرۈمە چاچقا ئوخشاش قارا رەڭلىك قىچىلما تاش بولغاچقا، «قارا تاشلىق» دېگەن مەنىدە سۇمبۇلا دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك.

13. ئىنگەن: چىلان يېزىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان تاغلىقتىكى بىر جايىنىڭ نامى، بۇ جايدا ئون نەچچە ئائىلە دېھقانچىلىق قىلىدۇ. ئىنگەننىڭ ئىندىگەن، ئىنگەك دېگەن ۋارىيانتلىرى بار. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 1362 ـ بەتتە «ئىنمەك» يۇقىرىدىن تۆۋەنگە چۈشمەك، دەپ ئىزاھلانغان. شۇڭا ئىنگەن دېگەن سۆز «چۈشكەن» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ.

14. كۆكۈل: كونا يول بىلەن توقايىنى بويلاپ ئاچالغا ياكى

ئاچالدىن كەلگەن بازىرغا قاراپ ماڭغاندا، ئاچال كېچىكىنىڭ بېرىسىدىكى توقايلىقتىكى كۆكۈل دېيىلمىدىغان يەردە بىر نەچچە تاتلىق سۇ چىقىدىغان بۇلاق بار. كۆكۈل «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «تاتلىق سۇ بۇلىقى» دەپ ئىزاھلانغان. ئاقسۇ قاراتال بىلەن بەش تۈگمەن ئارىسىدىمۇ «كۆكۈل» (تاتلىق سۇ بۇلىقى) دېيىلىدىغان يەر بار.

15. قىيامەت يېرى: بۇ يەر ھازىرقى ناھىيە بازىرىدا بولۇپ، ھازىرقى بانكا، نېفىت ئىدارىسى، خورما زاۋۇتى، پارتىيە مەكتىپى جايلاشقان يەر «قىيامەت يېرى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ ئەسلىدىكى تۈزۈلۈشى يانتۇلۇق ئىدى، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى بۇ تېرىلغۇ مەيدانى تامامەن ئۆلچەملەشتۈرۈلدى. بۇ يەرنى كىشىلەر «قىيامەتلىك يەر» (ئۆمۈرلۈك يەر، قۇتلۇق يەر) دەپ ئاتىغانلىقتىن، «قىيامەت يېرى» دەپ نام بېرىلگەن.

16. قەشقەر: ئاراڭايماق كەنتىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئېگىزلىقنىڭ بويىغا جايلاشقان بىر خارابىلىكنىڭ نامى بولۇپ، «قاشتىكى شەھەر»، «لەپتىكى شەھەر» دېگەن مەنىدە.

17. كالۋاتاغ: كەلپىننىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى گىياھ ئۆسمەيدىغان، ئۈستى شېغىللىق، تاقىر، كۆيۈك تاغ «كالۋاتاغ» دېيىلىدۇ، يەنە «سارىك تاغ»مۇ دېيىلىدۇ.

18. سېسىق: تۇغىبېشىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى تۇمشۇق تاغنىڭ قاپتىلىدا 4 ~ 6 مو كۆلەمدە سازلىق بار، بۇ سازلىقنىڭ سۇيى ناھايىتى تۇزلۇق بولۇپ، يۇلغۇن كۆكلەپ، ياۋا ئۆرەكلەر تۇخۇم سېلىپ، چىرىندىلار سېسىق پۇراق چىقىرىپ تۇراتتى. شۇڭا، «سېسىق» دەپ ئاتالغان. 1968 ـ يىللىرى تۇغ سېلىپ زەيلىك چېپىلىپ، سېسىقنىڭ سۇيى تارتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى يۇلغۇنلار قۇرۇپ كەتتى.

19. توقاي: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 308 ـ بەتتە «توقاي» دېگەن سۆزنى مۇنداق ئىزاھلىغان: 1) قويۇق ئۆسـ

كەن ئورمان ۋە چاتقاللىق؛ 2) يەر ئىسمىنى بىلدۇرىدۇ، مەسىلەن: ئاقسۇ قاراتال غالدىر ماتانىڭ جەنۇبىدا توقاي دېيىلىدىغان يەر بار؛ 3) رەۋىش.

مەلۇم شەيئى نامىدا ئاتالغان يەر نامىلرى

1. باغلىق: كەلپىن بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئېقىنلىق بويىغا جايلاشقان بىر كەنتنىڭ نامى. بۇ كەنتتە ئەسلىدە باغ كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن «باغلىق» دەپ ئاتالغان.

2. چىلان: ئاچال يېزىسىغا قاراشلىق قەدىمكى يېزا نامى. چىلاندا نامى تونۇلغان «چىلانتۇر» بار. چىلان دېگەن سۆز «تاجىك تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 2 ـ توم 537 ـ بەتتە مۇنداق ئىزاھلىنىدۇ: 1) چىلان دەرىخىنىڭ نامىنى بىلدۇرۈپلا قالماي يەنە ئۇنىڭ مېۋىسىنىمۇ كۆرسىتىدۇ؛ 2) «چىلان» دېگەن سۆز پارس تىلىدا تۆمۇردىن ياسالغان پىچاق، ئۈزەڭگە، ھالقا، تېمىنە يېڭنە، جۇۋالدۇرۇز، يۈگەن شۇسىڭ، قايچا، ئورغاق قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى بىلدۇرىدۇ؛ 3) 6 ـ بۇرۇچنى بىلدۇرىدۇ؛ 4) قىزىل دېگەننى بىلدۇرىدۇ.

چىلان توغرىسىدا كەلپىن خەلقى ئېچىدە مۇنداق بىر رىۋايەتمۇ تارقالغان: چىلان يېپەك يولى بويىدىكى ئەڭ قەدىمىي ئۆتەڭ بولۇپ، بىر چىلان سودىگىرىنىڭ بىر تاغار چىلانتۇرا تۆكۈلۈپ كېتىپ يامغۇردا قېلىپ چىلان دەرىخى ئۇنۇپ چىققاندىكەن. شۇڭا «چىلان» دەپ ئاتالغان.

3. قاراتاش يېرى: كەلپىن ناھىيە بازىرىدىكى 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن كۆلۇب سېلىنغان، دوختۇرخانىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدىغان يەر ئەسلىدە «قاراتاش يېرى» دېيىلەتتى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى بۇ يەردە ئۇ يەر ـ بۇ يەرگە دۆۋىلەپ قويۇلغان مۇشتەك چوڭلۇقتىكى قاراتاشلار بار ئىدى. ئاتام قۇربان ئەھمەتنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، ئەجدادلىرىمىز بۇ تاشلارنى موڭغۇللارغا قارشى ئۇرۇشتا ئۇلارغا رەگەتكە ئېتىش ئۈچۈن تەييارلىغانكەن، شۇڭا بۇ يەر «قاراتاش يېرى» دەپ ئاتا-

لىپ قالغان. بۇ رىۋايەتنى ئاتامغا ئۇلۇغ بوۋىمىز سۆزلەپ بەرگە- نىكەن. يەنە بىر رىۋايەتتە، ئەجدادلىرىمىز ئېگىز، قاتاڭغۇر ئا- دەملەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ لەقىمى «قاتلاش» ئىكەن. شۇڭا بۇ يەر «قاراتاش يېرى» ئەمەس، «قاتلاش يېرى» دەپ ئاتالغان دېگەن گەپمۇ بار.

4. يىكچى يېرى: كەلپىن ناھىيىلىك پوچتىخانا بىلەن دوختۇرخانىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى كىچىك تېرىلغۇ مەيدانى «يىكچى يېرى» دەپ ئاتىلاتتى. «يىك» شىلۇسىدىن قىرىپ ياسىلىدىغان، چاقتا يىپ ئېگىرىشتە ئىشلىتىلىدىغان، بىر تەرە- پى ئۇچلۇق، بىر تەرىپى توم، خانىلىق ياغاچ ئۇرچۇق. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ يەردە بىر يىك ساتقۇچى كىشى ئولتۇرغانىكەن، شۇڭا «يىكچى يېرى» دەپ ئاتىلىپ قالغان.

5. كۆنچى مەھەللىسى: بۇ قۇمئېرىق كەنتىدىكى كۆن - خۇرۇم ئىشلەشنى كەسىپ قىلغان كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان مە- ھەللىنىڭ نامى.

6. مۇنچاقچى: كەلپىن ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تې- رىلغۇ مەيدانىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدىكى، ئاتاشورنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ نامى. بۇ يەر ئوجۇن - مۇنچاق (بىر خىل ئۆسۈملۈك) كۆپ چىققاچقا، «مونچاقچى» دەپ ئاتالغان.

7. بەلچىت: كەلپىنگە ئاقسۇدىن بىر بەگ تەينىلىنىپ، ھا- زىرقى يۇقىرىس كەنتى ئەتراپىغا كېلىپلا شۇ يەردىن كېتىپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر «بەگ چۈشتى» دەپ ئاتىلىپ قال- غان، كېيىن بۇ سۆز ئاستا - ئاستا بۇزۇلۇپ، «بەلچىت» دېگەن سۆزگە ئۆزگىرىپ كەتكەن.

8. قىسىل قالماق تېمى: قىسىلتاغنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىدىكى كىچىك دۆڭلۇككە جايلاشقان تامنىڭ نامى. تاغنىڭ سەل ئۈستىگە ئويۇلغان ئۆيلەرنىڭ شەكلى ۋە رەسىم نۇسخىلە- رىدىن قارىغاندا، بۇ ئۆيلەر ئەسلىدە موڭغۇللار بىنا قىلغان ئۆي- لەر بولماستىن، بەلكى كۆچا مىڭئۆيلىرىنىڭ بەرپا قىلىنىش تا-

ربخی بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇ يەردە موڭغۇللار ئەسكەر توختىتىپ، قىسىل ئېغىزىنى كونترول قىلغان ھەمدە كېيىن بىر قىسىم موڭغۇللار ئولتۇراقلىشىپ قالغان، شۇڭا بۇ يەر «قالغۇچىلار تېمى» دېيىلىپ قالغان، كېيىن «قالماق تېمى» دېگەنگە ئۆزگەرگەن.

9. قاغىناق جىلغىسى: ئاچال تۇغىبېشىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى (ئاچال ئۆستىڭىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى) قىيان كۆپ كېلىدىغان بىر جىلغىنىڭ نامى. بۇ جىلغىدا قاغىناق (غولى ساغۇچ رەڭلىك بىر خىل چاتقال، ئوت تەپتى كۈچلۈك) كۆپ ئۆسىدۇ، شۇڭا «قاغىناق جىلغىسى» دەپ ئاتالغان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «كەلپىن ناھىيىسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.

2. نىياز كېرىمى: «دىيارىمىزدىكى بىر قىسىم يەر نامىلىرى ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى.

3. «تاجىك تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، تاجىكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل ـ ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى تۈزگەن، (موسكۋا)، 2 ـ توم.

4. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

5. مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

6. ئابدۇشۈكۈر مەھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

«ئوقسالۇر» دېگەن يەر نامى توغرىسىدا

ئىسرائىل مۇتللا

تەكرىتاغنىڭ غەربىي ئېتىكىدىكى تاغلىق رايونلارغا جايلاشقان قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى نۇرغۇن يەر نامىلىرى ئۇيغۇر ۋە قىرغىز تىللىرىدا ئوخشاش ئاتىلىدۇ. بۇنداق يەر نامىلىرى ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە بىر قەدەر گەۋدىلىك. ئۇلۇغچات ناھىيىسى تەكرىتاغنىڭ غەربىدىكى قەشقەر بوستانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە بوستانلىقىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان كارۋان يوللىرى مەركەزلەشكەن جاي. بۇ جايدىكى ئۆتەڭ ۋە كارۋان يوللىرى بىر قىسىم تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ ماتېرىياللار بۇ جايدىكى يەر نامىلىرىنىڭ تىل تەۋەلىكى بىلەن كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىكى «ئوقسالۇر» دېگەن يەر نامى بىر قاتار تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە يەر نامى بولۇپ، ھازىر «ئوقسۇلۇ»، «ئوقسالۇر» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. «ئوقسالۇر» قەشقەردىن پەرغانىگە تۇتىشىدىغان ئاساسلىق يولدىكى كاتتا ئۆتەڭ، خېلى بۇرۇنلا ئادەملەر ئولتۇراقلاشقان جاي. بۇ جاي خەنزۇچە ۋە پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرايدۇ. چېەنلۇڭ سەلتەنتىنىڭ 29 ـ يىلى، يەنى 1762 ـ يىلى يېزىلغان «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىگە ئىزاھ» (说地理图西或) (يەنبيەن ئۇنۇۋېرسىتېتى نەشرىياتى، خەنزۇچە، 1991 ـ يىلى نەشرى) دېگەن ئەسەردە: «... ئۇستۇن ئاتۇشتىن چىققان كارۋان يولى ئىككىنچى ئۆتەڭ قاراڭغۇ ئارقىلىق قۇشجوققا كېلىدۇ،

قۇشجوقتىن تۆتىنچى ئۆتەڭ ئوقسالۇرغا تۇتىشىدۇ، ئوقسالۇر يو-لى تاشلىق ھەم تار، بۇ جايدا ئوت، سۇ ناھايىتى مول؛ ياغاچ ئازراق، ئوقسالۇردىن چىققان يول بەشىنچى ئۆتەڭ ساراڭيازغا تۇتىشىدۇ...» دېگەن بايانلار ئۇچرايدۇ. بۇ ئەسەردە ئوقسالۇر نامى خەنزۇچە «乌奇斯鲁尔» دەپ يېزىلىش بىلەن تەڭ يەنە خەنزۇچە خەتنەڭ ئاستىغا مانجۇچە «ukislur» دەپ ئەسلىي يەر نامىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بېرىلگەن.

ئەمما، يۇقىرىقى ئەسەر «ئوقسالۇر» دېگەن يەر نامى خاتىرە-لەنگەن ئەڭ بۇرۇنقى ئەسەر ئەمەس. تارىخچى شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «سەئىدىيە خانلىقىغا دائىر ماتېرىياللار» دېگەن ئە-سىرىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. مەزكۇر ئەسەردە دېيىلىشىچە، 1594 ـ يىلى، يەنى ئابدۇكېرىم خاننىڭ ۋاپاتىدىن ئۇچ يىل كېيىن، ئابـ-دۇللاخان (ئۆزبېك) يۇز مىڭ كىشىلىك لەشكەر توپلاپ، ئۆزبېك سۇلتان، غوجامقۇلى قوش بېگىلەر بىلەن قەشقەرگە يۇرۇش قىل-غان، قەشقەر ۋە يەكەنلەردە مۇھەممەتخان بىلەن بىر قانچە قېتىم ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن. يەكەن قوشۇنلىرى ئۆزبېك قوشۇنلىرىنى تاكى ئالاي چۆلىگىچە قوغلاپ ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقان. مەغلۇپ بولغان ئابدۇللاخان، ئۆزبېك سۇلتان، غوجامقۇلى قوش بېگىلەر قېچىش داۋامىدا ئوقسالۇرغا كەلگەندە، ئۆزبېك كاتتىباشلىرى مۇنداق دېيىشكەن: «ئەگەر بۇ يەردە (ئوقسالۇردا) بىر ئوق ئۇچى مىقدارى تۇرۇپ قالساق، قاد-چىلىك ئادەمىمىز نابۇت بولۇر؟ ئۆزبېك قوشۇنلىرى (ئوقسا-لۇردا) ھەر پاي ئوقنى 40 مىڭ دەپ مۆلچەر قىلىشىدىكەن».

يۇقىرىقى بايانلاردىن يەكەن قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىنىڭ تولـ-مۇ قاتتىق ئىكەنلىكىنى بىلىپلا قالماستىن يەنە ئوقسالۇرنىڭ تولىمۇ خەتەرلىك، يامان يەر ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. قىسقىغىنە توختىسا 40 مىڭ ئەسكەرنىڭ نابۇت بولۇش مۇمـ-كىنچىلىكىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى بىلەن بۇ يەر نامىنىڭ بۇاستە كېلىپ چىقىش مۇناسىۋىتى يوق. چۈنكى، «ئوقسالۇر» دېگەن يەر

نامی ئۆزبېك قوشۇنلىرى بېسىپ كىرىشتىن ئاۋۋاللا مەۋجۇتتۇر. بۇ يەر نامى يۇقىرىقى ئەسەردە يەنە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «ھەزرىتى ئەزىزان مۇھەممەت يەھيا قەشقەر تەرەپكە قايتىپ شارت داۋىنىدىن ئۆتكەندە شۇتۇر خەلپە بىلەن مىرزا مۇھەممەت يۈسۈپ لەرنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى يېتىپ كەلدى، ھەزرىتى ئەزىزان ئۇرۇق سالۇرغا يېتىپ كەلگەندە قەشقەرنىڭ ئادەملىرى قارشى ئېلىشقا ئالدىغا چىقتى...» مەزكۇر ئەسەردە «ئوقسالۇر» يەنە «ئۇرۇق سالۇر» دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

يۇقىرىقى بايانداً بۇ جاينىڭ «ئۇرۇق سالۇر» دەپ تىلغا ئېلىنىشى بۇ جايدا تېرىقچىلىق، ئېكىنزارلىق مەۋجۇت دېگەن ئۇقۇمنى، قەشقەر خەلقىنىڭ ھەزرىتى ئەزىزانىنىڭ ئالدىغا مۇشۇ يەرگىچە چىقىشىدىن بۇ جاينىڭ ئاۋات بىر ئۆتەڭ مەھەللە ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى پەرەزلەرنىمۇ بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئەمما، «ئۇرۇق سالۇر»غا كەلگەندە قەشقەرلىكلەر ئالدىغا چىققان ھەزرىتى ئەزىزان مۇھەممەت يەھيانىڭ قەشقەرگە قايتا كەلگەن ۋاقتى 1619 ـ يىلى ئابدۇلەتىپخان تەختكە چىققان ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، بىر ئەسەردە بۇ نام ئىككى خىل ئاتىلىپ قالغان، بەلكىم ئەسەرنى كۆچۈرۈش ياكى ئىزاھلاش داۋامىدا خاتالىق كۆرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ جاينىڭ يۇقىرىقى ئەسەر «ئۇرۇق سالۇر» دەپ ئاتالغان ۋاقىتتىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى چاغلاردىكى نامى ئوخشاشلا «ئوقسالۇر»، «ئوقسۇلۇ» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ۋە كېلىۋاتىدۇ. ئەمما، «ئوقسالۇر» دېگەن يەر نامىنىڭ مىللىققا ئوق سېلىشتىن كېلىپ چىققانلىق مەسىلىسى گۇمانلىق بولۇپ، يەكەن خانلىقى دەۋرىدە مىللىق تېخى ئىشلىتىلمىگەن. ئەگەر ئوقياغا ئوق سالغان بولسا، بۇنىڭدىن «ئوقسالۇر» دېگەن نامىنىڭ كېلىپ چىقىش ئېھتىماللىقى چوڭ ئەمەس، چۈنكى «ئوقياغا ئوق سالدى» دېگەن سۆز مەنتىقىگە ئۇيغۇن ئەمەس، ئۇ «بەتلەش»، «ئوقلاش» دېگەن سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇنداقتا «ئوقسالۇر» دېگەن يەر نامىنى قانداق قىلغاندا

توغرا ئىزاھلىغىلى بولىدۇ؟ بۇ مەسىلىگە يەنىلا بۇ قەدىمكى كارۋان يولىنىڭ تارىختىكى ئۆتەڭلىك رولىنى چىقىش قىلىپ چۈشەنچە بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. قەدىمدە قەشقەردىن چىققان كارۋان يولى ئۇستۇن ئاتۇشقا كەلگەندە ئۇچ لىنىيىگە ئايرىلىپ، ئالاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا تۇتاشقان يوللاردىن تەركىب تاپقان. بۇ يوللار يازلىق، يىللىق، ھارۋىلىق، ئات ـ ئۇلاغلىق يوللارغا ئايرىلغان. بۇلار ئىچىدە قەشقەردىن ئوشقا بارىدىغان سودا يولى ئۇستۇن ئاتۇشتىن چىقىپ قاراڭغۇ، قاراڭغۇدىن قۇشجوققا ۋە ئوقسالۇرغا، ئوقسالۇردىن ساراڭيار ئارقىلىق يېڭىنغا، يېڭىندىن قارابەل ئارقىلىق تىرەك داۋانغا تۇتىشىدۇ، بۇ يول قەدىمدە بىر قەدەر ئاۋات بولغان يېپەك يولىنىڭ بىر بۆلىكى ھېسابلىنىدۇ. بەزى چاغلاردا يىل بويى قاتنىغىلى بولغان. قاتناش جەھەتتە تۆگە، قېچىرلاردىن باشقا، مەلۇم ئۆتەڭلەر ئارىلىقىدا ئاز ساندا ھارۋا قاتنىغان. يوللار ناچار بولغاچقا، مەلۇم ئۆتەڭلەر ـ دە ھارۋىلارنى رېمونت قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت بولۇپ، ئوقسالۇردىن ئەركەشتامغىچە بولغان لىنىيە ئېغىر ۋە تاغ باغرى ـ نى بويلاپ ماڭىدىغان يول بولغاچقا سەل جاپالىق. دېمەك، سودا كارۋانلىرى ۋە پەرغانە ئويمانلىقىدىن سەپەر قىلغۇچىلار ئوقسا ـ لۇرغا كەلگەندە ھارۋىلىرىنى رېمونت قىلغان ۋە بۇزۇلغان يەرلىرىنى يەڭگۈشلىگەن. تاغ يولىدا ئاساسلىقى ھارۋىلارنىڭ ياغاچ ئوقلىرى بۇزۇلىدىغان بولغاچقا، ئوقسالۇردىن باشلىنىدىغان جا ـ پالىق تاغ يولىدا تەييارلىق قىلىپ ھارۋىلىرىنى پۈختىلىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۆتەڭ كارۋانلارنىڭ ھارۋا رېمونت قىلىدىغان، جۈملىدىن، ھارۋا ئوقىنى پۈختىلايدىغان ياكى ئالماشتۇرۇپ سا ـ لىدىغان جايى بولۇپ قالغان. يەنە بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، ئوق ـ سالۇر تەۋەسىنى كېسىپ ئۆتىدىغان قىزىل دەرياسىنىڭ بويى كەڭرى كەتكەن ئورمانلىق بولۇپ، جىغان، شىلۈى، يولغۇنلار بەك كۆپ. بۇ، قاقاس ھېسابلىنىدىغان ئۇلۇغچات تەۋەسىگە نىسبەتەن خېلىلا كەڭرى بىر جاڭگاللىق. بۇ جاي قەدىمدە قىشلىق ئىسسى ـ

ئىش غەيرىي يېراق تاغ ئارىسىدىكى جاڭگاللىق ئارقىلىق ھەل قىلىشقا ئادەتلەنگەن قەشقەر خەلقىگە نىسبەتەن ئىسسىنىش مەسـ
بەلىرىنىڭ يېرى ئىدى. ئوتۇنچىلار ھارۋىلىرىغا ئوتۇن بېسىشـ
تىن ئاۋۇال مۇشۇ جايدا توختاپ، ھارۋىسىنى يىر قۇر تۈزەشتۇـ
رۇۋېلىشى مۇمكىن، شۇڭا «ئوقسالۇر» دېگەن يەر نامى ئاتىدىغان ئوق بىلەن ئەمەس، بەلكى ھارۋا ئوقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

يوپۇرغا ياغاچ ئايۇان قەدىمىي شەھرى خارابىسى ئەتراپىدىكى يەر ناملىرى

ئوبۇل مەخمۇت

ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ــ ياغاچ ئايۇان قەدىمىي شەھرى خارابىسى يۇپۇرغا ناھىيە تېرىم يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇراقۇم قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي بۆلىكىگە، دۆلەت AAA دەرىجىلىك سایاھەت رايونى ــ داۋاكۆل قۇملۇق سایاھەت مەنزىرە رايونىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، مەزكۇر سایاھەت رايونى بىلەن تۇز لىنىيە بويىچە ھېسابلاغان ئارىلىقى توققۇز كىلومېتىر، تېرىم يېزىسىنىڭ ئورگىنىغا 20 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يەردە ئەينى چاغدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئىزناسى خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئەسلىدە ئايۇان ــ سارايلىرى پۇتۇنلەي ياغاچتىن ياسالغان ئۆتەڭ ئىكەن، شۇڭا كىشىلەر بۇ جاينى «ياغاچ ئايۇان» دەپ ئاتىغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ جاي قەدىمكى زامانلاردا تازا گۈللەنگەن شەھەر ئىكەن. دەسلەپكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، بۇ شەھەر مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ۋەيران بولغان. بۇ خارابىلىك 2003 ــ يىلى 3 ــ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى دەپ ئېلان قىلىندى.

ئارخېئولوگلارنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشىچە، بۇ جاي قەدىمكى زامانلاردا كاتتا شەھەر بولۇپ، يېپەك يولىدىكى مۇھىم قاتناش تۇگۈنى ئىكەن. كېيىن قۇم ئاستىدا قېلىپ ۋەيران بولغان. بۇ يەردە ھازىر قەدىمكى شەھەرنىڭ ئىزناسى ۋە خۇمدانلارنى

ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

بۇ يەردىن ئىقتىسادىي ئۇنۇمى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان مىقا (چۆل گۈرۈچى)، توشقان زەدكى، يۇلغۇن يىلىمى قاتار-لىقلار چىقىدۇ. بۇ يەردىكى داڭلىق ئىزلارنى بۇ يەرنىڭ ئۆزگىچە تەبىئىي شارائىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق، بۇ يەر گوياكى ئۇستى ئوچۇق مۇزېيغا ئوخشايدۇ. تۆۋەندە مەن بۇ خارابە ئەتراپىدىكى بەزى يەر ناملىرىنى قىسقىچە تونۇشتۈرۈپ ئۆتىمەن.

بۇغرا قۇمى

بۇغرا قۇمى ـــ يەكەن، يېڭىسار، قەشقەر يېڭىشەھەر، يوپۇر-غا ناھىيىلىرى تۇتىشىدىغان جايغا جايلاشقان پايانسىز قۇملۇق-نىڭ نامى. «تۇركىي تىللار دىۋانى»نىڭ 1 ـ تۇم 631 ـ بېتىدە بۇ قۇملۇقنىڭ نامى «باغرام قۇم» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئىلگىرى قەشقەر ـ يەكەن يولى مۇشۇ قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەچكە، بۇ يولنىڭ نامى مۇشۇ قۇملۇقنىڭ نامى بىلەن «بۇغراقۇم يولى» دەپ ئاتىلاتتى.

قىز قۇمى

قىز قۇمى ياغاچ ئايۇان قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ شىما-لىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن ئىككى قۇم دۆڭىسىدىن تەركىب تاپقان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇرۇنقى زامانىدا ياغاچ ئايۇان شەھىرىنىڭ پادىشاھىنىڭ قىزى ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ، مۇشۇ يەردە مال باقىدىغان پادىچى يىگىت بىلەن تونۇشۇپ قاپتۇ. كېيىنچە ئۇلار مۇھەببەتلىشىپ توي قىلماقچى بوپتۇ. پا-دىشاھ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ يىگىتنى تۇتۇپ كېلىپ زىندانغا تاشلاپتۇ. پادىشاھنىڭ قىزى لەخمە كولاپ يىگىتنى زىندانىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپتۇ. پادىشاھ لەشكەرلىرىگە قىز بىلەن يىگىت-نى قوغلاپ تۇتۇش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈپتۇ، لەشكەرلەر قىز بىلەن يىگىتنىڭ ئىزىغا چۈشۈپ ئۇلارنى تېپىۋاپتۇ ۋە قوغلاپ يېتىشىۋالاي دېگەندە قىز بىلەن يىگىت ئالدىدىكى قۇم

دۆڭسىگە قاراپ: «ئەي قۇم، بىزنى قويىنىڭغا ئالساڭچۇ؟» دەپ نىدا قىپتۇ، شۇ ئەسنادا قۇم ئىككىگە بۆلۈنۈپ قىز بىلەن يىگىتنى قويىنىغا ئاپتۇ. شۇ چاغدا قاتتىق بوران چىقىپ لەشكەر-لەرنى قۇم ئاستىغا كۆمۈۋېتىپتۇ. يەنە بىر رىۋايەتكە قارىغاندا، ياغاچ ئايۇزان قەدىمىي شەھىرى شۇ قېتىملىق بوراندا قۇم ئاسىتىدا قالغانمىش. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر بۇ قۇمنى «قىز قۇمى» دەپ ئاتاپتۇ.

تەڭگىلىك

تەڭگىلىك ياغاچ ئايۇزان قەدىمىي شەھىرى خارابىسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، كۆلىمى 1000 موچە كېلىدۇ. بۇ يەر يايما قۇملۇق بولۇپ، ئەتراپىغا قارىسىڭىز هەممە يەر تەڭگە، يارماق تۆكۈپ قويغاندەك كۆرۈنىدۇ. ئەگەر سىز بۇ تەڭگە ۋە يارماقلارنى تۇتسىڭىز شۇ هامان ئۇۋلىپ كېتىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ جاي ياغاچ ئايۇزان قەدىمىي شەھىرىنىڭ خەزىنىسى بولۇپ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كۈن نۇرىدا تەڭگە، يارماقلارنىڭ نۇر سۈپىتى ئۆزگىرىپ هازىرقى هالەتكە كېلىپ قالغان. كىشىلەر بۇ جايدىن نۇرغۇن تىللا ۋە تەڭگىلەرنى تېپىۋالغان. شۇڭا، كىشىلەر بۇ جايىنى تەڭگىلىك دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

ئامۇتلۇق

ئامۇتلۇق ياغاچ ئايۇزان قەدىمىي شەھىرى خارابىسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان. بۇ جايدا پايانسىز قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا هازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان نەچچە يۈز تۇپ ئامۇت دەرىخىنىڭ كۆتىكى بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئەينى يىللاردا بۇ يەردە قويۇق ئامۇت دەرىخى ئۆسكەنىكەن. بۇ يەردە هازىر بۆرە ئۇۋزۇمى، مىقا قاتارلىقلار ئۆسىدۇ. مىقا سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، دېنى تېرىق دېنىنىڭ چوڭلۇقىدا بولىدۇ، ياخشى ئۆسكەن بىر تۇپ مىقىدىن بىر جىڭ مىقا دېنى ئالغىلى بولىدۇ. مىقىنى يارغۇنچاقتا ئۇن تارتىپ نان ياقىلى، ئۇماچ ئەتكىلى بولىدۇ. كىشىلەر مىقا بىلەن نۇرغۇن كېسەللىكنى، يەنى سوغۇقتىن، يەلدىن بولغان كېسەل-

لمكلەرنى داۋالاپ كەلمەكتە.

سوكلۇق

ياغاچ ئايۇان قەدىمىي شەھىرى خارابىسىنىڭ شەرقىي ـ جە-نۇبىي تەرىپىدە نەچچە مىڭ مو كېلىدىغان سوكلۇق بار. سوكلۇق ئەتراپىنى پايانسىز قۇم بارخانلىرى قورشاپ تۇرغاچقا، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان كىشىلەرنىڭ كېلىپ ئوتۇن قىلىش ئۈچۈن كې-سىشىدىن ساقلىنىپ قالغان. بۇ يەردىكى سوكلارنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ، چوڭلىرىنىڭ دىئامېترى 40 سانتىمېتىردىن ئاشىدۇ. پايانسىز قۇملۇق ئارىسىدا بىر پارچە يېشىل سوكلۇقنىڭ بولۇشى بىر مۆجىزە ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەر تەبىئىي باغچا بولۇپ، توشقان، كىيىكلەر ماڭدامدا بىر ئۈچراپ تۇرىدۇ. دېمەك، بۇ يەر تەبىئىي ھايۋانات باغچىسىدۇر.

شامالكۆل

شامالكۆل ياغاچ ئايۇان قەدىمىي شەھىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، كۆلىمى نەچچە مىڭ مو كېلىدۇ. شامالكۆل ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار: ياغاچ ئايۇان شەھىرىنىڭ پادىشاھىنىڭ قىزى 40 كېنىزەك بىلەن بۇ كۆلگە يۈيۇنغىلى كەپتۇ، شۇ ئەس-نادا شامال چىقىپ ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئۇچۇرتۇپ كېتىپتۇ. قىزلار يۈيۇنۇپ قىرغاقتا چىقسا كىيىم ـ كېچەكلىرى يوق تۇرغىنىدەك، ئۇلار نېمە قىلارىنى بىلەلمەي تۇرغاندا يەنە شامال چىقىپ قىزلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئەسلىي جايىغا ئەكې-لىپ قويۇپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاينىڭ نامى شامالكۆل بو-لۇپ قاپتۇ. بۇ يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتى ئۆزگىچە، بۇ يەرگە بارسىڭىز دائىم شامال چىقىۋاتقاندەك ھېس قىلىسىز.

نىيازنىڭ توغراقلىقى

نىيازنىڭ توغراقلىقى ياغاچ ئايۇان قەدىمىي شەھىرى خارا-بىسىنىڭ شەرقىي ـ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، نىياز-نىڭ قىشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇنىڭدىن نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى يېڭىسار دەريا‌سى يار ئېلىپ كېتىپ،

ياغاچ ئايۇان قەدىمىي شەھىرىنى سۇ بېسىپ كېتىپتۇ، خەلق غەم ـ قايغۇغا چۆمۈپتۇ، شۇ چاغدا نىياز ئىسىملىك بىر يىگىت كۆك ـ رەڭ كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ خەلققە باشلامچىلىق قىلىپ 10 كىلومېتىردىن ئاشىدىغان توغان سوقۇپ سۇنى توسۇپتۇ. كېيىن سۇ بېسىپ كەتكەن جايلارغا توغراق ئۇنۇپتۇ، شۇنىڭ بىلەن كەـ شىلەر بۇ توغراقلىقنى نىيازنىڭ توغراقلىقى دەپ ئاتاپتۇ.

ياغاچ ئايۇان قەدىمىي شەھىرى خارابىسىنىڭ ئەتراپىدا يەنە ئاتخانا، بۆرە ئۆزۈملۈكى، بەلقۇم، داۋازاقۇم، ئايدىڭكۆل دېگەندەك يەر ناملىرى بار، بۇ جايلارنىڭ نېمە سەۋەبتىن شۇنداق ئاتالغانلىـ قى توغرىسىدا داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

داۋاكۆل

«داۋاكۆل» مەملىكەتلىك AA دەرىجىلىك قۇملۇقتىكى مەدەـ نىيەتلىك ساياھەت رايونى، ئۇ ھازىر مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلدى، بۇنىڭ بىلەن قۇملۇقتىكى «يېشىل مەرۋايىت» يوپۇرغا ناھىيىسىمۇ «داۋاكۆل»گە ياندىشىپ يىراق ـ يېقىنغا تونۇلۇشقا باشلىدى.

مەن ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى خىزمىتىنى ئىشلىدىم. بۇ جەريانىدا قەدىمىي ئىزلار، داڭلىق ئاسارئەتىقىلەرنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش بىلەن بىللە يەنە «داۋاكۆل» ۋە بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۈستىدە ئۇزۇن يىل ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، بۇ ھەقتە دەسلەپكى چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇم. تۆۋەندە مەن «داۋاكۆل» ھەقـ قىدىكى ئىزدىنىش نەتىجىلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

«داۋاكۆل» دېگەن بۇ نام كېسەل داۋالايدىغان كۆل دېگەن مەـ نىنى بىلدۈرىدۇ. سۇ كىرىش مەنبەسى بولمىسىمۇ كۆز يەتكۈسىز قۇملۇقتا تاكى بۈگۈنگىچە قۇرۇپ قالماي بىر خىل ھالەتتە تۇـ رۇشى ئۇنىڭ ھەقىقەتەن خاسىيەتلىك كۆل ئىكەنلىكىنى ئىسـ پاتلايدۇ. «داۋاكۆل»نى ئۇزۇن يىل تەتقىق قىلغان بولساممۇ، ئەمـ ما بۇ كۆل توغرىسىدا بىرەر يازما ماتېرىيال ئۇچراتمىدىم، لېكىن

كىشىلەر ئارىسىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن بۇ كۆلگە دائىر رىۋايەتلەردىن بەزىبىر چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇم.

«داۋاكۆل» يوپۇرغا ناھىيىسى ئاخۇنلۇقۇم يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 60 كىلومېتىر، ئاخۇنلۇقۇم يېزىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئالتە كىلومېتىر كېلىدۇ. شەرقتە مارالبېشى ئۆستىڭى بىلەن، جەنۇبتا بايئاۋات يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، كۆلنىڭ ئەتراپى دولقۇنسىمان كەتكەن قۇملۇقتىن ئىبارەت. بۇ يەردە توغراق، يۇلغۇن، كۆك يانتاق، چاكاندا، توقا چىگە، قومۇشلار ئۆسىدۇ، يازكۈنلىرى بۇ يەردىكى دەرەخلەر باراقسانلىشىپ ۋە يۇلغۇنلار چېچەكلەپ، گۈل - گىياھلار ئېچىلىپ گۈزەل مەنزىرە شەكىللىنىدۇ.

بۇ يەردە ئەسلىدە يەتتە كۆل بولۇپ، سۇ كىرىش ئېغىزى يوق، تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە سۈيى بىر خىل تۇرىدۇ. بۇ كۆللەرنىڭ سۈيى دەملەنگەن چاينىڭ رەڭگىدە، ئادەم سۇغا كىرسە لەيلەيدۇ، سۇغا كىرگەن ئادەم ئۆزىنى ناھايىتى راھەت ھېس قىلىدۇ. داۋاكۆل توغرىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 600 يىللار ئىلگىرى يەكەن دەرياسىغا چوڭ كەلكۈن كېلىپ، بۇ يەرلەرنى سۇ بېسىپ كەتكەن، كەلكۈن توختىغاندىن كېيىن قۇملۇقتىكى ئويمان يەرلەرگە سۇ يىغىلىپ قالغان. بۇنىڭدىن 400 نەچچە يىل ئىلگىرى مەكتىلىك بوۋىخان تۆرەم دېگەن كىشى بۇ يەردىن ئۆتكەندە ئاساپ قالغان ئات - قېچىرلىرى بۇ توختام سۇلارنى كېچىپ ئۆتەكەندىن كېيىن پۇتلىرى ساقىيىپ كەتكەن. بۇ ئىشتىن بوۋىخان تۆرەم باشقىلارغا «بۇ كۆلنىڭ سۈيى داۋا ئىكەن، بۇ راستتىنلا داۋاكۆل ئىكەن» دېگەن. كېيىنچە بۇ ئىش قۇلاقتىن - قۇلاققا تارقالغان، رېماتىزم خاراكتېرلىك پۇت، بەل، بوغۇم ئاغرىقى بارلار بۇ كۆلگە چۆمۈلۈپ ساقايغان. شۇنىڭدىن باشلاپ «داۋاكۆل» دېگەن بۇ نام ئومۇملاشقان. ئەمما، يىللارنىڭ ئۆتۈشى، يوللارنىڭ

ئۆزگىرىشى بىلەن بۇ كۆللەر بىر مەزگىل كىشىلىرىنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ قالغان. 50 ـ يىللارغا كەلگەندە تېرىم يېزا يېڭى ئۆستەڭ 11 ـ كەنت 2 ـ مەھەللىدىكى ئاتەك مۆمىن دېگەن كىشى دادىسىنىڭ دەپ بەرگىنى بويىچە ئىزدەش ئارقىلىق بۇ كۆللەرنى قايتىدىن تاپقان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كۆللەر كىشىلەر تەرىپىدىن «خاسىيەتلىك كۆل»، «شىپالىق كۆل»، «داۋاكۆل» دەپ تەرىپلىنىپ، كىشىلەرنىڭ سەيلىگاھىغا ۋە بىمارلارنىڭ داۋالىنىدىغان جايىغا ئايلاندى. ھەر يىلى 6 ـ، 7 ـ، 8 ـ ئايلاردا بۇ كۆلنىڭ نامىنى ئاڭلىغان، يىراق ـ يېقىندىكى رېماتىزم خاراكتېرلىك بەل، پۇت، بوغۇم ئاغرىقى بار بىمارلار بۇ كۆلگە كېلىپ داۋالىنىپ كېتىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ كۆلنىڭ سۈيىدە ئېغىز چايقىسا چىش ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغانلىقىمۇ بايقالدى. ئەتراپى قۇم بىلەن قاپلانغان مەنبەسى بولمىغان بۇ كۆللەرنىڭ شۇنچە ئۇزاق يىللارغىچە قۇرۇپ كەتمەي سۈيىنىڭ بىر خىل ھالەتتە تۇرۇشى، قۇم بوراندا كۆمۈلۈپ كەتمىگەنلىكى، كۆل سۈيىنىڭ بىر قىسىم كېسەللەرگە داۋا بولۇشى كارامەت بىر مۆجىزە دەپ قارالماقتا.

قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازمىلاردىكى يەر ناملىرى

پائۇل پېللىئوت (فرانسىيە)

ياپونىيىلىك ئالىم خانىدا تورۇ «توخرىلار ۋە كۇشان» دېگەن ماقالىسىدە («تارىخشۇناسلىق ژۇرنىلى»نىڭ 40 ـ جىلد، 1025 ـ بەتتىن 1054 ـ بەتكىچە) ئىلگىرىكى تەتقىقاتلاردا تىلغا ئېلىنغان توخرىلارنىڭ پايتەختى ھەققىدىكى كۆز قاراشلارنى نەقىل كەل-تۈرگەن. كۇشان توغرىسىدا ف. ۋ. مۇللېر ۋە ستېن كونوۋلارنىڭ پەرەزلىرىنى نەقىل كەلتۈرگەن. تەپسىلىيرەك توختىلىدىغان بولساق، ۋالېڭ شۇدەن شىنجاڭدىن مانى دىنىغا ئائىت ئىككى پار-چە قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما ئېلىپ كەتكەن، بۇ ئىككى يازمىدا تۆت ئادەمنىڭ ئىسمى خاتىرىلەنگەن. بۇ تۆت ئادەمنىڭ بىرى «Qamilligh ـ قامىللىغ»، بىرى «Kusanlig ـ كۇسەنلىگ»، قالغان ئىككىسى «Solmiligh، Sulmiligh ـ سۇلمىلىغ». بۇ ئىككى پارچە ھۆججەت ئوخشاش بىر ھۆججەتنىڭ پارچىسى بولسا كېرەك. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى «قامىل» نەق ھازىرقى قومۇلنىڭ ئۆزى. مۇللېرمۇ بىر پارچە قەدىمكى ئۇيغۇرچە بېغىشلىمىنى ئېلان قىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە «تۆرت كۇسەن» دۆلىتى، «ئۇچ سۇلمىدا» دېگەن سۆزلەر بار. ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، كې-يىنكى ھۆججەت كەمتۈك بولغاچقا، مۇللېر «سۇلمى» ياكى «سۇل-مى»نى «چالمادانا» بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلغان. چالمادانا ھازىرقى چەرچەننىڭ ئۆزى («توخار تىلى ۋە كۇشان» دېگەن ماقا-لىنىڭ 581 ـ بېتىدىن 583 ـ بەتكىچە بولغان جايلىرىغا قارالىڭ.) دەرۋەقە خانىدا تورۇ يۈرت نامى بولغان بۇ سۇلمى ياكى سولمى بىلەن ئۇچ سۇلمىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. بۇ-

نىڭدىن باشقا ئۇ يەنە «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»نىڭ 124 - جىلـ
دىدىكى «قارايىغاچ بۇيرۇق تەزكىرىسى»دىكى 唆里迷 سۆلمى دۆ-
لىتىنى بۇنىڭغا ئىسپات قىلغان. خانبىدا تورۇنىڭ يۇقىرىقى
سۆلمىنى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى 唆里迷 نىڭ ئۆزى دەپ ھۆكۈم
قىلىشى ناھايىتى توغرا. بىراق، سۆلمىنىڭ ئورنى ئېنىق ئە-
مەس، بەلكىم بەشبالىقنىڭ شەرقىدە بولۇشى مۇمكىن. سۆلمى
بىلەن قامىل نامى 13 - ئەسىردە مەۋجۇت ئىدى، بۇنى ئەلۆەتتە
بۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە سۈرۈشكە بولىدۇ. خانبىدا تورۇ
ئوخشاش بىر قولىيازمىدىكى «كۈسەنلىگ»نى كۆچالىق دەپ ئې-
نىقلىغان، مېنىڭ كۆز قارىشىمىمۇ بۇنىڭغا ئوخشاش. چۈنكى
تۈرك، موڭغۇل رايونلىرىدا ئوتتۇرا ئەسىرلەردە كۆچالىقلارنى
«كۈسەنلىك» دەپ ئاتاش ئادەت ئىدى («ئاسىيا ژۇرنىلى»نىڭ
1920 - يىللىق 1 - سان، 181 - بەتكە، «تۇڭباۋ»نىڭ 1923 -
يىللىق سانى 127 - بېتىگە قارالسۇن؛ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىتا-
بىدا «كۈسەن» بىلەن «كۆچا» ئاتالغۇسى تەڭ ئىشلىتىلگەن).
بىراق، ئۇيغۇرچە بېغىشلىمىدىكى ئۇچ سۆلمى بىلەن تەڭ تىلغا
ئېلىنغان تۆت كۈسەنلىكنى كۆچالىق دەپ قاراشقا ئاساس قالمايـ
دۇ. 先苦 دېگىنى كۆچا تۈرسا يەنە نېمىشقا مۇللىر ئېلان قىلغان
باشقا بېغىشلىمىلاردا بۇ خىل قاراشتا ئىزچىللىق يوق. شۇڭا
خانبىدا ئەپەندى بۇ خىل قارىشىدا ئىزچىل چىڭ تۇرغان. مەن
خەنزۇچىدىكى 先苦نى كۆچانىڭ ئۆزى دەپ بىلسەممۇ، لېكىن بۇ
قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۈرئەت قىلالمىدىم. شۇڭا، مۇللىر
ئېلان قىلغان بېغىشلىمىلاردىن پەقەت بىر بېغىشلىمىدىلا بۇ
سۆز كۈسەن تىلىدىن توخرى تىلغا تەرجىمە قىلىنغان، يەنە بىر
بېغىشلىمىدا كۈسەن تىلىدىن بارچۇق تىلغا تەرجىمە قىلىنغان
دېيىلگەن، كېيىن يەنە بىر ماقالىسىدە بۇ سۆز بىۋاسىتە ئەنەت-
كەك تىلىدىن توخرى تىلغا تەرجىمە قىلىنغان دېگەن كۆز
قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، كۈسەن تىلى
بىلەن توخرى تىلىنىڭ پەرقى بار. مېنىڭ كۆچا رايونىدا تارقال-

غان ئىلگىرىكى تىللاردىن، يەنى توخار تىلى (B)دىن خەۋىرىم بار. بارچۇق تىلى، ئىلگىرىكى تەتقىقاتلاردا كەنجى تىل دەپ ئىسىم پاتلانغان ئۇيغۇر تىلى دېگەندەك قاراشلار مۇللىر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئىشقىلىپ، بارچۇق چىڭگىزخان دەۋرىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى بارچۇق ئارت تېكىنىڭ ئىسمى بىلەن تاسادىپىي ئوخشىشىپ قالغان بولسا كېرەك. شۇڭا، توخرى تىلىنىڭ دەل قاراشەھەر، تۇرپان تەرەپلەردە ئىشلىتىلگەن توخار تىلى (A)، ھەتتا توخار تىلى (B)لارنىڭ نەق ئۆزى دېگەن كۆز قاراشنى تەشەببۇس قىلىش كېرەك؛ بۇ تىل «كۇسەن تىلى» دەپ ئاتىلىشى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا لېۋى ئەپەندى بېكىتكىنىدەك «كۇچا تىلى» دەپ ئاتىلىشى كېرەك. مەسئۇدىنىڭ كىتابىدىكى «كۇشەن» (كۇسەن دەپ ئوقۇلۇشى كېرەك) تەلەپپۇز جەھەتتە خەنزۇچىدىكى 先苦گە يېقىن كېلىدۇ. 昌高غا يېقىن كەلمەيدۇ، 昌高غا توغرا كېلىدىغىنى قوچو بولۇشى كېرەك. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كىتابىدىمۇ مۇشۇنداق يېزىلغان. مەسئۇدىنىڭ كىتابىدا كۇچا نامىنىڭ خاتىرلىنىشى توققۇز ئوغۇزلار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. خانىدا تورۇ ئەپەندىنىڭ مەن بىلەن ئوخشاش كۆز قاراشتا بولۇشىنىڭ سەۋەبى بار دېيىلسە، ئۇ سەۋەب ئۇنىڭمۇ ئۇيغۇرچە يازمىلاردىكى كۇسەن نامىنى كۆرگەنلىكىدىن ئىبارەت. كۇشان مەسلىسىگە كەلسەك، بۇ قاراشنى ئىسپاتلىغىدەك ھېچقانداق بۇاستە ماتېرىيال يوق. كۇشان دەپ قارىغۇچىلار ئالدى بىلەن مەزكۇر كۇچا نامىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى بولغان كۇسەن بىلەن كۇشانىنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئىسپاتلىشى كېرەك.

ساك تىلىدىكى بىر قىسىم غەربىي-يۇرت يەر ناملىرى

ستائىل خولستەين ساقلىغان دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ئىككى پارچە ھۆججەت ف. ۋ. توماس ۋە ستېن كونوۋلار تەرىپىدىن 1929 ـ يىلى نورۋېگىيىنىڭ پايتەختىدىكى ھىندىشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ مەجمۇئەسىدە ئېلان قىلىندى (121 ـ بەتتىن

160 ـ بەتكىچە). بۇلتۇر مەن «تۇڭباۋ»نىڭ 230 ـ بېتىدە بۇ ماقالىنى تىلغا ئالغىنىمدا Icu (ئىچۇ)نىڭ خەنزۇچە مەنبەلىرى ـ دىكى يىجۇ (ھازىرقى قومۇل)نىڭ ئۆزى ئىكەنلىكى، phucamni (پۇچامنى)نىڭ خەنزۇچە مەنبەلەردىكى تاڭ دەۋرىدىكى 昌蒲 (ھا ـ زىرقى پىچان)نىڭ ئۆزى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغانىدىم. گ. ل. م. كلاۋسون بۇ يىل ئەنگلىيە ئاسىيا جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى (297 ـ بەتتىن 309 ـ بەتكىچە)غا يازغان ماقالىسىدە يۇقىرىقى ئىككى ھۆججەتتىكى يەر ناملىرى ھەققىدە تەتقىقات يۈرگۈزگەن. بۇلتۇر مەن بۇ ساھە تىلىدىكى ھۆججەتلەرنى پارىژدىكى ئاسىيا جەمئىيىتىگە دوكلات قىلغىنىمدا مەنمۇ ھۆججەتتىكى Yirrumcimni نى تاڭ دەۋرىدىكى 台轮 يەنى ھازىرقى ئۇرۇمچىنىڭ ئۆزى شۇ دېگەنىدىم. ئۇنىڭدىن باشقا مەن بۇ دوكلاتىمدا ھەمدە ئىلان قىلىنمىغان يەنە بىر تەپسىلىي تەتقىقات ماقالىمدە كلاۋسون تىلغا ئالغان ئىران تىلىدىكى پەنجىكەنتنىڭ بەشبالىق ـ نى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغانىدىم. بۇ شەھەر تەڭرىتاغ ـ نىڭ شىمالىدىكى جىمىسار ئەتراپىدا. كلاۋسون خاتالىشىپ بەش ـ بالىق بىلەن قاراقوچونى بىر دەپ قارىغان (306 ـ بەت). يەنە بىرى، مەن Bihiraki بىلەن Sapari (306 ـ بەت)نى تاڭ دەۋرىـ دىكى 落冯 بىلەن 笨沙لارنىڭ ئۆزى دەپ قارايمەن. بۇ ئىككى شەھەر بەشبالىق بىلەن ئۇرۇمچى ئارىلىقىدا. قالغان ناملار، مە ـ سىلەن: گۇاجۇ، گەنجۇ، لياڭجۇ ۋە تۇرپان (ساكچە Tturpamni) ناملىرىدىن بىر قىسمى ھۆججەتنى تۇنجى قېتىم ئىلان قىلغۇچى تەرىپىدىن دەلىللەنگەندىن سىرت، قالغانلىرى دەلىللەش ناھايە ـ تى قىيىن ناملار بولۇپ تۇرماقتا. كلاۋسوننىڭ يەكۇننى تەتقـ ـ قاتتا كۆرسەتمىلىك رولى بار ھەمدە مۇھاكىمە قىلىشقا ئاساس بولالايدۇ دەپ قارايمەن. ئەمما، ئۇنىڭ تەتقىقاتىدا نۇرغۇن گۇماـ ـ لىق نۇقتىلار بار. بولۇپمۇ، kau yaki بىلەن ttiyaki دېگەن ئىكـ ـ كى خەتنىڭ ئالدىنقى يېرىمى خەنزۇچىدىكى 高، 低 دېگەن ئىكـ ـ كى خەتنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. كېيىنكى يېرىمى

بولغان yaki بولسا قاراشەھەرنىڭ ئىسمىدۇر (306 ـ يىل، ئۇنداقتا نېمىشقا phalayaki نىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش پارچىلاپ ئىزاھلاشقا بولمايدىكەن.) تەتقىقاتچى (306 ـ يىل) kautunai نى ساكچە سۆز بولۇپ، خەنزۇچە مەنبەلەردىكى 昌高نىڭ نەق ئۆزى دەپ قارايدۇ. مۇنداق چۈشەندۈرۈشنى مەنمۇ تولىمۇ قارىماي-مەن. قوچو راستتىنلا يەرلىك ئىسمىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىمۇ، بۇمۇ ناتايىن (گەرچە شۇنداق ئېھتىماللىق بولسىمۇ.) بۇ يەردىكى قوچو نامى قەدىمكى سوغدى تىلىدا بەلكىم كۆچان دەپ يېزىلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇ ھەقتە ھ. رېيچېلتىنىڭ (Die soghd Handschr, d. Brit. Mus. II. 5) ئەسىرىگە قارالا.

قوچو ۋە قاراقوچو نامىلىرى ھەققىدە تەتقىقات

مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بوغدا تېغىنىڭ جەنۇبى، شىمالى ئالدى قوش دۆلىتى جايلاشقان جاي ئىدى. ئارقا قوش دۆلىتىنىڭ پايتەختى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ھازىرقى گۇچۇڭ ئەتراپىدا ئىدى. ئالدى قوش دۆلىتىنىڭ مەركىزى تەڭ-رىتاغنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئورنى ھازىرقى يارغول قەدىمكى شە-ھىرى ئىدى. ئالدى قوش دۆلىتىدە يەنە قوچو قەلئەسى بار ئىدى، بۇ كېيىنكى مەزگىللەردىكى قاراقوچو بولۇشى كېرەك. مىلادىيە 46 ـ يىلى گۇەن بوجۇ قوچو بېگى دەپ ئاتالغان «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»). مانا مۇشۇنىڭ ئۆزىدىنلا بۇ بەگلىكنىڭ پاي-تەختىنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوچو قەلئەسى ئىكەنلە-كىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يېقىندا گرۈنۋېدېل قاراقوچو شەھە-رىنىڭ يېنىدىكى ئىدىقۇت شەھىرىدىن 5 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق مەڭگۈ تاشنى بايقىدى. فرانكې بۇ مەڭگۈتاشنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن ئالدىنقى پەرزىمىزنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى. شۇنىڭ-دىن كېيىن قوچو شەھىرىنىڭ ئورنىدا ئۆزگىرىش بولمىغان. 640 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىشغال قىلغان جاي قوچو شەھىرى، يەنى قاراقوچو ئىدى. 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا-لىرىدا ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن بۇ جاي تاڭ

سۇلالىسىگە قارىمايدىغان بولغان. ئۇيغۇرلار بۇ جايدا باشقا بىر قوچو خانلىقىنى قۇرۇپ چىققان، ئۇنىڭ پايتەختى يەنىلا قاراقوچو بولغان. 981 ـ يىلى ۋاڭ يەندې ئەلچىلىككە كەلگەندىمۇ دەل مۇشۇ قاراقوچو شەھىرىگە كەلگەنىدى. شۇ چاغدىكى سۇڭ سۇلالىسى بۇ دۆلەتنىڭ نامىنى قوچو دەپ ئاتىغان بولسىمۇ، شىمالىدىكى قىتان خانلىقى 913 ـ يىلىدىن باشلاپلا قاراقوچو ئۇيغۇر لىرىنى قوچو ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتاشقا باشلىغان («قىتان تارىخى»نىڭ 1 ـ جىلد، 36 ـ بېتىگە قارالسۇن). «جىن سۇلالىسى تارىخى»دا 1130 ـ يىللاردا بۇ يەر قوچو دەپ ئاتالغان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا يات ئەللەرنىڭ ئىسىملىرى بىردەك يېزىلمىغان. يەنى قوچو سۆزى خەنزۇچە 哈喇霍州، 哈剌火州 دېگەندەك ھەر خىل يېزىلغان. بىراق، كۆپىرەك قوچو دەپ يېزىش ئادەتكە ئايلانغان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى ئىدىقۇت دېيىلىدۇ. موڭغۇللار دەۋرىدىكى پارس تارىخچىلىرى قاراقوچو دېگەن يۇرتنىڭ بارلىقىنى بىلگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ سىياسىي مەركەز تۇرپانغا يۆتكەلگەن. مىڭ سۇلالىسى تارىخىدا «قوچو يەنە قاراقوچو دەپمۇ ئاتىلىدۇ، تۇرپاننىڭ 30 چاقىرىم شەرقىدە. ئۇنىڭ شەرقىدە بىر تاشلاندۇق شەھەر بار، بۇ قەدىمكى قوچو دۆلىتىنىڭ پايتەختىدۇر» دېيىلگەن. مۇشۇنىڭغا قارىغاندا 14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قوچونىڭ پايتەختى يەنە يېقىن ئەتراپتىكى جايغا، يەنى قاراقوچوغا يۆتكەلگەن. تاشلاندۇق شەھەر يەنىلا ئىدىقۇت دەپ ئاتىلىۋەرگەن.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى 火州، 高昌لار يەرلىك تىلدىكى قاراقوچو، يەنى قاراغوجىنىڭ ئۆزىدۇر. مېنىڭ يۇقىرىقىلار ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم مۇشۇنچىلىك. ئۇيغۇر خۇن مەڭگۈ تاشلىرى ۋە تۇركچە تارىخىي ماتېرىياللار بايقالغاندىن كېيىن بۇ ھەقتىكى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى كۆپەيدى، شۇڭا بۇ ھەقتە قايتا ئىزدىنىش زۆرۈرىيىتى بار.

بەزىلەر قوچونى تۇركچە نام بولۇپ، ئەڭ دەسلەپتە تۇرك

مەڭگۈ تاشلىرىدىن «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»دا ئۇچرايدۇ، بۇ مەڭگۈ تاشتا يۇقىرىقى ئاتالغۇ (كۆلتېكىن قوسۇ تۇتۇق بىلەن ئۇرۇشتى) بار دەپ قارايدۇ. پارىكېر ئەپەندى تومسون ئەپەندىگە مۇنداق دېگەن: قوسۇ ياكى قۇسۇ جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىكى 和州نىڭ ئاھالە تەرجىمىسىدۇر. بارتولد ئەپەندى دەسلەپىدە بۇ كۆز قاراشقا قوشۇلغان بولسىمۇ، لېكىن كېيىن تارىخىي پاكىتلار بۇنىڭغا ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن بۇ قاراشتىن يېنىۋالغان. ئۇ قوچو نامىنىڭ كۆرۈلۈشى 10 ـ ئەسىرنىڭ نېرىسىغا بارمايدۇ، ئۇنىڭدىن 200 يىل ئىلگىرىكى كۆلتېكىن دەۋرىدە قوچو نامىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى بىلگىلى بولمايدۇ، دېگەن.

مۇللېر ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، تۇتۇق دېگەن تاڭ دەۋرىدىكى 督都 دېگەن ئەمەلنىڭ ئاھالە تەرجىمىسى. تاڭ دەۋرىدە تۇتۇق دېگەن بۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇرچە ئاھالە تەرجىمىسى بولغانلىقىدىن ئۇ ھالدا قوچو نامىنىڭ بارلىقىنى پەرەز قىلىش تەس ئەمەس. «تاڭنامە»نىڭ «جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دە 孤舒 تۇتۇق مەھكىمىسى دېگەن بىر جاي بار. فونېتىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئاھاڭى ئۇيغۇن كەلسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك نۇقتىدىن قارىغاندا، بۇ مەھكىمىنىڭ ئورنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا. شۇڭا كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشىدىكى نام قوچو ئەمەس بەلكى 孤舒 بولۇشى كېرەك. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى «قۇسۇ»نىڭ 火州، 昌高، 卓和喇哈 نامىلىرى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. شىنجاڭدىن تۇركچە يازمىلار تېپىلغاندىن كېيىن مۇنداق بولۇشىنى كىم بىلسۇن. 1908 ـ يىلى تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى تاغدىن قەدىمكى تۇركچە كەمتۇك يازما تېپىلدى. بۇ يازمىدىكى قوچو نامىنى مۇللېر ئەپەندى بىز دەپ كېلىۋاتقان قوچونىڭ ئۆزى دەپ يەشتى. 1911 ـ يىلى يەنە بىر پارچە قولىيازمىدا قوچو دېگەن يەر نامى ئۇچرىدى. لېكوك ئەپەندى تۇرپاندىن تېپىلغان مانى دىنىغا ئائىت نومنى ئېلان قىلدى. تومسون ئەپەندىمۇ ئۆزى تەرجىمە قىلغان قەدىمكى تۇركچە قولىيازمىنى ئېلان قىلدى. بۇ

قوليازمىنىڭ ئىككى يېرىدە خوچو، قوچو دېگەن يەر ناملىرى ئۇچرايدۇ. تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ ئىككى يەر نامىنىڭ تالڭ دەۋردىكى تۈركچىدىن ئاھالڭ تەرجىمىسى قىلىنغان 昌高 ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. شۇنىڭغا قارىغاندا قوچو نامى خەنزۇچىدىكى 州和دىن كېلىپ چىققان ئەمەس، بەلكى خەنزۇچىدىكى 州和، 州火لار قوچونىڭ خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنىش جەريانىدا بۇ زۇلغان شەكىلدۇر.

مەزكۇر تۈركچە يازمىدىكى قوچو نامى تالڭ دەۋرىدىكى قوچو شەھىرىنىڭ نامىدۇر. مەن قوچونى ساپ تۈركچە نام دەپ ئېيتتىم. قا ئاجىزلىق قىلىمەن. ئالدىنقى تەتقىقاتىمدا تېخى ئۆزگىرىش بولغىنى يوق. بۇ سۆزنىڭ مەنبەسىنى سۇرۇشتۇرگەندە پەرەزگە تايانماي مۇمكىن ئەمەس. خەنزۇچىدىكى 州和 قوچودىن كەلگەن. قاراقوچونىڭ كەينىدىكى ھازىرقى «غوجا» كېيىنكى مەزگىللەر دىكى ئاھالڭ ئۆزگىرىشىنىڭ مەھسۇلى، بۇنى تەھلىل قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ئورنى يوق. تالڭ دەۋرىدىكى گاۋچاڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى قوچو ھەر ئىككىسى ئوخشاش بىر شەھەرنىڭ نامى بولۇپ، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بار. بىرسىنىڭ بىر سىدىن كېلىپ چىققانلىقى چوقۇم. ئۇنداقتا، بۇ ئىككى نامنىڭ قايسىسى ئاۋۋال ئوتتۇرىغا چىققان؟ قوچو نامىنىڭ تۈرك تىلىدا مەنىسى يوق، ئەمما خەنزۇچە گاۋچاڭ نامىنىڭ خەنزۇ تىلىدا مەنىسى بار. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»دا «ئېگىز (高)گە جايلاشقانلىقى، ئادەملىرى بايلىقات (盛昌) بولغانلىقى ئۈچۈن 昌高 دېيىلگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. يەنە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەردە قوچو قەلئەسى (垒昌高) بار ئىدى، شۇڭا دۆلەت نامىمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن دېيىلگەن. خەنزۇچە يەر ناملىرى خەتنىڭ مەنىسىگە بەك بېقىنسىپ كەتمەيدۇ. بىراق، ماڭا شۇ نەرسە ئايانكى، خەنزۇچە قوچو نامىغا بېرىلگەن تەبىر 5 ـ ئەسىردىلا خاتىرىلەنگەن، بىراق تۈركىي تىلدىكى قوچونىڭ مەنىسى يوق دەپ ئىشنى بولدى قىلغىلى بولمايدۇ. مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا

خەنزۇچە گاۋچاڭ نامى بار ئىدى، بىراق ئەينى دەۋردىكى تۇرپان رايونىدا تۇركىي تىللىق خەلقلەر يوق ئىدى. لېكىن Qoco نامى 高昌 دىن كەلگەن ئەمەس. ئۇ خەنزۇچە ۋە تۇركچىدىن باشقا ئۇ-چىنچى بىر خىل تىلدىن كەلگەن بولسا كېرەك. مەن قوچونى يەرلىك قوش ئاھالىسى ياشىغان شەھەرنىڭ نامى دېمەكچىمۇ ئە-مەس، ھەتتا بۇز يەر ئۆزلەشتۇرگۈچى خەن سۇلالىسى چېرىكلىرى تۇرغان شەھەرنىڭ نامىمۇ ئەمەس. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى خەنزۇچە نامدىن بىرنى تاللاپ تەتقىق قىلىش كۆڭلۈمگە پۈكۈپ قويغان ئىش ئىدى. قىسقىسى، خەنزۇچىدىكى 昌高نىڭ قوچودىن ياكى قوچوغا يېقىنراق بىرەر نامدىن كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلىغىدەك بىرەر پاكىت بولمىسىمۇ، لېكىن تاڭ دەۋرىدىكى 昌高 قوچونىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەن.

مەن تاڭ دەۋرىگە ئائىت خەنزۇ تىلىدىن باشقا تىلدىكى ھۆججەتلەرنى كۆرگەندىن كېيىن ئويلىمىغان بىر نەتىجىگە ئې-رىشىپ قالدىم. ھازىرقى خەنزۇ تىلىدا تىل ئارقا دىماق تاۋۇش-لىرىنى تەلەپپۇز قىلغاندا باش ھەرپ تەلەپپۇزى يېزىلمايدۇ. ھا-زىرقى فۇجيەن شېۋىسىدە ھەمدە ياپون تىلىدا مۇنداق مىسالار ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن: 兵 خېتى خېي ياكى خيو دەپ ئوقۇلە-دۇ. 赃 خېتى زور دەپ ئوقۇلۇپ كەينىدىكى دىماق تاۋۇشى تەلەپ-پۇزدا چۇشۇپ قالىدۇ. بىراق، شىمالىي جۇڭگودا مۇنداق ئىشنىڭ بارلىقىنى بىلمەيمەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان قولىزمىلار ئىچىدە I تاۋۇشىدىن كېيىن N تاۋۇشى چۇشۇپ قالىدۇ. مەسە-لەن: س، د ھەرپلىرى piy دەپ ئوقۇلىدۇ. تۇركچىدە Getsi دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان تىبەتچە قولىزمىلار-دىكى خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان سۆزلەردىمۇ ئوخشاشلا I تاۋۇشىدىن باشقا تاۋۇشلار دىماقتا ئوقۇلۇپ بەزىدە تەرجىمىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: 唐 خېتى كېي دەپ، 升 خېتى sing دەپ ئوقۇلغىنىدەك. خەنزۇچە 龙 خېتى تۇركچىدە lui ياكى lu دەپ، تىبەتچىدە بولسا (klu بۇ يەردىكى k تاۋۇشى ئوقۇلمايدۇ) دېيىلە-

دۇ. A تاۋۇشى تىل ئارقا تاۋۇشى بولۇپ، 仓 خېتى tsang دەپ ئوقۇلىدۇ، 三赃 دېگەن ئىككى خەت samtso دەپ ئوقۇلىدۇ. مانا مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا qoco نامى خەنزۇچە گاۋچاڭنىڭ ئاھالىق تەرجىمىسى بولسا كېرەك. بۇنىڭدىكى تىل ئارقا دىماق تاۋۇشى چۈشۈپ قالغان. a تاۋۇشى o غا نۆۋەتلەشكەن. بۇ ياپونىيەدىكى خەنزۇ تىلىنىڭ تەرەققىياتىغا ئوخشاش ئىش. مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى گاۋچاڭنىڭ ئاھالىق تەرجىمىسى بولغان قوچونى چۈشەندۈرۈش تەس. ئەمما، تالىق دەۋرىدىكى گاۋچاڭنىڭ ئاھالىق تەرجىمىسى بولغان قوچونىڭ تەلەپپۇزى بۇنىڭغا يېقىن كېلىدۇ. بۇ ئىككى خىل نام ئوخشاش بىر شەھەرنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى بولۇپ، بىرى خەنزۇچە، يەنە بىرى تۈركچە ئاتىلىشىدىن ئىبارەت خالاس. مەن بۇ خىل قاراشنى ئىنكار قىلىۋېتەلەيدىغان كىشىنى تېخى ئۇچراتمىدىم.

تالىق سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يۈز بەرگەن مانىچىلىق تۈپەيلىدىن جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قاتنىشى ئۈزۈلۈپ قالغان. توپىلالىق تىنچىتىلغاندىن كېيىن، قاتناش ئەسلىگە كەلگەن. قوچوغا يېڭىدىن بارغانلار ئۇ يەرنى داۋاملىق گاۋچاڭ دەپ ئاتىمايدىغان بولغان، ئەمما تۈركچە ئاتىلىشى ئەسلىدىكى پېتى قېلىۋەرگەن. خەنزۇلار تەكشۈرۈپ كۆرمەيلا تۈركچىدىن ئېلىپ قايتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن نامىلار قەدىمكى ئوقۇلۇشى بويىچە ئېلىنىدۇ. خەنزۇچىنىڭ تەلەپپۇزىدا ئۆزگىرىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن ئاھالىق تەرجىمىسى قىلىنغان ئاتالغۇدا ئۆزگىرىش بولغىنى يوق. بۇنىڭغا مىساللار ناھايىتى كۆپ. ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان قولىيازمىلاردا بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدىغان نۇرغۇن پاكىتلار بار. لېكوك تەتقىق قىلغان قەدىمكى تۈركچە بىر كەمتۈك يازمىدا سۇكچۇ دېگەن شەھەر نامى ئۇچرايدۇ. تومسون ئەپەندىمۇ قەدىمكى تۈركچە يازمىلار ئارىسىدىن سۇكچۇ دېگەن شەھەر نامىنى بايقىغان. بۇ ئىككىيلەن بۇنى

سۇجۇ دەپ قارىغان. 肃 خېتىنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ئوقۇلۇشى سۇك بولۇپ، بۇ جاي ئەينى دەۋردە شەرق ـ غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش توگۇنى ئىدى. شۇڭا، بۇ جاي ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرگە ناھايىتى تونۇشلۇق ئىدى. كېيىن خەنزۇ تىلىنىڭ تەلەپپۇزىدا ئۆزگىرىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا ـ دىكى تۇركىلەر، پارسلار بۇ جاينى يەنىلا تاڭ دەۋرىدىكى ئوقۇلۇشى بويىچە سۇكچۇ دەپ ئاتاۋەرگەن. 13 ـ، 14 ـ ئەسىرلەردىكى موڭغۇللار دەۋردە باسقا ئىجاد قىلغان يېڭى موڭغۇل يېزىقىدا موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلىنغان خەنزۇچە ناملار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ئىشلىتىلىدىغان تىللاردا ن، م، ڭ دەپ ئۇچ دىماق تاۋۇشى مەۋجۇت بولغان. ماركوپولو سۇجۇنى Succiu دەپ خاتىرلىگەن. 17 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا چىڭ سۇلالىسى يەنە شىنجاڭغا كىردى، شۇنىڭ بىلەن سۇجۇنىڭ قەدىمكى نامى يەنە كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار خەنزۇلارنىڭ ئۆزگەرگەن تەلەپپۇزى بويىچە سۇجۇنى Scutcheou دەپ ئاتىدى.

بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە ئىسپاتلاشقا قوچو بىلەن 西安府 سۇكچۇدىن باشقا مىسال يوق. موڭغۇللار دەۋردە پارسلار Kendjanfu نى 京兆府 دەپ ئاتىغان، بۇ نىڭ پارسچە بۇزۇلغان شەكلىدۇر. بىراق، جۇڭگولۇقلار بۇنى تەكشۈرۈپ كۆرمەيلا بۇنى پارسچىدىن ئايلاندۇرۇپ كېلىپ 金张府 دەپ ئالغان. 18 ـ ئەسىردە تۇرپان رايونىدا مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش خاتا تەرجىمە قىلىش ئەھۋاللىرى بولغان. تۇرپاننىڭ غەربىي شىمالىدا بىر شەھەر خارابىسى بولۇپ، بۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالدى قوش بەگلىكىنىڭ پايتەختى ئىدى. بۇ جاي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن تاكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە 河交 (يارغول) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بىراق، 18 ـ ئەسىرگە كەلگەندە جۇڭگو جۇغرافىيەشۇناسلىرى بۇ يەرنى 招哈和屯 «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتە

لىك تەزكىرىسى»نىڭ 14 ـ جىلدىغا قارالسۇن) دەپ ئالغان. بۇ يەر ـ دىكى 和屯 (Khoto) قورغان دېگەن مەنىدە، 招哈 خەن دەۋرى ـ دىكى 河交نىڭ موڭغۇلچە ئاتىلىشى. بۇ خۇددى قوچونىڭ ئايلا ـ نىسپ كېلىپ يەنە 和州، 火州 دەپ قايتا ئاھاڭ تەرجىمىسى قى ـ لىنغىنىغا ئوخشاش ئىش.

ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە جۇڭگونىڭ غەربىي شى ـ مالىدا Thendue دېگەن بىر يۇرتنىڭ بارلىقى يېزىلغان. بەزىلەر بۇنى 德天نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، تېخىمۇ تاڭ دەۋرىدىكى خې ـ شىدا تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ نامى بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلغان. يەنە بەزىلەر ماركوپولو دەۋرىدە تاڭ دەۋرىدىكى تېخىمۇ قوشۇنى مەۋجۇت بولمىسا قانداقسىگە بۇ نام ئىشلىتىلىدۇ؟ دېگەن سوئالنى قويىدۇ. مېنىڭچە بۇنى دەتالاش قىلغانىنىڭ ئەھمىيىتى يوق. 德 خېتى تاڭ دەۋرىدە تاڭ ياكى تىك دەپ ئوقۇلاتتى. بۇ خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىنىڭ ئۆزگىرىش تەسىرىگە ئۇچرىمايدۇ. قوچو بىلەن سۇكچۇنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشاش. تاڭ سۇلالىسى دەۋ ـ رىدە تېخىمۇ قوشۇننىڭ تۇرىكلەر بىلەن زىچ ئالاقىسى بار ئىدى. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»نىڭ 490 ـ جىلدىدا «ئۇيغۇرلار ھۇنلار ـ نىڭ باشقا بىر ئۇرۇقى بولۇپ، تېخىمۇ غەربىي شىمالى، سې ـ لىنگا دەرياسىنىڭ شىمالىدا ئىدى» دېيىلگەن. شۇڭا، تېخىمۇ قوشۇننىڭ موڭغۇلىيە بىلەن ئالاقىسى بار. بۇ خۇددى سۇجۇنىڭ شىنجاڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغىنىغا ئوخشاش ئىش. مۇشۇ تېخىمۇ تاڭ دەۋرىدىكى ئوقۇلۇشى ئوتتۇرا ئاسىياغىچە تارقى ـ لىپ بارغان. ماركوپولونىڭ ئەسىرىدىكى Thendueنى تېخىمۇ ئۆزى دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمىسىمۇ لېكىن مۇشۇنداق بولۇش ئېھتىماللىقىمۇ كۆپ.

ئالدىنقى كۆز قاراشلىرىمدا پەرەزلەر كۆپرەك بولسىمۇ، كەلگۈسىدە داۋاملىق تەتقىق قىلىنسا، قەدىمكى خەنزۇچە نامىلار ـ نىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆپلەپ تارقالغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بو ـ

لىدۇ. يۇقىرىدا مىسال كەلتۇرگىنىمدەك ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇ ناملار جۇڭگودىكى خەنزۇ تىلى تەلەپپۇزىنىڭ ئۆزگىرىش تەسىرىگە ئۇچرىمايدۇ.

خەنزۇچە «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسىگە ئائىت تەتقىقاتلار» دېگەن كىتابتىن تەرجىمە قىلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابلىز ئورخۇن

ئۇرۇمچىدىكى «دۆڭكۆۋرۈك» ۋە «ئەرداۋچياۋ» ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە

ئابدۇراۋۇپ ئابدۇللا

ئۇرۇمچىدىكى «دۆڭكۆۋرۈك» دېگەن نام ھەممەيلەنگە — ئۇ-رۇمچى شەھەر ئاھالىسىگە، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىگە، ھەتتا مەم-لىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ساياھەتچىلەرگە تونۇشلۇق بولۇپ قالدى.

مەن مۇشۇ يەردە تۇغۇلۇپ 50 نەچچە يىل ياشاپ، دۆڭكۆۋ-رۈكنىڭ ئۆزگىرىشلىرىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ كەلگەن شاھىت بولۇش سۈپىتىم بىلەن «دۆڭكۆۋرۈك» ھەققىدىكى خاتى-رىلەر ھەمىشە كۆز ئالدىمدا كىنو لېنتىسىدەك ئۆتۈپ تۇرىدۇ.

ئەينى يىللاردا ھازىرقى دۆڭكۆۋرۈكتە لىم — چەنزە ئۈستى-گە شاخ — شۇمبا، سامان — توپا، شىغىل بېسىپ ياسالغان، يول-دىن خېلىلا ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان بىر ياغاچ كۆۋرۈك بار ئىدى. «دۆڭكۆۋرۈك» دېگەن نام ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ نام-نىڭ قاچاندىن باشلاپ دۇنياغا كەلگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇ-مانتا ئېرىشەلمىگەن بولسامۇ، ئەڭ قىسقا بولغاندا 100 يىلدىن كەم ئەمەس، دەپ قىياس قىلىمەن. شۇنىسى مۇقەررەركى، بۇ نامنىڭ ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بار دەپ ئويلايمەن.

20 — ئەسىرنىڭ 50 — يىللىرىدا ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن باشلىنىپ يەنئەن يولى، داۋان مەھەللىسى، سودا مەكتىپىنىڭ شەرقىي تېمىنى بويلاپ «ئىتتىپاق» يولىنى كېسىپ ئۆتۈپ، سابىق چايدان زاۋۇتىنىڭ شەرقىي تام پاسىلىنى بويلاپ

غەربكە بۇرۇلۇپ مەھەللە ئارىلاپ ئېقىپ، ئۇدۇل دۆڭكۆۋۈرۈكتىكى تۇرپان مەسچىتىنىڭ شىمالىي تېمىنى بويلاپ 1 ـ يول (ئازادلىق يولى)نى كېسىپ ئۆتۈپ، دۆڭكۆۋۈرۈك بازىرىدىكى گىلەم دۇكانلىرىنىڭ ئورنىدىكى ئۆستەڭ ئارقىلىق ئېقىپ «بوغدا يولى»دىن ئۆتۈپ، «خەلق مۇنچىسى»نى ئايلىنىپ، ساي يولىدىكى ئۇرۇمچى دەرياسىغا (ھازىرقى «تىنچلىق ئۆستىكى»نىڭ ئورنىدا) قۇيۇلىدىغان، چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتىر، كەڭلىكى ئىككى ـ ئۈچ مېتىر كەتراپىدا كېلىدىغان بىر ئۆستەڭ بار ئىدى. ئەينى يىللاردا ئۇرۇمچىدە قىشتا قار كۆپ ھەم قېلىن ياغاتتى. ھەر يىلى ئەتىيازدا ئېرىگەن قار ـ مۇز سۇلىرى ۋە ياز كۈنلىرى ياغقان يامغۇر سۇلىرى مەھەللىلەرنى ئارىلاپ، مۇشۇ ئۆستەڭ ئارقىلىق ئۇرۇمچى دەرياسىغا قۇيۇلاتتى. دېمەك، بۇ ئۆستەڭ ئەسلىدە شەھەر ئىچىدە يىغىلىپ قالغان سۇلارنى چىقىرىۋېتىش رولىغا ئىگە ئىدى. ئەنە شۇ ئۆستەڭنىڭ ھازىرقى «ئازادلىق يولى» بىلەن كېسىشكەن جايىدا (تۇرپان مەسچىتىنىڭ غەربىي ۋە دۆڭكۆۋۈرۈك سودا بازىرىنىڭ شەرقىدىكى چوڭ يولنىڭ ئۇستىدە) لىم ـ چەنزە ئۇستىگە شاخ ـ شۇمبا، پاخال ـ توپا بېسىپ ياسالغان، كەڭلىكى ئىككى ـ ئۈچ مېتىر كېلىدىغان بىر كۆۋرۈك بار ئىدى. شىمالدىن جەنۇبقا بارىدىغان ياكى جەنۇبتىن شىمالغا بارىدىغان ھەمدە شەھەر ئىچىنى كېسىپ ئۆتىدىغان ماشىنا ـ ھارۋىلار چوقۇم مۇشۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتەتتى. كېيىن «ئازادلىق يولى»غا ئاسفالىت ياتقۇزۇلغاندا، بۇ كۆۋرۈك بىتوندىن ياسىلىپ يول تۈزلەنگەن بولسىمۇ، كىشىلەر يەنىلا ئەسلىدىكى «دۆڭكۆۋۈرۈك» دېگەن نامنى قوللىنىپ كەلدى. 70 ـ يىللاردىن كېيىن، ئۇرۇمچى شەھىرىدە يەر ئاستى ئەۋرەز يوللىرىنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن بۇ ئۆستەڭ ۋە كۆۋرۈكلەرنىڭ رولى قالمىدى. ئۆستەڭمۇ تىنىپ يوقالدى. كۆۋرۈكنىڭ ئىزناسىمۇ قالمىدى. پەقەت بۇ ئۆستەڭنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە «بوغدا كۆلى يولى»دىكى شەھەرلىك ھۆكۈمەت ئائىلىلىكلەر قورۇسىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىن يولنى توغرا كېـ

سىپ «خەلق مۇنچىسى» تەرەپكە ئۆتىدىغان ئۆستەڭ كۆۋرۈكىنىڭ يالدامىسى ـــ كىچىككىنە بىر دۆڭ ھازىرمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا.

ئەمدى «ئەردا‌ۋچىياۋ» دېگەن نامغا كەلسەك، ئۇ «دۆڭكۆۋۈ‌رۈك»نىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشىدىنلا ئىبارەت. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىكى‌كى نام بىر يەرنىڭ ئىككى خىل تىلدا ئاتىلىشىدۇر، خالاس.

20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى جەنۇبىي قوۋۇق (شەھەر سېپىلى دەرۋازىسى ـــ نەنمېن)تىن باشلاپ ئۇچىتاشقىچە بولغان كونا شەھەر رايونىدا ئاساسەن دېگۈدەك ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقانىدى. قوۋۇقتا يېقىن بولغان سەنشىلىكلەر مەھەللىسى (سەنشىخاڭزا) ئەتراپىدا بىر قىسىم خۇيزۇلار بار ئىدى. شەھەر ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار جەنۇبىي قوۋۇقتىن چىقىپ چوڭ تاش يولنى (ھازىرقى 1 ـ يول ئازادلىق يولى) بويلاپ مېڭىپ كونا شەھەرگە كىرىشتە، ئالدى بىلەن ھازىرقى سەنشىخاڭزا سودا سارىيى ئالدىدىكى چوڭ تۆت كوچا ئېغىزى (口道)دىن ئۆتۈپ داۋاملىق جەنۇبقا ماڭسا، 2 ـ چوڭ تۆت كوچا ئېغىزى (口道二)غا كېلەتتى. نەق مۇشۇ تۆت كوچا ئوتتۇرىسىدا دۆڭكۆۋۈرۈك بولغاچقا، ئۇلار بۇ يەرنى خەنزۇچە «2 ـ چوڭ تۆت كۆچىدىكى كۆۋۈرۈك مەھەللىسى» دېگەن مەنىدە قىسقارتىپ «二道桥» (ئەردا‌ۋچىياۋ) دەپ ئاتاشقان.

دېمەك، ئۇيغۇرلار بۇ يەرنى يەر شەكلىنى ئاساس قىلىپ «دۆڭكۆۋۈرۈك» دەپ ئاتاشسا، خەنزۇ، خۇيزۇلار جۇغراپىيىلىك ئورنىنى ئاساس قىلىپ «ئەردا‌ۋچىياۋ» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن. بۇ ئاتاش ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە .

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدىكى بالىقچىلار

ئىسمائىل تۆمۈرى

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (866 ــ 1334 ـ يىللار) ئۇيغۇرلار قۇرغان بەگلىك، خانلىقلار ئىچىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى بىرقەدەر ئۇزۇن خانلىقلارنىڭ بىرى. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ 500 يىلغا يېقىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن تارىخىدا سىياسىي جەھەتتىن كۈچەيگەن ـ چۈشكۈنلەشكەن؛ ئىقتىسادتا رونىق تاپقان ـ ئاجىزلاشقان؛ مەدەنىيەت جەھەتتە گۈللەنگەن ـ خارابلاشقان؛ زېمىنى كېڭەيگەن ـ تارايغان دەۋرلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ خانلىقنىڭ بىرقەدەر ئەمىنلىكتە ئۆتكەن دەۋرلىرىدىكى تېررىتورىيىسىنى مۇقىمراق تېررىتورىيە دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. تېررىتورىيە مەسىلىسى مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى. ۋاھالەنكى، بۇ تېما ھازىرغىچە چوڭقۇرراق تەتقىق قىلىنغىنى يوق. بۇ ماقالىدە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان ھالدا مەزكۇر تېما ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزىلىدۇ.

9 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار دۇنياڭدىن باشلاپ ماۋەرائۇننەھىر ئارىلىقىغىچە بولغان كەڭ زېمىنىدا گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ خانلىقنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ زېمىنىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بۇددا دىنى مۇھىتىدا، قاراخانىيلار ئىسلام دىنى مۇھىتىدا ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىي ھاياتىنى ئۆتكۈزدى. قىتانلار غەربكە سىلجىغاندا گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى، كېيىنچە قاراخانىيلار خانلىقىنى مۇنەررەز قىلدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى پەقەت ئۆزلىرى

ربگه باج ـ ئالۋان تۆلەتكۈزۈپلا ھەم سەۋۈل خاراكتېرلىك نازا-
رەتچى قويۇپلا ئۇلارنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا دەخلى ـ تەرۇز قىل-
مىدى. بۇ ئەھۋال چىڭگىزخانىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىدىمۇ
تەكرارلىنىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ زېمىن
ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى خېلى بىر مەزگىلگىچە مۇستەقىل ساقلاپ
قېلىشىغا سەۋەب بولدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تازا كۈچەيگەن مەزگىللەردە ئۇنىڭ
چېگرىسى شەرقتە جيۇچۈەن، دۇنخۇاڭلارغىچە، جەنۇبتا خوتەن
چېگرىسىغىچە، غەربتە ئۇچ (ئۇچتۇرپان)غىچە، شىمالدا ئىلا (ئى-
لى ۋادىسى) ـــ مىڭلاققىچە كېڭەيگەنىدى. مۇشۇنداق كەڭ زېمىن-
غا ئىگە بولغان «ئۇلۇغ ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى» پات ـ پاتلا تۈ-
بۈت، قاراخانىيلار بىلەن زېمىن تالىشىش غەۋغالىرى بىلەن جې-
دەل قىلىشىپ تۇرغان. قاراخانىيلار ئىسلام دىنى تارقىتىش باھا-
نىسى بىلەن شەرققە، يەنى ئىدىقۇت زېمىنىغا باستۇرۇپ كىرىپ،
بىر مەزگىل ئىلا ـ مىڭلاقنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالغاندىن
سىرت، غەربىي پاسلىنىمۇ قاراشھەر بوسۇغىسىغىچە سۈرۈپ
كەلگەنىدى. بىراق، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونى
چىڭگىزخان ئىمپېراتورلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، بۇ زېمىنلار چا-
غاتاي خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىگە بۆلۈنگەندە بولسا، ئىدىقۇت خانلى-
قى مىلادىيە 1275 ـ يىللىرى ئەتراپىدا موڭغۇل خانزادىلىرىدىن
دۇۋا بىلەن قايدۇنىڭ قاتتىق ھۇجۇمىنى ھەم ئالتە ئاي جەريانى-
دىكى قورشاۋىنى يېڭىۋۈپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت بولغان يۈەن
سۇلالىسىگە بېقىنغانىدى. مانا شۇ چاغدا يۈەن سۇلالىسى تەرىپى-
دىن ئىدىقۇت خانلىقىغا يوللانغان ھۆكۈمەت پەرمانىدا ئىدىقۇت
خانلىقىغا 24 شەھەر ـ بالىقچىنىڭ قارايدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ[1].

مەھمۇد كاشغەرىي ئۇيغۇر ئەللىرىدىن بىرى بولغان ئىدىقۇت
ئۇيغۇر خانلىقى ھەققىدە ئۇلارنىڭ «ئەشەددىي كاپىرلار» ئىكەنلە-
كى سەۋەبلىك تەپسىلىي مەلۇمات بەرمىگەن .

مىلادىيە 1276 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى موڭغۇل ئە-

پېراتورلۇقىدىن (يۇەن سۇلالىسى) ئىدىقۇت خانلىقىغا چۈشۈرۈل-گەن «ئۇقتۇرۇش»تا مۇنداق مەلۇمات بار: «ئىدىقۇتقا، تەخەيبۇقا ۋە ئېسىبۇقا دېگەن ئىككىيلەنگە، قاراقوچۇ، لۇكچۇن، تۇرپاندىن باشلاپ 24 بالىقچىدىكى قۇتلۇق راھىبلارغا، ئېركىئونلارغا، (مەزكۇر ئاتالما ياپونچىدە «خىرىستىئان دىنىنىڭ نېستورىئان مۇخلىسلىرىغا» دەپ ئىزاھلانغان - ئا) پۇقرالارغا مۇقەددەس مەقسەت مەلۇم بولغايكى: ...»[2].

بۇ مەلۇماتقا ھەم مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئا-ساسلانغاندا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەلىكىدىكى 24 بالىقچە (شەھەر - قەلئە) بارلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ شەھەرلەرنى شەرقتىن غەربكە قاراپ سانىغاندا تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىش مۇمكىن.

شاجۇ[3]، توبيەن شەھىرى (كېيىنچە پۇيى شەھىرى دەپ تو-نۇلغان، ھازىرقى قومۇل شەھىرى ئەتراپىدا - ئا)، ناجى (纳职) شەھىرى (ھازىرقى لاپچۇق)، ئېۋىرغول (قومۇل)، بارسكۆل (بار-كۆل)، لۇكچۇن، قوچو، تۇرپان، يارغول، بېشبالىق (ھازىرقى جىمىسار تەۋەسىدە)، قانىۋگەربالىق (جىمىسار - گۇچۇڭ تەۋە-سىدە)، 1 - پۇلۇي (ھازىرقى گۇچۇڭ)، 2 - پۇلۇي (ھازىرقى مورى ناھىيىسى تەۋەسىدە)، ئامبالىق (俺鼻城) (ئورنى نامە-لۇم)، ئۇرۇمچىنا (تاللىق، يەنى ئۇرۇمچى، ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ جەنۇبىي ئەتراپىدىكى ئېدىرلىق يانباغىرلىقتا خارا-بىسى بار)، چانبالىق (ھازىرقى سانجى ئەتراپىدا)، قۇتابا (ھازىر-قى قۇتۇبى دائىرىسى)[4]، ئىككى ئۆكۈز (بورتالانىڭ ئەينى زامان-دىكى ئاتلىشى، يەنى ئىككى دەريا)، ئىلا - مىڭلاق (ئىلى ۋادىسى، يەنى غۇلجا)، ۋېيشۇيگۇ (ھازىرقى خوشۇت ئەتراپىدا)، سۇلمى (قاراشەھەر)، بۇگۇر، كۇسەن (كۇچا)[5]، ئۇچ (ئۇچتۇرپان).

يۇقىرىقى شەھەر - بالىقچەلەر (بەزىلىرى قەلئە شەكلى-دە)نىڭ كۆپ قىسمى تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئېلىنىدى، شۇنداق-تىمۇ بۇ تېما يېتەرلىك تارىخىي دەلىل - ئىسپاتلار، ئەڭ مۇھى-مى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بىلەن تارىخنىڭ تېخىمۇ مۇ-

ئەييەنلەشتۇرۇشىگە ئېرىشىشى كېرەك. بۇ نېما بىر بوشلۇق سۇ-پىتى بىلەن تارىخچىلار، مۇتەخەسسىسلەر ۋە ئارخېئولوگلارنىڭ قەلىمى بىلەن تېخىمۇ يورۇق يورۇتۇلۇشى زۆرۈر.

ئىزاھلار:

① يۇەن سۇلالىسىدىن چۇشۇرۇلگەن بۇ ھۆججەت - پەرمان «توبو ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1977 - يىل 10 - ئايلىق سانى — ئومۇمىي 59 - جىلد، 1 -، 2 - قوشما سانىدا ئېلان قىلىنغان. بۇنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى «ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى» ناملىق كىتابتا بېرىلگەن. بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 2000 - يىلى نەشر قىلىنغان.

② ئىسمائىل تۆمۇرى: «ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى، 3 - بەتكە قارالسۇن.

③ شاجۇ دەسلەپ گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەركىبىدە ئىدى، بۇ خانلىق قىتانلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغاندىن كېيىن بىر بۆلۈك ئا-ھالە ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان ئىدىقۇتلۇقلار يېنىغا پاناھلىق ئىزدەپ كەلگەن. بۇ شەھەرمۇ بىر مەزگىل ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ھامىيلىقىدا بولغان (بۇنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا، دەللىلەشكە توغرا كې-لىدۇ).

④ قۇتابا توغرىسىدا مۇھەممەترېھىم سايىت، ئىسراپىل يۈسۈپلەر نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى نەشرى) ناملىق كىتابنىڭ 237 - بېتىدە «ئات يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ماڭا سىراڭچۇچقا يىراقتا بېرىش ئۈچۈن ئېشەك ئۇلاغ لازىم بولۇپ، قىبرىدۇنىڭ ئېشىكىنىڭ ھەر 10 كۈنلۈكىنى 29 لۇق بۇزگە ئىجارىگە ئالدىم، قۇتابادىن قايتىپ كەلگەندە بۇ ئېشەكنىڭ ئىجارىسى بىلەن بىللە ساق قايتۇرۇپ بېرىمەن...» دېگەن مەلۇمات بار. بۇ ۋەسىقە تۇرپان رايونىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە مىسالغا ئالدىم - ئا.

⑤ كۈسەن ئىدىقۇت خانلىقى تەركىبىدە بولغان، ئەمما ئۇنىڭ يەنە ئۆز ئالدىغا يېرىم مۇستەقىللىق ئىگىدارچىلىقى ساقلىنىپ قالغانىدى - ئا.

كەلپىنلىكلەر ۋە كەلپىندىكى بىر قىسىم يەر نامىلىرى

ماموت قۇربان

مەن 1989 ـ يىلىدىن باشلاپ كەلپىن ۋە كەلپىنلىكلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، بۇ يەردىكى يەر نامىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىزدىنىپ بەزى ماتېرىياللارنى توپلىغان بولساممۇ، رەسمىي ماقالە يېزىپ، كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جۈرئەت قىلالمىغانىدىم. كېيىن ئابدۇللا تالىپ ئاكىنىڭ قوللىشى بىلەن بۇ ماقالەمنى يېزىپ پۈتتۈردۈم.

1. كەلپىننىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى

كەلپىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمال ئېتىكىگە جايلاشقان، ئورنى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ناھىيىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 151 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 110 كىلومېتىر كېلىدۇ، تاغلىق جايلار يەر كۆلىمىنىڭ 72.4%نى، تۈزلەڭلىك 27.6%نى ئىگىلەيدۇ.

كەلپىننىڭ تۆت ئەتراپى تاغ بىلەن ئورالغان، بۇ يۇرت غول قاتناش يولىدىن يىراقتا بولغاچقا، ئاھالىسى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئۆزىگە خاس ناتۇرال ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ ھاياتلىق تارىخىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. كىلىماتى قۇرغاق، سۇ قىس، ئەتىيازدا بوران كۆپ چىقىدۇ، شۇ سەۋەبتىن بۇ يۇرتنىڭ ئاھالىسى تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە ئائىلىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق ئۈچ خىل ئىگىلىكنى بىر گەۋدە قىلىپ تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن.

كەلپىن ناھىيىسىنىڭ سۇيى قىسىل تاغ ئېغىزىدىن ئالتە ـــ

يەتتە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سۇ بېشى بۇلاقلىرىدىن كېلىدۇ. كەلپىننىڭ شىمال تەرىپى ئېگىز، تاغقا يېقىن، جەنۇب تەرىپى ئالاھىدە پەس بولغاچقا، يامغۇر ياغسىلا تۇپراق ۋە شېغىللارنى ئېقىتىپ كەلگەن سۇ ئەينى ۋاقىتتىا «ئۇلۇغ يار»، «توغرا يار»، «قىسماق سېيى»، «مازار ئېقىن جىلغىسى»نى، ئاچال تەرەپتە «قاغناق جىلغىسى» قاتارلىق قىيانلىقلارنى ھاسىل قىلغان. بۇ لۇپمۇ مازار ئېقىن قىيانلىقى بىلەن قاغناق جىلغىسى، «قىسىل تاغ ئېغىزى»دىن كەلگەن سۇ ھەر يىلى كەلپىن يۇرتىغا بەزى ئاپەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. «ئۇلۇغ يار» بىلەن «توغرا يار» 250 يىلدىن بېرى تېرىلغۇ يەرگە ئايلانغان. كەلپىن ئاچالىنىڭ سۇيى كەلپىن ناھىيە بازىرىدىن بەش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى توقاي – مازار ئېقىن (كەلپىن گۈڭگۈرت كان تېغى ئاستىدىن)دىن باشلىنىپ، 30 كىلومېتىر ئارىلىقتا نۇرغۇنلىغان «كۆكۈل»*لاردىكى سۇلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن زور ئېقىن ھاسىل قىلغان. كەلپىن ئاچالىنىڭ سۇيىنىڭ ئاچچىقراق بولۇشى تەركىبىدە ماگنىي سۇلفات، ناترىي سۇلفاتقا ئوخشاش ئانىئورگانىك تۇز مىقدارىنىڭ يۇقىرىراق بولغانلىقىدا.

كەلپىن ھازىرقى مەزگىلدە گەزلىك يېزىسى (گەزلىك، پاسۇن، قاشىرىق، باغلىق، قۇملۇق، قالما ئايماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، يۇرچى يېزىسى (قاراكۆت، يۇرچى، تومئېرىق، ئارايماق، قۇمئېرىق، يۇقىرىس ئايماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئاچال يېزىسى (ئاچال، كۆل، چىلان، تۇرا قاتارلىق ئايماقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)دىن ئىبارەت ئۇچ بۆلەك كىچىك تۇزلەڭلىكتىن تەركىب تاپقان. يايدى دېيىلدىغان يۇلغۇنلۇق يايلىقى، قارا كۆل دېيىلدىغان تەبئىي توغراقلىقى، قىزىلتام، ئاقتام، ئۆتەڭ دېيىلدىغان قونالغۇلىرى بولغان.

2 كەلپىنلىكلەر

كەلپىن ئاھالىسىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى، ئەتراپتىكى

* «كۆكۈل» — تاتلىق سۇ بۇلىقى دېگەن مەنىدە.

قوشنا ناهيىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرۇشىدىكى سەۋەبنى بىلىش ئۈچۈن، خەلق ئىچىدە تارقىلىپ كېلىۋاتقان تۆۋەندىكىدەك قىزىق رىۋايەتنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ:

«ئەيسا پەيغەمبەر دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇن تۇران شاھى ئافراسىياپ (ئالپ ئەرتۇڭا)نىڭ چېرىكلىرى ئۇچ، سەپەرۋاي ۋە تاغبۇلاق يۇرتلىرىدا چۈشكۈن بولغانكەن. تاغبۇلاقتا چۈشكۈن بولغان چېرىكلەرنىڭ دۇلدۇللىرى باغلىق ئايمىقىنىڭ جەنۇبى ۋە ساقا، ساغان تاغلىرىنىڭ يامزىلىدىكى چۈزگۈن يايلىقىدا ئوتلايدىكەن. بىر كۈنى ئىككى دۇلدۇل يوقاپ كېتىپتۇ ـ دە، بىر ئايغىچە ھېچ يەردىن تېپىلماپتۇ. شۇڭا، بۇ يۇرتتىكى قەدىمكى «تاغبۇلاق» نامى، ساغان تېغىدىكى «دۇلدۇل ئوقۇر» نامى ۋە «ئېزىتقۇ» لەقمى ئاشۇ زاماندىن قالغانكەن، ...». ۋاھالەنكى، بۇ يۇرتنىڭ قەدىمكى نامى «تاغبۇلاق»نىڭ ئوتتۇرا ئەسىرگە يېقىن مەزگىللەردە «كەلفىن»** گە ئۆزگىرىپ قالغانلىقى توغرىسىدا خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن يەنە بىر رىۋايەتمۇ بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ: «تەخمىنەن مۇندىن 10 ئەسىرلەر بۇرۇن ئىسلام غازاتچىلىرى بىلەن ئۇدۇن بۇددىستلىرى ئارىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن ئەسىرگە ئېلىنغان، لېكىن ئەقىدىسىدىن يانمىغان بۇددىستلار چاقىلىقتىن يېڭى ئەسىر لاگىرى ـــ كەلپىنگە ئېلىپ كېلىنىپ ماكانلاشتۇرۇلغانكەن».

بۇ قارىماققا رىۋايەت تۇيۇلسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنە بىر جەھەتتىن تارىخىي چىنلىقتىنمۇ ھەرگىز مۇستەسنا ئەمەس. چاقىلىق بىلەن كەلپىن ئاھالىسىنىڭ تىل ـ شېۋە، ئۆرپ ـ ئادەت، ئوزۇقلىنىش جەھەتتىكى ئاجايىپ ئوخشاشلىقى، ھەر ئىككىلا جايدا تۆگىدىن پايدىلىنىشنى تولۇق بىلىشى، بىزنىڭ ئەشۇ كۆز قاراشلىرىمىزغا گۇۋاھلىق بېرەلەيدۇ. مەسىلەن:

** ئەسلىدىكى توغرا نامى «كەلفىن» بولۇپ، كېيىنرەك «كەلپىن» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

(1) كەلپىنلىكلەرنىڭ ئىستېمالىدا ئومۇملاشقان نانىنىڭ بىر خىلى بولغان «چاپىتى» چاقلىقتىمۇ بار، چاقلىقلىقلار بۇ نانىنى «چاپىتى» دەيدۇ. (2) ھەر ئىككىلا جايدا «سىز»نىڭ ئورنىغا «سەن» كۆپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. (3) ھەر ئىككى جايدا «d» ھەرپىي ئورنىدا «t» ھەرپىي كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ يەردە شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، تىل لېكسىكىسىدا سىپايى ـ ھۆرمەت سۆزلىرى كەمدىنكەم ئىشلىتىلىپ، «سىلى»، «ئۆزلىرى» قاتارلىق تەكىللۈپ سۆزلىرى ئورنىغا «سەن» تەلەپپۇزىنىڭ كۆپ قوللىنىلىشى ۋە دىئالوگ تەلەپپۇزىنىڭ تېز ۋە چۈس بولۇشىدەك ئالاھىدىلىكلەر قوشنا نالىمىللارنىمۇ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ. كەلپىنلىكلەر قوشنا نالىھىيە ئۇچتۇرپان، مارالبېشى ئاھالىلىرىدىن 1.5 ھەسسە، ئاقسۇ ئاھالىسىدىن تەخمىنەن ئىككى ھەسسە تېز سۆزلەيدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن سىرت كەلپىنلىكلەرنىڭ ئېتنىك يۇغۇرۇل-مىسىدا يەنە ئىپتىدائىي شامان دىنىنىڭ ساقىنداللىرىمۇ ساقلاۋاتقان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، بىمارلار پېرىخون، باخشىلارنى تەكلىپ قىلىپ پېرە ئوينىتىش ئادىتى كەلپىندە ئەڭ ئەۋج ئالغانىدى. «ئايماق» (كەلپىندە «كەنت»نى كۆرسىتىدۇ) «كەنت» ئاتالغۇسى ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تىل مىراسى بولۇپ، ئۇنىڭغا ھازىر كەلپىنلىكلەر ۋارىسلىق قىلىپ كەلمەكتە. كەلپىنلىكلەر لەقەمنى ئەڭ كۆپ ئىشلىتىدىغان خەلق. كەلپىن خەلقى ئىچىدىكى لەقەملەرنىڭ يىلتىزىنى ئۇچ مەنبەدىن ئىزدەشكە بولىدۇ: بىرىنچى، ئۇ قەدىمكى توتېم ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن: ھاپىز تورغاي، ھەسەن تورپاق، ئەمەت قارچۇغا، ھوشۇر مايماق؛ ئىككىنچى، مىللىي نەسەبكە مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن: مەسۇم چاڭچى، خۇدابەردى ئوغان، توختى خىتاي، ھەسەن قالماق، مەپىز قالماق؛ ئۈچىنچى، ئايرىم شەخسنىڭ جىسمانىي ۋە روھىي ئالاھىدىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن: قاسىم كاشال، قادىر دارازا، قېيۇم كاسكى،

سايت چەنپەن *، ئاللا قۇش **.

بىز بىرەر جايدىكى ئاھالىسىنىڭ ئېتىنىك مەنبەسىنى مۇزاكىرە قىلغان ۋاقتىمىزدا، ئۇلارنىڭ پىسخىك خاراكتېرىنى نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىز. قۇرغاق ئىقلىم ــ زېرەك ۋە چۈسلۇقنى؛ بىر - بىرىگە زىچ ئۇلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مەھەللە تۈرمۇشى ــ ئۇملۇكنى؛ بىر - بىرىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدىغان ئىگىلىك مۇھىتى ــ تەڭلىكنى بەخش ئەتكەن. بۇ جايىنىڭ ئاھالىسى جىسمانىي جەھەتتىن ساغلام، مەنىۋى جەھەتتىن ئۈمىدۋار، تىرىشچان كېلىدۇ؛ بۇ جايدا گۈمۈش - دېۋەڭ، تۇغما مېيىپ، قەلەندەر - سائىللار ئۇچرىمايدۇ.

ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى - نەزەرىيىۋى تەتقىقات ئوبيېكتى تۆۋەندىكى ئۇچ نۇقتىدا دەۋر قىلىپ كەلدى: (1) ئادەملەر بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت؛ (2) ئادەملەر بىلەن ئىلاھىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت؛ (3) ئادەملەر بىلەن ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت. ئەمما، كەلپىن ئاھالىسىنىڭ روھىي دۇنياسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بېرى يۇقىرىدىكى ئۇچ نۇقتىنىڭ بىرىنچىسى بىلەن ئۇچىنچىسى ئېتىبارسىز ئورۇندا تۇراتتى. چۈنكى چەكلىك بۇلاق سۇيى ھەمدە باي بىلەن گاداي ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ ئانچە زور بولماسلىقى، ئۆتمۈشتىكى مەنسەپ ئىگىلىرى بىلەن پۇقرالارنىڭ ھېچقانداق پايدا - زىيان ئورتاقچىلىقى يوق، دەپ قاراش تۇيغۇسى قاتارلىق ئامىللار «ئۆزگىچە كەلپىن پسىخىكىسى»نى يارىتقان. قەدىمكى زامان ئامبالىرىنىڭ كەلپىنگە بېرىشنى رەت قىلىشتەك ۋەقەلەر ئاشۇ پاكىتنىڭ دەلىلى، چۈنكى كەلپىندە قىممەت سالمىقى كۆپ، پۇللۇق ھەق - تەلەپ ماجىرالىرى سادىر بولمايتتى. سودىسى پەقەت ئېلىسىم - بېرىم، يەنى ماددىي بۇيۇملارنىلا ئالماشتۇرۇشنى ئاساس قىلاتتى.

---

* «چەنپەن» دېگەن سۆز ئەسلىدە خەنزۇچە «جەنفەن»دىن كەلگەن بولۇپ، گۇناھكار دېگەن مەنىدە.

** «ئاللا قۇش» ــ قۇش بىلەن ئوۋ ئوۋلىغۇچىلار دېگەن مەنىدە.

بۇ خىل ھالەت ھازىرمۇ بار. ئەسلىدىلا تاۋار سودا باج كىرىمى يوق دېيەرلىك بولغاچقا، ئادەتتە ئامبالىلارغا كەلپىنده نەپ يوق ئىدى. شۇ سەۋەبتىن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ مەنسەپ سېتىۋېلىشقا قىزىقىشى باشقا يۇرتلارنىڭكىدەك زۆرۈر ئەمەس ئىدى. كەلپىن خەلقى ماددىي تۇرمۇشتا كىيىمى پۇتۇن، قورسىقى توق بولۇش كويىدا بولغاندىن باشقا، مەنىۋى تۇرمۇشتا ئۆزى بىلەن ئىلاھ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىاتتى. شۇڭا كەلپىنده ھەر بىر بالا سۇننەت يېشىغا توشقاندىن باشلاپ دىنىي مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇش پەرھىز ۋە قەرز ئىدى.

مەھەللە ئۆيلىرى قويۇق، ئازغىنە ئەمگەكتىن سىرت بوش چاغلىرى كۆپ بولغان كەلپىنده ساۋاتلىقلارنىڭ نىسبىتى 50% - تىن ئېشىپ كەتكەنىدى، ئەينى چاغدىلا بۇ نىسبەتنى قوشنا نا - ھىيىلەردە تەسەۋۋۇر قىلىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئەشۇ چاغلاردا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدىغان كەلپىن ياشلىرى يېزىق (پۇتۇك) ئۇستىده دەتالاش - مۇنازىرە ئېلىپ بېرىپ، «يېزىقنى تەڭرىمىز دىن تەشۋىقاتى ئۈچۈن پەيغەمبەرلەرگە ئەۋەتكەن» دەپ مۇئەييەنلەشتۇرەتتى. لېكىن، كونكرېت مۇنازىرە نۇقتىسى ساناق رەقىمى «1» بىلەن «0» ئۇستىگە مەركەزلىشىپ، دەتالاش ئەۋجىگە كۆتۈرۈلەتتى. ئۇلار ھە دېگەندە «1»نى تەڭرىنىڭ تەنھالىقىغا، «0»نى بولسا، بۇلاق كۆزىگە مىسال قىلىشسا، ھەتتا بەزىلىرى «0»نى كەلپىننىڭ يۇمىلاق يەر شەكلىگە تەقلىد قىلىپ، كاج تالىشاتتى. «كاج تالىشىش» پاسسىپ پىسخىك ھالەت بولۇپ، ئۇ جاھىللىق بىلەن نادانلىقتىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ خىل كاج تالىشىش پىسخىكىسى، يۇقىرى ئاۋازدا سۆزلىشىش ھالىتى، ئۆزىنىڭكىنىلا راست قىلىدىغان مىجەزلەر كەلپىن روھىدا تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

3. كەلپىنىدكى يەر ناملىرى ۋە بەزى ئۇرۇقلار

كەلپىن خەلقىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم بولغان بەزى يەر ناملىرىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتە-

ممز.

(1) «قاراكوت» بۇ كەلپىن ناھىيىسىگە ئورۇنلاشقان بىر ئايماق (كەنت)نىڭ نامى بولۇپ، 10 ـ ئەسىرلەردە ئىسلام غازاتچىلىرى چەرچەن، چاقىلىقتىن ئېلىپ كەلگەن «جەنفەن» (گۇناھكار)لەرنىڭ قېچىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قاراكوتتە ئادەم قويۇپ كۆزەتكەنىكەن. شۇڭا، «قاراكوت»نىڭ ئەسلىي نامى «قاراپ كوت» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يەزى كىشىلەر «قاراكوت»نى «قايغۇلۇق»* دېگەن مەنىدە بولىدۇ، دەپ مۇلاھىزە قىلىشىدۇ.

(2) «يۇرچى» بۇ يۇرچى يېزىسىنىڭ نامى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» دېگەن كىتابىدا «يۇرچى» دېگەن سۆزنى «ياۋچىلار» دەپ چۈشەندۈرگەن.

(3) «ئەسكەنت» بۇ يەر تومۇرتىق ئايمىقىدىكى قەدىمكى خارابىنىڭ نامى، ئەسلىي «ئەسكى كەنت»، «ئەسلىي كەنت» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ. بۇ قەدىمكى خارابە ئىزى ئەڭ كەم دېگەندىمۇ 2500 ــ 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە.

(4) «لوپ» بۇ «جاڭگال» دېگەن مەنىدە، ئورنى تومۇرتىق ئايمىقىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى كەڭ كەتكەن دېھقانچىلىق مەيدانى بولۇپ، ئاخىرىسى قۇم بارخانلىرىغا تۇتىشىپ كېتىدۇ. «لوپ» بىلەن قاراكوتنى «توغرا يار» ئايرىپ تۇرىدۇ. مەرھۇم ئاتام قۇربان ئەھمەت (1985 ـ يىلى 87 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن) ماڭا داۋاملىق «لوپ» توغرىسىدا مۇنداق ھېكايە قىلىپ بېرەتتى: «مۇندىن 250 ــ 300 يىللار بۇرۇن لوپ ئەسلىدە جاڭگاللىق بولۇپ، ئايىغى توقايغا، دەڭگە (ئاچالغا) تۇتىشىپ كەتكەنىكەن. بۇ جاڭگاللىقتا توغراق، يۇلغۇن، كۆرۈك (يۇلغۇن تىپىدىكى بىر خىل چاتقال)، سۆكسۆك، كۆك يانتاق، پىچان، ئاق يانتاق ۋە ھەر

* قاراخانىيلار دەۋرىدە كەلپىن ئۇچ رايونى يەنى ھازىرقى ئۇچتۇرپان بەگلىكىگە قاراشلىق يۇرت بولۇپ، ئۇ يەرگە سۇ چىقىرىش، ئۆستەڭ چېپىش، ئاقسۇ ئايكۆل خەلقىنىڭ زىممىسىگە چۈشكەنلىكتىن، كىشىلەر ئۇ يەرنى «قايغۇلۇقنىڭ ھاشىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتىغان.

خىل چاتقال، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بۇك ـ باراقسان ئۆسكەن تە-
بىئىي ئورمانلىق ئىكەن. ئۇ ئورمانلىقتا جەرەن، بۆرە، توشقان،
تۈلكە، كىرپە، قىرغاۋۇل، توڭگۇز، بۇركۈت، قارچۇغا، لاچىن ۋە
بەزىدە تۆگە قۇشلارمۇ ئۇچراپ تۇرار ئىكەن. بۇ ئورمانلىققا يىل-
غۇز كىرىپ قالغان كىشىنىڭ تېنى شۇرقىرار ئىكەن. كىشىلەر
ئەتىسى تاڭ سۈزۈلگەندە ئوتۇنغا بېرىپ، چۈشتە ياكى پېشىندە
ئوتۇن ئېلىپ، ئېشەك ـ تۆگىلىرىگە ئارتىپ كېلەر ئىكەن. ئۇ
ۋاقىتتا ئادەملەر دەرەخ تىكىشنى بىلمىگەنمۇ ياكى ئېھتىياجى
بولمىغانمۇ، ئۆيلىرىگە «لوپ»تىن ئېلىپ كەلگەن توغراق ياغ-
چىنى جەگە، يۇلغۇن (قوشام)نى ۋاسا قىلىپ، ئۆي بۇكەپ ئولتۇ-
رۇشىدىكەن. بۇنداق ئۆي سېلىش 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19 ـ
ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشقانىكەن.

(5) «ئۇلۇغ يار» بۇ قەدىمىي قىيانلىقنىڭ نامى بولۇپ، ئور-
نى قۇمئېرىقنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىن باشلىنىپ قاراكۇت-
نىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە سوزۇلغان، كەڭلىكى 400 ـــ
500 مېتىر كېلىدىغان قەدىمكى قىيانلىق، ھازىر بولسا مۇتلەق
كۆپ قىسمى تېرىلغۇ مەيدان قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈلگەن. مۇشۇ 30
يىلدىن بېرى كەڭ سايلىق (باش قىسمى)قا كەلگەن قىيان توش-
قۇزۇلۇپ تېرىلغۇ مەيدانى قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈلگەن.

(6) «توغىچى» بۇ قۇمئېرىقتىكى بىر مەھەللىنىڭ نامى بو-
لۇپ، ئەسلىي نامى «تۇرغوجا» (غوجىلار تۇرغان جاي) ئىدى.

(7) «تۇر» بۇ جاي گەزلىك يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرە-
پىدىكى مەھەللىنىڭ نامى بولۇپ، «تۇر»، «تىم» دېگەن مەنىنى
بىلدۈرىدۇ.

(8) «ئارقا شەھەر» چوڭ تاشيولدىن ئۆتۈپ شەرقىي جەنۇب
تەرەپكە قاراپ ماڭسا بىر تېتىرلىق ئۇچرايدۇ، مانا بۇ جاي «ئارقا
شەھەر» دەپ ئاتىلىدۇ. خارابە ئىزىنى پەرق ئېتىش قىيىن، كە-
شىلەر بۇ جاينى «شەھرى قەيبەر» دەپمۇ ئاتىشىدۇ. بۇنىڭدىن قا-
رىغاندا بۇ جاي ئىسلام غازاتچىلىرى مەزگىلىدە بار بولغان بولۇ-

شى مۇمكىن.

كەلپىندە ئەسلىدە بار يەرلىك خەلقلەردىن باشقا يەنە ئارايماقتا «دەيۇت» (داراۋتلار)، قارا كۆتتە ئايكۆللۈك كىشىلەر، ئۆزبېكلەر، قەشقەرلىكلەر، چاڭلار، ئوغانلار، ئافغان تاجىكلىرى ئۇرۇقداشلىرى، ئاتۇشلۇقلارمۇ بار. بۇ ئۇرۇقتىكىلەرنىڭ مۇھىملىرىغا ئىزاھات بەرگەندىلا، كەلپىن خەلقىنىڭ ئېتنىك مەدەنىيىتىنى مەلۇم دەرىجىدە ئايدىڭلىشىدۇ:

(1) «دەيۇت» بۇلار ھىندىستانىنىڭ جەنۇبى، پاكىستانغا جايلاشقان «داراۋتلار»نى كۆرسىتىدۇ. بۇلار ئارىئان نەسلى، مەسلەن: ياقۇپ ئەلەمنىڭ ئەجدادلىرى (ئارايماقتىكى بىر قەۋم.)

(2) «ئوغانلار» ئەسلىي شەرقىي غۇز (توڭغۇس) قەۋملىرىدىن بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇر ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن، قالغان قىسمى «ئوغان تېغى»* غا چېكىنىپ بېكىندى ۋە «ئوغان تېغى» نامىنى قەۋم نامى قىلدى، «ئوغانلار ئاتقا مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولۇپ، دائىم ئوۋ ئوۋلاش، قۇش تۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كۆچمە چارۋىچىلىق قىلىدۇ... چېدىرلاردا ياشايدۇ. ئىشكىلىرى كۇن چىقىشقا ئېچىلىدۇ، گۆش يېپ سۈت ئىچىدۇ»[1]. يەنە بەزى كىشىلەر بۇ ئۇرۇقنى ئورخۇن دەريياسى بويىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن دەپمۇ قارىشىدۇ.

(3) «چاڭچىلار» بۇ ئۇرۇقنىڭ ئاساسلىق قىسمى قاراكۆتتە. بىر قىسمى قۇملۇق چوڭتېرەك ئەتراپىدا، يەنە بىر قىسمى ئۇرۇمچى شىمىگو ئەتراپىدا تېرىكچىلىك قىلىدۇ. تارىخىي مەنبەلەردە بۇ قەۋم مۇناسىۋەتلىدۇ:

چاڭلار «ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق نەتىجە قازىنىدۇ. جەڭدە ئۆلۈشنى خەيرلىك ھېسابلايدۇ، تۇغما باتۇر، قەيسەر بولۇپ، غەربىلىكلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى بار»[2]. «توخرىلار خانى ھۇن

---

*«ئوغان تېغى» ــ ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئاروكورچىن خۇشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، «ئولان تېغى» (ئوغان تېغى)نى كۆرسىتىدۇ.

تەڭرىقۇتى باتۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خەلقى تارقىلىپ، بەزىلىرى غەربكە يۈرۈپ، پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ كەتتى. ئاجىزلىرى جەنۇبقا يۈرۈپ، تەڭرىتاغدا چاڭلارغا بېقىنىپ، ئولتۇراقلاشتى ۋە بارا ـ بارا چاڭلار بىلەن تويلىشىدىغان بولدى»[3]. بۇ ئۇرۇقتىكىلەرنىڭ غەۋغا ۋە ماجىرادىن قورقمايدىغان مىجەزىگە ئاساسلاندىمۇ، يۇرتىمىزدىكى چاڭچىلار ئاشۇ چاڭلارنىڭ ئۇرۇقى بولۇشى مۇمكىن.

4. كەلپىندىن تېپىۋېلىنغان بىر كوزا

1976 ـ يىلىدىن 1989 ـ يىلىغىچە كەلپىندە ئېلىپ بېرىلغان ئەسكەنت قەدىمكى شەھىرى، قىسسىل تاغ بۇددا خارابىسى، ئارقار شەھىرى خارابىسى، چىلان خارابىسى، كونا چىلان خارابىسى، سىپىتا تاش قوراللار ئىزلىرى، سېرىق توغراقتىكى قەدىمكى قەبرىلەر، يايدى خارابىسى، مازار ئېقىندىكى قەدىمكى تاش قەبرىلەر قاتارلىق قەدىمكى ئىزلارنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئۇ يەردىن تېپىۋېلىنغان قىزىل مىس، ساپال قاچىلار، تاش ئەينەك، يېشىل ياقۇت قاتارلىق 60 نەچچە خىل تۇرمۇش بۇيۇمىنىڭ مۇندىن 1600 ــ 2500 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتقا تەۋە ئىكەنلىكى ئىسپاتلاپ چىقىلدى.

1968 ـ يىلى 8 ـ ئايدا مەرھۇم ئاكام مۇھەممەت قۇربان هازىرقى خەلق كۇلۇبىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدىغان «قاراتاش يېرى»گە تەۋە قەدىمكى زەرەتگاهلىق ئەتراپىدا كېسەك (كىرپىش) قۇيۇۋېتىپ بىر دانە چېدىر شەكىللىك كوزا (كومزەك) تېپىۋېلىپ ئۆيگە ئېلىپ كېلىدۇ. كوزىنىڭ ئېغىزىنىڭ بىر تەرىپى پۈچىلىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭغا «△» ۋە «x»قاتارلىق شەكىللەر چۇشۇرۇلگەن. ئۇنىڭ توپىسى يېرىك بولۇپ، سەل ئۇركۇپ تۇرىدۇ. بۇ كوزىدىن سىرلانغان ئالامەتلەرنى كۆزگىلى بولمايدۇ. ئاكامنىڭ دېيىشىچە، كوزىنىڭ ئىچىدە ئۇچتىن ئىككى قىسمىغا كەلگۈچە كۇل بولۇپ، كوزىنى كولاپ ئالغۇچە ئېھتىياتسىزلىقتىن كۇلنىڭ خېلى بىر قىسمى تۆكۈلۈپ كې-

تىپتۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يىپەك قوليا‌غلىقىقا ئورالغان بىر تۇ‌گۇنچەك بار بولۇپ، تۇگۇنچەكنى ئېچىپ كۆرسەك ئۇزۇن يۆگەل‌مە چاچ چىقتى.

ئۇيغۇر ئاياللىرى قەدىمدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە چاچ تا‌رىغاندا چۈشۈپ كەتكەن چاچلىرىنى تۇگۇپ، كومزەككە سېلىپ قويىدىغان ئادىتىنى يوقاتماي كەلدى. بۇ كۇزا 1975 ـ يىلى تا‌ساد‌ىپىي ئۆي كۆچۈش مەجبۇرىيىتى بىلەن ئېھتىياتسىزلىقتىن سۇنۇپ كەتكەن. بۇ كۇزا ۋە ئىچىدىكى كۇل، چاچلار ھازىرمۇ كۆزۈمگە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

بۇ «كومزەكلەر 6 ـــ 8 ـ ئەسىرلەردە ئۆتكەن تۈركلەرنىڭ قەبرە شەكىللىرىنىڭ بىر خىلى ئىدى»④. «بۇ دەۋرلەردە ئاقسۇ رايونى غەربىي تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتى مەركىزى بولۇپ، ئەينى زاماندا، تۈركلەر جەسەتنى كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلاتتى ۋە بىر قىسىم جەسەت كۇلىنى چېدىر شەكىللىك كومزەكتە ساقلايتتى⑤. بۇ تارىخىي پاكىت كەلپىندە ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى ئۇيغۇرلار‌نىڭ ياشاپ كەلگەنلىكىنىڭ دەلىلى بولالايدۇ.

ئىزاھلار:

① «كېيىنكى خەننامە»، 637 ـ بەت (ئۇيغۇرچە)

② «كېيىنكى خەننامە»، 434 ـ بەت (ئۇيغۇرچە)

③ «كېيىنكى خەننامە»، 486 ـ بەت (ئۇيغۇرچە)

④ ⑤ قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل، 245 ـ بەت.

«توقسۇ» نامى ۋە توقسۇ ناھىيىسىدىكى بەزى يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا

ئەخمەت روزى توغرۇل

توقسۇ ناھىيىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان قەدىمىي يۇرتلارنىڭ بىرى. ئۇ ئۆگەن دەرياسى ۋادىسىدىكى كۆچا بوستانلىقىغا تەۋە يۇرت بولۇپ، ئەل ئارىسىدا «توقسۇ كۆچانىڭ باغچىسى» دېگەن تەرىپى بار. ئاھالىسىنىڭ مىجەز ـ خۇلقى، ئۆرپ ـ ئادىتى، شېۋىسى، مەدەنىيىتى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ شەھەر ـ قىدىكى كۆچا، شايار، باي ناھىيىلىرى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ.

توقسۇنىڭ تارىخى ئۇزۇن. كۆچا ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا توقسۇ كۆچانىڭ غەربىدىكى بىر مەھەللە ئىدى. 1922 ـ يىلى كۆچا ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى يېزىدىن 12 مەھەللە ئايرىپ چىقىلىپ، توقسۇ يارىمچى ئامبالىلىقى (رەسمىي ناھىيە دەرىجىسىگە توشمايدىغان كىچىك ناھىيە) قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 19 ـ يىلى (1930 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى مىللىي ھۆكۈمەت مەۋرىي پالاتاسىنىڭ پەرمانى ئارقىلىق، توقسۇ يارىمچى ئامبالىقى ئاساسىدا توقسۇ ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى[1].

«توقسۇ» نامى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت، ئۇلارنىڭ ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. «توقسۇ» نامى «توق» دېگەن سۆزىدىن بىلەن «سۇ» دېگەن ئىسىمنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان بولۇپ، «سۇغا توق»، «سۇ كۆپ» دېگەن مەنىدە دېگەن قاراش.

2. توڭ ـ خۇز (شەرقىي غۇز) تىللىرىدىن مانجۇ تىلىدا «توقسۇ» ـــ «باغ، گۈلىستان» دېگەنلىك بولىدۇ، دېگەن قاراش[2].

ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ياشاۋاتقان رايونلاردا «سۇ» دېگەن ئىسىمغا سۈيەت سۆزلىرى قوشۇلۇپ يا-سالغان يەر ناملىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «ئاقسۇ» (ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ نامى)، «چوڭسۇ» (ئاتوشتا)، «كەڭسۇ» (موڭغۇلكۇرە-دە) قاتارلىقلار. «توقسۇ» نامىنىڭ ياسىلىشى يۇقىرىدىكى يەر نام-لىرىنىڭ ياسىلىشى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن مەنە جە-ھەتتىن ئەسلىي مەنىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۇنى مانجۇ تىل-دىكى «باغ»، «گۈلىستان» دېگەن سۆزدىن كەلگەن دېگەن قاراشمۇ مۇڭاپىق ئەمەس. چۈنكى، بۇ سۆز بىرىنچىدىن، ساپ ئۇيغۇرچە سۆز، ئىككىنچىدىن، مانجۇلارنىڭ بۇ يۇرت بىلەن ئۇچرىشىشى چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىنكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ يۇرت ئۇنىڭدىن بۇرۇنلا بار ئىدى.

پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ يۇرتتا ئىلگىرى توققۇز ئۆستەڭ بولغان، كىشىلەرمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا بۇ يۇرتنى «توققۇز سۇ» دەپ ئاتىغان. ئۇيغۇرلاردا دەريا ـ ئېقىن، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى «سۇ» دەپ ئاتايدىغان ئادەت بار. بۇ سۈيەت بىلەن ياسالغان ئىسىم بولماستىن، سان بىلەن ياسالغان ئىسىمدىن ئە-بارەت. بۇنداق يەر ناملىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: «ئىككىسۇ» (ئىككى ئېرىق دېگەن مەنىدە، پوسكامدا)، «يەتتە سۇ» (يەتتە ئۆستەڭ دېگەن مەنىدە، قازاقىستاندىكى ئۇيغۇرلار رايو-نىدا)، «سەككىز ئېرىق» (ئاۋاتتا) قاتارلىقلار. «توققۇز سۇ» دېگەن سۆزنىڭ «توقسۇ» بولۇپ ئۆزگىرىشى ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتە-كىلىق ھادىسە ھېسابلىنىدۇ.

بۇ نام ئۇيغۇرچە مەنبۇئاتلاردا ھازىرغىچە «توقسۇ» دەپ ئې-لىنىۋاتىدۇ. خەنزۇچە نامى 1941 ـ يىلىدىن بۇرۇن «苏克托» دەپ يېزىلغان. شۇ چاغلاردا بۇ نام توقسۇن ناھىيىسى بىلەن تە-لەپپۇزدا ئوخشىشىپ كەتكەچكە، ئىككى جاينىڭ خەت ـ چەكلىرى دائىم خاتا يوللىنىپ قالغان. مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ دوكلات

يوللىشى، دۇبەن شېڭ شىسەينىڭ تەستىقلىشى بىلەن، توقسۇ ناھىيىسىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى «新和» (شىنخې) قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن، ئۇ خەنزۇچە «新疆和平» (شىنجاڭ تىنچ) دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان[3]. مەتبۇئاتتا ھازىرغىچە شۇنداق ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. ھازىر ئۇيغۇرچە نامى جانلىق تىلدا يەنىلا «شىڭخا» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ، خەنزۇچە ئاتىلىشىنىڭ ئۇيغۇرچە تەلەپپۇزغا ماسلاشتۇرۇلۇپ بۇزۇپ ئاتىلىشىدىنلا ئىبارەت.

توقسۇ ناھىيىسىدىكى يەر نامىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى تارىختا شەكىللەنگەن، بۇ نامىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزگىنىمىزدە، بۇ يەر نامىلىرىنىڭ بۇ يەردە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، تۇرمۇش ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان باشقا يۇرتلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

1. ئېرىق ـ ئۆستەڭ، دەريا ـ ئېقىن، كۆل، بۇلاق نامى بىلەن ئاتالغان جايلار. بۇ ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان يەر نامى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار مۇنۇلار: ئىچئېرىق، تاشئېرىق، ئاقئۆستەڭ، غولئېرىق، يېڭئېرىق، ئويئېرىق، قالجاقئېرىق، قوشئېرىق، قۇدۇقئېرىق، قۇمۇشلۇقئېرىق، قۇمكۆل، قۇملۇقئېرىق، تاغئېرىق، ئۇجمەئېرىق، ئېگىزئېرىق، توغرائېرىق، توپاقئېرىق، تۇرئېرىق، دۆڭئېرىق، پىلىكئېرىق، تاتلىقبۇلاق، كەڭىداش، سوقاكۆل، شوريارداش.

2. يەر شەكلى، شۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە تەقلىد قىلىنغان ۋە چىقىدىغان مەھسۇلاتىغا ئاساسەن قويۇلغان نامىلار. مەسىلەن: ئاتبېشىدۆڭ، ئاچادۆڭ، ئاچال، توغراقوم، ئويمەھەللە، قارادۆڭ، قاراقوم، توپادۆڭ، سۇپادۆڭ، بوستان، قاتارقوم، پاختىلىق، تۇزلۇق، مانانلىق (تۇمانلىق دېگەن مەنىدە)، شامالسىرتى (ئوتتۇرىسى ئېگىز، ئىككى تەرىپى پەس بېلىق سىرتى جاي بولۇپ، شامال سىرتىدىن ئۆتىدىغان بولغاچقا شۇنداق ئاتال-

غان)، بوغماق مەسچىت، ئۇزۇنچىچەن، توڭگۇزباش، بۆرەسۇلاق.

3. ئادەم، قەبىلە ـ مىللەت ئىسمى، ئەمەل ـ مەنسەپ ناملىرى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى. ئۇلار مۇنۇلار: قالماق مەھەللەسى، تىگىن (قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا كۆپرەك پادىشاھنىڭ ئوغۇللىرى مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن 500 يىل ئىلگىرى بىر ئەرەب دىن تارقاتقۇچى بۇ يەرگە كەلگەندە يەرلىك كىشىلەر چىرايلىق كىيىنىپ، ئۇنى شاھزادە قاتارىدا قىزغىن كۈتۈۋالغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ جايىنىڭ نامى تىگىن بولغان)، بەگلىكئېرىق، خەلىپە ئېرىق، خوجاتوروس.

4. قەدىمىي شەھەر ـ قەلئە، تۇر ناملىرى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى. بۇنداق يەر ناملىرىمۇ نىسبەتەن كۆپ، ئۇلاردىن ئۇچقات شەھىرىلا يېزا نامىنى ئالغان، قالغانلىرى كەنت ـ مەھەللە ناملىرىدىنلا ئىبارەت. مەسىلەن: توپاشەھەر، قىزىلشەھەر، چولاقشەھەر، چولاقتۇر، رۆجەكشەھەر، يۇلغۇنشەھەر، لەڭگەر، قۇمتۇر، موللاتۇر، چارەكشەھەر، يۇلغۇنشەھەر، تۇزتۇر. بۇلاردىن باشقا قەدىمىي خارابە ـ ئىزلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرىمۇ بار.

5. سان بىلەن ئىپادىلەنگەن يەر ناملىرى. ئۇلار مۇنۇلار: تۆتتاش، ئۇچقات، بەشتوما، ئىككى بۇلاق.

6. ھەرخىل رەڭ ۋە سۈپەت سۆزلىرىدىن ياسالغان يەر ناملىرى. مەسىلەن: قاراتاش، قىزىلتام، ئاقئۆستەڭ، سىرىقتوغراق، چوڭتوغراق، كالتاقېچىچى، كۆكتوغراق، چوڭ قېچىچى، پاكارتام، كونابوز.

7. ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانات ناملىرى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى. دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھ، ھايۋانات ناملىرىنى يەر نامى قىلىپ قوللىنىش ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، توقسۇ ناھىيىسىدە بۇنداق يەر ناملىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: قارايالاغچ، تامتوغراق، تېرەكلىك، سۇپاتوغراق، سۆگەتكۈزلەك، سۆگەتقوتان، چىلان، غازمە ـ

هەللە، بۇقاتىمى، توپاق مەھەللە، بۆرەتىكەن، قۇشقاچتام، تۇشقانبۇلاق.

8. قۇرۇلۇش نامى ياكى قۇرۇلۇشنىڭ ئورنىغا قاراپ قويۇلغان يەر ناملىرى. مەسىلەن: مۇنار، قىزىلتام، توما، پاكارتام، خانىقاتام، نورباشلام، تۇگمەنبېشى، لەمپە، ئاراتۇگمەن، چوڭكۆۋرۈك، موماتوغراق، كۆتەرمە، گۇمباز (گۇمبەز)، ياتاساتما، كارىز، قومساتما، يانتاققۇدۇق، قومۇشقۇدۇق.

9 بازار نامى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى. ئۇيغۇرلار ئەزەلدىنلا بازار قوغلىشىپ تىجارەت قىلىدىغان ياكى بازار ئايلىنىپ كۆڭۈل ئاچىدىغان بولغاچقا، توقسۇ ناھىيىسىدىمۇ باشقا يۇرتلاردىكىگە ئوخشاش بىر ھەپتىنىڭ ھەرقايسى كۈنلىرىدە بازار بولىدۇ. بۇ بازارلار كىشىلەرنىڭ ئۆزلۈكىدىن يىغىلىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. بازار بولغان جاي شۇ كۈننىڭ بازار نامى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن: دۇشەنبە بازار (ناھىيە بازىرى)، يەكشەنبە بازار (يۇلتۇزباغ يېزىسى)، ئازنا بازار (ئۇچقات يېزىسى)، شەنبە بازار (كەنت نامى)، پەيشەنبە بازار (يېزا نامى)، چارشەنبە بازار (كەنت نامى).

10. خەنزۇچە ئاتالغان يەر ناملىرى. ناھىيە بازىرىدىكى بىر قىسىم كوچىلارغا خەنزۇچە ئات قويۇلغان. خەلق گۇشىبسى قۇرۇلغاندا بىر قىسىم گۇشىلارنىڭ نامى خەنزۇچە ئىنقىلابىي سۆزلەر بىلەن ئاتالغانىدى، كېيىن ئۇلارنىڭ ئەسلىي نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، كىشىلەر ئادەتتىلەنگىنى بويىچە ئاتاپ كەلمەكتە. مەسىلەن: دايۇلتۇز (يۇلتۇزباغ)، شويۇلتۇز (ئۆگەن)، دۇڭپېلىك («شەرق شامىلى» دېگەن سۆز، ئەسلىي نامى لەڭگەر). ئەمما، خېلى بۇرۇنلا خەنزۇچە ئاتىلىپ ئۆزلىشىپ كەتكەن يەر ناملىرىمۇ يوق ئەمەس. مەسىلەن: رۇڭپۇڭجاڭ (ئەسلىسى يۇڭفېڭجۇاڭ)، پوتەي، سەيپۇڭتېرەك.

11. كەسىپكارلار نامى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى. مەسىلەن: ئاراچى، پاقلانچى، قېچىچى.

12. ئىش ـ ھەرىكەتنى ئىپادىلەيدىغان يەر ناملىرى. مەسىلەن: سۇباستى، خورازئۆلدى، بەلكەستى④.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

① ③ «توقسۇ ناھىيىسى تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىل 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 58 ـ بەت.

② ئىمىن تۇرسۇن: «توپونىمغا دائىر ئىزدىنىشلەر»، «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلى، 1996 ـ يىللىق 2 ـ سان، 62 ـ بەت.

④ «توقسۇ ناھىيىسىنىڭ يەر نامىلىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، توقسۇ ناھىيىلىك يەر نامىلىرى كومىتېتى تۈزگەن، 1992 ـ يىلى 12 ـ ئاي.

قاراقاش ناهيىسىدىكى بىر قىسىم يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

قارا قوزۇق

كۇيا يېزىسىدا قارا قوزۇق دېيىلىدىغان بىر كەنت بار. ئاپ-دۇللاخۇن مۇنداق بىر ئەھۋالنى بايان قىلىدۇ: شاھ مەشرەپ يۇرت كېزىپ بۇ يەردىن ئۆتكەندە، ھېرىپ قېلىپ ھاردۇق ئالماقچى بوپتۇ، لېكىن بۇ يەر يېڭى ئۆزلەشتۇرۇلگەن يەر بولغاچقا، ئاندا - ساندا ئادەم ئولتۇراقلاشقانكەن. شاھ مەشرەپ ھاردۇق ئالىدىغان نە سايە، نە ئېشىكىنى باغلاشقا قوزۇق تاپالماي تۇرغاندا، بىر ئۆيدىن بىر ئايال چىقىپتۇ. شاھ مەشرەپ ئايال بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن:

— ئېشىكىمنى باغلايدىغان بىرەر قوزۇقتەك نەرسە بەرگەن بولسىلا، مەن بىردەم ھاردۇق ئېلىۋالسام، — دەپتۇ.

ئايال تونۇر بېشىدا تۇرغان بىر دانە كۆسەينى ئېلىپ چىقىپ بېرىپتۇ. شاھ مەشرەپ بۇ چالا كۆيگەن كۆسەيگە بىر دەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، يەرگە قېقىپ ئېشىكىنى باغلاپتۇ ۋە:

— بۇ بىر قارا قوزۇق ئىكەن، بۇ يۇرتنىڭ نامى «قارا قوزۇق» بولسۇن، — دەپ دۇئا قىپتۇ. شاھ مەشرەپ كەتكەندىن كېيىن ئايال بۇ گەپنى كىشىلەرگە سۆزلەپ بېرىپتۇ. شاھ مەشرەپنى ئەۋلىيا دەپ قارىغان خەلق «قارا قوزۇق» دېگەن نامنى ئولۇغلىشىپ يۇرت نامى قىلىپ قوللىنىپتۇ.

تەلۋىلەر

كۇيا يېزىسىدا تەلۋىلەر دەيدىغان بىر كەنت بار. تەخمىنەن

200 يىل ئىلگىرى بۇ جايدا توختى غوجىكام ئىسمىلىك مىسكەر ياشىغانىكەن. جامائەت ئىچىدە يۇز ـ ئابرۇيلۇق بۇ كىشىنىڭ بىر قىزى چىرايلىق چوڭ بوپتۇ. بۇ قىز بىلەن توي قىلىشنى ئارزۇ قىلغان يىگىتلەردىن بىرسى توختى غوجىكامنىڭ ھەيۋىدىن ئەيمىنىپ ئۇنىڭ ئۆيىگە كىرىشكە جۈرئەت قىلالماي، قىزنىڭ سىرتقا چىقىشىنى ئۈمىد قىلىپ يولدا ناخشا ئېيتىپ مېڭىپتۇ. توختى غوجىكام بۇ يىگىتنى تۇتۇۋېلىپ:

ــ مېنىڭ ئۆيۈمنىڭ ئالدىغا كېلىپ ناخشا ئېيتىشىڭدىكى غەرىزىڭ نېمە؟ ــ دەپ سوراق قىلىپ بالداق بىلەن بىر نەچچىنى ئۇرۇپتۇ. ئەتراپتىكى كىشىلەر توختى غوجىكامنىڭ يولسىزلىقىدىن نارازى بولۇپ:

ــ ئۆتۈپ كەتكەن تەلۇە ئادەمكەن بۇ، ــ دېيىشىپتۇ. توختى غوجىكامغا سىڭىپ قالغان بۇ لەقەم ئەينى يىللاردىن باشلاپ بۇ مەھەللىنىڭ، كېيىنچە كەنتنىڭ نامى بولۇپ قاپتۇ.

تەلۇىلەر دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا يەنە مۇنداق پاراڭلارمۇ بار. ئىلگىرى بۇ مەھەللىدە بىر جەمەتلىك بەش ـ ئالتە ئائىلىلىك كىشى ياشىغان ئىكەن. بۇلار ئۆزئارا ئىناق ئۆتمەي كىچىك كىنە ئىشلار ئۈچۈنمۇ جېدەللىشىدىكەن، قوشنا مەھەللىدىكىلەر بىلەنمۇ سۇ ياكى پاسىل تالىشىپ دائىم ئۇرۇش ـ ماجىرا قىلىدىكەن. يولسىزلىق قىلغانلىقى ئىسپاتلىنىپ يۇرت چوڭلىرىدىن تەنقىد ـ تەنبىھ ئاڭلىسا قايىل بولماي زاكونلىشىدىكەن ھەم ماجىرادىن باش تارتمايدىكەن. بىر كۈنى قوشنا مەھەللىدىكىلەر بۇلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ يۇرت چوڭلىرىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. يۇرت چوڭلىرى:

ــ ئەسكىگە بىر قوشۇق قويۇپ بەرگۈلۈك، ئۇ تەلۇىلەر بىلەن تەڭ بولماڭلار، ــ دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جېدەلخورلارغا قويۇلغان «تەلۇىلەر» دېگەن لەقەم يۇرت ـ مەھەللىنىڭ نامىغا ئايلىنىپ قاپتۇ.

شېكەر قومۇش

ئازادلىقتىن بۇرۇن ھازىرقى كۇبا يېزىسىنىڭ ئاچچىغۇي دېگەن يېرىدە مەنسۇر ئاخۇن ۋە غوجاخۇن ئىسمىلىك ئىككى ئا-ئىلىلىك كاتتا باي ياشايتتى. بۇلارنىڭ نەچچە مىڭلاپ قوي - ئۆچكىلىرى، ئات - كالىلىرى بار ئىدى. چارۋىلىرىغا قىشلىق يەم - خەشەك توپلىۋېلىش ئۈچۈنلا بۇ بايلا ھەر يىلى ئۆزىنىڭ يىللىقچىلىرىنى قومۇش - يانتاق چېپىشقا ئەۋەتەتتى. 1941 - يىلى كۈزدە مەنسۇر ئاخۇن باينىڭ يىللىقچىلىرى مەغرىپ تەرەپ-تىن، غوجاخۇن ھاجىمنىڭ يىللىقچىلىرى مەشرىق تەرەپتىن قومۇش ئورۇپ ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئۈچرىشىپ قاپتۇ.

— سىلەر كىمدىن سوراپ بىزنىڭ قومۇشلۇقىمىزغا كەل-دىڭلەر؟

— بۇ قومۇشلۇق قاچاندىن باشلاپ سىلەرنىڭ بولۇپ قال-غان؟ — دېگەندەك سوراق - سوئاللارغا ئۈلىنىپ ئىككى تەرەپ سوقۇشۇپ قالىدۇ. بارا - بارا جېدەل ئۈلغىيىپ ئىككىلا تەرەپ-تىن بىر نەچچە كىشىنىڭ كاللا - قاپاقلىرى يېرىلىپ، پۈت - قوللىرى سۇنۇپتۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان جامائەت:

— ئەخمەقلەر، قومۇش تالىشىپمۇ سوقۇشقان بارمۇ؟

— بۇ يەرنىڭ قومۇشى تاتلىقمىكەن؟

— شۇنداق قومۇشى ئىكەن، — دېيىشىپ بۇلارنى ئەيىبلە-شىپتۇ.

1958 - يىلى «نۇرلۇق» گۈڭشىسى رەھبەرلىكى 2000 دېھ-قانىنى يۆتكەپ كىرىپ، بۇ ئېگىز - پەس قومۇشلۇقنى تۈزلەپ زىرائەت تېرىشقا تەشكىللىدى. 1964 - يىلى بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئولتۇراقلاشقان ئائىلە 1200گە، نوپۇس 5000دىن كۆپرەككە يەتتى. 19 مىڭ مو يەر باغۇ بوستانلىققا ئايلاندى. بۇ دېھقانچىلىق مەيدانى 1975 - يىلى «شەرق شامىلى» گۈڭشىسىغا تەۋە قىلىندى. قومۇش جېدىلى بولغان ھېلىقى يەر 6 - باشقۇ-رۇش رايونىنىڭ 4 - دادۇيى بولدى. 1984 - يىلى گۈڭشې يېزى-غا ئۆزگەرتىلگەندە پېشقەدەملەرنىڭ ئەينى چاغدىكى جېدەلنى

سۆزلەپ، تەكلىپ بېرىشىگە ئاساسەن بۇ يەرنىڭ نامى «شېكەر قومۇش» دەپ مۇقىمدالدى.

مىللەت ئېرىقى

ئۇرچى يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە «مىللەت ئېرىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنت بار. بۇ غەلىتە ئاتالغۇ قانداق كېلىپ چىققان؟

1947 ـ يىلى زاۋا يېزىسىنىڭ خۇمدان كەنتىدىكى دېھقانلار ئېرىق چېپىۋېتىپ كۆمۈلۈپ قالغان ياغاچ قوغاچنى ئۇچرىتىپ، ئۇنى. بىر نەچچەيلەن قوغاچنى كۆتۈرگەنىكەن، قوغاچنىڭ ئۇسۇتۇنكى يېرىمى ئاجرىلىپ چىقىپتۇ، ئاستىنقى يېرىمىدا بىر جەسەتنىڭ ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، كىشىلەر چۆچۈپ كېتىپتۇ. جەسەت كىگىز قالپاق، يۇڭ توقۇلمىدىن تون كىيگەن بىر ئەر كىشى ئىكەن. ئۇنىڭ يېنىدا قىلىچ، ئوقيا، كۇمۇش جام بار ئىكەن (يا-شانغانلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇرۇنقى زامانلاردا بۇ يەردە قانلىق جەڭ بولغانىكەن). كىشىلەر بۇ جەسەتكە قاراپ:

ـــ بۇ بىزنىڭ مىللىتىمىزدىن ئەمەسكەن.

ـــ باشقا بىر مىللەتنىڭ ئادىمى ئىكەن، قايسى مىللەتتىن بولغىيدى؟ ـــ دېيىشىپتۇ. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى:

ـــ بىزنىڭ ئېتىزىمىزغا مىللەت ئېرىقىدىن سۇ كېلىدۇ.

ـــ مىللەت ئېرىقىنىڭ قېشىنى ئېگىزلەيدىغان بولدۇق.

ـــ مىللەت ئېرىقىنىڭ بويىغا جىرىم سالىمىز، ـــ دېگەندەك گەپلەر بىلەن «مىللەت ئېرىقى» دېگەن ئاتالغۇ كىشىلەرنىڭ تىلىغا ئۆزلىشىپ قاپتۇ. خۇمدان كەنتىنىڭ ئايىغى يانتاق ـ قۇمۇشلار ئۆسكەن بىپايان قومۇشلۇق ئىدى. 1959 ـ يىلى «جىدىي ئىلگىرىلەش» گۈشىسى (هازىرقى زاۋا يېزىسى) دېھقانلارنى بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىپ، ئالتە كەنتتىن تەركىب تاپقان دېھقانچىلىق مەيدانى قۇردى. خۇمدان كەنتىدىكى «مىللەت ئېرىقى»نىڭ داۋامىنى چېپىپ، سۇ باشلاپ كېلىپ، بۇ ئېرىقنى يەنىلا «مىللەت ئېرىقى» دەپ ئاتىدى. 1975 ـ يىلى بۇ دېھقانچىلىق مەيدانى

«شەرق شامىلى» گۈڭشىسىغا تەۋە قىلىندى. 1984 ـ يىلى بۇ كەنت ئاشۇ ئىرىقنىڭ نامى بىلەن «مىللەت ئىرىق كەنتى» دەپ ئاتالدى.

قوقان

زاۋا يېزىسىدا قوقان دېيىلىدىغان بىر كەنت بار. 69 ياشلىق سۇلايمان ئاخۇن 1949 ـ يىلى بۇۋىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى ئەسلەپ سۆزلەپ بېرىشىچە، 1860 ـ يىللىرى خوتەننىڭ ئەلمى ھەببۇللا مۇپتى ھاجىم ياقۇپ بەگنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن بۇ جايغا ناھايىتى چوڭ قورغان سالدۇرغانلىقتىن بۇ جاينىڭ «سىرىق سۇ» دېگەن نامى «قورغان»غا ئۆزگەرگەن. كەن. «قوغان» سۆزى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قوقان»غا ئۆز. گىرىپ قاپتۇ. بۇ جاينىڭ ئىسمىنى «قورغان ئەمەس، قوقان» دەپ چۈشەندۈرگۈچىلەرمۇ بار.

1880 ـ يىللىرى مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خوتەندىكى باش ئەمەلدارى بۇ قورغاننى مۇستەھكەملەپ، دەرۋازىسىنى يېڭىلاپ باج ۋە تاموژنا ئىشخانىلىرىنى تەسىس قىپتۇ. سودىگەر ـ كارۋانلارنى باشقا يولدىن مېڭىشتىن چەكلەپ، بۇ دەرۋازىدىن ئۆتكۈزۈپ رەسمىيەت بېجىرىپ بېرىدىكەن. قورغان دەرۋازىسىدىن ئۆتكەن كىشىلەرنىڭ پۇل ـ مالىلىرى چېرىكلەرنىڭ تالان ـ تاراج قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، بۇ دەرۋازىدىن ئۆتۈش كىشىلەرنى ۋەھىمگە سالىدىغان بولۇپ قاپتۇ. كىشىلەر بىر ـ بىرىگە:

ـــ قورغاندىن قورقاڭ، ـــ دەپ تەۋسىيە قىلىدىكەن، «ئېھ. تىيات قىلىڭ» دېگەن مەنىدىكى «قورقاڭ» سۆزى كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىنى ئۇدۇل ئىپادە قىلغانلىقتىن، دەرۋازا ئەتراپى قورقاڭ دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بۇ ئاتالغۇ «قوقان»غا ئۆزگىرىپ، كەنتنىڭ نامى بولۇپ قاپتۇ.

ئىلى ۋىلايىتىدىكى يەر ناملىرى ھەققىدە

ئابلىمىت مۇھەممىدى

ئىسھاق باستى

يەر ناملىرى تەتقىقاتى ــ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر ئىسلىم، ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلار، دىپلوماتىيە، خەلق ئىشلىرى، جامائەت خەۋپسىزلىكى، قاتناش ـ تىرانسپورت، پوچتا ـ تېلېگراف، كارتوگرافىيە، سەيلى ـ ساياھەت قاتارلىق ساھەلەردىكى رولى ئىنتايىن زور.

يەر ناملىرى ناھايىتى ئەستايىدىللىقنى تەلەپ قىلىدىغان ئىنچىكە خىزمەت. ھەر بىر يەر نامىنىڭ مۇئەييەن كېلىش مەنبەسى، بەلگىلىك تارىخىي ئالاھىدىلىكى بار. شۇڭا، يەر ناملىرىنىڭ توغرا، مۇكەممەل، ئۆلچەملىك ئاتىلىشى ۋە يېزىلىشى شۇ يەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىشلارنى بېجىرىشتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ. بۇنىڭدا قىلچە بىخەستىلىك قىلىشقا بولمايدۇ. بەزىدە بىر ھەرپ، بىرەر چېكىت، بىرەر بوغۇمنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ياكى چۈشۈپ قېلىشى ئىپادىلىمەكچى بولغان يەر نامىلىرىنىڭ ئەسلىي ئورنىنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىدۇ. مەسىلەن:

ئامۇ دەريا سى ــ ئامور دەريا سى

«ئامۇ دەريا سى» (阿姆河) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئافغانىستان بىلەن ئۆزبېكىستان ئارىلىقىغا جايلاشقان مەشھۇر دەريا.

«ئامۇر دەريا سى» (黑龙江) خېيلۇڭجىياڭ دەريا سىنىڭ رۇسچە ئاتىلىشى بولۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جۇڭگو ـ رۇسىيە چېگرىسىغا جايلاشقان، رۇسىيىنىڭ يىراق

شەرق رايوندا ئامۇر ئوبلاستى، ئامۇر قولتۇقى ۋە كوسومولسكى ئامۇر دېگەن شەھەر بار. خېيلۇڭجياڭ دەريا سىنىڭ نامى 60 ـ يىللارغىچە ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا «ئامۇر دەريا سى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىدى.

دېمەك، دىققەت قىلىنمىسا، «ر» ھەرپىنىڭ قوشۇلۇشى ياكى چۈشۈپ قېلىشى بىلەن ئارىلىقى 10 مىڭلاپ كىلومېتىر كېلىدىغان ئىككى چوڭ دەريا ئارىلىشىپ كېتىدۇ.

يەنە مەسىلەن:

ئاۋستىرىيە ـــ ئاۋستىرالىيە

شۆېتسىيە ـــ شۆېتسارىيە

ياركەنت (قازاقىستاندىكى ياركەنت شەھىرى) ـــ يەكەن (قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يەكەن ناھىيىسى) قاتارلىقلار.

ئەمەتنىڭ دوپپىسىنى سەمەتكە كىيگۈزۈپ قويىدىغان مۇنداق ھادىسىلەر يەر ناملىرىنىڭ تەرجىمىسىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: ئىلى دەريا سىنىڭ بىر تارمىقى بولغان نىلقا ناھىيىسىدىكى قاش دەريا سى خەنزۇچە «哈什河» دەپ يېزىلىدۇ. بىراق، جۇغراپىيە ـ دىن ھېچقانداق خەۋىرى يوق بىر تەرجىمان بۇ دەريانى «قەشقەر دەريا سى» دەپ تەرجىمە قىلغان، دەرۋەقە خەنزۇچە خەت شەكلى ئوخشاپ قالسىمۇ، «قەشقەر دەريا سى» ئىلى رايونىدا نېمە ئۈچۈن قىلىدۇ، دەپ ئويلاپ باقمىغان. مەسىلەن: ئىلى رايونىدا توققۇز ـ تارا ناھىيىسىگە يېقىن، ئۇزۇندىن بۇيان «گۆر جىلغا» دەپ ئاتـ ـلىپ كېلىۋاتقان بىر جاي بار. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ يەرگە ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى جايلىشىپ دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. «گۆر جىلغا دېھقانچىلىق مەيدانى» دېگەننى خەنزۇچە «گاۋئېرجى نۆڭچاڭ» (高尔基农场) دەپ ئاتىۋالغان. بەزى تەرجىمانلار ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلغاندا «گوركى دېھقان ـ چىلىق مەيدانى» دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ. دېمەك، يۇقىرىقى ئاددىي مىساللاردىن شۇنى چۈشىنىپ يې ـ تىش تەس ئەمەسكى ـــ يەر ناملىرى ئىنتايىن پۇختا ئىشلەشنى

تەلەپ قىلىدىغان ئىلمىي خىزمەت.

يەر نامىلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكى بىر قانچە ئالاھىدىلىكلەرنى ئاساس قىلىپ بەلگىلەنگەن ۋە تۇراقلاشقان.

1. تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىك بويىچە قويۇلغان نامىلار. بۇنى ئۆز نۆۋىتىدە ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) سۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك يەر نامىلىرى

شىنجاڭنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئىقلىمى قۇرغاق چۆل-لۈك ئىقلىمىغا مەنسۇپ بولغاچقا، تا ئەلمىساقتىن تارتىپ كىشى-لەر سۇ قوغلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە پارچە - پارچە بۆستانلىق يۇرتلارنى بەرپا قىلغان. شۇڭا، يەر نامىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى سۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن: دەريا، كۆل، بۇلاق، سازلىق، ساي، جىرا، جىلغا، ئارال قاتارلىقلار.

2) يەر شەكلى ئالاھىدىلىكىمۇ يەر نامىلىرىدا خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن: تاغ، ئېدىر، يوتا، دۆڭ، تۆپە، يەر، يار، چوققا، تاش، توقاي، تۇمشۇق، داۋان، ئاچال قاتارلىقلار.

2. ئىجتىمائىي، مەمۇرىي ئالاھىدىلىك بويىچە قويۇلغان نامىلار. مەسىلەن: پېزا، كەنت، مەھەللە، كوچا، يۇزى، ئون، قىشلاق، بازار.

3. ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىدە ئەمگەك ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئىنشائاتلىرى نامىغا قويۇلغان يەر نامىلىرى. مەسىلەن: قۇدۇق، كۆۋرۈك، ئۆستەڭ، ئېرىق، مەسچىت، باغ، قوتان، قورۇ، تام، ساراي، دەرۋازا، مازار، دەڭ، تۇگمەن قاتارلىقلار.

4. شۇ جايدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەر، شۇ جايدا سادىر بولغان مەشھۇر ۋەقەلەر، تەبىئەت ھادىسىلىرى قاتارلىقلار نامىغا قويۇلغان يەر نامىلىرى.

5. باشقىلار. بۇنىڭغا تۆۋەندىكىلەر كىرىدۇ.

1) ھۇنەر - كەسىپ نامىغا قويۇلغان يەر نامىلىرى؛

2) سان - ساناقلار بويىچە قويۇلغان يەر نامىلىرى؛

3) ھەر خىل رەڭلەر نامىغا قويۇلغان يەر ناملىرى؛
4) باشقا يۇرتلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان جايلار؛
5) مىللەت ئايرىمىسى بويىچە قويۇلغان ناملار؛
6) باشقا مىللەت تىلىدىكى يەر ناملىرى؛
7) دەل ـ دەرەخ نامىغا قويۇلغان يەر ناملىرى؛
8) ھەر خىل ھايۋانات نامىغا قويۇلغان يەر ناملىرى؛
9) رودا، مەدەن، كان مەھسۇلاتلىرى نامىغا قويۇلغان يەر ناملىرى
10) خاس ئىسىملار

تۆۋەندە ئىلى رايونىدىكى يەر ناملىرىنى يۇقىرىقى تۈرلەر بويىچە ئۇششاقلاپ تىزىپ باقايلى:

1. «بۇلاق» نامىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى:

سار بۇلاق، قىزىل بۇلاق، پاتقاق بۇلاق، تامچى بۇلاق، تاش-بۇلاق قاتارلىق 65 يەر نامى.

2. «ساي» نامىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى:

ئازات ساي، پاتقاق ساي، بورقان ساي، بۇركۇت ساي، پولاتباي ساي قاتارلىق 57 يەر نامى.

3. «سۇ» نامىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى:

قاراسۇ، بايقاراسۇ، يارسۇ، جىيەكسۇ، قاراغايلى سۇ قاتارلىق 17 يەر نامى.

4. «كۆل» نامىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى:

قوشكۆل، بايكۆل، ئۇچكۆل، سېسىق كۆل.

5. ئېرىق ـ ئۆستەڭ، تۇگمەن نامىغا قويۇلغان يەر ناملىرى:

ئاق ئۆستەڭ، ئارائۆستەڭ، قوشئېرىق، تۇگمەنبېشى، باش تۇگمەن، ساي بويى، يار بويى، نو بېشى.

6. تەبىئىي ئالاھىدىلىك ياكى يەر شەكلى بويىچە قويۇلغان ناملار:

توقاي، بايتوقاي، تۇمشۇق بايتوقاي

7. «تاش» نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى:

بۇغاتاش، بالاتاش، قويتاش، ئاقتاش.
8. «دۆڭ» نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى:
بوزدۆڭ، تاشدۆڭ، قوڭۇردۆڭ، چىغلىق دۆڭ.
9. «تۆپە» نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى:
بۆلگەن تۆپە، مايتۆپە، قاراتۆپە، كەتمەنتۆپە.
10. «چوققا» نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى:
خانتەڭرى چوققا، ئەۋلىيا چوققا، تېكىلخان چوققا، قانباي چوققا.
11. «داۋان» نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى:
بۇغاداۋان، تەلكە داۋان، ئۆچكىلىك داۋان، توپاداۋان، تاش داۋان.
12. «كۆۋرۈك» نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى:
باشكۆۋرۈك، تاشكۆۋرۈك، چوڭكۆۋرۈك، كۆككۆۋرۈك، قىزىلكۆۋرۈك، تۆتكۆۋرۈك، توغرا كۆۋرۈك، قوشكۆۋرۈك، سايكۆۋرۈك، ئېشەك كۆۋرۈك، پايتىما كۆۋرۈك.
13. «دەرۋازا» نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى:
دولان دەرۋازا، دەڭ دەرۋازا، كۇرە دەرۋازا، ئۇچ دەرۋازا، سۇ دەرۋازا.
14. «قۇدۇق» نامى بىلەن ئاتالغان ئىسىملار:
قۇدۇق مەھەللە، قۇدۇق كەنتى.
15. «دەڭ» نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى:
تۆپىدەڭ، كۇرەدەڭ، شۇۋەدەڭ، دەڭ دەرۋازا، چوكاندەڭ.
16. «تام» نامى بىلەن ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى:
ئويتام، قاراتام، كالىچتام، قېلىنتام، كىچىكتام، قىشلاقتام، ئاراتام، يېڭىتام، شاغلىقتام، كوناتام، قوتانتام، ھېزىرەكتام (ئېزىزىرەگ تام)، چوڭتام، تۆۋەنتام، ئەيساتام، يامانتام، يۇقىرىقى تام، ئاقتام.
17. شەخسلەر نامىغا قويۇلغان كوچا، كەنت، مەھەللە ناملىرى:
ھەمرا مەھەللىسى، باقىباي مەھەللىسى، مەمەتيار كەنتى،

روزى تەمبۇر كوچىسى...

18. ھۇنەر ـ كەسىپ نامىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى:

خاك مەھەللە، كېمىچى مەھەللە، خۇمدان مەھەللە، كۆنچى مەھەللە، كۆكچىلىك مەھەللە، ناغرىچى مەھەللە، شەيخ مەھەللە، ناماتمان مەھەللە...

19. يېمەك ـ ئىچمەك نامىغا قويۇلغان يەر ناملىرى:

جىگدىلىك مەھەللە، ئالما بازار، قوغۇنچى يېزا، پىياز كەنت، گىر بازار (ئۇن ساتىدىغان)، قايماق بازار، ياڭاق ساي، قا-تار ئۇزۇم.

20. باشقا يۇرتلاردىكى يەر ناملىرىنىڭ خاتىرىسىگە قويغان يەر ناملىرى:

قەشقەر كوچىسى، خوتەن مەھەللە، تۇرپانيۇزى، دولانيۇزى، قومۇللۇق مەھەللە، ئاغۇ مەھەللە، بەشكېرەم مەھەللە، تاختىيون مەھەللە، چېلەكخاڭزا، چىنىباغ، لەڭگەر، ئازاغ كوچا، قاغلىق مەھەللە، سايرام كوچا، ئالتاي مەسچىت، ئاقسۇ مەسچىت، كاتـ تايلاق مەھەللىسى، مەشھەت مەھەللىسى.

21. مىللەتلەر نامىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى:

ئۇيغۇر ئۇچىئون، خەنزۇ بازار، شۆە كوچا، ئۆزبېك مەسـ چىت، نوغاي مەسچىت، موڭغۇلكۆرە، تۇڭگان مەھەللە، رۇس كۇـ لۇب، قىرغىز مەھەللە، تۇڭگان ئۇچئون، قازاق مەكتەپ، قازاق بۆلۈنكەي، تۇرك مەھەللە.

22. باشقا مىللەتلەر تىلىدا ئاتالغان يەر ـ جاي ناملىرى:

لەڭگەر، دودىشاڭ، بايانداي، چىلىپەڭزە، داشگور، چىڭسـ خوزا، چېلەكخاڭزا، لوسگۇڭ، ئەرتەي، سەنتەي، ئۇگۇڭ، سەذـ دەن، سەنگۇڭ، ساندىخوزا، خونۇقاي، دولات، گاڭگول، خۇاگـو ـ شەن، سۇلاگۇڭ، خەنبىڭ، زېكتى، تاي، موخور، زايىمكا، مويكا، ماگالكا، نوۋىگورود، بۆلۈنكەي، جاغىستاي، خېيسەنتو، سۇمبۇـ رىشاڭ، تارجى.

23. دەل ـ دەرەخ، ئۆسۈملۈكلەر نامىغا قويۇلغان يەر ـ جاي ناملىرى:

باشتېرەك، قارىغاي، قارايىاغاچ، كۆكئاغاچ، كۆكتېرەك، قول-توق چىغ، چىنار...

24. ھەر خىل ھايۋانلار نامىغا قويۇلغان يەر - جاي ناملىرى:

بۇغاتاش، مىك مارال، بۇغاداۋان، ئۆچكىلىك داۋان، قويتاش، قارا ئايغىر ساي، ئېشەك كۆۋرۈك، ئات بازار.

25. ھەر خىل كان مەھسۇلاتى، مەدەنلەر نامىغا قويۇلغان يەر - جاي ناملىرى:

كان يېزىسى، تاشتۆمۈر، تاشكۆمۈر، ئالتۇنلۇق، مىس، ئورتا مىس، تۆمۈرلۈك، مىس كان، كۈمۈشساي.

ئىلى ۋىلايىتى تەۋەسىدە يەنە تەبىئىي ھادىسىلەر ياكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەر تۈپەيلىدىن قويۇلۇپ قالغان تۆۋەندىكىدەك يەر ناملىرىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

بوينى كېسىك ــ مانجۇ خانلىقى دەۋرىدە قەھرىمان ئۇيغۇر قىزى، ئاتاقلىق خەلق قوشاقچىسى مايىمخان قەتلە قىلىنغان جاي (ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك ج خ ئىدارىسىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلىدۇ).

يېرىلغان يار ــ 1940 - يىللاردىكى يەر تەۋرەشتە يېرىلىپ ھاسىل بولغان يارلىق (بۇنى بەزىلەر بۇزۇپ، يېرىلغان يەر دەۋالغان، ھازىرقى ئىلى ۋىلايەتلىك 1 - نېفىت ئىسكىلاتىنىڭ ئەترا-پىدىكى جايلار).

ئوت كەتكەن مەسچىت ــ 1950 - يىللاردا ئوت ئاپىتىدە كۆيۈپ كەتكەن مەسچىت (ھازىرقى شىنخۇا دوختۇرخانىسىدىن قازانچىغا ماڭغان يول ئۈستىدىكى ئۆستەڭ بويىدا).

ساي قۇيۇلۇش ــ غۇلجا شەھىرىدىكى ساي سۇيىنىڭ دەريا-قۇيۇلۇش ئېغىزى (ھازىرقى ياماچاڭنىڭ ئارقىسىغا توغرا كېلىدۇ).

ئىلى ۋىلايىتى تەۋەسىدە يەنە مەلۇم بىر خىل تارىخىي - ئىجتىمائىي شارائىت باسقۇچىدا شۇ مەزگىلدىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن مەلۇم بىر ئىشنى ياكى مەلۇم شەخسنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن قويۇلۇپ ئېلان قىلىنغان يەر ناملىرىمۇ ئۇچرايدۇ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىستېمالدىن قېپقالغان بولسىمۇ،

بەزىلىرى كونىلارنىڭ ئاغزىدا يەنىلا داۋاملاشماقتا. مەسىلەن:

شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، بىر مەھەل يولغا قويغان ئاتالمىش «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نامىغا ماسلاشتۇرۇپ 1936 ـ، 1937 ـ يىللىرى پىلانلاپ ئېلىنغان «ئالتە شوئار مەـ هەللىسى»، ئۈچ ژىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى مەزگىلىدە ژە ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە يەرلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن نام بېرىلەـ گەن «ستالىن كوچىسى» (ھازىرقى ستالىن كوچىسى)، «ستالىن مەكتەپ» (ھازىرقى 7 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ)، «ئەخمەتجان كوچەـ سى» (ھازىرقى ئەخمەتجان كوچىسى)، ل . مۇتەللىپ نامىدىكى باغچا (ھازىرقى خەلق باغچىسى)، «ئىسھاقبېك كۆلۈبى» (ھازىرقى ھەربىيلەر كۆلۈبى)، ئابدۇكېرىم ئابباسوف نامىدىكى گېزىتخانا (ھازىرقى ئىلى گېزىتخانىسى)، «لېسكىن كوچىسى» (ھازىرقى ئازادىيول 4 ـ كوچا)، «سادىر پالۋان كوچىسى» (ھازىرقى تۆپىدەڭ كوچىسى)، «ناۋايى كوچىسى» (ھازىرقى ئىلى مېھمانخانىسىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ)، «بەدىر كامال كوچىسى» (بۇرۇنقى شەـ ھەرلىك ھۆكۈمەت بىلەن ئىلى مېھمانخانىسىنىڭ ئارىلىقىدىكى تار كوچا)، «روزى تەمبۇر كوچىسى (ھازىرقى ياشلار كوچىسى باـ زىرىنىڭ كەينىدە)، «ئابدۇللا توقاي كوچىسى» (ھازىرقى ھەرەمـ باغ 9 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ كوچىسى).

ئۇنىڭدىن باشقا كوچىدىكى ئاۋام خەلقنىڭ تىلى بىلەن بەزى جايلارنىڭ مەلۇم ئالاھىدىلىكىگە سەۋۇل قىلىنىپ ياكى مۇبالـ غىلەشتۇرۇپ قويۇلۇپ تارقالغان يەر ناملىرىمۇ مەيدانغا چىقتى. مەسىلەن: 60 ـ يىللاردا ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش 4 ـ دېۋىزـ يىسى شەھەر مەركىزىگە بىر ماگىزىن سالغانىدى. بۇ ماگـ ـزىننىڭ ئىشكى پىرقىرايدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنىڭدىن باشلاپ «پىرقىراتما ماگىزىن» دەپ ئاتالدى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ تۈرتكىسىدە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن بازارلار خەلق تىلىدا «شياڭگاڭ بازىرى»، «شاڭخەي بازىرى» دەپ ئاتالدى. بۇنىڭدا ئاـ ساسەن تاۋار تۈرلىرىنىڭ كۆپ، مۇكەممەل، رەڭگارەڭ، خىلمۇـ خىل بولغانلىقى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇرۇن ئىلىدا ئۇزاق يىللار

ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال، خۇراپاتلىق ۋە بېكىنمىچىلىك تەسىر بەرلىك ئۇيغۇر ئاياللىرى ئاساسىي جەھەتتىن كوچا تىجارىتىگە قاتناشمايتتى. ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا، كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ تەدرىجىي ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، نۇرغۇنلىغان ئائىلە ئاياللىرى ۋە ئىش ئورنىدىن قالغان ئايال ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بازارغا كىرىپ، خەنزۇ بازىرىدىن تاشلەپكىگىچە كوچىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا يايمىچىلار قوشۇنىنى شەكىللەندۈرۈدى، ئاۋام خەلق بۇنىڭغا «چوكانلار بازىرى» دەپ نام بەردى. 80 ـ يىللاردا بۇرۇنقى ياشلار مەيدانى ئورنىغا بىر باغچا بىنا قىلىنىۋىدى، نۇرغۇنلىغان بىكارتەلەپلەر ئەتىگەندىن كەچكىچىلا شۇ يەردە بولغاچقا «ھورۇنباغ» دەپ ئاتالدى. 70 ـ ، 80 ـ يىللار ئەتراپىدا مەلۇم بىر كوچا دائىم قولۇم ـ قوشنىلار ئارا ئۇرۇش ـ جېدەل قۇرىمايدىغانلىقى بىلەن داڭ چىقىرىۋىدى، ئۇنىڭغا «ۋېتنام كوچىسى» دەپ نام قويۇلدى. مەلۇم بىر كوچىدا ئاق تاماكا چېكىش، سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار كۆپ چىقىۋىدى، ئۇنىڭغا «يۇننەن كوچىسى» دەپ نام بېرىلدى. بۇلار گەرچە رەسمىي قانۇنلۇق يەر ئىسىملىرىغا كىرمىسىمۇ، لېكىن ئۇ خەلق ئېغىزىدە ئەدەبىياتى تەركىبىدىكى ئاممىباب بولغان مىراس سۈپىتىدە ئەلىيەتتە خەلق تىلىدا ئىستېمال قىلىنىپ كەلمەكتە. بۇمۇ شۇ يەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئىگىلەش، چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا بىزنى ئەڭ دەسلەپكى بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

دېمەك، يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن ئىخچام، ئوبرازلىق، ئاممىباپ، قىزىقارلىق بولغان بۇ يەر ناملىرى بىر تەرەپتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل پاراسەتلىرىنى نامايان قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بىزنى نۇرغۇن تارىخىي، جۇغراپىيەۋى ۋە ئىجتىمائىي بىلىملەردىن خەۋەردار قىلىدۇ. شۇڭا يەر ناملىرىنى قېزىش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنى توغرا ئىشلىتىش خىزمىتىگە سەل قارىماسلىقىمىز لازىم.

پىچان ناھىيىسىدىكى مەھەللە ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە بەزى يەر - جاي ناملىرى توغرىسىدا

ئەھمەد ئىمىن ئەلنەزەر

پىچاندىكى مەھەللە ناملىرى روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇلارنى يېغىنچاملىغاندا چوڭ جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىش مۇمكىن:

1. كارىزغا مۇناسىۋەتلىك مەھەللە ناملىرى:

كارىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا بارلىققا كەلتۈرگەن ئىجادىيىتى. ئەجدادلىرىمىز كارىز قېزىپ، كارىز ئەتراپىدا بوستانلىقلارنى بەرپا قىلىپ نۇرغۇن مەھەللىلەرنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا، كارىز بىر قەدەر كۆپرەك تارقالغان پىچانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا كارىز نامى مەھەللە نامى بولۇپ ئۆزلىشىپ كەتكەن.

جامال كارىزى، زېرىپ كارىزى، ئامىر كارىزى، ئاخۇنبەگ كارىزى، مىلىك ھاجى كارىزى، سېيتنىياز كارىزى، زىياۋۇدۇن كارىزى، مەرھان كارىزى قاتارلىقلار.

قۇمسى (گېپى تولا) كارىزى، ساڭقار (شۇڭقار) كارىزى، تورغاي كارىزى، ساقال كارىزى، ئوۋكى كارىزى، قۇلاق كارىزى، چەنپەن (جاھىل) كارىزى، جەندەن (ھېيلىگەر) كارىزى، چىلان كارىزى، سېمىز كارىزى، تۇلكە كارىزى، پاكار كارىزى، چايخانا كارىزى، پۇپەك كارىزى قاتارلىقلار.

ما ۋەنشياڭ كارىزى (بۇ كارىزنى ئەسلىي روزى كۇچلۇك دېگەن كىشى قېزىپ، ما ۋەنشياڭ دېگەن خۇيزۇ كىشىگە سېتىپ بەرگەن)، كى لىزى كارىزى (بۇ كارىزنى ئەسلىي مەتنىياز خەلپەت

دېگەن كىشى قېزىپ، كې لىزى دېگەن خۇيزۇ كىشىگە سېتىپ بەرگەن).

ئاخۇن كارىزى، مايزىن (مەزىن) كارىزى، پىرلىق كارىزى، تەيجى كارىزى، جىسا كارىزى، دوغا كارىزى، مىراب كارىزى، كا-دوغا كارىزى، قورۇلچى كارىزى قاتارلىقلار.

سەيپۇڭ كارىزى، ناۋاي كارىزى، جوخى (ئېشەك بىلەن يۈك توشۇغۇچى) كارىزى، مۇجاڭ (ياغاچچى) كارىزى قاتارلىقلار.

ساي كارىز، قۇم كارىز، شور كارىز، نەمجىلغا كارىز، بوستان كارىز، شىلەن (سۇيى سىرغىپ چىقىدىغان جاي) كارىز، چۇ-يا (چۆلىيار) كارىز قاتارلىقلار.

تۇر كارىز، دالان كارىز، گۈمبەز كارىز، سوقما كارىز، ئاق-ئۆي كارىز، جىگدە كارىز، توغراق كارىز قاتارلىقلار.

ئىلانلىق كارىز، بويۇنچاق (مۇشۇ كارىز ئەتراپىدىكى سۆ-گەتتىن بويۇنچاق كۆپ ياسالغان) كارىز، ئاچچىق كارىز، تۆت كارىز، چوڭ كارىز، كىچىك كارىز قاتارلىقلار.

2. مەلۇم ئورۇننىڭ تەبىئي شارائىتىغا ئاساسەن ئاتالغان مەھەللە ناملىرى:

سايدۆڭ، ئاقدۆڭ، يادا‌ڭ (يارداڭ)، لەمجىن (نەم، چىملىق)، كۈيا (كۆكيار)، بۇلۇڭ مەھەللە، يۇقىرى مەھەللە، تۆۋەن مەھەل-لە، ئارا مەھەللە، تېتىر، ئېغىز، تۈيۈق (تار جىلغا)، قىزىل سۇ-ئىر، شورخانا قاتارلىقلار.

3. سۇ ئىنشائاتلىرى ۋە تۈگمەن نامى بىلەن ئاتالغان مەھەل-لە ناملىرى:

كېچىك، سۇ بېشى، ئاقبۇلاق، يانبۇلاق، شەنبە كۆل، ئۇزۇن-كۆل، دېھقانسۇ (سۇيىنى دېھقانلار ئىشلىتىدىغان ئۆستەڭنىڭ نا-مى)، سىپاھسۇ (سۇيىنى سىپاھ بەگلەر ئىشلىتىدىغان ئۆستەڭ-نىڭ نامى)، سايتۈگمەن، تۈگمەنبويى، ئۈچتۈگمەن، قوشتۈگ-مەن، قوشبېشى (سۇ ئايرىلىدىغان جاي) قاتارلىقلار.

4. قەدىمىي قەلئە، ئىمارەت، تۇر قاتارلىقلارنىڭ نامى بىلەن

ئاتالغان مەھەللە ناملىرى:

سوققىشە (سوققىچاق شەھەر)، شا (شەھەر)، كۆنىشا (كونە شەھەر)، يېڭىشا (يېڭىشەھەر)، ئامانشا (تىنچ شەھەر)، ئۇلۇغتۇر، قاغىتۇر، چوقىتام، بەشتام، تاشئۆي، قورغان، كۆرە (ھويلا)، ئۈچكۆۋرۈك، تاختىكۆۋرۈك، قوتان، بەشئېغىز ئۆي، مەيدان، مازارئالدى، غوجامئالدى قاتارلىقلار.

5. «باغ» ۋە «قىر» سۆزلىرى قوشۇلغان مەھەللە ناملىرى:

دۆلەتباغ، چىنارباغ، يوغانقىر، سايقىر قاتارلىقلار.

6. نام ـ ئەمەل ۋە باشقا ناملار بىلەن ئاتالغان مەھەللە ناملىرى:

ھەزرەت مەھەللىسى، خاتىپ مەھەللىسى، خەلىپەت مەھەللىسى، ئاسقال (غوجىدار) مەھەللىسى، مىراب مەھەللىسى، مۆك (ئەقىلسىز) مەھەللىسى، ئىرلىك (ھاكۇاقتى) مەھەللىسى، گالۋاك مەھەللىسى، باتۇر مەھەللىسى، قونچاق مەھەللىسى، داراز (دارازا، ئېگىز بوي) مەھەللىسى، قاغا مەھەللىسى، ئۆردەك مەھەللىسى، ھوك مەھەللىسى، قازاق مەھەللىسى، تۇڭگان مەھەللىسى قاتارلىقلار.

تۆۋەندە «پىچاننىك يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» قاتارلىق كىتابلاردا نامۇۋاپىق ئىزاھلانغان بىر نەچچە يەر ـ جاي نامى ھەققىدە قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1. دۇڭبازار (东巴扎) ـــ بۇ پىچان ناھىيىسىدىكى دۇڭبازار خۇيزۇ مىللىي يېزىسىنىك نامى. بۇ يەر پىچان ناھىيە بازىرىنىك شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئورنى ناھىيە بازىرىدىن ئېگىز بولغاچقا، يەرلىك شېۋە بويىچە «دۆڭبازار» دەپ ئاتالغان. بىراق، بۇ جايدا خۇيزۇلار كۆپرەك ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، دۆڭبازارنى «دۇڭبازار» دەپ خەنزۇچە تەلەپپۇز قىلغان ھەمدە خەنزۇچە 东巴扎 دەپ يازغان. شۇنىڭ بىلەن «پىچان ناھىيىسىنىك يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دىمۇ بۇ يەرنىڭ نامى خەنزۇچە ئاتىلىشى بويىچە «دۇڭبازار» يەنى «شەرقىي بازار»

دەپ خاتا ئىزاھلانغان[1].

2. خاندۇ ـــ بۇ پىچان ناھىيىسىنىڭ لەمجىن بازىرىغا قاراشلىق بىر نەچچە مەھەللىنىڭ ئورتاق نامى. بۇ يەر لەمجىن بازىرىنىڭ قىيپاش شەرقىي شىمال تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەرنىڭ نامى «پىچان ناھىيىسىنىڭ يەر نامىلىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»[2]، «غەربىي يۈرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى يازغان «جۇڭگو ۋە چەت ئەللىنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ ـ دەللىلەش» ناملىق كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە «بۇ جاينىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان ئىككى دۆڭ (تۇر) بولغاچقا، خەندۆڭ دەپ ئاتالغان، كېيىنچە تەلەپپۇزدا بارا ـ بارا ئۆزگىرىپ خاندۇ بولۇپ قالغان» دېيىلگەن[3]. يۇقىرىقى كىتابلاردا تىلغا ئېلىنغان ئىككى تۇرنىڭ بارلىقى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن، بىراق بۇ ئىككى يادىكارلىقنىڭ نامى قانداقتۇ «خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان دۆڭ (تۇر)» دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر تىلىدىكى قاغان، خاقان سۆزلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان «خان» سۆزى بىلەن «دۆڭ» (تۇر) سۆزىنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان «خاندۆڭ» سۆزىدىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تىل تەرەققىياتى جەريانىدىكى ئۆزگەرگەن شەكلىدىن ئىبارەت.

3. ئاستانە ـــ بۇ لەمجىن بازىرىنىڭ غەربىدىكى بىر مەھەللىنىڭ نامى. بۇ يەرنىڭ نامى «پىچان ناھىيىسىنىڭ يەر نامىلىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە: «ئېيتىشلارغا قارىغاندا 1533 ـ يىلى تۇرپان قاراغوجىدىن سۇلتان سوپى دانىشمەن دېگەن بۇ يەردە قونۇپ ئۆتكەنىكەن، كېيىن بۇ كىشى تۇرغان جايلارنىڭ ھەممىسى ئاستانە دەپ ئاتالغان» دەپ ئىزاھلانغان[4]. «شىنجاڭ يەر نامىلىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى»دە «ئاستانە ـــ پارسچە سۆز بولۇپ، مەنىسى بوسۇغا، ساراي، ھوزۇر دېگەنلىك بولىدۇ. ئاستانە سۆزىنىڭ مەنىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا بۇ سۆز ئەزەلدىن بىرەر جاينىڭ نامى بولغان ئەمەس»[5] دەپ ئىزاھلانغان.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا «ئاستىن» سۆزى «ئاستىن، تۆۋەن تەرەپ» دەپ ئىزاھلانغان⑥. بۇنىڭدىن بۇ يەرنىڭ ئەسلىي نامىنىڭ ئاستانە ئەمەس بەلكى ئاستىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. چۈنكى، يەرلىك كىشىلەر بۇ يەرنى ھازىرمۇ ئاستىن دەپ ئاتايدۇ.

ئىزاھلار:

① ② ④ «پىچان ناھىيىسىنىڭ يەر نامىلىرى خەرىتىلىك تەكشۈرىسى» (ئۇيغۇرچە)، پىچان ناھىيىلىك يەر نامىلىرى كومىتېتى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىل 1 ـ ئاي نەشرى، 57 ـ، 86 ـ، 98 ـ بەتلەر.

③ ⑤ قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى، پالتاخۇن ئەۋلاخۇن: «شىنجاڭ يەر نامىلىرىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 ـ يىل 1 ـ ئاي نەشرى، 8 ـ ، 86 ـ بەتلەر.

⑥ مەھمۇد كاشغەرىي: «تۇركىي تىللار دىۋانى» (ئۇيغۇرچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل 1 ـ نەشرى، 1 ـ توم 147 ـ بەت.

ئىدىقۇت تەۋەلىكىدىكى قىسمەن تارىخىي يەر ـ جاي نامليرى

ئىسمائىل تۆمۈرى

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى يېرىنىڭ مۇنبەتلىكى، ئىستراتېگىيىلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى، شۇنداقلا غايەت زور ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئېلىپ كەلگۈچى «يىپەك يولى»غا جايلاشقانلىقى سەۋەبلىك، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە بۇ زېمىن كۆچەيگەن خەلقئە گويا كى بىر «تارىخ سەھنىسى» بولغاندى. بۇ زېمىندا ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا ئۇيغۇرلار، ھۇنلار، خەنزۇلار، تۈركلەر، تۇبۇتلەر، موڭغۇللار... ياشاپ ئۆتكەن ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان.

جەمئىيەت تەرەققىياتىدا جۇملىدىن ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەر، مۇئەييەنكى، يەر ـ جاي نامليرىنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ سەۋەبچى بولغان. تەزكىرىچىلىكتە يەر ـ جاي نامليرى تەتقىقاتى ئىنتايىن مۇھىم بىر ساھە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، جەمئىيەت تەرەققىياتىدا يۈز بەرگەن يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىشتا، يەر ـ جاي نامليرى تەبىئىي پاكىت، بىرىنچى قول ماتېرىياللىق رولىنى ئۆتەلەيدۇ.

مەلۇمكى، شىنجاڭنىڭ مىللار ئىلگىرىكى يەر ـ جاي نامليرى ھازىرقىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنەتتى. مەسىلەن، ئۇدۇن (خوتەن)، سۇلى (قەشقەر)، كۇسەن (كۇچا)، ئاگنى (قارا-شەھەر)، قوچو (تۇرپان، تۇرپان تارىخىي ماتېرىياللاردا مىلادىيە 1276 ـ يىلىدىن باشلاپ كۆرۈلىدۇ ـ ئا)، ئۇيغۇرغول (قومۇل)، ئىلى (غۇلجا) دېگەندەك ئاتىلاتتى. بۇلار، چوڭ ـ چوڭ بوستان-

لىقلارنىڭ ساقلىنىپ قالغان نامىلىرى، خالاس. ۋەھالەنكى، بىزدە ئەينى تارىختا ئۆز ھەقدارلىرى تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان تەزكىرىگە ئائىت ماتېرىياللارنىڭ ئىنتايىن ئاز بولۇشى سەۋەبىدىن، چوڭ - چوڭ بوستانلىقلار دائىرىسىدىكى ئايرىم - ئايرىم يېزا - قىشلاقلارنىڭ، كىچىك شەھەر - قەلئەلەرنىڭ تارىخىي نامىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇئەييەن دەرىجىدە چەكلىمىگە ئۇچراپ تۇرماقتىمىز. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدا زور شۆھرەت بىلەن سەلتەنەت سۈرگەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىن بىزگە مىراس بولۇپ قالغان بىر قىسىم قىممەتلىك يازما ۋەسىقىلەر، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ھۆججەتلەردىن شۇ خانلىققا تەۋە زېمىنلارنىڭ يەر - جاي نامىلىرىدىن قىسمەن مەلۇماتلارغا ئىگە بولدۇق. بۇ ھال يەر - جاي نامىلىرى توغرىسىدا يازما ماتېرىيالنىڭ كەمچىل بولۇشىنى بەلگىلىك دەرىجىدە تولدۇرغان بولدى.

تۆۋەندە ئەينى ۋاقىتتىكى ئىدىقۇت تەۋەلىكىدىكى بىر قىسىم يەر - جاي نامىلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

ئۇلۇغ كۆل — تۇرپان شەھىرىگە قاراشلىق سىڭگىم يېزىسىنىڭ بىر كەنتى، ھازىرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

مۇرۇتلۇق — سىڭگىم يېزىسىنىڭ ئەڭ غەربىي قىسمىدىكى كەنت، ھازىر «مۇرتۇق» نامىدا ئاتىلىدۇ.

يالتۇرغان، سىقاپ، سىقاپ دەرياسى، چاڭگىن، قوچو (ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى، ھازىر «ئاستانە» دەپ ئاتىلىدىغان يېزا تەۋەلىكىدىكى خارابە شەھەرنىڭ نامى)، لۇكچۇن (ھازىر پىچان شەھىرىنىڭ بىر بازىرى، قەدىمىي شەھەرلەرنىڭ بىرى)، ئەركەنت، يۇسۇمۇت، قىزىل، يار (يارغول)، چۆكەي، تەگۈي، تىيۇق (ھازىر «تۇيۇق» دەپ ئاتىلىدۇ، پىچانغا قاراشلىق بىر يېزا، بۇ يەردە بىر جىلغا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى يارداڭلىقلاردا ئىدىقۇت دەۋرىدىن قالغان نۇرغۇن بۇددا غارلىرى بار، جىلغا ئېغىزىدىكى يانباغرىلىقتا «ئەسھا بۇلكەق» غارى بار)،

چەڭگۇر ئېغىز، يۇلتۇز، قانىنۆگەربالىق (قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما ۋەسىقىگە ئاساسلانغاندا، بۇ شەھەر جىمسار ئەتراپىدا ئىكەنلىكى مەلۇم، بەلكىم بەشبالىق شەھىرىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى بولۇشىمۇ مۇمكىن، بۇنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا، دە- للىلەشكە تۇغرا كېلىدۇ - ئا)، قازى كىترىن، يازى كىچىك، تايساڭ (بۇ نام ھازىر «تەيزاڭ» دەپ ئاتىلىدۇ، تۇرپان شەھىرىگە قاراشلىق ئاستانە يېزىسىدا)، شاچۇ (دۇنخۇاڭنىڭ ئەينى چاغدىكى ئاتىلىشى)، يول توغان، تۇرتكىل چوق، بويۇقىرا، قوچاق، باغرا- ئۆگەن (بۇيلۇقنىڭ باغرى دېگەن جايى بولۇشى مۇمكىن - ئا)، تۆكۈز، چاڭقىق، چىكەز، بەرك توغان، سامدۇكۇ (خەنزۇچە ئاتال- غان يەر نامى، يەنى 三道沟 جۇڭگونىڭ مەشھۇر ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى بۇ جاينى يارغولدا ئىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ - ئا)، ئۇسۇن، سىرقوي، قۇتابا، سانتۇل، تۇرپا، تاياقى، ئۇزا، چىر- تىن، نەپچىك، چاناق، كىتىر، ئىچقىرا، شۇكۇ (بۇ سۆز خەنزۇچە ... ئۆستەڭدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى قاراخانىيلار ئاھالىسىنىڭ تىلىدا ئەرەب - پارس سۆزلۈكلىرى ئىستېمال قە- لىنغىنىدەك، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا خەنزۇچە، سانسكە- رىتچە، سوغدىچە سۆزلەر ساقلانغانىدى - ئا)، چاقچاق، ئادىرى سىن، بۇقاپاچى قىرائا، سارغۇ، ئامبالىق (俺鼻城) سىڭگىك...

ھازىرچە قولىمىزدا بار يازما ھۆججەتلەر ئاساسىدا مۇشۇ- چىلىك يەر - جاي ناملىرىنى كۆرسەتتۇق. بۇ يەر - جاي ئىسىم- لىرى ئىدىقۇت تەۋەلىكىدىن (ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى، ئاستا- نە قەبرىستانلىقى، بېزەكلىك قاتارلىق ئورۇنلاردىن) قېزىۋېلىن- غان يازما ۋەسىقىلەر ئاساسىدا رەتلەپ چىقىلغان. مېنىڭ كۆز قارىشىمچە، بۇ يەر - جاي ناملىرىنى ئەينى دەۋردە ئىدىقۇتقا قاراشلىق لۇكچۇن، قوچو، يارغول، بەشبالىق قاتارلىق شەھەر، يېزا - قىشلاق يەر - جاي ناملىرىدىن ئىبارەت. بۇنى ئارخېئو- لوگلار، تەزكىرىشۇناسلار تەرىپىدىن يەنىمۇ دەللىلەپ كۆرۈشكە بولىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوچو، ياڭى بالىق، چاڭبالىق، بەشبالىق قاتارلىق مەشھۇر بەش چوڭ شەھىرىنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالغان. 1276 ـ يىلى يۈەن سۇلالىسى مەھكىمىسىدىن ـــ بېيجىڭدىن (بۇ چاغدا ئىدىقۇت خانلىقى يۈەن سۇلالىسىگە قارام ئىدى ـ ئا) ئىدىقۇت خانلىقىغا چۈشۈرگەن يارلىقتا «... قاراقوچو، لۈكچۈن، تۇرپاندىن باشلاپ 24 بالىقچىدىكى قۇتلۇق بەگلەرگە، قۇتلۇق راھىبلارغا...» دېگەن جۈملە بار[1]، بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، 13 ـ ئەسىردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا 24 شەھەر ـ چىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. دېمەك، بۇ ماقالىدە كۆرسىتىلگەن قەدىمكى ئىدىقۇت يەر ـ جاي ناملىرىنىڭ بەزىلىرى شۇ شەھەرچىلەرگە ھەم باغلىق بولۇشى مۇمكىن، بۇنى يەنمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىزاھات:

① بۇ يارلىق «تويو ئىلمىي ژۇرنىلى» (ياپونچە)نىڭ 1977 ـ يىللىق 10 ـ ئايلىق سانى، ئومۇمىي 59 ـ جىلد، 1 ـ ، 2 ـ قوشما سانىدا ئېلان قىلىنغان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. مۇھەممەترېھىم سايىت، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى.

2. ئىسمائىل تۆمۈرى: «ئىدىقۇت ھۆججەتلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل نەشرى .

تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: يۇنۇس ئىلياس ئىدىقۇتلۇق
مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلىز ئورخۇن
مەسئۇل كوررېكتور: جەمىلە ئابلا

ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلىدىن تاللانغان ماقالىلەر

ئۆتمۈشنىڭ تامغىسى ــ يەر نامىلىرى

بەشىنچى توم

نەشرگە تەييارلىغۇچى: نۇرمۇھەممەد دۆلەتى

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ پوچتا نومۇرى: 100013 تېلېفون: 64290862—010
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ خۇاجۇڭخۇا باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى : 2014-يىل 1-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2014- يىل 1- ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 850×1168 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 16
باھاسى : 40.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-12714-6/ K • 2208 （维 102）

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
خېتىنى يازغۇچى: سالتنارجان ئەركىن روھلانى

ISBN 978-7-105-12714-6
9 787105 127146 >
定价：40.00 元